

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

VOL. VI (2015)

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Издавач:

Одељење за Историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Publisher:

Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Адреса Редакције:

Чика Љубина 18–20/V
11000 Београд, Србија
Електронска пошта:
bel.hist.rev2010@gmail.com
www.komunikacija.org.rs

Address:

Čika Ljubina 18–20/V
11000 Belgrade, Serbia
E-mail:
bel.hist.rev2010@gmail.com
www.komunikacija.org.rs

Главни уредник:

Др Синиша Мишић, редовни професор

Извршни уредник:

Др Влада Станковић, редовни професор

Секретар редакције:

Др Мелина Рокаи, сарадник истраживач

Технички секретар:

Др Јелена Пауновић, секретар Одељења
за Историју
научни сарадник
is@f.bg.ac.rs

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Siniša Mišić, simisic@f.bg.ac.rs

Executive editor:

Prof. Dr. Vlada Stanković, vstankov@f.bg.ac.rs

Editorial secretary:

Dr. Melina Rokai,

Technical secretary:

Jelena Paunović PhD, secretary
of the Department of History
Research Associate
is@f.bg.ac.rs

Редакција

Editorial board

Чланови Одељења за Историју (Београд): *Members of the Department of History (Belgrade):*

Др Андрија Веселиновић, др Сузана Рајић, др Маријана Рицл, др Влада Станковић,
др Синиша Мишић, др Никола Самарцић, др Јелена Мргић, др Данијела Стефановић,
др Марко Шуица, др Јелена Пауновић, Др Андрија Веселиновић, др Сузана Рајић,
др Маријана Рицл, др Влада Станковић, др Синиша Мишић, др Никола Самарцић, др Јелена
Мргић, др Данијела Стефановић, др Марко Шуица, др Јелена Пауновић, др Мелина Рокаи

Одељење за Историју (Нови Сад):

Др Ненад Лемајић, редовни професор

Department of History (Novi Sad):

Prof. Dr. Nenad Lemajić

Историјски институт (Београд)

Др Славенко Терзић, научни саветник

Institute of History (Belgrade)

Slavenko Terzić, Dr., Research Fellow

Иносјрани чланови:

Foreign members:

Prof. Dr. Oliver Jens Schmitt (Institut für Osteuropäische Geschichte, University of Vienna, Austria), Prof. Dr. Ivo Goldstein (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu), Prof. Dr. Egidio Ivetić (Dipartimento di Storia, Università di Padova, Italy), Prof. Dr. Selcuk Aksin Somel (Sabanci University, Istanbul, Turkey), Dr. Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation), Prof. Dr. Hans-Michael Miedlig (Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte, Georg-August Universität, Göttingen, Germany), Prof. Dr. Christos Stavrakos (Department for History and Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Ioannina, Greece)

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљење аутора текстова / Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors. Часопис БИГ се штампа један број годишње / Journal BHR is published annually.

Сву преписку упутити на / All correspondance should be directed to:
bel.hist.rev2010@gmail.com

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. VI (2015)

Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Београд • Belgrade

2015

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

БЕОГРАДСКИ историјски гласник = Belgrade Historical Review / главни уредник Синиша Мишић. - Vol. 1 (2010)- . - Београд : Филозофски факултет, Одељење за историју, 2010- (Београд : Службени гласник). - 24 стр

Годишње.

ISSN 2217-4338 = Београдски историјски гласник

COBISS.SR-ID 180455692

Прихваћено за штампу на седници Редакције 21. септембра 2015. године

Издавање овог часописа финансијски су помогли Филозофски факултет у Београду и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Publishing of this issue was financially aided by the Faculty of Philosophy in Belgrade and the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Government of the Republic of Serbia.

САДРЖАЈ / CONTENTS

Чланци / Papers

Miroslava Mirković, <i>Acca Larentia: Myth and Model</i>	7
Miroslava Mirković, <i>Acca Larentia: Mit i model</i>	21
Nemanja Vujčić, <i>A Letter of Hadrian to Naryka and The Perception of Greek Polis Under Roman Rule</i>	23
Немања Вујчић, <i>Хадријаново писмо граду Нарика и перцепција полиса у Римско доба</i>	46
Dragoljub Marjanović, <i>Seventh Ecumenical Council and Historical Reperesentations of Patriachal Succesions in Literature of the Late 8th and Early 9th Century Byzantium</i>	49
Драгољуб Марјановић, <i>Седми васељенски сабор и историјске представе сукцесије патријарха у византијској књижевности 8. и прве половине 9. века</i>	67
Aleksandar Uzelac, <i>Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview</i>	69
Александар Узелац, <i>Страни војници у Немањинској држави – критички осврт</i>	88
Siniša Mišić, <i>Koŋusi – њилој социјалној стурктури српској средњовековној групи</i>	91
Siniša Mišić, <i>Koŋjus – Contribution to Social Structure of Serbian medievil Society</i>	97
Владимир Алексић, Игор Стаменовић, <i>Црква св. Николе у Станичењу и српско-бујарско разграничење у Понишављу у XIII–XIV веку</i>	99
Vladimir Aleksić, Igor Stamenović, <i>Church of Saint Nicolas in Staničenje and Serbian-Bulgarian Demarcation in Ponišavlje Region in 13th and 14th Century</i>	116
Марина Штетић, <i>Виногради на оседима манастира Свџи Арханђели код Призрена</i>	119
Marina Štetić, <i>Viticulture on St. Archangels Monastery Estate Near Prizren</i>	128
Vladan Stanković, <i>The Location of Toponym „Fontana” in Budva</i>	129
Владан Станковић, <i>Локација топонима „Фонана” у Будви</i>	138
Marija Kocić, <i>Trgovina Engleske sa Levantom u doba Velikog turskog rata (1683–1699)</i>	141
Marija Kocić, <i>The Trade Between England and Levant At the Time of the Great Turkish War (1683–1699)</i>	154
Jelena Paunovic, <i>Prince Milan’s Visit to Constantinople in 1874 in the Eyes of Vladan Djordjevic and Philip Hristic</i>	155
Јелена Пауновић, <i>Посета кнеза Милана султану у очима Владана Ђорђевића и Филипа Христића</i>	167
Melina Rokai, <i>Through Feminine Lens: Victorian and Edwardian Women Constructing the Image of Serbian Women in Their Travel Accounts</i>	169
Мелина Рокаи, <i>Женски погледи: Утицај утицаја вијторијанских и едвардијанских жена на представу српкиња</i>	191

Горан Васин, <i>Појовима да кројимо кају – антиклерикализам српске политичке елите у Хабзбуршкој монархији у другој половини 19. и почетком 20. века</i>	193
Goran Vasin, <i>Teaching Clergyman a Lesson – Anticlericalism of the Serbian Political Elite in Habsburg Monarchy By the End of The Nineteenth and the Beginning of Twentieth Century</i>	214
Милан Радовановић, <i>Ционизам и прајмајизам – зашто су се југословенски Јевреји иселили у Израел? (1948–1952)</i>	215
Milan Radovanović, <i>Zionism and Pragmatism – Why Yugoslav Jews Emigrated to Israel (1948–1952)</i>	249
Сања Радовић, <i>Посета Јосипа Броза Тита НР Кини 1977. године</i>	251
Sanja Radović, <i>Tito's Visit to People's Republic of China In 1977</i>	276

Прикази / Reviews

Miroslava Mirković, N. Vujčić, <i>Gradovi Jonije pod rimskom vlašću (133.st. e. – 300. n.e.). Istorija, društvo, institucije, Filozofski fakultet Beograd, Beograd 2014, 309 str.</i>	277
Танита Бабовић, <i>Aleksandar Každan, Žil Konstabl, Vizantija-ljudi i moć, Beograd: Evoluta, 2009, 253 str.</i>	281
Marija Kocić, <i>Tado Oršolić, Vojna Dalmacija u 19. stoljeću. Vojska, teritorijalne snage, žandarmerija (1797.–1914.), Sveučilište u Zadru, Zadar 2013, str. 322 (prikaz)</i>	287

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић, <i>Библиографија историографије Србије за 2014. годину</i>	291
--	-----

Чланци / Papers

UDC: 255.6-264

94(37)

ID BROJ: 219136524

Изворни научни чланак

РаД примљен: 22.07.2015.

РаД прихваћен: 10.09.2015.

Miroslava Mirković, Ph.D.

Profesor Rimske istorije

Beograd

frida@eunet.rs

ACCA LARENTIA: MYTH AND MODEL

At the beginning of the Roman history is the myth of the seven Roman kings. It can be used as reliable source for the social structure of the early Roman society. King's house represents a model of the social relationship, of power organization and the transmission of the power in early Rom. The family model that appears in the Roman foundation story differs from the later known indo-European in that that the father was unknown. Romulus, the founder of the city, had no father. Romulus was growing up fatherless, together with his shadow-brother Remus. No other Roman king had a known father. The main figure in the family was the mother Rea Silvia and her father Numitor. Succession right was connected with the matrilineal descent, with Rea who bears the dynastic name Silvia. Beside mother appears another female, foster mother or wet nurse important in the upbringing the twins. The main role in their raising, after they have been exposed, was played by their surrogate father Faustulus and his wife Acca Larentia or Lupa. The twins Romulus and Remus survived because the *lupa* (she-wolf), so called the courtesan in the popular version, took care over them. She appears appears in Livy and other ancient authors as Acca Larentina, foster mother of the twins Romulus and Remus. In the story are preserved in different versions details which go deep in the past and reveal the elements of the original primitive society.

Key words: *early Roman society, Romulus, Rea Silvia, kinship, father, mother, foster-mother, Acca, Larentia, Mater Larum, Lar, penates.*

The myth portrays great events and figures from the past. The function of the myth or rather one of its functions was, as defined by M. Finley, „to make the past intelligible and meaningful by selection, by focussing on a few bits of the past which thereby acquired permanence, relevance, universal significance“¹. Long before anyone dreamed of history, the myth provided answers. The Greeks and Romans learned about their past from the myth and legends about races, cultures and politics and about life in general. The main values of the myth is its universality. However, the myth cannot be a relevant source for the history of events defined in time and space, because it is limited to stories of persons and events whose sequence and mutual connection is not possible to reconstruct. It provided important information about the structures: primitive religion, early social structures and family, succession rules and the beginning of the state organization in general.

The Roman foundation myth was the favorite subject of ancient authors and was repeated from the beginning of the Roman historiography down to the early christian writers. The story about Romulus and Remus, their mystical birth and their destiny of exposed children, their youth and the struggle for power between them, reveals kinship relations and the form of social life that is very different from one known in Rome in the historical times. The family model that appears in the foundation story differs from the later known Indo-European one in that the father has no importance in it. He is not named in the story. The main actors in the legend of Rome's beginning are the mother (Rea Silvia), her children (Romulus and Remus) and her father (Numitor) who appears together with his brother (Amulius). Her children's father is missing and replaced by the god Mars. The tragedy of the twins' mother Rea Silvia, the king's daughter and Vestal virgin, ends as it was reported by the ancient authors, with her death or imprisonment after the birth of her twin sons. The details about her disappearance are lacking. Her destiny could have been determined by the fact that she was proclaimed a Vestal virgin. Some of the punishment methods prescribed for a Vestal virgin who broke the oath, as described in the Roman literature, could help to explain her death. Her imprisonment remained as the burying of the Vestal virgin alive in the cave. It was conceived as a murder without blood. Even if Rea survived the birth of the children, in the existent social system described in the story of early Rome no place was provided for her as the mother of the future king. Any connection between her and her sons was broken after their exposure. Her children had to be thrown from the rock into the river Tiber, like *stercus Vestalium*. Another woman appears as a surrogate for the mother. The main figure in the twins growing up is their foster-mother

1 M. FINLEY, Myth, Memory, and History, *History and Theory*, Studies in the Philosophy of History IV/3, 1963, 283.

Acca Larentia. The twins Romulus and Remus survived because the *lupa* (she-wolf), so called the courtesan in the popular version, took care of them. Lupa was the wife of the shepherd Faustulus who found the abandoned infants. She was identified in the legend with Acca Larentia, as Livy, IV 7, asserted. Details which go deep into the past and reveal the elements of the original primitive society are preserved in different versions of the story. Details contained in other sources allow us to define the nature and character of her social position and role in the ancestral cult and primitive religion.

THE STORY OF THE COURTESAN ACCA LARENTIA

Acca Larentia is recorded in the sources with two distinct faces: a) she is represented as the foster-mother of Romulus and Remus named also *lupa* (prostitute) and b) she is a mistress of Hercules who inherited the fortune from the rich man Tarutius and left her land and property to the Roman people in one version of the story, to Romulus in another². The preserved sources about her should be divided into two groups: the first which includes Plutarch, *Romulus* 5 and *Questiones Romanae* 35, Tertullian, *Adversus nationes* 11,10, Augustinus *De civitate dei* VI 7, Macrobius, *Saturnalia* I 10,11ff. which go back to Varro; and the second group, Licinius Macer in *Macrob. Sat.* I 10,17, Paul. Fest. P.110 M, Masurius Sabinus in Gellius VII 7, 8, Ovid. *Fast.* III 57 f, Plutarch, *Romulus* 4, a segment in *Questiones Romanae*,35, Lactantius, *Institutiones* I 20,4 which is connected with the Roman tradition of the foundation legend³.

Acca Larentia appears in Livy and in some other ancient authors as the foster-mother of the twins Romulus and Remus. In the Roman saga as it is preserved in Livy I 4, she was *lupa*, which means she-wolf or as Livy preferred, the courtesan called "*lupa*" in popular speech: "Tradition assigns to this man the name Faustulus and adds that he carried the twins to his hut and gave them to his wife Larentia to rear. Some think that Larentia, having been free with her favours, gained the name of "she wolf" (*lupa*) among the shepherds and that this gave rise to this marvellous story"⁴. Plutarch transmits both stories, *Romulus* IV, 2: the twins father was the god Mars; their foster-mother was *lupa* (she-wolf): „for the Latins not only called she-wolves „*lupae*“, but also women of loose character, and such a woman was the wife of Faustulus, the foster-mother of the infants, Acca Larentia by name“. The Romans, as Plutarch

2 See about this TH. MOMMSEN, Die echte und die falsche Acca Larentia, *Festgaben für Gustav Homeyer zum 28. Juli 1871*, Berlin 1877, 91-107 (= *Römische Forschungen* II, 1962, 1-22).

3 E. TABELING, *Mater Larum, Zum Wesen der Larenreligion*, Frankfurt /Main, 1932, ed. anast. New York, 1975, 45-46

4 Trans. by B.O. FOSTER, in The Loeb Classical Library, Livy I, 1967.

reports, sacrifice to Acca Larentia in the month of April when the priest of Mars pours libations in her honour, and the festival is called *Larentalia*. To this statement Plutarch adds the story of another Larentia, to whom the Romans pay honour for the following reason, Plutarch, Romulus 5: “The keeper of the temple of Hercules, being at a loss for something to do, as it seems, proposed to the god a game of dice, with the understanding that if he won it himself, he should get some valuable present from the god; but if he lost, he would furnish the god with a bounteous repast and a lovely woman to keep him company for the night. On these terms the dice were thrown, first for himself, then for the god, when it appeared that he had lost. Wishing to keep faith, and thinking it right to abide by the contract, he prepared a banquet for the god, and engaging Larentia, who was then in the bloom of her beauty, but not yet famous, he feasted her in the temple, where he had spread a couch, and after the supper locked her in, assured of course that the god would take possession of her. And verily it is said that the god did visit the woman, and bade her go early in the morning to the forum, salute the first man who met her, and make him her friend. She was met accordingly, by one of the citizens who was well on in years and possessed of considerable property, but childless, and unmarried all his life, by name of Tarrutius. This man took Larentia to his bed and loved her well, and at his death left her heir to many and fair possessions, most of which she bequeathed to the people. And it is said that when she was now famous and regarded as beloved of the god, she disappeared on the spot where the former Larentia also lies buried. This spot is now called Vellabrum.”⁵ The same story is told by Macrobius, *Saturnalia* I 10,13 who named Larentia *nobilissimum id temporis scortum*, which means the most noble courtesan of these times, and Augustinus, *De civitate dei* VI, 7. Larentia left the property she inherited from Tarutius to Romulus as some authors assert, or to the Roman people in another version of the story. Cato (in Macrobius) enumerates the land and possessions left to the Roman peoples as *ager Turacem, Semurium, Lintirium* and *Solinium*⁶. The first, *ager Turacem* (*Turax*?) could have been Etruscan, as was the name of the rich man whom bequeathed his fortune to Acca Larentia. The name of the rich man, transmitted as Tarutius by Augustine, or Turrutius and Carutius by Macrobius must have also been Etruscan. The name for the *ager Turax* (*Turacem*) could be linked with the name of the Vestal virgin Gaia Taracia, who was also named Fufetia⁷. The connection of Acca Larentia with *Larentalia*, the festival of the *dii parentes*, is common.

5 Trans. by B. PERRIN, Loeb Class.Library.

6 Macrobius, *Saturnalia* I 10,16: *Cato ait Larentiam meretricio quaesta locupletatem post excessum suum populo Romano agros Turacem, Semurium, Lintirum et Solinium reliquisse.*

7 Aulus Gellius, *Noctes Atticae* VII,7,1.

Herculis scortum Acca Larentia is identified as *lupa*, because the meaning of both terms is the same. Both *Herculis scortum* and the *lupa*, foster-mother of Romulus and Remus, the wife of Faustulus, are united in the same mythical figure by Masurius Sabinus, the jurist who lived in the times of Tiberius' reign. He solved the problem by connecting Romulus and Larentia: as the mother of twelve *fratres Arvales*, Larentia adopted Romulus after one of those died. The story about the adoption of Romulus by Larentia as one of the Arval brothers could hardly be connected with the foundation legend. It must be a later invention which probably reflects the politics of Augustus who endeavoured to present the religious *collegia* as the eldest institutions which dated from the time of the city's foundation.

The name of Acca Larentia could help in defining her real role and social position in the primitive Roman society. Both Acca and *Laretina* or *Larentia* are significant and mark her position in the family group and her role in the cult and religion. The surname *lupa*, she-wolf, could be brought into connection with the deeper past and tribal totems in Latium.

Acca was probably not a personal name; it designed foster-mother or wife. *Acca*, in Greek *akkw* and Sanscrit *akka*, „mother” means mother or foster-mother⁸. In his paper about Acca Larentia, comparing the case of Romulus, Remus and their foster-mother Acca Larentia with the twins Castor and Polux as the children of Leto or Leda, A. KRAPPE remarks that this name in Lycian means simply “woman”⁹. Acca Larentia was also named *Fabula* in *Questiones Romanae*, 35 by Plutarch: „And why do they thus honour Larentia who was at the same time a courtesan? They record that there was another Larentia, Acca the nurse of Romulus, whom they honour in the month of April [...]. But they say that the surname of the courtesan Larentia was Fabula. She met one of the wealthy men that were unwed and past their prime, whose name was Tarrutius. When he died she inherited his estate; and later, when she herself died, she left her property to the State; and for that reason she has these honours“. In Lactantius her name is Faula, Plinius, N.h. 18,6, quoting Verius Antias, substitutes Acca Larentia for the wolf herself making her Faula and the wife of Faustulus.

Fabula could be *acca*, the foster-mother or wife of the last from the gens of *Fabii*. It continued their existence as gens after the battle of the Cremera on the matrilineal side. Festus P 170,173M adduced the case of the son of the last of

8 About the name see TABELING, *Mater Larum*, 39 ff.

9 A. KRAPPE, Acca Larentia, “American Journal of Archaeology” 46, 1942, 192. See G. RADKE, *Die Götter Altitaliens*, Münster 1965, 55: „Acca wird meist für „Mutter” angesehen. Es kann aber auch auf *at-qa zurückgegeben und so zu * *at-* „laufen“ gehören; A. bezeichnet dann wie Anna die Göttin eines „Durchlaufs“, d. H. einer Frist eines Jahres oder auch einer Jahreszeit. Doch ist das weniger wahrscheinlich“.

the *Fabii*, who took the name of Numerius, his mother's father after the disaster on the river Cremera in 477 BC, as an exception to the rule that all children inherited the father's gentile name: "As it was told, the name Numerius was never attested in a patrician family before the last Fabius, the one who survived as the only Fabius after the disaster in which 306 Fabii were killed by the Etruscans, and he married the daughter of Otacilius Maleventanus, attracted by his big fortune, on one condition, that the first born son had to be Numerius after his mother's father"¹⁰. Festus mentions this as an unusual case, which does not fit in with the Indo-European kinship system, in which the offspring inherited the name of the father and the paternal grandfather. One should note that the *gens* of *Numerii* belonged to the *plebei*, who may have preserved the matrilineal system in the historical period¹¹.

In Aulus Gellius' *Noctes Atticae* VII, 7, 1 Acca Larenta is linked with Gaia Taracia, another female who could have had the same social position and role in the cult: „The names of Acca Larentia and Gaia Taracia or Fufetia as she is sometimes called are famous in the early annals“. Gellius explains further that Taracia was a Vestal virgin quoting as proof the law of Horatius according to which she was privileged by honours including the right to bear witness to the court. As he stated, no woman had enjoyed this right until that time. The term used by Horace in this law was *testabilis*¹². Further, Taracia was allowed to leave the order at the age of fourteen and to marry if she wanted to. She was given these privileges because of her generosity and benefactions to the Roman people who inherited Tiberinus and the Mars field from her¹³.

Gaia as well as Acca is not necessarily a personal name. It could be a substantive denoting wife and lady in general. The evidence by Plutarch, *Ques-*

10 Sexti Pompei Festi, *De verborum significatu*, ed. W. M. Lindsay, p. 174

11 About the matrilineal succession by plebeians see M. MIRKOVIĆ, *Der Vater und die Patrizier: qui patrem ciere possent*, "Klio" 86, 2004, 83-100.

12 Aul. Gell. *Noctes atticae*, VII, 1: *Accae Larentiae et Gaiæ Taraciae, sive illa Fufetia est, nomina in antiquis annalibus celebria sunt. Et Taraciam quidem virginem Vestae fuisse lex Horatia testis est quae super ea ad populum lata. Qua lege ei plurimi honores fiunt, inter quos ius quoque testimonii dicendi tribuitur, „testabilis“ que una omnium feminarum ut sit datur.*

13 TH. MOMMSEN, *Die ecte und falsche Acca Larentia*, 7, note 12, about *Turacem agrum*: "ob der Name des ersten dieser Güter mit dem des Gaten der Acca Tarutius und (voran Jordan, prol. Ad Catonis fragmenta XXXIII gedacht hat), beide wieder mit dem Namen der Vestalin Gaia Taracia (vgl. CIL I, 1202) sive Fufetia oder Eufetia bei Plin. 34,6,25 und Gellius 7,7,1 zusammenhängen, welche letztere das spätere Marsfeld der Gemeinde geschenkt haben soll, ist nicht auszumachen, zumal da wir nicht im Stande sind, die bei Macrobius überlieferte Form Turax zu controlieren. Findet hier Verwandtschaft statt, so wird man nicht mit Schwegler 2 46 die Gaia und die Acca für dieselbe Sagenfigur erklären dürfen, sondern vielmehr hier zwei aus einem und demselben Namen eines Gemeindegrundstücks unabhängig von einander entwickelte Besitztitel Anekdoten erkennen haben".

tiones Romanae 30, supports this meaning: “Why do they (sc. Romans) conduct the bride to her home and bid her say: “Where you are Gaius, there am I Gaia”?(*Ubi tu Gaius ego Gaia*). One of his answers points to the general meaning of the word: Is her entrance into the house upon fixed terms as it were, at once to share everything, to jointly control the household and is the meaning, then, “Wherever you are lord and master, then I am lady and mistress”? He adds one more possible answer: “Or do they use these names because of Gaia Caecilia, consors of one of Tarquin’s sons”. Gaia Caecilia was named Tanaquil, the wife of the Roman king Tarquinius Priscus (Plinius, N.h. VIII 194), the foster-mother of the future king Servius Tullius.

The main similarity between Acca Larenta and Gaia Taracia is that both were unmarried but free to make a testament. That means that they were not under *patria potestas*. Larentia, like Taracia, disposed of property and both left it to the Roman people or to Romulus. Acca Larentia was a prostitute who earned a great deal of money selling her body. She made Romulus her heir as Valerius Antias records, the Roman people as others authors say. A public sacrifice was offered to her by the priest of Quirinus and one day in the calendar was consecrated to the memory of her name. Acca could mean appears foster-mother or wet nurse, as she is attested in the story about Romulus and Remus.

The second name of Acca appears in the literary sources as *Larenta*, *Larentia* or *Larentina*. The supposed correct form of the name could be *Larentina* because the festival in Varro *De lingua latina* VI 23 consecrated to her memory was called *dies Larentinae*. It derives from *Lares* and could have an adjectival meaning¹⁴.

Larentina was equated with Mater Larum¹⁵ and this represents the crucial point in the long discussion about her. *Mater Larum* was identified as an earth goddess associated with the gods of the underworld¹⁶. Her name was also Mania¹⁷, associated with the *dii Manes*, the general term for the spirits of the underworld to whom the Lares belonged. Accepting this identification, Ogilvie reduced the explanation to the statement that Romulus and Remus were the

14 The link between Larentia and Lar as the domestic deity has been rejected by modern linguists because of the different quality of the root-vowel *a* in both names: it is long in Larentia and short in Lar. For R.M. OGILVIE, *A Commentary on Livy Books 1–5*, 53, it is not necessary to take this formal difference as an obstacle to connecting these two words because there are other examples showing changes to the quality of the root-vowel, such as Pălatius and Pălatium, lŭstrum and lŭ. That means that Larentia could be the same as *mater Larum*, and connected with the ancestral cult.

15 TABELING, *Mater Larum*, 39 ff.

16 L. ROSS TAYLOR, The Mother of the Lares, “American Journal of Archaeology” 29, 1925, 299 ff.

17 TABELING, *Mater Larum* 14 ff. RADKE, *Die Götter Altitaliens* 171.

ancestors of the Roman people and so, in death, became Lares par excellence and it was thus natural that their (foster) mother should be Acca Larentia, the Mater Larum, and she came to assume a share in the function of the wolf¹⁸. There are some difficulties in accepting this explanation. It was not Romulus or Remus, but Larentina who was linked with the festival and her name derived from *Lar*. Secondly, the twin's biological mother was Rea Silvia whose ancestors were *Silvii*, connected in the past with Lavinia, whose son was the first *Silvius*. Acca Larentia could not be conceived as Mater Larum because she was not attested as a mother anywhere; she had no children of her own and she was only *kourotrophos*, she is *nutrix gentis*, as defined in Ovid¹⁹. Further, the identification of Larentia with the mother of Lares (Mater Larum), finds no support in the literary sources. The mother of the Lares is known only from the Acts of the Arval Brethren (ILS 5047-8) and her identification with Acca Larentia is not certain. In a number of expiatory sacrifices performed before the temple of Dea Dia in the grove of the Arvales on the Via Campana the mother of the Lares and her children the Lares are mentioned among the divinities to whom sacrificial victims are offered²⁰.

The connection of Larentia with *lares* appears as logic. Roman tradition links Acca Larentina with Larentalia, the festival connected with Lares. Varro, in LL VI 23 testifies: “Angerona from Angerona, whose sacrifices was in curia Acculeia and whose public festival is this day, Larentina day, called by some authors Larentalia, took its name from Acca Larenta. Our priests sacrifice publicly for the ancestors (publice parentant) on the sixth day after the Kalendae of May which is called the black day of the Acca Larentina. The sacrifice was performed on Palatine, on the place called Velabrum on the way leading to the grave of Acca. On those days the priests made sacrifices to the Manes of the slaves not far from the gates called Romanula²¹. Plutarch, *Romulus IV*, records the following about Larentalia: the wife of Faustulus the foster father of the infants, was Acca Larentia by name. Yet the Romans also sacrifice to her and in the month

18 R. M. OGILVIE, *A Commentary on Livy Books 1-5*, Oxford 1965, 50.

19 Ovid., *Fast.* III 57 f.: *Non ego te tantae nutrix Larentia gentis nec taceam vestras Faustulo pauperas opes.*

20 L. ROSS TAYLOR, *The Mother of the Lares*, “*American Journal of Archaeology*” 29, 3, 1925, 299.

21 Varro, *De lingua Latina* VI 23: *Angerona ab Angerona, cui sacrificium fit in curia Acculeia et cuius feriae publicae is dies, Larentinae, quem diem quidem et scribendo Larentalia appellant, ab Acca Larentia nominatus cui sacerdotes nostri publice parentant[e] + sexto die, qui atra dicitur diem tarentum accas tarentinas. Hoc sacrificium fit in Velabro qu[i]a in novam viam exitur, ut aiunt quidam ad sepulcrum Accae, ut quod ibi: prope faciunt diis Manibus servilibus sacerdotes; qui uterque locus extra urbem antiquam fuit non longe a porta Romanula de qua in priore libro dixi.*

of April the priest of Mars pours libations in her honour and the festival is called Larentalia²². Macrobius, *Saturnalia*, I 10, reports: *Cum decederet* (Acca Larentia), *populum romanum nuncupavit heredem et ideo ab Aneo in Velabro loco celeberrimo urbis sepulta est ac solenne sacrificium eidem constitutum, quo dis Manibus eius per flaminem sacrificaretur, Iovique feriae consecratae, quod aestimaverunt antiqui animas a Iovi dari et rursus post mortem eidem reddi*, and adds: *Cato ait Larentiam meretricio quaestu locupletatem post excessum suum populo Romano agros Turacem, Semurium, Lintirium et Solinium reliquisse; Et ideo sepulcri magnificentia et annuae parentationis honore dignatam*.

The connection of Acca Larentia with the Larentalia festival has never been satisfactorily explained. It was discussed among others by MOMMSEN²³, WISSOWA²⁴. The festival of *Larentalia* was linked with the Larentia's *dii Manes* (Macrobius) of those of slaves (Varro).

The state festival of Larentalia, on December 23, as known from the *Fasti Praenestini*, CIL I², p. 338, was linked with the *dii Manes* and *parentatio*. The terms *sacerdotes nostri publice parentant* (Varro) and *dis Manibus eius per flaminem sacrificaretur* (Macrobius) in connection with Larentalia deserve explanation.

The term *parentatio* proves that it was a private festival for *dii parentes*, who represent the spirits of the ancestors²⁵; they were believed to continue to dominate the house. *Parentatio* was celebrated on February 22nd (*Feriae privatae*, Fest p.242), the first day of the state festival consecrated to the dead. The Filocalus calendar notes *Virgo Vestalis parentat* which in his comment of the text in CIL I², p.309 Mommsen linked with the sacrifice on the grave of Tarpeia which is mentioned in another place; this festival for the deceased, if correct, would have a close parallel in the State festival of *Larentalia* on December 23rd, the day when the flamen Quirinalis sacrificed to the grave of Larenta on Velabrum. WISSOWA adds an important remark without further comment, that D. Iunius Brutus, the consul in 138, was said not to have offered sacrifices for his home deceased on the common day of the dead in February, but in December²⁶.

22 Plut. Rom. 4,3: „Εἶναι δὲ τοιαύτην τὴν Φαυστύλου γυναῖκα τοῦ τὰ βρέφη θρέψαντος Ἀκκαν Λαρεντίαν ὄνομα. Ταύτη δὲ καὶ θύουσιν οἱ Ῥωμαῖοι καὶ χοῶς ἐπιφέρει τοῦ Ἀπριλλίου μηνὸς αὐτῇ ὁ τοῦ Ἀρεως ἱερεὺς, καὶ Λαρεντίαν καλοῦσι τὴν ἑορτήν.

23 TH. MOMMSEN, *Echte und falsche Acca Larentia, Römische Forschungen* II, 11ff.

24 G. WISSOWA, *Religion und Kultus der Römer*, 194 ff. About the discussion see TABELING, *Mater Larum* 1 ff. THULIN, RE XII. 1024. 305.

25 About the ancestral cult see F. BÖMER, *Ahnencult und Ahnenglaube in Alten Rom*, Beihefte zum Archiv für Religionswissenschaft, Heft 1, 1943,

26 G. WISSOWA in *Religion und Kultus der Römer*, 1912, 232–233, Plut. *Quaest. Rom.* 34. Cic. *De leg.* II 54. Mommsen, *Staatsr.* I 579, 3.

In his commentary of Livy's book, Ogilvie remarks that Acca must have been a divinity, because a sacrifice in honour of a mortal would have been unprecedented²⁷. However, it could have been sacrificed not to Larentia, but to Lares. The expressions *Publice parentant* and *parentatio* point to the cult of the ancestors which is linked with Lares.

Parentatio and *Larentalia* raise a complex problem connected with Penates and Lares and a difference between them. The spirits of ancestors were *Penates*. Besides them Lares appear in the same position. However, there is an important difference between *Penates* and *Lares*. Radke, *Die Götter Altitaliens*, 247–248 remarks: *Lar* is substantive, *Penates* an adjective; *Penates* whose etymology has the words *penes* and *potis* = dynatos, is necessarily connected with *pater familias*. That means that the cult of *penates* belonged to the *pater familias* and those under his power; only *civis Romanus* could have penates and the *pater familias* had to take care of them, which means of his ancestors. The etymology of *Lar* is deduced from *etr. lasa*, the goddess, “Gattungdienende Göttinnen”, or from *Larth* in the title of the Etruscan kings²⁸, but also linked with the Etruscan praenomen which is connected with *Lares* (Dion.Hal. V 21 s.). Lares are with the same meaning as house, which means the home gods. It was not only servants who could have *Lar familiaris*, but also the Latins²⁹. His further remark about *Lar familiaris* is important, p. 167: his cult obliged the lord of the house (Plaut. *Rur.* 1207. *Trin.* 3), his daughter (Plaut. *Aul.* prol 241, Prop. V 3, 53), or even a *vilica*. That means that the cult of Lares could have been a duty of the daughter and also of women who were not under the *patria potestas* or not married by *matrimonium iustum*, among other courtesans, as was Lupa or Acca Larentia. They had their ancestors but no descendants. The statement that *penates* were exclusively connected with the *civis Romanus* and *pater familias* could mean that originally only patricians, those who *patrem ciere possunt* Livy, X, 8, 4, who could name their fathers, could worship penates. Plebeians who could name only matrilineal origin had to worship Lares instead of penates. This difference disappears later when both classes, patricians and plebeians, were equated in rights and religion. However, some families retained the original cult of Lares. Dies Larentiae or Larentalia, a celebration of the cult

27 R.M. OGILVIE resumes the problem in a few words as the shematisation of Roman history to fit the Greek pattern of the developing constitution. Acca Larentia (I 4,7) is a synonym for meretrix. Plaut., *Epid.* 404. Acca Larentia was a *lupa*, a harlot who conceived Romulus and Remus and bequeathed to them the land on which Rome was to be built. Scepticism was served by Masurius Sabinus who refined the story- not of an unmarried mother, but of the nurse (R.M. OGILVIE, *A Commentary on Livy Books 1.5*, Oxford 1965, 47)

28 BÖHM, RE XII, 1924, 321? ff.

29 G. RADKE, *Die Götter Altitaliens*, 247–248

of the dead, is associated with the family of *Iunii*, who celebrated their ancestral cult, not as others did on Parentalia, but on Larentalia³⁰.

Lar was a synonym for home³¹. Radke points to the example of Charinus in Plaut. *Merc.* 834 who, after asking for help from his *familiaris Lar pater*, left his father's house disappointed then went to search for another Lar. Romulus and Remus lost their original home and their *Lar familiaris*, but found another. In the story about the exposed infants two animals watched over them: *picus* (woodpecker) and *lupa* (she wolf). The shift from the biological mother (Rea Silvia) who belonged to the Silvii clan under the protection of the totem *picus* to another female Acca Larentia who belonged to the group united under the protection of the totem animal *lupus* is significant. The mother and foster-mother did not belong to the same clan, they did not have the same Lar and totem.

Certain particularities in the story about Acca Larentia, her identification with the *lupa* who took care of the infants Romulus and Remus and helped them to survive, as well as the link with the festival of Larentalia and *dii parentes* allow some further conclusions: Lares could have been the spirits of the ancestors, but not on the father's side. If the cult of *penates*, consecrated to the ancestors, was connected exclusively with the *pater familias*, *lares* could have related to those who were not under the *patria potestas*. There is reason to believe that *Lares* were *dii parentes* on the female side. The example of Acca Larentia, the foster-mother of Romulus and Remus, could be quoted in support of this hypothesis. As a prostitute she was not under *patria potestas*. On the other hand, she had the right to inherit and to dispose of property. When she died her property belonged to the state after her death.

Romulus and Remus had no father and therefore no *penates*; as foundlings they also could not have a father and hence could not be associated with *penates* and patrilineal ancestors, but with *Lares*, the spirits of the matrilineal ancestors, i.e. the ancestors of the foster-mother. As they were born in the house of Silvii, they must have had their mother's ancestors Silvii as *dii paterni* and the totem animal *picus*. As foundlings they changed this for the *dii paterni* of their foster-mother *lupa* or Acca Larentia. As Acca Larentia was the foster-mother of children without a father, *Lares* could have been the *dii paterni* of fatherless children, i.e. the matrilineal ancestors of Larentia.

30 Plut. *Quest. Rom.* 34; Cicero, *De leg.* II 54. The *Iunii*, through their great ancestor, the first consul M. Iunius Brutus, who was said to have refined the cult of *Mania* and the *Lares* by abolishing human sacrifice at the *Compitalia*, had a particular connection with the *Mater* of the *Lares* (L. Ross Taylor, *AJA* 29, 302)

31 Böhm, *RE* XII, 1924, 316.333.

Even in historical times adoptive children followed the *dii parentes* of their mother, i.e. the Lares. An indirect example could be seen in Augustus' ceremonial adoption of his grandsons Gaius and Lucius. Lily Ross Taylor recognises Lares in an altar of unknown provenance, now in the Cortile Belvedere of the Vatican, erected by the senate and the people of Rome, CIL VI 876, on this occasion, shortly after 12 BC. She describes the altar as follows: On the left of the chariot stands a figure, perhaps Agrippa. On the right is the figure of a woman and beside her two small figures = probably Livia or Iulia with the young Gaius and Lucius. On the narrow faces are the two scenes that denote the cult of the Lares. [ ] The one nearest the altar with the mantle drawn over the head holds a statuette representing a Lar³².

SOME CONCLUSION NOTES: CLAN AND TOTEM

To sum up: This long discussion leads to the following conclusion:

1. Acca Larentia had no children of her own, she could not be qualified as *mater Larum*.
2. She is known in the literary tradition as the foster-mother either of Romulus and Remus or of the Arval brothers. The name Acca Larentia like Gaia Taracia represents not a personal name but a classificatory term, mother, foster-mother, wet nurse, wife in general. Acca Larentia was not a particular case, she represents the category. Every *acca* was not *Larentia*, but only one who was unmarried or married in the *matrimonium iniustum* (Tarutius must have been an Etruscan, Faustulus a plebeian) and who had *dii paterni*; she adopted fatherless children, those whose *dii paterni* were unknown. She was not in a *matrimonium iustum*, and was not under *patria potestas*. She was *Larentia*, i.e. she had to take care not of penates who were connected with the *dominus*, but of Lares, probably the *dii paterni* of her family or her mother and adoptive children. She was a foster-mother, unmarried or in the *matrimonium iniustum* and thus free of *patria potestas*. In the later form of the myth she took the place of the father. The latter could explain her ability to dispose of her property.
3. Acca Larentia could dispose of her property like Gaia Taracia and had the right to make a legacy. In classical law a woman who had three children and more or a Vestal virgin had the testamentary right. The influence of Etruscan culture, in which the female and mother's side was important, is possible. This qualified her for ancestral cult.

32 L. Ross Taylor, *AJA* 29, 1925, 308,

4. Larenta was linked with the *dii Manes* and *parentatio*, that means with the cult of *dii parentes*. This could explain her social position. Larentalia which were dedicated to her were linked with the ancestral cult and with Lares. Lares could have been the spirits of the ancestors on the female line.

The name *lupa* for Acca Larentia goes back to the deep past and points to the totem system. E. TABELING's conclusion in his book *Mater Larum*, 1932, p. 68, that Acca Larentia belonged to the wolf god and even that she was originally a *lupa*, she-wolf, logically adduces to the further conclusion that the *lupa* was the totemic animal of her clan³³. The totem was more important than consanguinity in the primitive stage of human grouping³⁴. The example of Acca Larentia proves that not only the mother, but also other women, could have been at the center of the totem rites³⁵. Romulus and Remus had no penates from the beginning, as they were fatherless children. As Silvii they belonged to the Latin clan protected by their totem animal, the woodpecker (*picus*). This bird watched over Romulus and Remus together with the she-wolf when they were exposed, Plutarch, Romulus III, 4: „Here then, the babes lay and the she wolf of the story here gave them suck and the woodpecker came to help in feeding them and to watch over them“. In *Quaestiones Romanae* 21, Plutarch poses the question: „Why do the Latins revere the woodpecker and all strictly abstain from [eating] it?“ and gives three possible answers: 1. It was Picus transformed by his wife's magic drugs into a woodpecker, 2. because the woodpecker brought food to Romulus and Remus, 3. because the Romans regarded this bird as sacred to Mars. Adopted by Faustus and the Larenta-lupa, Romulus and Remus came under the protection of the *lupus* which was the totem of another clan. The wolf could have been a clan totem animal in primitive communities in Latium. The memory has been preserved in the festival Lupercalia and the word *luperci*, as in *lupanar*³⁶. Lupercalia was the festival consecrated to the king of Laurenti Faunus, who was the grandson of Saturnus, the son of Picus and the father of the Latinus, the king of the Aborigines. Faunus was the god of herds and shep-

33 The identification of Acca Larentia –lupa with the great mother goddess *Potnia therion* in other cultures by A. KRAPPE, „Acca Larentia, American Journal of Archaeology“ 46, 1942, 490–499, seems to take the discussion in the wrong direction

34 About this see, among others, J.G. FRAZER, *Totemism and Endogamy, A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society*, I–IV, London 1910, E. Durheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, Paris 1960. See p.143 ff.

35 S.FREUD, *Totem und Tabu*, in Fischer Taschenbuch, Frankfurt/Main, 1991.

36 About *luperci*: G. WISSOWA, *Religion und Kultus der Römer*, 209 and passim; G. RADKE, *Die Götter Altitaliens*, 190 f., newly B. RIPOSATI, I „luperci“ in Varrone, *Melanges J. Collart*, Paris 1978, 57–70 and P. FLOBERT, Deux observations de Varron sur les *luperci*, *Hommages à Robert Schilling*, Collection d'études Latines, série scient. XXXVII, 1988, 93–99

herds. The ritual of Lupercalia was one of the eldest in Latium and the festival is one of the most enigmatic in the Roman calendar. It originated from the Bronze Age, as E. GJERSTAD suggests³⁷. The ceremony has a magic character and must be connected with the idea of fertility.

Until the middle of the 19th century it was generally accepted that every family organization was based on the power of the father. J. Bachofen was the first to prove on unnumbered examples that mother lineage in the antiquity was as important as that of the father. L. MORGAN and J.G. FRASER, and others after them, B. MALINOWSKI and A.R. RADCLIFFE-BROWN, CLAUDE LEVY-STRAUSS and E. DURHEIM in the 20th century, discovered in the contemporary primitive tribes of America and Australia a system of grouping without the father as the main factor³⁸. Sigmund Freud concluded that the totem was connected with the mother³⁹. The totem is inherited from the mother and the female line even in the modern tribes of Australia. The idea of matrilineal descent could serve as a starting point in explaining some social particularities in early Roman history, as the tradition preserved them, among others the story of Acca Larentia. There are grounds to suppose that Latin and Roman society was originally matrilineal: *Silvii* go back to Lavinia, and at the beginning of the Roman state we find Rea Silvia and her sons⁴⁰.

Bibliography

- J. J. BACHOFEN, *Das Mutterrecht*, Basel 1898.
 F. BÖHM, RE XII, 1924, 321–333, s.v. Lares.
 F. BÖMER, *Ahnenkult und Ahnenglaube im alten Rom*, Beiheft zum Archiv für Religionswissenschaft Het 1, Leipzig und Berlin 1943.
 G. DUMEZIL, *La religion romaine archaïque*, Paris 1966
 E. DURHEIM, *Les forms élémentaires de la vie religieuse. Le system totémique en Australie*, Paris 1960.

37 E.GJERSTAD, *Early Rome* VI, 1973, 70 ff.

38 L. MORGAN, *Ancient Society*, New York 1871; J.G. Fraser, *Totemism and Exogamy, a Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society*, I-IV, London 1910; B. MALINOWSKI, *Kinship*, *Man* 30, 1930, 19/29 and other papers, A.R.RADCLIFFE-BROWN ed., *African Systems of the kinship and marriage*, London 1950. IDEM, *Structure and Function in primitive Society*, London, 1952, *Les structures élémentaires de la parenté*, Paris 1949; E.DURHEIM, *Les forms élémentaires de la vie religieuse. Le system totémique en Australie*, Paris 1960/ In an article from 2008, *Early Human Kinship was Matrilineal*, in N.H.CALLAN, R. DUNBAR AND W. JAMES (eds.), *Early Human Kinship*, Oxford, 208, 61.82. CH. KNIGHT defends the idea that the early human kinship was matrilineal.

39 S.FREUD, *Totem und Tabu*, in Fischer Taschenbuch, Frankfurt /Main, 1991.

40 M. MIRKOVIĆ, *Rea Silvia i sedam rimskih kraljeva*, Beograd 2008.

- M. FINLEY, Myth, Memory, and History, "History and Theory, Studies in the Philosophy of History" IV/3, 1963, 283
- J. G. FRAZER, *Totemism and Endogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society*, I–IV, London 1910.
- S. FREUD, *Totem und Tabu*, Fischer Taschenbuch, Frankfurt /Main, 1991.
- E. GJERSTAD, *Early Rome VI*, Lund 1973
- A. W. J. HOLLEMAN, Larentia, Hercules and Mater Matuta (Tib. II 5), "L'antiquité Classique" XLV, 1976, 197–207.
- CHR. KNIGHT, Early Human Kinship was matrilineal, in N.J. Allen, H. Callan, R. Dumber and W. James (eds.), *Early Human Kinship*, Oxford 2008, 61/82.
- A. KRAPE, Acca Larentia, "American Journal of Archaeology" 46, 1942, 490–499.
- M. MIRKOVIĆ, Der Vater und die Patrizier: *qui patrem ciere possent*, "Klio" 86, 2004, 83–100.
- Rea Silvia i sedam rimskih kraljeva*, Beograd 2008
- TH. MOMMSEN, Die echte und die falsche Acca Larentia, *Römische Forschungen II*, 1962 = *Festgabe für Gustav Homeyer zum 28. Juli 1871*, Berlin 1877, 91–107)
- R. M. OGILVIE, *A Commentary on Livy Books 1–5*, Oxford 1965.
- G. RADKE, *Die Götter Altitaliens*, 1965
- Acca Larentia and the fratres Arvales, ANRW I–2, 1972, 421–441.
- L. ROSS TAYLOR, The Mother of the Lares, "American Journal of Archaeology" 29/3, 1925, 299–313.
- E. TABELING, *Mater Larum, Zum Wesen der Larenreligion*, New York 1975 (reprint 1932)
- G. WISSOWA, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912.

Miroslava Mirković

ACCA LARENTIA: MIT I MODEL

Mit prethodi istoriji. Grci i Rimljani su učili o svojoj prošlosti, o drugim narodima i kulturama i životu uopšte iz mita. Osnovna vrednost mita je njegova univerzalnost. Mit ne može biti pouzdan izvor za tok događaja koji su definisani u vremenu, jer se ograničava na istoriju ličnosti i zbivanja čiji se vremenski sled ne može utvrditi, kao ni medjusobna veza. Sama priča, međutim, sadrži važne informacije o socijalnoj strukturi, srodstvenom sistemu i porodici, pravilima nasledjivanja i ranoj političkoj organizaciji. Legenda o Romulu i Remu, njihovom mističnom rođenju i sudbini izložene dece otkriva rani srodstveni sistem u pre-urbanoj fazi u Lacijumu. Model „porodice”

koji se pojavljuje u osnivačkom mitu bitno se razlikuje od indoevropskog kakav je istorijski potvrđen u Rimu. To je sistem u kome otac, ključna figura indoevropske porodice, nedostaje. U priči o rodjenju blizanaca zamenjuje ga bog Mars, u nekim verzijama mita stric Amulije.

Glavna ličnost je majka, Rea Silvija i njen otac Numitor koji se pojavljuje zajedno s bratom Amulijem. Njena deca treba da naslede vlast. U daljoj sudbini nahodčadi pojavljuje se kao surogat za majku Aka Larencija, *lupa* ili prostitutka koja pripada drugoj totem grupi, kako pokazuje njen nadimak „vučica”. Detalji o njoj idu u duboku prošlost kada porodica još nije bila definisana kao socijalna jedinica. Mitska istorija Rima pokazuje da je i tu prvobitni socijalni sistem prvobitno matrilinearan. *Silvii* vode poreklo od Lavinijina sina, Romul i Rem s sinovi Ree, ćerke kralja, koja nosi gentilno ime Silvia. Komparativna antropologija i upoređivanje sa socijalnim sistemima nekih naroda, koje s obzirom na stupanj razvitka nazivamo primitivnim, može bliže odrediti socijalni sistem u Rimu u pre-urbanoj fazi razvitka. J. Bachofen je ukazao na postojanje matrilinearnog sistema u antičkom svetu, a istraživanja ranih antropologa su potvrdila da on postoji kod mnogih naroda Amerike, Afrike i ostrva Pacifika.

Ključne reči: *rano rimsko društvo, Romul, Rea Silvija, srodstvo, otac, majka, pomajka, Acca, Larentia, Mater LArum, lari, penati.*

UDC: 94(37)117/138"
321.18:929 Хадријан
930.2:003.071=14'02(37)01"
ID BROJ: 219137036
Изворни научни чланак
РаД је примљен 30.05.2015.
РаД је прихваћен: 10.09.2015.

Nemanja Vujčić,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Department of History
Čika Ljubina 18–20, Beograd
nemanja.vujcic@f.bg.ac.rs

A LETTER OF HADRIAN TO NARYKA AND THE PERCEPTION OF GREEK POLIS UNDER ROMAN RULE*

This paper offers an attempt at analysis and reexamination of the recently published letter of the Emperor Hadrian addressed to the town of Naryka. The citizens of this small and rather obscure town in the Eastern Locris received an unusual imperial letter, dated to the last months of Hadrian's life, filled with reassurances about its indisputable *polis* status and undeniable Greek origin. The analysis is focused on value of this inscription as a source of information on social, political and cultural features of the Greek cities during the Roman Empire. Most of the scholars who wrote about Hadrian's letter express the opinion that it contains a 2nd century "definition" of the Greek *polis*. The view argued in this paper is that this is not the case and that features listed in the letter do not constitute a "definition", although they provide some useful evidence on the contemporary perception of the Greek *polis* and Greek identity as such.

Key words: *Naryka, Eastern Locris, Greek polis, Emperor Hadrian, Greece under Roman rule, Panhellenion.*

---

* This paper is written as a part of the project *City Life in Antiquity: The Expansion of Cities and Urban Civilization in the Balkans and the Neighboring Areas from the Hellenistic to the Late Roman Period* (Градски животи у антици: експанзија градова и урбане цивилизације на Балкану и у суседним областима од хеленистичкој до позно римској периода), project no. 177005, supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

THE *POLIS* OF NARYKA

Naryx or Naryka is certainly not among the more recognizable names from the Classical Antiquity.¹ Before the discovery of the document analyzed in this paper, the majority of the classical scholars were unfamiliar with it. Indeed, there weren't too many reasons why anyone should be familiar with it. Few ancient authors mention Naryka and all of them are of a comparatively late date; there is no reference to it neither in Homeric *Catalogue of Ships* nor in any text of the Archaic or Classical period.² Most of the authors who mention Naryka do so in passing, without any attempt at a systematic treatment of its history.³ So far, only three inscriptions of any size came from the area of Naryka, along with some epigraphic fragments and a Hellenistic inscription from Western Locris that refers to Naryka. No coins issued by this city are known.⁴

Ancient Naryka is situated in the northern part of Opuntian (Eastern) Locris, in a confined region (encompassing only 320 km²) called Epicnemidian Locris, on and around the hill called Paliokastra Renginiou. In the context of the Classical Greek history Naryka is mentioned only twice, both times by Diodorus of Sicily. A Boeotian army led by Ismenias set up camp in 395 BC εἰς Νάρυκα τῆς Λοκρίδος, ἐξ ἧς φασὶ τὸν Αἴαντα γεγενῆσθαι. Phocaeans made a move against the forces of Ismenias, but, in ensuing battle, Boeotians quickly prevailed.⁵ The same author, relating the Phocaeen invasion of Epicnemidian

- 1 Forms used by the Greek texts are Naryx (Νάρυξ), Narykos (Ναρύκος) or Naryka (Ναρύκα). Stephanos of Byzantium and later Byzantine scholars use the word Νάρυξ almost exclusively (Stephanos mentions variants such as Ναρύκη and Ναρύκιον). The form Ναρύκα is found in a Hellenistic inscription *IG IX-1²*, 3, 706, ll. 14 and 22. Pliny writes *Narycum*. Until recently, modern scholars mostly used the word Naryx (cf. W. A. Oldfather, *RE sv. Naryka*, 1772: „Naryka, besser bekannt in der Form Naryx“), but of late Naryka seems to be preferred.
- 2 Unless we decide to follow W. Kendrick Pritchett and accept that Homeric Tarphe (Τάρφη), mentioned in *Il.* 2.533, is in fact Naryka: Pritchett 1985, 167–171. However, the prevailing opinion still places Tarphe in the vicinity of Mendenitsa (Boudonitza) situated a considerable distance to the west of Naryka, cf. Hope-Simpson, Lazenby, 1970, 49; Kramer-Hajos 2012, 90 (cf. 88, fig. 1). Judging by the map supplied (“Greece according to the Homeric catalogue (I)”), Page 1976, 120 was uncertain about Tarphe but placed it in the neighborhood of Thronion. In an earlier work, Pritchett himself suggested a different site, halfway between Naryka and Thronion and also gave details as to why Tarphe should not be placed at Mendenitsa, cf. Pritchett 1982, 126 (fig. 6), 155–156, 167–168.
- 3 Ancient sources mentioning Naryka: Call. *Aet. fr.* 35; Lyc. *Alex.* 1148; Diod. 14.82; 16.38; Strab. 9.4, 2; Verg. *Aen.* 3.399; Ov. *Met.* 8.312; 14.466–469; Pl. *NH* 4.27; Steph. Byz. sv. Νάρυξ.
- 4 General treatments of Naryka and its surroundings: Dominiguez 2009, 1197–1199; id. 2013b, 431–433; Nielsen 2004, 669, no. 384; Jones 2006, 152–153; Knoepfler 2006, 10–14; Oldfather, *RE sv. Naryx*, 1772–1775; Pascual 2013, 176–182; Pritchett 1982, 129–134, 157–159.
- 5 Diod. 14.82, 8–9.

Locris in 352 BC, says that Phallyos and his troops rapidly and without much resistance overran all the cities in the area except μίαν δὲ τὴν ὀνομαζομένην Νάρυκα. The city refused to surrender and was besieged. After overcoming a Boeotian army that made an attempt to break the siege, Phallyos took the city and razed it to the ground.⁶ At the very least, this proves that Naryka was a developed and recognized polis in the first half of the 4th century BC and possibly a member of a wider political entity.⁷ As a result of this disaster, Naryka ceased to exist as an organized community. The *polis* was re-founded in the late 4th or the early 3rd century BC, under unknown circumstances. Other references to Naryka in ancient texts are mostly in connection with Ajax the Lesser whose place of birth, according to some traditions, was Naryka, or with the so-called “Locrian Maidens”, a peculiar local religious institution.⁸

For a long time, even the very location of Naryka was uncertain, as indeed is the case with almost all of the ancient cities in Eastern Locris.⁹ Misinformation contained in some of the ancient texts is partially to be blamed for this: Pliny the Elder puts Naryka on the coast of Locris.¹⁰ Early travelers in Eastern Locris did not observe significant ancient remains on this location. Karouzos was the first, in the early 20th century, to conclude that there was a significant ancient settlement on the Paliokastra (Renginiou) hill.¹¹ In 1919 Pappadakis discovered an inscription proving that Paliokastra is the ancient Naryka.¹² But this archaeological site was never the object of thorough investigation it deserved. In the late 70s it was examined by W. Kendrick Pritchett whose observations and conclusion are published in his commendable volumes on ancient Greek topography. In the first decade of this century, the area of Naryka was again examined within the framework of a joint Greco-Spanish project on the historical topography of Epicnemidian Locris, but, once again, no actual excavations were executed.

The hill of Paliokastra is placed some three and a half kilometers from the modern town of Rengini. Strategically, this was an important position, vital for the defense of Eastern Locris from any advance from the direction of Phocis. The pottery found on the site suggests that it was settled as early as the late

6 Diod. 16.38, 3–5.

7 But see Nielsen 2000, 106–118.

8 On “Locrian Maidens” see Hughes 2003, 166–184; Huxley 1966, 147–164; Momigliano 1945, 49–53; Vidal-Naquet 1986, 189–204.

9 Dakoronia 1993, 117.

10 Pl. *NH* 4.27: “Rursus Locrorum ora, in qua Larumna, Thronium, iuxta quod Boagrius amnis defertur in mare, oppida Narycum, Alope, Scarphia.”

11 Karouzos 1926, 12.

12 Pappadakis 1920–21, 142 (=SEG 3.425).

Bronze Age.¹³ There are remains of a fortified acropolis from the late 6th century BC (oldest of its kind in Epicnemidian Locris). It is reasonable to assume that the city was already in existence at that time, and perhaps even earlier. There are geometric-era graves in the wider area of the city, while in and around the city itself there is the continuity of burial from the Classical age to the 5th century AD. Examining the surface remains, Pritchett concludes that “it is clear that Naryka was an extensive and thriving city in the fourth century B.C.” and that “the site is one which merits major excavation”.¹⁴ Pritchett also made assessments of the size of the settled area and its population that were recently judged as excessive.¹⁵ Most of the visible architectural remains are from the Imperial Age. The major archaeological excavation Pritchett was hoping for never took place, even though the locality suffered a considerable damage due to clandestine excavations.¹⁶ Perhaps in one of these illicit digs the document under the consideration was unearthed.

HADRIAN’S LETTER

The epigraphic document in question is a letter of Emperor Hadrian addressed to the citizens of Naryka. The circumstances, place or date of its discovery were never revealed. Since 1999 it is housed in the Department of Greek, Etruscan, and Roman Antiquities of the Louvre museum. The details of this acquisition also remain undisclosed. It seems that the inscription was for a considerable length of time in private possession. Around 1995 rumors began to circulate among Western European antique dealers about a previously unknown *epistula* of Emperor Hadrian, preserved on a bronze tablet, and the following year first photographs were produced. Since 1996 this document is mentioned in several publications; a paper by Dominique Jaillard even quotes a section of it.¹⁷ Jaillard alleged that he inspected the inscription as a part of a private collection – the date on the impressum suggests that this was before the acquisition by Louvre. Information provided by the *Revue du Louvre* merely states that the letter was donated in 1999 by Jean-Luc Chalmin. Apart from a summary and a note about the document’s significance, the only piece of

13 Pascual 2013, 176; Pritchett 1985, 168.

14 Pritchett 1985, 168 and 169.

15 Pascual 2013, 180; but cf. Domínguez 2009, 1200.

16 Domínguez Monedero 2013a, 653; Papakonstantinou, Karantzali 2013, 228, 243 (“excavations in the region are rare and have so far exclusively followed clandestine digs”), 252; Pritchett 1985, 167.

17 Jaillard 2000, 143.

information provided is a curious statement that the document experienced “various incidents” (“diverses péripéties”) before entering into the possession of the museum. No date for a future publication was mentioned.¹⁸ Later information on acquisition deviates from what was specified in the *Revue du Louvre*, including different dates (year 2000 is mentioned) and different origin (the inscription as a gift of Société des Amis du Louvre).¹⁹

The restoration of the inscription was entrusted to Alan Pasquier, at the time director of the Department of Greek, Etruscan, and Roman Antiquities in Louvre. Denis Knoepfler received the responsibility to examine and publish the text. However, the publication was postponed for several years, because of other obligations of participants and the various restoration-related difficulties. In his inaugural speech in Collège de France, given in 2004, Knoepfler discussed some details of the inscription and its general importance but did not provide a complete reading.²⁰

After some time, Angelos Chaniotis published his readings of the inscription from the available photograph, without seeking the permission from Louvre. Justifying his decision, Chaniotis stated that there is “no information concerning future publication” and that this was done “because of the interest of the text for the history of institutions and literature”.²¹ This publication prompted some heated arguments; it also served to draw attention of the scholars to this inscriptions. In fact, by this time other scholars published their readings from a photograph.²² In 2006 Christopher P. Jones published his reading with an extensive commentary.²³ Finally, Pasquier and Knoepfler presented their edition during a conference held on June 30th, 2006 in the Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. These proceedings were later published in *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions*.²⁴ Pasquier described the tablet and provided detailed information on the process and outcome of the restoration. Knoepfler offered his reading of the text as well as the comment on several important topics: origin of the inscription, membership of Naryka in different federations, question of civic organization of the cities of Eastern Locris, poetic traditions linking Ajax and Naryka and the above-mentioned institution of “Locrian maidens”. Knoepfler also published his text of the inscription in *Revue des Études grecques* together with epigraphic and linguistic commentary, and the first part of an ex-

18 Pasquier 2000, 90.

19 Donation no. 4996, inv. MNE1179.

20 Knoepfler 2005, 66–73.

21 *SEG* 51, 641.

22 For example Adam 2001, 116–117.

23 Jones 2006, 151–162.

24 Knoepfler, Pasquier 2006, 1281–1313.

tensive examination of all of the important aspects of this document, where the question of Naryka place in various federal structures is examined at length.²⁵ To the best of my knowledge, the second part of the intended paper remains unpublished. The document was for the first time presented to the general public in an exhibition titled “Roman Art from the Louvre” which visited the USA between September 2007 and October 2008.²⁶ Several papers concerning this document have since appeared,²⁷ especially important and insightful being the one by A. J. Domínguez Monedero.²⁸ Hadrian’s letter was republished in the fifth volume of the *Inscriptiones Graecae IX 12*.²⁹

The inscription is carved on a stele-shaped bronze tablet (90cm high, 50cm wide) with a pediment, inside of which is a miniature bust of a bearded man, probably Hadrian himself.³⁰ The origin of the inscription must be Naryka itself, though even the official Louvre publications maintain that the provenance is “unknown”.³¹ The tablet was perhaps inserted in a niche on a wall or placed in a slot in the base. Bronze is a fairly common material for various public inscriptions in Latin, but it is unusual for Greek inscriptions, although another Hadrian’s letter engraved in bronze has recently surfaced in Macedonia.³²

As I was obviously unable to personally inspect the plaque, the reading proposed is based on the published pictures and drawings:

25 Knoepfler 2006, 1–34.

26 Hadrian’s letter to Naryx is listed under no. 35 in the exhibition catalogue. It visited Indianapolis between September 2007 and January 2008. It was on display in Seattle until May and in Oklahoma City between June and October; cf. Roger, Giroire 2007, 5.

27 It even made an appearance or two in *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, see Bruun 2015, 289; Potter 2015, 361.

28 Domínguez Monedero 2013a, 651–670.

29 *IG IX 12.5*, 2018.

30 Although even this is disputed: Pasquier, Knoepfler 2006, 1289.

31 Pasquier, Knoepfler 2006, 1292 discuss at some length the possible origin of the tablet.

32 Eck 2015, 140.

Ἀγαθῆ ♥ *vac.* τύχη ·
 Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ θεοῦ Τραιανοῦ ♥
 Παρθικοῦ υἱός, θεοῦ Νέρουα υἱωνός, Τραιανὸς
 Ἀδριανὸς Σεβαστός, ἀρχιερεὺς μέγιστος,
 5 δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ κβ', αὐτοκράτωρ
 τὸ β', ὕπατος τὸ γ', πατὴρ πατρίδος, *vac.*
 Ναρυκεῖοις ♥ *vac.* χαίρειν · *vac.* ♥
 Οὐκ οἶμαι ἀμφιζβητήσιν τινὰ πόλιν
 10 ὑμᾶς ἔχειν καὶ πόλεως δίκαια, ὅποτε καὶ
 εἰς τὸ κοινὸν τῶν Ἀμφικτυόνων συντελεῖ-
 τε καὶ εἰς τὸ κοινὸν τῶν Βοιωτῶν, καὶ Βοιω-
 τάρχην παρέχετε, καὶ Πανέλληνα αἰρεῖσθε,
 καὶ θεηκόλον πέμπετε, καὶ ἔστιν ὑμῖν βου-
 λή καὶ ἄρχοντες καὶ ἱερεῖς καὶ φυλαὶ Ἑλληνικαὶ
 15 καὶ νόμοι οἱ Ὀπουντίων, καὶ τελεῖτε φόρον με-
 τὰ τῶν Ἀχαιῶν, ἐμνήσθησαν δὲ ὑμῶν καὶ
 ποιηταὶ τινες τῶν ἐνλογιμωτάτων καὶ
 Ῥωμαῖοι καὶ Ἑλληγες ὡς Ναρυκεῖων, ὀνομά-
 ζουσι δὲ καὶ τῶν ἡρώων τινὰς ἐκ τῆς πόλε-
 20 ως τῆς ὑμετέρας ὀρμηθέντας· τούτων ἕνεκα,
 εἰ καὶ παραλέλειπται ὑμῖν τὸ γράφειν πρὸς
 τοὺς αὐτοκράτορας καὶ Π[- - - - -]
 ΣΕΙΣ λαμβάν[ειν - - - - -]

TRANSLATION:

With Good Fortune.

Imperator Caesar, son of deified Trajan Parthicus, grandson of deified Nerva, Trajan Hadrian Augustus, *pontifex maximus*, holder of *tribunicia potestas* for the 22nd time, *imperator* for the second time, *consul* for the seventh time, father of fatherland, to Narykeans, greetings.

I do not think that anyone will dispute that you have a *polis* and *polis* rights, since you pay contributions both to the Amphictyonic League and to the Boeotian League, and you provide a Boeotarch, choose a Panhellene, and send a priest (sc. to Athens), and you have a council and magistrates and priests and Greek tribes and Opuntian laws, and you pay taxes with the Achaeans, and you were mentioned by some of the most celebrated poets, both Romans and Greeks, as Narykeans, and they also name some of the heroes that originate

from your *polis*; on account of this, even if you omitted to write to the Emperors and... to receive (?)...

CONTENTS OF THE LETTER

Almost every line of this document warrants lengthy commentary but, since this was already done several times over by the most competent epigraphists,³³ I will keep this section brief. The heading is valuable because it preserves the exact date of the document. The letter comes late in Hadrian's reign (117 – 138): the Emperor died in July 138 AD and he received his 22nd *tribunicia potestas* in December 137. Thus, the letter to Narykeans belongs to the last seven months of Hadrian's life, which makes it the latest surviving (at least among those precisely dated) letters of this Emperor.³⁴ The correspondence took place at the time when the Emperor's health and his involvement in the affairs of the state were deteriorating.

The letter is addressed not to “the archons, the council and the people” of Naryka which is the usual formula used in most of Hadrian's correspondence,³⁵ but merely to *Narykeans*.³⁶ Too much stress should not be put on this, but it is important to notice that further in the text, Emperor makes explicit mention of the council as a crucial *polis* institution while omitting the popular assembly (i.e. “the people”),³⁷ unless it is already contained in his opening address to the Narykeans.

33 Domínguez Monedero 2013a, 654–662; Jones 2006, 153–162; Knoepfler 2006, 17–34; Pasquier, Knoepfler 2006, 1294–1313; Zachos 2013, 540–543.

34 In the meantime, three new letters of Hadrian, from Alexandria Troas, were published: Petzl, Schwertheim 2006 (text on pp. 7–18); for reinterpretation and correction of the Greek text, and improved translation, see Jones 2007. All of them are earlier (134 AD) than the Narykean one; yet another letter of the Emperor, recently found in Macedonia, awaits the publication.

35 Oliver 1989, no. 64, 4–5; 65, 4–5; 66, 9–11; 68, 8–9; 69, 4; 79, 7–8; 80, 43–44; 87, 9–10; 89A, 4–5 (cf. 89B, 4–5); 93, 5–6; 106, 4–5; 108, 4–5; 109, 17–18; 110, 7–8; 112, 13–14. Perhaps the same expression is used in the heavily restored 59, 17.

36 But cf. Oliver 1989, no. 120, 5, Hadrian's letter to Cyreneans, where similar expression (Κυρηναίοις, no mention of institutions) is used. There are significant variations of the standard formula in other documents, as well. The letter to Ephesus of 129 AD (Oliver 1989, no. 82A, 5; cf. 82B, 4–5) is addressed to “to the magistrates and Council of Ephesians” (Εφ[εσί]ων τοῖς ἄ[ρ]χουσ[ι] καὶ τῆ β[ου]λῆ), while Hadrian's letter to Athenians (Oliver 1989, no. 85, 7–8) mentions the Areopagus, the Council of Five Hundred and the People (τῆ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆ | καὶ τῆ βουλῆ τῶν Φ καὶ τῶ δήμῳ τῶ Ἀθηναί), but not the magistrates. In his *epistulae* to Delphi, the address is “to the city [of the Delphians]” ([Δελφῶν] τῆ πόλει), Oliver 1989, no. 62, 3; 63, 4; 74bis, 6; 75, 4; and 76, 4.

37 Pasquier, Knoepfler 2006, 1304.

The main section begins with a curious claim that, according to the opinion of the Emperor, no one will disagree or dispute the status of Narykean community as a fully-fledged *polis*. Almost all of the remaining text is concerned with affirming various reasons and features that prove this statement. There are no indications whatsoever as to what prompted this prolonged defense of the city-status of Naryka. The various aspects of this “definition” and its proper significance will be discussed in the following sections of this paper, but it is important to note the manner in which they are organized and presented. The polis-asserting features can be divided into four groups:

- 1) Naryka’s membership in various supra-polis organizations (the Amphictyonic League, the Boeotian League, the Panhellenion);
- 2) Naryka’s institutions (council, magistrates, priesthoods, Greek tribes and Opuntian laws);
- 3) Naryka’s recognition as a *polis* by the Roman state (the city pays taxes together with the rest of Achaeans);
- 4) Naryka’s distinction in the Graeco-Roman culture and tradition (renowned poets mention the city, mythical heroes originate from it).

Most of these features are understandable in themselves, though their significance in this context can be debated. As a part of Eastern Locris, Naryka was included in the Amphictyonic League of Delphi. There was a local federation of cities of Eastern Locris in the first century of the Empire, but by this time it was absorbed by the larger Boeotian League (the transition took place probably already under the Flavian dynasty). The title ‘Panhellenē’ and the office of θεηκόλος clearly point to Athens and the Panhellenion, the Panhellenic League of Hadrian’s own creation.

That council and various magistrates are well-known features of any *polis* and their presence is no cause for surprise; a specific reference to the *demos* was probably deemed unnecessary in view of the Emperor’s address of the whole letter to the Narykeans, i.e., the *demos* of the city. The specific reference to priesthood caused some debate: was there any ancient Greek settlement, *polis* or *kômê* that did not have shrines and priests? Perhaps that part of the sentence, καὶ ἱερεῖς καὶ φυλαὶ Ἑλληνικαὶ, should be understood as “Hellenic priests and Hellenic tribes”.³⁸ In that case, the indisputably Hellenic character of the community is affirmed even more through the existence of the authentic local cults and priesthood. The reference in Hadrian’s letter is the only certain piece of epigraphic information concerning the Locrian *phylai*. Prior to the discovery

³⁸ This is the conclusion of Jones 2006, 155.

of this inscription the prevailing opinion was that Opuntian Locrians had no tribal organization.³⁹

“Opuntian laws” (νόμοι οἱ Ὀπουντίων) in l. 15 caused some unnecessarily complicated explanations. “At the first sight, it seems a further oddity that, at the same time as emphasizing the status of Naryka, Hadrian should say that its laws were those of another *polis*. This again may be a feature going back to the foundation; a Hellenistic founder might well have provided laws, as Eumenes did for Tyriaion, and as Hadrian himself did for his own foundation of Antinoopolis.”⁴⁰ The confusion arose because most commentators understood “Opuntian laws” as a direct reference to the city of Opus. Eastern Locris, Epicnemidian Locris included, was for centuries known simply as the “Opuntian Locris” (Λοκροὶ Ὀπούντιοι). By saying “you possess... Opuntian laws” (ll. 13–15 καὶ ἔστιν ὑμῖν... νόμοι οἱ Ὀπουντίων) Emperor merely stated that Narykeans use local, autochthonous laws⁴¹ – another way to reaffirm their venerability and deep Hellenic roots.

Next, Naryka is paying taxes together with the Achaeans (ll. 15–16, καὶ τελεῖτε φόρον μετὰ τῶν Ἀχαιῶν). Most scholars agree that this is not an allusion to the Achaean League of Peloponnesian cities, but to the Achaean province (i.e. Greece) as a whole.⁴² Within the Roman Empire a recognized *polis* was also a fiscal unit. An important part of the *polis* autonomy under Roman rule was the freedom awarded to cities to collect taxes without outside interference. This point alone proves that Naryka was in possession of a city-status fully recognized by the Roman state. In a way, it also serves to complete the list of outside entities – the Emperor, the regional leagues, the Panhellenic League, the Roman provincial authorities – that all recognize Naryka as a *polis*.

One would think that the exposition will be concluded at this point, Naryka’s city-status being proven without a shred of doubt. But instead, the emperor moves to the place of the city in Greek literature and mythology. Such emphasis was not untypical for Hadrian and Hadrian’s age in general, when educated Romans saw Greece and Greeks primarily through the lens of Classi-

39 Cf. K. Latte, *RE* XX-1, sv. *Phyle*, 995: „Die Phyle ist keine gemeingriechische Institution. Bei den nordwestgriechischen Stämmen, vor allem Phokern, Lokrern, Akarnanen und Aitolern, ist sie unbekant.“ The Eastern Locris is not included in the extensive work of Nicholas Jones on the internal organization in Ancient Greece as there was no documentary evidence to confirm the existence of *phylai*. Even in neighboring Boeotia and the Western Locris the attested tribes were dismissed as “not a native institution; and when borrowings occurred, they occurred late, in accordance with the generally arrested development of the region.” (Jones 1987, 27).

40 Jones 2006, 156.

41 Zachos 2013, 541 considers similar explanation.

42 Domínguez Monedero 2013a, 658–659; Jones 2007, 156; Pasquier, Knoepfler 2006, 1303.

cal Greek culture. The Narykeans “were mentioned by some of the most celebrated poets, both Romans and Greeks, as Narykeans, and they also name some of the heroes that originate from your *polis*” (ll. 16–20, ἐμνήσθησαν δὲ ὑμῶν καὶ ποιηταὶ τινες τῶν ἐνλογιωτάτων καὶ Ῥωμαῖοι καὶ Ἕλληνες ὡς Ναρυκειῶν, ὀνομάζουσι δὲ καὶ τῶν ἡρώων τινὰς ἐκ τῆς πόλεως τῆς ὑμετέρας ὀρμηθέντας). Scholars have quickly identified these “most celebrated” poets and heroes.⁴³ The earliest poet known to have mentioned Naryka is Callimachus,⁴⁴ followed by Lycophron.⁴⁵ The list of Roman poets is just as short: Ovid⁴⁶ and Vergil,⁴⁷ both in passing remarks. Still, they certainly belong to the “the most celebrated” poets and there were probably others. As for the heroes, Homer does not mention Naryx at all but there was a separate tradition that connected Naryka with Ajax the Lesser. If Ajax is accept as a Narykean, the same must be true for his father Oileus, the mythical Locrian king and an Argonaut in some versions of the fable.⁴⁸ Another possible candidate is Lelex (not to be confused with the legendary king of Sparta), the ancestor of the mythical Leleges.⁴⁹ A Greek or Roman scholar of the 2nd century AD would undoubtedly be in the position to research and discover many more similar connections. Such literary and antiquarian research would appeal to Hadrian greatly: the Emperor showed enormous respect and interest for ancient Greek poetry (the more ancient and more obscure the poet, the better), even though, we are told, Homer was not among his favorites.⁵⁰ “Through the establishment of the Panhellenion the Roman Emperor had found himself in the position of a judge of Greekness and Greek cultural memory. After the Narykians in the land of the Opountian Lokroi had

43 Domínguez Monedero 2013a 660–661; Jones 2007, 156–157; Pasquier, Knoepfler 2006, 1307–1313; Zachos 2013, 541–542.

44 Call. *Aet. fr.* 35: Αἴας Λοκρὸς μὲν ἦν τὸ γένος πόλεως Νά<ρυ>κος, πατρὸς δὲ Ὀιλέως. Cf. Hadrer 2012, 288 (Harder refers to Hadrian’s letter as “an unpublished inscription”); Jaillard 2000, 143.

45 Lyc. *Alex.* 1148: καὶ Ναρύκειον ἄστν...

46 Ovid. *Met.* 14.466–469. The infamous scene of violation of Cassandra by Ajax:
Postquam alta cremata est
Ilion et Danaas paverunt Pergama flammas,
Naryciusque heros, a Virgine virgine rapta,
quam meruit poenam solus, digessit in omnes

47 Verg. *Aen.* 3.399. The Narycean colonists in Italy: *Hic et Narycii posuerunt moenia Locri.*

48 Apoll. *Arg.* 1.69–70.

49 Ovid. *Met.* 8.312: *Naryciusque Lelex.*

50 Although Dio 69.4.6 probably exaggerates when he says that “he abolished Homer and introduced in his stead Antimachus” (τὸν γοῦν Ὅμηρον καταλύων Ἀντίμαχον ἀντ’ αὐτοῦ ἐσήγην); similarly *SHA Had.* 16.5–6: “Amavit praeterea genus vetustum dicendi. Controversus declamavit. Ciceroni Catonem, Vergilio Ennium, Sallustio Caelium praetulit eademque iactatione de Homero ac Platone iudicavit”. Cf. Den Boer 1955, 138, 142.

proven their Greekness and their status as a polis, they had something else to offer... The envoys of Naryx had to present their cultural memory, not to fellow Greeks, but to Romans.”⁵¹

After the reference to poets and heroes, Hadrian continues, saying that: “on account of this, even if you omitted to write to the Emperors and... to receive (?)...” (ll. 20–23, τούτων ἔνεκα, εἰ καὶ παραλέλειπται ὑμῖν τὸ γράφειν πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας καὶ Π[- -]ΣΕΙΣ λαμβάν[ειν - -]), and then the preserved text breaks, mid-sentence. Judging by the shape of the monument, the completely lost portion of the text could not have been longer than two or three lines. The question of the restoration of the letter’s conclusion will be dealt with in the final section of this paper.

NOT A DEFINITION?

The information contained within the letter is highly valuable, regardless of the actual purpose of the correspondence. Most scholars saw it as a definition of *polis* (one called it a “remarkable definition”)⁵² or, at least, a systematic enumeration of polis-defining features.⁵³ It is often juxtaposed to Pausanias’s well-known statement on the *polis* Panopeus in Phokis, and the two “definitions” are compared and contrasted. Hadrian’s letter certainly informs us on the perception of the Greek *polis* in the 2nd century AD, but any claim that it contains a “definition” is problematic in more than one way.

What the Emperor says to reassure Narykeans in their concerns about the city-status may at first glance seem as a definition of sorts. It has a semblance of an organized list of features, but a definition is never a mere list, nor are most of the features listed actually polis-defining in themselves. Only the second group of features is (partly) such: political institutions, council, magistrates, laws etc. The first and the third group are not there to define anything but to provide immediate proof that Naryka is a *polis* (we will examine these presently). The fourth group serves to show that Narykeans have a noteworthy place in Greek culture and that their Greek descent is pure and undiluted – a necessary component in the Roman perception of true Greekness.⁵⁴ Even some of the features

51 Chaniotis 2009, 269.

52 Pasquier, Knoepfler 2006, 1302: “définition remarquable”.

53 Rzepka 2010, 385.

54 In a way, Panhellenion was the embodiment of this Roman attitude. Its members were expected not only to use Greek language and possess Greek culture and institutions but, equally important, to have pure Greek ethnicity. There was also an established hierarchy within the Greek cities and tribes; cf. Romeo 2002, 21: “The affiliation of member-cities to league known as Panhellenion was achieved through a process of selection that reflected and arc-

of the second group (priests and Greek tribes, perhaps Opuntian laws too) are essentially there for the same purpose.

Let us examine Pausanias's statement on Panopeus: "From Chaeroneia it is twenty stades to Panopeus, a city of Phocians; if one can give the name of city to those who possess no government offices, no gymnasium, no theatre, no market-place, no water descending to a fountain, but live in bare shelters just like mountain cabins, right on a ravine. Nevertheless, they have boundaries with their neighbours, and even send delegates to Phocian assembly."⁵⁵ Is this a "definition"? Hardly so, but it is striking how often these sentences are confused for one. Also, there is no great similarity between Pausanias's opinion on Panopeus and Hadrian's on Naryka. The Emperor refers to magistrates, council, priests, tribes and laws, while Pausanias criticizes elements of the urban architecture or lack thereof.⁵⁶ Only when Pausanias goes on to mention the Phocian League and borders with neighboring cities, does some resemblance emerge. The difference does not lay in radically different perceptions of Greek *polis*, nor should we expect this. Pausanias's world is the Roman world of the 2nd century AD and he shares most of the common conceptions of his time.⁵⁷ The difference is that of immediate interest and purpose. The Emperor is officially replying to a petition of a subject community, while the geographer is making remarks on

---

haizing conception of Greek ethnic identity. According to this narrow interpretation, cities were Greek only if they could declare their membership in the Hellenic *genos* through direct descent from its original formative elements – the Ionians, the Dorians and the Aeolians". This naturally placed many great Hellenistic foundations at a disadvantage and most of them are not even recorded as members, although there are significant exceptions. The very fact that Athens was the center of the Panhellenic League of 2nd century AD was a distortion of the economic, demographic and even cultural reality of the time. Pausanias, himself an Asian Greek (possibly of Lydian descent), ignores the existence of Panhellenion in his work, although he is exceptionally well informed on Hadrian's reign, his activities and philhellenic policy; cf. Arafat 2004, 159–188.

55 Paus. 10.4.1 (trans. by W. H. S. Jones): Στάδια δὲ ἐκ Χαιρωνείας εἴκοσιν ἐς Πανοπέας ἐστὶ πόλιν Φωκέων, εἶγε ὀνομάσαι τις πόλιν καὶ τούτος οἷς γε οὐκ ἀρχεῖα οὐ γυμνάσιον ἐστίν, οὐ θέατρον οὐκ ἀγορὰν ἔχουσιν, οὐχ ὕδωρ καταερχόμενον ἐς κρήνην, ἀλλὰ ἐν στέγαις κοίλαις κατὰ τὰς καλύβας μάλιστα τὰς ἐν τοῖς ὄρεσιν, ἐνταῦθα οἰκοῦσιν ἐπὶ χαράδρα. Ὅμως δὲ ὄροι γε τῆς χώρας εἰσὶν αὐτοῖς ἐς τοὺς ὁμόρους, καὶ ἐς τὸν σύλλογον συνέδρους καὶ οὗτοι πέμπουσι τὸν Φωκικόν.

56 We need constantly to remind ourselves that Greek word πόλις encompasses two different meanings, one being the citadel, city or any kind of urban center, the other is political community or body of citizens (*LSJ sv. πόλις*). An ancient author such as Pausanias can use the word in either or both meanings but they could and, indeed, they were often treated as inseparable. A *polis* always had an urban center, it was an integral part of it, but not every urban community was *polis*. Alleged exceptions to this rule are either not exceptions at all or are quite irrelevant for the present discussion.

57 Habicht 1985, 120.

the most noteworthy features of visited sites. Neither of them is attempting to produce a definition.

It was said in a recent paper: “if we have in mind Pausanias’s hesitation and his unwillingness to classify Panopeus as a *polis*, which may be felt in some of his phrases, it should be interesting to ask why Pausanias finally decided to name Panopeus a *polis*.”⁵⁸ In fact, the logic of Pausanias’ text is exactly the opposite of what it is made to be. By pointing out the neighbors who recognize Panopeus and its membership in the Phocian League, Pausanias merely states that Panopeus has a *polis* status and that it is recognized as such. It was not up to him to define the status of Panopeus nor does he make any such claim,⁵⁹ as it already was a *polis* regardless of the size, level of development and opinions of visitors.⁶⁰

To return to Hadrian’s letter, this is exactly what the Emperor is doing by enumerating features from the first and the third group. Hadrian was no Plato, no more than Pausanias was an Aristotle, and he was not attempting to define what it means to be a *polis*; rather, he points out the facts that prove that Naryka already is one. Naryka is a member of the Amphictyonic, Boeotian and even the Panhellenic League. These federal organizations were made up from

58 Rzepka 2010, 387–388.

59 Note that Hutton 2005, 130 made almost exactly the same point, but it was mostly overlooked by scholars interested in this topic: “The uncharacteristically blunt manner in which Pausanias registers the deficiencies of Panopeus should not distract us from fact that in the end he does decide to call it *polis*, and what the Panopeans are given credit for in this passage is as interesting to consider as what they lack. The reason that Pausanias considers Panopeus a *polis* is, as far as he tells us, chiefly the town’s political status: it maintains borders with neighboring cities and sends its own representatives in Phocian assembly. *It is, therefore, recognized as an independent peer by neighboring states, and it is this that makes it more than a kômê, despite its lack of impressive civic structures.* This is additional evidence that a *polis* for Pausanias was not exclusively, or even primarily, a collection of buildings, temples and monuments.” And even more clearly, p. 132: “While size, physical attributes, or numerous attractive buildings can help to determine whether or not he will use the term, the most consistent criterion would seem to be one of political status; a *polis* is *autonomous community in control of itself and its borders.*” The beginning of the former section is quoted by Rzepka 2010, 386, but the text is scissored in such a way that its original meaning is distorted.

60 The reason why Pausanias discusses Panopeus at all is its comparatively rich mythical background. It is mentioned by Homer as the seat of the king Schedios. And, in spite of its general shabbiness, Panopeus does have some noteworthy monuments to boast of: a roadside building with the archaic image of a deity (Asclepius or Prometheus, Pausanias could not decide) and the monumental tomb (one-third of a stade in circumference) of Tityos (Paus. 10.4.4–5). If a settlement has absolutely nothing noteworthy, Pausanias either ignores it altogether or mentions this briefly and moves on (for example Paus. 10.33.12: Ἀμφικλείας δὲ ἀπωτέρω σταδίοις πεντεκαίδεκα ἔστι Τίθρωνιον ἐν πεδίῳ κειμένη. Παρέχεται δὲ οὐδὲν ἐς μνήμην. Ἐκ Τίθρωνιου δὲ εἴκοσιν ἐς Δρυμαίαν στάδιοι κτλ.), cf. Pretzler 2007, 91–92.

poleis, consequently, to be a member Naryka would have to be one. Thus, the city-status of Naryka is fully recognized both by the other cities of Greece and by the numerous members of the Panhellenion on all three continents. In this light, the paramount importance of paying taxes “together with the Achaeans” becomes obvious. Naryka is recognized as a fiscal unit, therefore, as an autonomous city by the Roman authorities in the province and by the Roman state. There was no higher arbiter of city status.

If the Emperor’s letter does not provide a definition, is it still of any use for the study of the Greek *polis*? It certainly is, because it provides useful information on how the *polis* was perceived in the 2nd century AD. The easiest way to identify a community as a *polis* is to observe its position vis-à-vis outside factors such as Roman provincial authorities or Greek federal entities. It is a specific type of a community, identifiable through certain institutions, namely, assembly, council and magistrates, and civic tribes and laws, as well. Pausanias’s perception is not radically different, but for a traveler interested in art and architecture, the most noticeable aspect of any Greek *polis* was its urban environment. It is not surprising that in the case of Panopeus, Pausanias decided to state his disapproval of its undeveloped urban center. Such observations are hardly unique in the Greek literature of the time.⁶¹

A contemporary Greek reading Hadrian’s letter would have no option but to agree with the Emperor. Indeed, how could anyone question that Naryka is a *polis*? But what is the point of the letter, if there was no problem to begin with?

THE PURPOSE OF THE LETTER

In the final section, it is necessary to tackle the much debated question of the purpose of this letter. It seems beyond doubt that the initiative came from the Narykeans: they sent a letter of their own or an entire embassy to Rome, prompting thus the Emperor’s reply. They were obviously hoping to achieve *something* – but what? It is doubtful whether they previously had direct contacts with the Emperor. In fact, the broken sentence at the end of the preserved text implies that they had no official contact with Rome for a long time. The

61 For example, Strabo (13.1.27) speaks of Illium of his day as “a kind of village-city” (κωμόπολις τις), although it had an indisputable *polis* status long before that: the town was simply small and undeveloped. Dio Chr. *Or.* 48.9 notes that things such as market (ἀγορά), theatre (θεάτρον), gymnasia (γυμνασία) or colonnades (στοαί) are useless if the citizens lack moderation (σωφροσύνη), friendship (φιλία) and mutual trust (τὸ πιστεύειν ἀλλήλοις). Here we have four urban features and three social virtues. Should we treat this as another “definition”?

wording suggests that Hadrian is not aware of any correspondence between Narykeans and the previous Emperors. There is one honorary monument set up for Hadrian by Narykeans.⁶² It does not contain a date or any information that would enable us to date it more precisely but it is reasonable to assume that it precedes the Emperor's letter. Some scholars connect this inscription with Hadrian's travels to Greece and use it as evidence of his visit to Naryka.⁶³ This is completely hypothetical: in 124 or 125 AD Hadrian traveled through the pass of Thermopylae;⁶⁴ at that point he was less than 20km from Naryka and *could have* easily visited the city, but no existing source implies that he did so. The honorary inscription is not the proof of a visit or an actual patronage on the part of the Emperor.

Three solutions have been proposed. The first one that springs to mind is that Naryx's civic status was somehow threatened and that the Emperor was asked to remove the threat. This is suggested by Knoepfler,⁶⁵ and even Chaniotis' brief remark points in the same direction.⁶⁶ Greek history offers plenty of instances of cities whose autonomy was endangered by their larger and more powerful neighbors. Even during the Roman Empire there are striking examples of cities being consumed by their neighbors, as well as those of communities losing or gaining *polis* status due to the impulse of an Emperor.⁶⁷ Hadrian

62 Pappadakis, 1921, 142, no. 3: [Ἀδριανὸν σωτή]ρα καὶ κτίστην | [τῆ]ς οἰκουμένης | ἢ τῶν Ναρυκίων | [π]όλις ἐπιμεληθέντος | [Αἰ]λίου Θ[ρ]έππου καὶ ἀ[ν]αλώσαντος ἐξ ὧν [προ]ώφειλεν ἡ πόλις [χρη]μάτων. The attributes σωτήρ καὶ κτίστης τῆς οἰκουμένης are frequent in Hadrianic inscriptions and do not imply any specific services rendered to Narykeans.

63 Zachos 2013, 543.

64 The visit would have happened during his first great journey through Greece (124–125 AD). The exact itinerary is hard to reconstruct, because the principal source (*SHA Had.* 13.1–6) is rather brief and lacks details (cf. Kornemann 1905, 48–51). The traditional view (Weber 1907, 156–158; Magie in *SHA Had.* pp. 39–40, n. 5) holds that the Emperor visited Aegean islands and Asia Minor first, then toured several Balkan provinces and, finally, moved southward through Macedonia and Thessaly to visit Greece proper. According to Perowne 1966, 109–123, Hadrian sailed to Ephesus directly from the Western Mediterranean, traveled through Asia Minor and then crossed Aegean to Athens. Birley 2001, 162–188 places the journey to the Balkans prior to the Emperor's visit to Asia, from where he sailed to Athens; he passed through Thermopylae on his way north to Dyrrachium (*ibid.* 189).

65 Knoepfler 2005, 68; likewise Zachos 2013, 542. Even Jones 2006, 162, after initially rejecting the idea of an outside threat, wrote: “The hypothesis that Naryx's status was threatened by some powerful neighbor is not excluded.”

66 *SEG* 51.641: “Hadrian wrote this letter in order to allay the fear of the Narykeans than one might doubt their right to the status of a πόλις.”

67 For examples see Jones 2006, 160–161.

himself engaged in solving disputes between Greek cities.⁶⁸ But in the letter to the Narykeans there is not as much as a hint of an outside threat. If the citizens had complained to the Emperor about anything similar, this would have been stated clearly in the Emperor's reply. C. P. Jones remarked on the matter: "Nonetheless, it already seems odd that Hadrian should say that 'no one will dispute' Naryka's civic status if that was precisely the issue before him."⁶⁹ But if Naryka's city-status was indisputable why was the letter written in the first place?

The second explanation assumes there was no threat, but that the Narykeans merely asked for a confirmation of their status.⁷⁰ If that is the case, then the correspondence is little more than an official attempt to reestablish neglected communication with Rome. There are many reasons why a small city would not maintain constant communication with Rome. A single embassy to Rome, even if it consisted only of few envoys and their aids, was a costly enterprise.

Finally, there is the idea that Narykeans sought some kind of financial aid and that they somehow joined their request with a debate on their city-status. Again, there is nothing inherently improbable in this explanation and there are parallels. This explanation can go hand in hand with the previous one. Reinstating formal relation is a good opportunity to ask for a confirmation of privileges, financial aid or other benefactions.

There were attempts to combine the first and the third explanation into one and claim that Narykeans were victims, not of predatory neighbors, but of their own economic hardships.⁷¹ Allegedly, Naryka was so impoverished in the mid-2nd century AD that its city status was in question. So far as I can see, there is no direct evidence to support this assumption.⁷² Other cities occasion-

68 Oliver 1989, no. 114: the territorial dispute (grazing land) between Thisbe and Coronea. It should be noted that, in spite of Emperor's intervention, the dispute was still going on twenty years later (cf. Oliver 1989, no. 113). Similar disputes occurred in Central Greece just prior to Hadrian's reign, cf. *Syll.*³ 827 and *IG IX-1* 61.

69 Jones 2006, 153.

70 Jaillard 2000, 144. Upon receiving congratulations for his accession to the throne from Delphians, Hadrian replied with a letter in which he guaranteed their freedom, autonomy and all the privileges received from the previous Emperors (Oliver 1989, no. 62); Astypaleans received similar assurances on the same occasion (Oliver 1989, no. 64). But there is little resemblance between these cases and the Narykean one.

71 Jones 2006, 160; Rzepka 2010, 388.

72 Jones, loc.cit. gives some examples of cities experiencing difficulties in financing embassies to Rome, but none in which a city-status is removed or questioned on account of financial worries.

ally appealed to Hadrian seeking financial aid or relief from usual obligations,⁷³ but none asked for a confirmation of its status *because* of fiscal difficulties. What little we know of the 2nd century Naryka does not suggest that the city was struggling to survive.⁷⁴ There was no local civic coinage, but this was the case in earlier times as well, and the same holds true of most cities in Eastern Locris. The assumption that a small provincial town must be struggling seems to be influenced by Pausanias's verdict on Panopeus.

The composition of the Emperor's reply must somehow be a reflection of the rhetoric of the original letter. Did Narykeans boast of their *polis* status, their membership in various leagues, their council, magistrates and priests, and their heroic past, prompting Emperor to verify their claims? Or did they complain that they were neglected in spite of their status, affiliations, institutions, and glorious past? Some scholars even suggested that the Emperor's letter was merely an extensive paraphrase of the original petition.⁷⁵ It is reasonable to assume that the original request was shaped deliberately to arouse Emperor's interest; the picture it painted was probably embellished but without any serious distortion of the facts, as these would have been scrupulously checked by the imperial chancellery.⁷⁶ It will have presented Naryka as an endangered, forgotten or insulted community with a glorious past and an unacceptable present. No actual threat was necessary for Narykeans to initiate imperial interference and support. The Greek cities of this era could go in conflict with each other over matters such as hierarchy or civic titles, issues that we nowadays often perceive as trivial. But even such disputes could lead to an imperial intervention.⁷⁷ The fact that the text was inscribed shows that the Narykeans were satisfied with Hadrian's reply, even if it contained only the conformation of existing rights. If we knew for certain that the Emperor visited Naryka in 124–125 AD we could

73 Oliver 1989, no. 65 (Astypalaea, city funds were insufficient for the usual gift for the Emperor's accession); 69 (Aphrodisians ask for immunity from a tax); 71 (Emperor is taking side of Ephesian gerousia against its debtors); 79 (Stratonicea-Hadrianopolis, citizens ask for exemption on taxes from their rural territory). Many other Hadrian's letters deal with financial matters of various kinds.

74 The above mentioned honorary inscription to Hadrian provides evidence that Narykeans loaned money from rich citizens, but it also shows that there were individuals ready to spend their wealth on public projects: Pappadakis, 1921, 142, no. 3, ll. 6–10.

75 Chaniotis 2009, 269: "An inscription recently bought by Louvre, preserves a letter of Hadrian to Naryx, in which the emperor *recapitulates what the envoys of Naryx have undoubtedly presented to him...* Hadrian, *quoting the ambassadors*, refers to the Lokrian hero Ajax."

76 Domínguez Monedero 2013a, 655.

77 Several years after Hadrian's death, Antoninus Pius intervened in the fierce dispute between Ephesus, Smyrna and Pergamon (*I. Ephesos* 1489 = *Syll.*³ 849 = Oliver 1989, 135a). The causes were the titles and the question of hierarchy between three largest cities in Asia. This was only one of many similar disputes, see Dio *Or.* 34.48 (cf. Dio *Or.* 38).

infer that a promise was made at the time but that it remained unfulfilled. The timing of the petition could in that case have been dictated by the news of the Emperor's failing health.

Suggested restorations of the missing lines were only marginally helpful. Chaniotis proposed τὸς αὐτοκράτορας καὶ π[αρ' ἐκείνων ἀποκρί]σεις λαμβάν[ειν - -] for ll. 22–23.⁷⁸ Jones criticized this suggestion: “it seems otiose for Hadrian to say both that the Narykeans had failed to write and that they had not received any replies.”⁷⁹ Instead he proposed to fill the lacuna with π[αρ' ἐκείνων βεβαίω]σεις λαμβάν[ειν - - -] – Narykeans failed to write to the previous Emperors and receive confirmations from them. There are a number of difficulties with this restoration, most of them already recognized by Jones.⁸⁰

Regardless of the reasons for its composition, Hadrian's letter to Naryx is an important contribution to our knowledge on Greece and Greek cities under the Roman rule. The Emperor does not attempt to define the Greek *polis*, rather, he gives a list of facts and features that prove that Naryka is a *polis* and (equally important) a community with proper Greek background and a secure (if modest) position in the Greek and Roman literature and tradition. It seems fairly certain that the Louvre tablet secured a permanent place for Naryka in any present and future discussions of the Graeco-Roman city.

78 SEG 51.641.

79 Jones 2006, 159.

80 Apart from the slightly longer restoration, the main problem is the word βεβαίωσις: “I have not, however, found βεβαίωσις, singular or plural, in any inscription, though it occurs hundreds of times in papyri.” (Jones 2006, 160). If accepted, the suggestion of Jones would categorize the Narykean letter in the same group with Hadrian's early exchanges with Delphi and Astypalaea. Although late, Narykeans offered their congratulations for Emperor's accession and asked for a confirmation of their status and existing privileges. But the Narykean letter is in every way dissimilar to the congratulatory *epistulae* of Delphians and Astypalaeans. And how plausible is the assumption that the Narykeans were so negligent to offer the Emperor their congratulations on his accession twenty years after the event and only a few months before his death?

List of References

Epigraphical sources:

- W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum* II, Leipzig 1917.³
- C. Jones, A Letter of Hadrian to Naryka (Eastern Locris), *JRA* 19 (2006), 151–162.
- G. Klaffenbach (ed.), *Inscriptiones Graecae IX-1², 3. Inscriptiones Locridis occidentalis*, Berlin 1968
- D. Knoepfler, L'inscription de Naryka (Locride) au musée du Louvre: la dernière lettre publique de l'empereur Hadrien? (première partie), *REG* 119 (2006), 1–34.
- D. Knoepfler, A. Pasquier, Un don des Amis du Louvre au Département des antiquités grecques, étrusques et romaines: la lettre d'Hadrien aux gens de Naryka (Locride), *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 150–2 (2006), 1281–1313.
- J. H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia 1989.
- N. G. Pappadakis, *Ἀρχ. Δελτ.* 6 (1920–21), p. 142, no. 3.
- G. Petzl, E. Schwerheim, *Hadrian und die dionysischen Künstler: Drei in Alexandria Troas neugefundene Briefe des Kaisers und die Künstler-Vereinigung*, Asia Minor Studien 58, Bonn 2006.
- D. Summa (ed.), *Inscriptiones Graecae IX-12, 5. Inscriptiones Graecae Graeciae septentrionalis. Pars 1. Inscriptiones Phocidis, Locridis, Aetoliae, Acarnaniae, insularum maris Ionii, editio altera. Fasc. 5. Inscriptiones Locridis orientalis*, Berlin 2011.

Literary sources:

- Callimachus Aetia I: Introduction, Text and Translation*, intr. & trans. A. Harder, Oxford 2012.
- Callimachus, Lycophron, Aratus*, trans. A. W. Mair, G. R. Mair, London – New York 1921.
- Dio's Roman History VIII*, trans. E. Cary, London – Cambridge MA 1968.
- Dio Chrysostom, *Vol. III-IV: Discourses XXXI-LX*, trans. J. W. Cahoon, H. L. Crosby, London – Cambridge MA 1979–1986.
- The Geography of Strabo VI*, trans. H. L. Jones, London – Cambridge MA 1970.
- Ovid, *Metamorphoses II. Books IX-XV*, trans. F. J. Miller, London – Cambridge MA 1958.
- Pausanias, *Description of Greece IV*, trans. W. H. S. Jones, London – Cambridge MA 1965.
- Pliny, *Natural History II. Libri III-VII*, trans. H. Rackham, London – Cambridge MA 1961.

The Scriptores Historiae Augustae I, trans. D. Magie, London – Cambridge MA 1953.

Stephan von Byzanz, *Ethnika*, rec. A. Meinekius, Graz 1958.

P. Vergilius Maro, *Aeneis*, rec. G. B. Conte, Berlin 2009.

Bibliography:

D. P. Adam (Δ. Π. Αδάμ), *ΛΟΚΡΙΚΑ, Περιβοάγρια-Επικνημίδια*, Λαμία 2001.

K. W. Arafat, *Pausania's Greece: Ancient Artist and Roman Rulers*, Cambridge 2004.

A. R. Birley, *Hadrian, the Restless Emperor*, London – New York 2001.

Ch. Bruun, Roman Government and Administration, in: Ch. Bruun, J. Edmondson (edd.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford 2015, 274–298.

A. Chaniotis, *Travelling memories in the Hellenistic world*, in: R. Hunter, I. Rutherford (edd.), *Wandering Poets in Ancient Greek Culture: Travel. Locality and Pan-Hellenism*, Cambridge 2009, 249–269.

F. Dakoronia, Homeric Towns in East Locris: Problems of Identification, *Hesperia* 62–1 (1993), 115–127.

W. Den Boer, Religion and Literature in Hadrian's Policy, *Mnemosyne* 8–2 (1955), 123–144.

A. J. Domínguez, Cities and Territories in Epiknemidian Lokris, in: Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2 (2006) II: Στερεά Ελλάδα, Βόλος 2009, 1195–1205.

A. J. Domínguez Monedero, *La carta de Adriano a la polis de Narica: algunas observaciones*, in: R. M. Cid López, E. G. Fernández (edd.), *Debita Verba, estudios en homenaje al profesor Julio Mangas Manjarrés I*, Oviedo 2013, 651–670.

A. J. Domínguez Monedero, Early Settlement and Configuration of the Archaic Polis, in: J. Pascual, M.-F. Papakonstantinou (edd.), *Topography and History of the Ancient Epiknemidian Locris*, Leiden 2013, 405–443.

W. Eck, Documents on Bronze: A Phenomenon of the Roman West?, in: J. Bodel, N. Dimitrova (edd.), *Ancient Documents and Their Contexts: First North American Congress of Greek and Latin Epigraphy (2011)*, Leiden 2015, 127–151.

Ch. Habicht, *Pausanias und seine „Beschreibung Griechenlands“*, München 1985.

R. Hope-Simpson, J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970.

D. D. Hughes, *Human Sacrifice in Ancient Greece*, London – New York 2003.

W. Hutton, *Describing Greece. Landscape and Literature in the Periegesis of Pausanias*, Cambridge 2005.

G. L. Huxley, Troy VIII and the Lokrian Maidens, in: E. Badian, *Ancient Society and Institutions. Studies Presented to Victor Ehrenberg on his 75th Birthday*, Oxford 1966, 147–164.

- D. Jaillard, À propos du fragment 35 de Callimaque, *ZPE* 132 (2000), 143–144.
- C. P. Jones, Three New Letters of the Emperor Hadrian, *ZPE* 161 (2007), 145–156.
- N. F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*, Philadelphia 1987.
- Ch. Karouzos, Β Ἀρχαιολογική περιφέρεια, *Ἀρχ. Δελτ.* 10 (1926), 12.
- D. Knoepfler, *Apports récents des inscriptions grecques à l'histoire de l'antiquité*, Collège de France, Paris 2005.
- E. Kornemann, *Kaiser Hadrian und der letzte grosse Historiker von Rom*, Leipzig 1905.
- M. Kramer-Hajos, The Land and the Heroes of Lokris in the Illiad, *JHS* 132 (2012), 87–105.
- A. Momigliano, The Locrian Maidens and the Date of Lycophron's Alexandra, *CQ* 39-1/2 (1945), 49–53.
- T. H. Nielsen, East Lokris. Νάγχι, in: M. H. Hansen, T. H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Polis*, Oxford 2004, 669, no. 384.
- T. H. Nielsen, Epiknemidian, Hypoknemidian, and Opuntian Lokrians. Reflections on the Political Organization of East Lokris in the Classical Period, in: P. Flensted-Jensen (ed.), *Further Studies in the Ancient Greek Polis*, Historia Einzelschriften 66, Stuttgart 2000, 91–120.
- D. L. Page, *History and the Homeric Illiad*, Berkley – Los Angeles – London 1976.
- M.-F. Papakonstantinou, E. Karanzali, The Necropoleis of Epicnemidian Locris and Dipotamos Valley, in: J. Pascual, M.-F. Papakonstantinou (edd.), *Topography and History of the Ancient Epicnemidian Locris*, Leiden 2013, 225–262.
- J. Pascual, The Ancient Topography of Epicnemidian Locris, in: J. Pascual, M.-F. Papakonstantinou (edd.), *Topography and History of the Ancient Epicnemidian Locris*, Leiden 2013, 65–199.
- A. Pasquier, *Revue du Louvre* 50–2 (2000), 90.
- S. Perowne, *Hadrian: sein Leben und seine Zeit*, München 1966.
- D. S. Potter, Inscriptions and the Narrative of Roman History, in: Ch. Bruun, J. Edmondson (edd.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford 2015, 354–363.
- M. Pretzler, *Pausanias: Travel Writing in Ancient Greece*, London 2007.
- W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography IV: Passes*, Berkley-London 1982.
- Id., *Studies in Ancient Greek Topography V*, Berkley – Los Angeles – London 1985.
- I. Romeo, The Panhellenion and the Ethnic Identity in Hadrianic Greece, *CPh* 97 (2002), 21–40.
- J. Rzepka, Hadrian and Pausanias' Definition of Greek Polis, in: E. Dąbrowa, M. Dzielski, M. Salamon, S. Sprawski (edd.), *Donum Centenarium. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, Kraków 2010, 385–392.

- D. Roger, C. Giroire, *Roman Art from the Louvre*, New York – Manchester V.T 2007.
- P. Vidal-Naquet, *The Black Hunter. Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World*, Baltimore – London 1986.
- W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Leipzig 1907.
- G. Zachos, The Roman Period from 146 BC to Justinian, in: J. Pascual, M.-F. Papakonstantinou (edd.), *Topography and History of the Ancient Epicnemidian Locris*, Leiden 2013, 537–548.

Немања Вујчић

ХАДРИЈАНОВО ПИСМО ГРАДУ НАРИКА И ПЕРЦЕПЦИЈА ПОЛИСА У РИМСКО ДОБА

Кореспонденција цара Хадријана са грчким градовима посведочена је у, за стандардне античке историје, изванредно великом низу епиграфских споменика: сачувано је преко 70 писама овог владара упућених хеленским и хеленизованим заједницама у Римском царству. На сваких неколико година овај низ се увећава новим налазима. Ипак, откриће и објављивање Хадријановог писма упућеног малом граду Нарика у Епикменидској Локриди представља догађај од посебног значаја, како због самог садржаја писма и необичног материјала (бронзана плоча) на којем је текст урезан, тако и због изузетних околности које су пратиле саму публикацију. Место и време налаза никада нису саопштени стручној јавности, мада је један број заинтересованих стручњака био у прилици да види текст, пре него што је споменик похрањен у Одељењу грчких, етрурских и римских старина у Лувру. И након тога, таблица из Нарике се нашла у средишту контроверзе, 2005. године, када је Ангелос Ханиотис, после вишегодишњег чекања, одлучио да објави натпис (на основу фотографије), не тражећи дозволу од управе музеја.

Грчки текст, од кога је потпуно читљив двадесет и један рад, са још два делимично читљива, садржи писмо цара Хадријана написано у последњим месецима његовог живота. У њему, цар објашњава грађанима Нарике зашто „нико не може оспоравати“ да они имају полис и права која обухвата тај статус. Већи део текста испуњава набрајање карактеристика које ову тврдњу доказују. Историчари који су анализирали овај

текст углавном су у њему видели „дефиницију“ античког грчког полиса. За неке је то била тачна дефиниција грчког града из II века н.е, док су други у томе видели једно архаично виђење полиса или идеалну слику која је у раскораку са стварношћу. Готово без изузетка, овај текст је употребљиван са местом у X књизи Паусанијиног *Описа Хеладе*, где путописац изражава своје незадовољство изгледом и уређеношћу малог фокидског градића Панопеја. И Паусанијине речи су третиране као „дефиниција“ и две „дефиниције“ су употребљиване, чак и комбиноване, како би се добила потпуна слика идеалног грчког града у римско доба.

Из више разлога, такав приступ је методолошки погрешан. Ни царско писмо ни Паусанијин текст заправо не садрже „дефиницију“, нити су два исказа у већини појединости подударна. У најважнијем делу свог писма, цар уопште и не наводи карактеристике полиса већ доказе због којих не треба сумњати у већ утврђен статус Нарике као полиса. Пре свега, чињеницу да околни градови признају Нарику као полис, да је тај град члан Амфикиционијске лиге, Беотског савеза и, најзад, чак и самог Панхелениона, те да га и римске власти у провинцији и сама римска држава одувек прихватају као полис. Тек у оквиру набрајања ових доказа, цар наводи и неке појединости које се могу сматрати „дефинишућим“, попут поседовања већа, изборних магистрата, локалних фила и закона. Поред статуса, цару је подједнако битно да утврди да је у питању град чистог грчког порекла, који је оставио извештан траг у грчкој митологији и књижевној традицији. И Паусанија наводи признавање од суседа и локалних федералних организација као доказ (али не „дефиницију“) да је Панопеј полис. У осталим појединостима, његове примедбе су потпуно другачије од царевих: путописац говори о карактеристикама које би Панопеј морао имати као урбана целина (недостају јавна здања, гимназија, позориште, тржница, водовод а и приватне куће су недопустиво скромне), да би заслужио назив полиса.

Сврха писма је посебан проблем. Она се из сачуваног текста не види. Писмо је оштећено (недостају два или три завршна реда) па је нејасно шта је, и поводом чега, цар заправо одлучио. Може се са сигурношћу тврдити да је писмо написано као одговор на неку молбу грађана Нарике. Такође, можемо бити сигурни да су били задовољни одговором, иначе текст не би био јавно истакнут. Изнета су различита мишљења у погледу првобитне молбе грађана Нарике и разлога за писање овог писма. Садржај и композиција Хадријановог одговора су вероватно у некој мери условљени реториком изворног писма. Изнето је и мишљење да се у царевом одговору просто понављају, реч по реч, аргументи које су изнели грађани Нарик-

ке у својој петицији. Утврђивање тачног разлога за слање царског писма можда и није од највећег значаја, будући да из њега и у садашњем облику сазнајемо много тога о перцепцији грчког полиса и грчком идентитету у II веку н.е.

Кључне речи: *Нарик, Источна Локрида, грчки полис, цар Хадријан, Грчка под римском влашћу, Панхеленион.*

UDC: 27-72-732.4"787":930(495.02)"07/08"
821.14'04.09"07/08"
ID BROJ: 219137292

Изворни научни чланак
Рад је примљен 02.06.2015.
Рад је прихваћен: 10.07.2015.

Dragoljub Marjanović

Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Department of History

Сика Љубина 18–20

dragoljub.marjanovic@f.bg.ac.rs

SEVENTH ECUMENICAL COUNCIL AND HISTORICAL REPERESENTATIONS OF PATRIACHAL SUCCESSIONS IN LITERATURE OF THE LATE 8TH AND EARLY 9TH CENTURY BYZANTIUM*

In this paper we are reexamining established historiographical interpretations of *the path towards orthodoxy* – the convocation of the Seventh ecumenical council and the restoration of orthodox ecclesiology of the Church of Constantinople between the years 787 – 815, taking in to our consideration the manners of literary representations of key patriarchal figures of the time in several valuable narrative sources of the late 8th and 9th centuries.

Key words: *Ecclesiology, Church, Iconoclasm, Orthodoxy, Constantinople, Tarasios, Nikephoros, Theophanes, Ignatios the Deacon*

The Seventh ecumenical council at Nicaea in 787 was specific for one thing, namely, that was the first ecumenical council of the Church which was not presided upon by the byzantine emperor. In 780 the byzantine iconoclast emperor Leo IV died, leaving the empress Irene with their under aged son Constantine VI as joint rulers of the Empire. Their nominal role at the council was minimal, leaving the new patriarch of Constantinople, the former protoa-

---

* This article was written in the course of a research project *Christian Culture in the Balkans in the Middle Ages: Byzantine Empire, Serbs and Bulgarians from 9th to 15th Centuries*. (No. 177015)

sekretris Tarasios, to preside over the council sessions.¹ As D. Afinogenov had noticed earlier, this was a precedent significant and very indicative, since it revealed a new situation and the position of the Church of Constantinople in regard to its relations with the Empire, and at the same time, represents a new and strong stance of the Church itself, lead by the patriarch, towards a new ecclesiastical role in the byzantine society after the first wave of iconoclasm which left the Church and the institution of patriarchs severely subordinate and inferior towards the secular sovereign.²

The convocation and the results of the Seventh ecumenical council in the context of defining of a new position of the Church in her relations to secular power, but as well, as in the context of revitalizing of the formerly denied patriarchal authority, marks a significant event and a new turning point in the history of the Constantinopolitan patriarchate at the end of the 8th century, which will continue to develop in a specific course throughout the 9th century as well.

Without doubt previous interpretations and historical recreations of the events which lead to the convocation of the Council remained on the surface of their outlook, without a deeper understanding of the ideological background and foundations upon which the events themselves were then executed and continued to develop in the future. One issue which until now also remains neglected is the aspect of both social and personal bounds which existed among the main protagonists of the events, and their ultimate mutual objectives, both political and ecclesiastical, helping each others to gain what was viewed as a common interest of the state and the Church of Constantinople in the time after the end of the first wave of iconoclast controversy in Byzantium, or at least significantly influencing the course of events.

The leading role of the patriarch Tarasios at the Council of 787, as we mentioned already, marked the new role of the Church of Constantinople, its patriarchs, and significantly directed the course of events in the next few decades. This new role of the arch hierarchs could not be achieved without a strong ideological foundation created and managed in various ways, one of them being through literature, mainly historiography, and later hagiography of the most notable leaders of the iconodule movement. Images of patriarchs of Constantinople in these literary presentations receive appropriate treatment with a specific message that was created in order to support real achievements and program of the patriarchs in their ecclesiastical policy. Existence of a specific circle of individuals coming from various sociopolitical milieus of the then

---

1 For patriarch Tarasios as a historical figure see the introduction to his *Life*, in the critical edition: V. Tarasii, 6–32 (Efthymiadis S.)

2 Afinogenov 1994, 48–49.

elites of Constantinople engaged in promulgating their ideas on the issue of Church doctrine and its relations towards the Empire is one of the hypotheses we intend to promulgate as a new approach to the research of the Byzantine late 8th century.

One significant point which rises out of such interpretation of the events and processes is certainly the analysis of literary representations of the mentioned key aspects of the said epoch, which can be found in representative literary works of the time which marked a new beginning in the flourishing of byzantine literature, primarily the historical works of Nikephoros of Constantinople and Theophanes the Chronographer,³ as well as later hagiographer, Ignatios the Deacon and his *Lives* of Tarasios and Nikephoros.⁴ In these works most key figures and elements of specific imagery are presented, together shaping a unique picture of events which marked the already mentioned revival of orthodoxy in Byzantium at the outset of the 9th century. Some of these reports are more contemporary to the events we tend to analyze here, thus they can be considered as direct products of the process of the revival, contributing to its emergence, the historical works of Nikephoros and Theophanes in the first place. While other reports, the *Lives* of Tarasios and Nikephoros by Ignatios the Deacon present a valuable insight into the later modeling of an image of a time passed and events and people which had shaped it.

What is worth mentioning is the fact that Theophanes himself continued the *Chronicle* of George the Synkellos, and wrote his *Chronicle* as a continuation of Synkellos', whom he knew and by whom he was asked to fulfill this task. In the introduction to his work Theophanes writes: "*The most blessed father George, who had also been synkellos of Tarasios, the most holy patriarch of Constantinople, a man of distinction and great learning, after he had perused*

3 See Ševčenko 1992. who's analysis tends to mark key aspects of the byzantine renewal in history writing in the 8th century. On his remarks on Theophanes and Nikephoros in regard of their histories, see, Idem, 280, 284, 287–289, 293, as well as the new study: Treadgold, 2013, 38–51, 63–77 (on Theophanes); 26–31 (on Nikephoros). On the interrelation between the older historiographer Trajan the Patrician and Nikephoros and Theophanes see: Treadgold 2011.

4 Cf. Suidae, 607, 30–608, 3 where Ignatios the Deacon is referred to as: *Ignatios, deacon, skevophylax of the Great Church of Constantinople, at one time metropolitan of Nicaea, a grammaticos. He wrote the Lives of Tarasios and Nikephoros, the holy and blessed patriarchs*". For a comprehensive study on his life and works see: Efthymiadis 1991, 73–83, Mango 1997, 3–24, Pratchs 2000, 82–100, and Ševčenko 1977, 121–125 who argued that Ignatios as a hagiographer, who is credited also for writing the *Life of George of Amastris*, managed to write his hagiographies in iconodule manner, but also in style if not pro iconoclast then at least non-iconodule in its character. This is one additional notice which signifies the cautious reading of such byzantine narrative sources and highlights the versatility of byzantine writers and their deep ideological preferences.

and thoroughly investigated many chronographers and historians, composed with all accuracy a succinct chronicle from Adam to Diocletian.” Theophanes further points to his close friendship with George the Synkellos, but what is significant in this report for the research of the Constantinopolitan church and secular elites and their contribution to the renewal of history writing and the manners in which they managed to promulgate their ideas is the fact that both George the Synkellos and Theophanes, as his friend, but also the future patriarch Nikephoros as writer of the *Short* history, were all close to the then patriarch Tarasios, and it is possible to assume that their literary endeavors were not without his blessing if not even with his initial incentive.⁵

But we shall begin not with the major role and place of patriarch Tarasios in these significant events, although, the image of his role will be taken into due consideration later on, but with the image of his predecessor on the patriarchal see of Constantinople, Paul *the iconoclast* patriarch, of whom significant iconodule sources testify that it was his initial idea and proposal of convocation of an ecumenical council of the Church in order to reach a new reconciliation:

“Unless an ecumenical council (σύνοδος οἰκουμενική) takes place and the error that is in your midst is corrected, you will not find salvation.”⁶

In order to apply this narrative, however, a specific image of the patriarch Paul’s repentance had to be created:

“Would that I had not sat at all on the throne of priesthood **while God’s Church was suffering oppression**, separated as she was from the other catholic thrones and subject to anathema.”⁷

Patriarch Paul’s repentance is presented by Theophanes in a form of a dialogue which takes place in the monastery of Florus in Constantinople, where the iconoclast patriarch took refuge after his voluntary abdication. Theophanes reports that first the empress Irene and Constantine VI visited him, asking for the reason of his withdrawal. At that occasion he expresses his deep sorrow for sitting on the patriarchal throne at the time when the Church suffered persecution from the side of the iconoclast emperor. Basically Theophanes presents here one of two key arguments of the iconodule party to which he adhered, namely, that the Church was oppressed by the empire, and Paul’s words are needed to highlight this anomaly in ecclesiology, and to stress the need for the true orthodox renovation of its traditional ecclesiology. So then Theophanes

5 Cf. Theophanes, 3, 9–5, 1 and Mango, Scott 1997 for the detailed introduction on Theophanes and his *Chronicle*.

6 Theophanes, 457, 24–26. All quotations of the sources are given in their English translation as published in the critical editions. Bibliographical entries, however, are pointing to the original Greek text in these critical editions.

7 Cf. Theophanes, 457, 20–22.

includes into his narrative imperial dignitaries, patricians and senators, who were sent by the empress to hear such words from the patriarch. In the next sentence Theophanes brings the second crucial iconodule argument, namely, that the ecumenical synod is needed to correct the misdeeds of the iconoclasts. Patriarch Paul then says that without an ecumenical council there is no salvation for the byzantine society. Theophanes continues to develop this plot by introducing a subsequent question by the patricians to the patriarch: “*Why is it then that you subscribed at your ordination to not worship icons?*” and the crucial reply stressing the need for repentance and the final argument in this basically ideological passage ensued: “*For this very reason I am weeping and have taken refuge in repentance, praying to God that he should not punish me as a priest who has remained silent until now and has not preached truth from fear of your fury.*”⁸ One of several crucial points stressed in this report is the fact that the orthodox renovation in the Church of Constantinople came from within the Church. The repentant patriarch opened the door for a new phase of iconodule – orthodox existence of the Constantinopolitan patriarchate, and thus it was possible for the new, orthodox patriarch, such as Tarasios, to build his ecclesiastic policy on the foundations laid down by the repentant iconoclast patriarch Paul. As for Nikephoros, he seems to have followed similar course in portraying the image of patriarch Paul as an orthodox patriarch and a confessor, not in his *Short history* but in the *Brief chronicle* where he mentioned Paul in a list of Constantinopolitan patriarchs as: Παῦλος ὁ Κύπριος διάκονος ἔτη ἐμῆνας ζ'. ὀρθόδοξος καὶ ὁμολογητής.⁹

Several interesting points arise in this aspect which should be analyzed in further research, some of them already noticed. First of all, the fact that the newly proposed patriarch after Paul's resignation – Irene's protoasekretis Tarasios followed this very statement of the patriarch Paul, namely, that he cannot accept the patriarchal nomination unless the empress and the political and ecclesiastical elites of Constantinople don't accept the convocation of the ecumenical council.¹⁰ That the connections between Paul and Tarasios on this ideological level were obvious, suggests the writing of Theophanes the Chronographer. In context of the nature of the *Chronographia* of Theophanes, who was a writer very kin not to miss any occasion where he could denounce heresy and their leaders and followers, especially bishops, this image of *one mindedness* between an officially iconoclast patriarch, and the future orthodox patriarch Tarasios, who was at the time when Theophanes wrote this story already

8 Theophanes, 457, 14–458, 6.

9 Χρονογραφικόν, 119, 20–21.

10 Theophanes, 458, 7–460, 17. This image is additionally developed in the *Life of Tarasios*. Cf. Tarasios 1998, 14, 1–35; 16, 23–33.

a saint, raises questions which certainly leave space for new interpretations of this initial events and the roles these individuals had. Is it possible to suggest that the connections between nominal iconoclasts of the Church and the nominally orthodox representatives of the state, lay officials such as Tarasios were tighter than the sources only timidly suggest? On the other hand, what was of great importance for Theophanes as a historian, and later Ignatios the Deacon as a hagiographer, to stress, is this unity and accord among the patriarchs Paul and Tarasios, and specifically in their relation to the iconoclast heresy and the need for an ecumenical council. So what we must take into consideration when dealing with these historical issues is the literary dimension of the narration in these sources, through which appropriate ideas were propagated.¹¹

However, on the literary level, and historical in particular, this idea of the necessity of a ecumenical council and its exclusivity in the context of faith, and dogma, the mentioned idea, which was presented in the *Chronographia* by Theophanes by the year 813, emerges somewhat earlier, in the final decades of the 8th century, in the *Short history* of Nikephoros of Constantinople. Nikephoros of Constantinople was a member of this same circle around the patriarch Tarasios early in his secular career, and his literary preferences to write a history of the past centuries of the Byzantine state were far more engaged in contemporary issues than modern researchers previously realized it. Namely, when Nikephoros presents the account of the religious policy of the emperor Leo III and his iconoclasm, he promulgates the very same idea in his narrative in connection to the patriarch Germanos and his adherence towards the ecumenical council:

*“...the emperor convened to the palace a great throng of people from the City and summoned Germanos, who was then archpriest of Constantinople, whom he pressed to subscribe to the suppression of the holy icons. The later declined to do so and laid aside his priesthood, saying ‘without an ecumenical synod I cannot make a written declaration of faith.’”*¹²

In the context of our proposed course of research of the general topic in this paper, it is significant to point out the doubt C. Mango put forward in

11 On the other hand the *Synodicon Vetus*, a compilation and a brief history of church synods which can be dated to the late 9th century and the era of patriarch Photios, but obviously heavily depending on earlier sources, gives a rather restrained mention of the patriarch Paul in an entry dedicated to the iconoclastic synod of 754 and the subsequent line of iconoclastic patriarchs under the emperor Constantine V. *Synod. Vet.*, 150, 1–13 where patriarch Constantine II is succeeded by patriarch Niketas: “and this man was succeeded by Paul from Salamis in Cyprus.” In the two subsequent passages (no. 151 and 152) the anonymous author of the *Synodicon* speaks about the convocation of the Seventh ecumenical council without mentioning the story given by Theophanes, regarding patriarch Paul’s repentance and his commitment for the council.

12 *Short history*, 62, 1–6. ἀνευ οἰκουμενικῆς συνόδου ἔγγραφον πίστιν οὐκ ἐκτίθεμαι

his critical edition of the *Short history* in regard to this particular segment of Nikephoros' work, stating that this example presents in fact the authors lack of understanding of the ecclesiastical terminology.¹³ What we suggest as a proper interpretation of the quoted passage, is a comprehensive reading of Nikephoros' account integrated with all the other relevant sources of his own time, especially Theophanes' account of the same ideological stance proposed by the patriarch Paul and the future patriarch Tarasios. Namely, both authors, Nikephoros between 780–806, and Theophanes in 813, in their own way transmit the same idea of the authority of ecumenical councils, thus shaping past historical events and the views of significant patriarchs (Germanos, Paul, Tarasios) with the intention of modeling them in accordance with their particular need at the time when the council of 787 had to gain its real prominence and its decision become accepted and accordingly treated by the state and the potential iconoclast opposition within the Church of Constantinople.¹⁴

Paul's ecclesiastical background, and the position from which he was made a patriarch of the Church, the representation of his patriarchate and specially of his *repentance* for the sin of heresy, given by Theophanes and Ignatios the Deacon later in the 9th century, and the schism this heresy provoked between Constantinople on one side, and other four major patriarchates on the other, needs also to be reexamined from the literary side and its narrative levels, thus further enabling us to have a more precise insight into the inner modes of action of this circle of men who were surrounding Tarasios. Such men were writers as Nikephoros¹⁵ and Theophanes, who both, each in his own literary style and with different techniques, managed to promulgate in their works a specific image of *patriarchal succession* at the very moment of establishment and strengthening of the main legacy of the ecumenical council of 787, with

13 Cf. *Short history*, 212 (Mango, C.)

14 Cf. Marjanović 2014, 171–233 where the manners of representation of byzantine patriarchs in the *Short history* by Nikephoros were analyzed. Nikephoros' specific literary and structural approach in depicting patriarchs in his history resulted in literary shaping of their image according to the authors contemporary needs linked with the main ecclesiastical problems of his day.

15 Nikephoros himself was a strong propagator of the idea of pentarchy in the context of the schismatic character of the iconoclastic ecclesiology and the iconoclastic council of 754. See: O'Connell 1972. Such ideological views of Nikephoros are present in his various writings, both historical/secular (the *Short history* and *Brief chronicle* and in his theological writings and in his letter of enthronement sent to pope Leo III) On Nikephoros' ideas on pentarchy and the supremacy of the ecumenical councils see Nikephoros' theological writings and his letter to pope Leo III: Antirrheticus I, 209D – 212C, Ad Leonem, 192B – 193C.

the potential significance for further ecclesiastical developments and specially in relation to the state.¹⁶

What is in this sense very interesting is that both authors, Theophanes, but Nikephoros as well, present a similar image of repented patriarchs in their works. Parallel to Theophanes' image of patriarch Paul's repentance for his heretical iconoclastic fall, described in the *Chronographia*, we read in a somewhat abbreviated and hacked manner in Nikephoros' work, the slow development of a story about Germanos, who's literary image develops through the narration of the *Short history*, from a bishop Germanos, who as a metropolitan of Kyzikos participated in the heretical monothelitic council of the emperor Philippikos Bardanes (713–715) against the Sixth ecumenical council and its orthodox doctrines, to patriarch Germanos who strives for an ecumenical council in the presence of the iconoclast emperor Leo III.¹⁷ But for Nikephoros' construction of the narrative and its message of the significance of the ecumenical council, these details linked with the personality of Germanos were not of crucial importance. As we have seen, Theophanes on the other hand, needed to accentuate Paul's repenting in order to include him among the positive characters of his *Chronographia* and to remain consistent in his appearance as an orthodox author. These are some variations which rather accentuate stylistic but also personal notions of the two authors, which are themselves valuable for the further research on the inner characteristics of their works.

In the context of the *patriarchal succession* which was established as an idea in the sphere of ideology – in regard of the need of convening an Ecumenical council which will condemn the iconoclast heresy, already in Theophanes, and later almost explicitly in the *Life of Tarasios* by Ignatios the Deacon, it is

16 See Nikephoros' Apolog. Minor, 837C. It may be possible that the writers around Tarasios deliberately created the entire image of the patriarch Paul as a repentant iconoclast, thus enabling Theophanes to present him in a favorable image despite Paul's oath to the heretical emperor Leo IV and further on, to apply this idea of patriarchal succession from Paul to the new patriarch Tarasios with the same main idea of the need of convocation an ecumenical council. The role of Empress Irene in this image is significant as well, but in such arrangement which the sources create, first of all in the sphere of narrativity, it is obvious that she was not alone and not the only one credited for the revitalization of iconodule orthodoxy. Or, at least, the church party, as represented by Nikephoros and Theophanes, as writers, but also as active participants at the very council of 787, tend to widen this circle of meritorious and worthy individuals who deserve praise for the renovation of orthodoxy as well.

17 Short history, 46, 1–8. According to the narration of the *Synodicon Vetus*, it appears that later on, as patriarch of Constantinople, Germanos summoned a synod where he anathematized the monothelitic patriarchs, among them Sergios and Pyrrhos. Cf. Synod. Vet., 146, 1–7. This is the only source witnessing the mentioned synod of Germanos against the monothelites, and in a preceding entry (no. 145) it speaks about the synod of the emperor Philippikos but not mentioning the participation of the future patriarch Germanos.

obvious that the repentant patriarch Paul was already acquainted with the personality of Tarasios the secretary, and all his virtues, and as his hagiographer points it out through Paul's speech before the empress and her son:

*"I and every prudent man know that he (Tarasios) will administer the Church propitiously and with the spiritual rod will expel the monstrous nonsense of heresies while, with the staff of teacher and shepherd, he will drive the most holy flock in and out of the temples and sheepfolds of truth."*¹⁸

Here it is not of crucial significance whether the patriarch Paul really delivered such a speech concerning his successor Tarasios on the patriarchal throne of Constantinople, but the obvious transmission of the idea implemented into the narrative of the *Life* by Ignatios, in order to display the notion of succession among the patriarchs, and also to convince his readers that both patriarchs had strived towards the ecumenical council.

Apparently Ignatios the Deacon here alludes to the future convocation of the council against the iconoclasts, a subject he will later on develop in more detail, marking it as one of his hero's greatest virtues. For us here it is of significance that these later sources, from the middle of the 9th century, such as the *Life of Tarasios*, attach its narration to these ideas presented earlier in the *Chronographia* of Theophanes, and the *Short history* of Nikephoros in regard to the ecumenical councils. What is of even greater importance here, is the fact that in the *Life of Tarasios*, as in the *Chronographia* of Theophanes as well, the author presents the initiative for the council as stretching forward from the side of the Church of Constantinople, in the form of advice to the empress Irene and her young son and co emperor Constantine VI by the repented patriarch. Both literary works, the *Chronographia* in the early 9th century and the two *Lives* by Ignatios the Deacon later in the same century follow and promulgate the same idea. They then accept this idea and guide this initiative in the proper direction.¹⁹ If we closely read the *Chronographia* we shall see as well that the first initiative for the renovation of orthodoxy came within the Church, that is, from the repentant patriarch Paul, and, Nikephoros, in his *Short history*, although he doesn't write about the events preceding the council, nevertheless, gives significantly modeled images of past Constantinopolitan patriarchs, among which Germanos of Constantinople fervently brings up the idea of the

18 V. Tarasii, 10, 35–42.

19 However, there exists a belief that the empress Irene was not so fervent an iconodule as later byzantine sources tend to present here, and that in these first period prior to the Council, she took a rather reserved approach, leaving the patriarch Tarasios at the front to lead the preparations for the Council. Thus the sources we analyze appear to be more truthful than expected in the context of their ideological and literary bias and seem to present an authentic course of events. Cf. Brubaker, Haldon, 2011, 263–266; Afinogenov 1994, 45–46.

ecumenical council in front of the emperor who was at least nominally the originator of the heresy.

These historical representations in the *Life of Tarasios*, but more specifically in Theophanes and Nikephoros, with their shaping of a particular history of the Byzantine past in order to present it in a specific context of their own time and in regard to the main issues of the ecclesiastical renovation, is certainly one of the main issues which dominate the narrative sources of the late 8th and early 9th century Constantinopolitan literature, and have to be considered and taken into account when dealing with the final phases of the first iconoclastic period in Byzantium.²⁰

Once made patriarch, Tarasios certainly did start his work on creating not only of the net of *orthodox historians*, but as well of orthodox bishops and clerics, people in whom he could have full confidence in the near future in regard of convocation and later on implementation of the council's decisions.²¹ In this sense, another hypothesis arises, namely, why was a layman chosen to lead the orthodox revival of the Church of Constantinople? Was it because majority if not the entire higher clergy of the Church did not pose moral authority to lead the renovation of orthodoxy, being involved in heresy in one way or another? In that sense, was it the byzantine idea of *oikonomia*, whose main protagonist was Tarasios himself on the very Council in 787 and later, that led the patriarch Paul and the empress Irene to take a somewhat unusual step of nominating a lay person such as Tarasios to the highest post of the Church, since he as a layman certainly was not dragged into the heretical deeds so as to be totally compromised as probably most bishops of the time were? On the other hand, did the election of Nikephoros the layman after the demise of Tarasios in 806 send a message that the inner structure of the Church of Constantinople did not manage to overcome the main trials from the time of Tarasios and Irene, a

20 Treadgold 2013, 17–26 suggests new strong hypotheses that even the patriarch Tarasios himself was indeed a historian, crediting him for a anonymous and now lost work, a history of Byzantium in the early 8th century. Treadgold proposes strong hypotheses for this opinion. In the framework of this analysis, this is a significant detail, since then the literary circle of the iconodule party proves to be a well organized community of writers who strived to develop a new historical reality, starting with Tarasios, continuing with his close associate and successor on the patriarchal throne – Nikephoros, then creating a world chronicle under the name of Theophanes, and later ending this project with the two lives of the patriarchs Tarasios and Nikephoros by Ignatios the Deacon.

21 Some of these clerics were highly prominent church men, such as Theophylact of Nicomedia (Synax. Cp., 519, 1–522, 5 March), Euthymios of Sardis (Idem, 345, 1–38 December) and Michael of Synnada (Idem, 703–704 May) They were ordained by patriarch Tarasios and they participated at the Council of Nicaea in 787, and later they were subordinates of the next patriarch Nikephoros, and might even supported his election by the emperor Nikephoros I in 806. Cf. Idem, 373, 10–15. Ringroze 1976, 110.

possible situation which might be confirmed by the events of 815 and the renovation of iconoclasm? Only when iconoclasm truly was defeated, or better said, when it wearied off by itself, did the Church manage to follow the established path of election of the patriarchs. In other words, in turbulent and uncertain times between 783 and 806, the patriarchs were elected among the laymen since they were sufficiently beyond inner ecclesiastical turmoil, and at the same time adequately acquainted with all the crucial details, and besides, possessed the needed width of outlook of a layman with political experience.

All these questions lead us directly towards the issue of the succession of patriarch Tarasios by Nikephoros, and the manners of representation of this period in the history of the Church of Constantinople in the later *Lives* of the two patriarchs by Ignatios the Deacon. The later image which was created by this skilful author, in the middle of the 9th century, not only gives valuable data for the reconstruction of events of the late 8th and early 9th century Constantinopolitan ecclesiastical process, but introduces us with a more detailed insight into the later process of creating a specific image of an orthodox patriarch who led the ecclesiastical revival, having many mutual similarities among themselves, supporting such literary and ideological ideals of their hagiographer.

In the *Life of Tarasios* we read that his help and care towards the poor of Constantinople was great and that the new patriarch even managed to establish poorhouses where the impoverished individuals could find shelter and help.²² This is an important image of the patriarch Tarasios, were Ignatios the Deacon creates not only the picture of Tarasios as struggling for orthodoxy in the iconoclast controversy, but also as a humble patriarch caring for his flock. This *topos* is present in the *Life of Nikephoros* as well, and in the ideological level, presents a transmission of the idea and connection, both spiritual and ecclesiastical, between patriarch Tarasios and Nikephoros, who was, as Ignatios informs us, appointed the head of the largest *poorhouse* in the City, while Tarasios was still patriarch.²³ Was it probably the same poorhouse that patriarch Tarasios built in his days, mentioned by Ignatios? The imperial appointment of Nikephoros to the position of *ptochotrophos*, which obviously was a semi ecclesiastical office, might present additional evidence that at least on the ideological level, as transmitted by Ignatios in the two *Lives*, but maybe even in a more realistic sense as well, there existed and functioned the idea of a close and tight circle of men, intellectuals, who were ecclesiastics, or who managed to obtain ecclesiastical positions within the Church of Constantinople and to direct ecclesiastical policies of the Church in regard to the issues of its orthodoxy, but as well in regard

22 V. Tarasii, 21, 1–22, 25.

23 V. Nicephori, 152, 14–18. Cf. Constantelos 1968, 265–266 and Fisher 1998, 57, note 117.

to the empire. Both Tarasios and Nikephoros were made patriarchs with the help and support of the emperors. But as we shall see, Nikephoros, the future patriarch, again according to Ignatios the Deacon, attended the sessions of the Seventh ecumenical council in 787, being in direct Tarasios' presence and entourage. Although still a lay person, he nevertheless took active participation in the council, and as Ignatios tells us in his *Life* together with Tarasios and the representatives of the four patriarchal sees:

*Nikephoros was honored above many of his contemporaries by being chosen to travel in the company with these eminent prelates. He was entrusted with the imperial proclamation to that holy synod in which he announced the pure form of the fait to all. For this purpose he sat as a colleague with the holy council, even before he himself had put on his holy garment, and proclaimed clearly as if from a high vantage point the ancient practice of making and venerating the holy images.*²⁴

On the other hand, Ignatios writes in the *Life of Tarasios* that the patriarch came to Nicaea together with the representatives of four patriarchal sees of Rome, Alexandria, Antioch and Jerusalem:

*“He also brought with him certain magnates who excelled in piety and spiritual graces, among them Nikephoros who then served as an imperial secretary and who, having lived in holiness and being adorned with divine virtues and spiritual knowledge, after the holy demise of Tarasios succeeded him in the dignity of the patriarchal see of Constantinople.”*²⁵

Both passages transmit the image of patriarchal succession from Tarasios to Nikephoros, and they certainly represent Ignatios' ideal which he wanted to stress in a particular literary way by evoking many parallels between the two patriarchs, such as their mutual striving for the poor in Constantinople, their monastic preferences, and certainly, the only direct and open connection between them in this ideological context, certainly the participation in the Seventh ecumenical council and joint struggle for the orthodox faith, which presents the strongest bond and connection between the two patriarchs in such a literary model proposed by Ignatios. However, Ignatios mentions that Nikephoros participated as a layman while still working in the imperial chancery, formerly headed by Tarasios, prior to his patriarchal election, which indirectly points to their multiple connections, both secular – in the sphere of imperial administration, and at the same time their dogmatic preferences in regard to the iconoclastic heresy, which may not be so strict, as suggested by

24 V. Nicephori, 21–29.

25 V. Tarasii, 28, 18–24. It is significant that Ignatios mentions by name only Nikephoros among the *magnates* (ἄρχοντες in the text) which Tarasios brought with him at the council.

some modern researchers, and in the sources as well.²⁶ In these details some valuable guidelines are present as to what might be the course of the further research on these issues, and the connections of the political and ecclesiastical elites of the late 8th century Constantinople around the year 787. Hypothesis that imposes itself at this point is the notion of patriarch Tarasios' close relations and collaboration with his former secular subordinates from the imperial chancery, and his possibility to maintain contacts and cooperation with lay officials, in order to gain all the advantages that his new ecclesiastical position and the Church he lead needed before but also after the Council of 787. On the other hand, Ignatios develops this picture of patriarchal succession and relationship between Tarasios and Nikephoros in a more straightforward way in *Life of Nikephoros* preparing the reader for the story about his election for the highest ecclesiastical dignity. In order to effectively gain his goal, a notion that Nikephoros was a worthy successor of Tarasios, Ignatios brings forward a complex literary image of Tarasios as an ardent gardener who "had labored and sweated much to cut out by the root the thorn of heresy growing in the Church."²⁷ Then Ignatios proceeds to highlight Tarasios' care for the correct election of his successor, noting that "*Even*²⁸ **after death, he desired and longed to see the one who would succeed him in his task of cultivation, and he was not disappointed in his request. For God, who is always found by those who seek, who opens the door unto those who knock, and who fulfills true requests, clearly indicated by His divine finger and by the Holy Spirit that the one worthy of holy anointing as patriarch was Nikephoros.**"²⁹ Ignatios then concludes this literary shaping of the idea of succession of rightful patriarchs with the conclusion that God as a

26 Ignatios refers to Nikephoros as the one who managed to quite the tempest of the ecclesiastical quarrel in the imperial palace while working there with hand and pen, a biographical detail Nikephoros himself very gladly refers to in his letter to pope Leo III (Cf. Ad Leonem, 173 C διὰ χειρῶν καὶ καλάμων ἐκπονουμένης), and giving additional valuable information regarding his family heritage in regard to his father's iconodule stance at the court of emperor Constantine V, which all suggest not so radical stance on both sides, the iconoclasts who collaborated with iconodule martyr's successors, and iconodule adherents who were not unable to serve at the still officially iconoclastic imperial court. Both Tarasios and Nikephoros fit into this pattern in ways which are manifold and inherent to both of them, suggesting that from the similar experience and the path throughout their political career, they actually stemmed from the same ideological and social background.

27 V. Nicephori, 153, 8–21. See also a similar parable in *Life of Tarasios*: V. Tarasii, 63, 1–2: with Tarasios' death the Church of Constantinople loses her *farmer and gardener*.

28 "...τὸν ἀντιληψόμενον τῇ αὐτοῦ γεωργίᾳ καὶ μετὰ τελευτῆν ἰδεῖν ἐπόθει καὶ ἔστεργεν. καὶ οὐκ ἐψεύσθη γε τῆς αἰτήσεως." By inserting the phrase *even* Ignatios seems to allude that Nikephoros was indeed Tarasios' candidate of choice during his lifetime, just as he himself was pointed out by his predecessor, the patriarch Paul, as Ignatios presented it in the *Life of Tarasios* when speaking of Tarasios' appointment to the patriarchal throne.

29 V. Nicephori, 153, 14–28.

result, made a clear revelation to the emperor Nikephoros, the namesake of the future patriarch, and that the emperor himself was without a blemish in matters concerning the true faith.

The narration of Ignatios the Deacon, in the two *Lives* however presents an outlook from the middle of the 9th century, but its historical reliability certainly is not without grounds, and points towards a much closer connections of groups of people, individuals who were in high secular service at the court, or patriarchal dignitaries. The connections between Tarasios and Nikephoros were strong both during their secular careers, and even stronger when Tarasios obtained the highest ecclesiastical dignity, when he was supported by Nikephoros. The idea of succession, which was based on clear mutual relations, was in the time of Ignatios the Deacon used as a literary device and presented in a literary form in the genre of hagiography.

Tight bonds which existed between Tarasios and Nikephoros, where certainly present in some amount in regard to the relations between patriarch Paul of Constantinople and Tarasios at the time when he was a secretary at the imperial court of the empress Irene. Patriarch Paul followed a clear ecclesiastical career, starting his advent to the throne of Constantinople as a deacon in the Great Church. His preferences for Tarasios as his successor are not clear in the context of succession as later on with Tarasios and Nikephoros. A probable reason for this might be the change which occurred with the ascension of Tarasios and the iconodule orthodoxy and the new relations being established between the Church and the state, which then shifted the manners of relations and connections among and between both church and lay adherents, in the sense that the old, iconoclast modes of interaction were shifted and later on even neglected and repressed in the images of the new literature, such as were Ignatios' *Lives*.

That the new circle of orthodox dignitaries gathered around the patriarch Tarasios, both laymen and ecclesiastics, prepared the council and a completely new outlook of the Church of Constantinople in a organized and complex way, which included history writing and recreation of the byzantine past in the frame of the newly established iconodule elites, the *Chronographia* of Theophanes and specially the *Short history* of Nikephoros of Constantinople suggest. The *Short history* of Nikephoros with its inner structure and main modes of narration in which specific examples of former patriarchs and their relations with the state, often heretical, as were the iconoclastic ones as well (Leo III and Constantine V) advocates a specific idea and ecclesiastical position, and in this process both Nikephoros and Theophanes, as authors and writers are significant, both by inventing literary modes of narration for promulgating the important view points of their iconodule party, and by trying to attach these contemporary ideas with

the more distant byzantine past, thus giving them an appearance of historical tradition and applying the idea of truth at the same time.³⁰

In that sense, the *Short history* is a good example, as it suggests several not so characteristic images of certain heretical patriarch of Constantinople from the past. These ecclesiastics in Nikephoros' narration received a benevolent treatment and a favorable image, and on the other hand, the already mentioned account of the patriarch Germanos and his expression of the need for the ecumenical council, suggest that the history writing in the late 8th century Constantinople was a product of a tight intellectual circle involving educated officials of the state and Church, who then covered all the topics which were of any significance from the aspect of their own time and their current ambitions and goals.

Such are the literary treatments of the monothelitic patriarchs Sergios and Pyrrhos in the *Short history* by Nikephoros. Tight connections of these two heretical patriarchs with the emperor Herakleios, but also among themselves, in the remote 7th century, are accentuated through the idea of their mutual *friendship* and even *brotherhood* with the emperor, thus sending a clear message to the readers at the end of the 8th century which are the exemplary models for imitation in specific circumstances of their own contemporary time.

Emperor Herakleios' statement to the patriarch Sergios of Constantinople in regard to his denouncement of the emperor's unlawful marriage: "*What you say is very well. The obligation you owe me as high priest and friend you have already paid. For the rest, the responsibility shall lie on me.*"³¹

Nikephoros' account of the election of patriarch Sergios' successor Pyrrhos on the patriarchal throne of Constantinople: "*In the 12th indiction Sergios, bishop of Byzantium died. Since Herakleios was devoted to Pyrrhos, whom he called brother (because when he was being baptized in the holy bath the emperor's sister had received him in her arms) and knew him furthermore, to have been on friendly terms with Sergios (whose quarters he had shared), he appointed this man archpriest of Byzantium.*"³² These passages in Nikephoros'

30 Since we are informed from the *Chronographia* of Theophanes, that already after the abdication of patriarch Paul the idea concerning the necessity for the ecumenical council was promulgated and later on accepted by the new patriarch Tarasios, we can suggest that the *Short history* of Nikephoros, with its inner characteristics in the key as we suggest, then fits in the time span between 783–787 as the period when the work of such brevity could have been written, with its specific narration and image of patriarchs in their relationship with the emperors and with the idea of priority of the ecumenical councils.

31 *Short history*, 11, 1–23: ὁ γὰρ σοι χρέος ὡς ἀρχιερεῖ καὶ φίλῳ, ἤδη ἀποδέδωκας. ἐφ' ἡμῖν δὲ τὸ λοιπὸν κείσεται τὰ τῆς πράξεως.

32 *Idem*, 26, 1–6: Κατὰ δὲ τὴν δωδεκάτην ἰνδικτιόνα ἐτελεύτα Σέργιος ὁ τοῦ Βυζαντίου πρόεδρος. καὶ ἐπειδήπερ προσέκειτο Ἡράκλειος Πύρρῳ, ἀδελφόν τε ἐκάλει, ὡς ἦν ἰκὰ τῷ

Short history transmit two unique ideas of *friendship* and *brotherhood* between the byzantine emperor, and the two patriarchs of Constantinople, at the time when the iconoclasts rejected such relations and when the orthodox party around the year 787 had a great interest of presenting such past ideals. What is in this passage even more striking is the allusion to the patriarchal succession between Sergios and Pyrrhos, of whom it is said here that they were friends, and that Pyrrhos shared the patriarchal quarters with Sergios, alluding that he was indeed his *synkellos*.³³

In this sense, the *Short history* shows a far bigger sensitivity towards the main issues of the ecclesiastical disputes of the iconoclast era, suggesting in its own narration one main idea, namely, that the patriarchal dignity, its autonomy in regard to the empire is at the same time a guarantee for the freedom of the Church from the abusive empire, which is always a potential threat for the Church. This idea promulgated in the metanarrative form in Nikephoros' *Short history* is far more complex and subtle than the often rigid stance of his contemporary Theophanes as expressed in his *Chronographia*, and this may well be one reason why Nikephoros was indeed elected as Tarasios' successor at the patriarchal throne, since Ignatios the Deacon obviously alludes to his worldly education and *secular writings* as commendable among other worthy things accomplished by Nikephoros prior to his ecclesiastical career, which then recommended him for the highest dignity in the Church of Constantinople.³⁴

To conclude, two basic suggestions are proposed in this article. Namely, the first is the strong notion of existence of a specific narrow circle of individuals who strived towards accomplishing mutual goals in regard of the main issue of the day, which was the problem of iconoclasm and the disrupted relations between the Church, its ecclesiology, and the empire. On the other hand, these individuals, among which we have pointed just few, Tarasios and Nikephoros primarily, but Ignatios the Deacon as well, and Theophanes, they comprehend-

---

θείῳ λουτρῷ ἐφωτίζετο ἡ τοῦ βασιλέως ἀδελφή χερσὶν ἐδέξατο, καὶ ἅμα ὀκειωμένον Σεργίῳ καὶ συνδιατώμενον ἐγίνωσκε, τοῦτον ἀρχιερέα τοῦ Βυζαντίου ἀνηγόρευσεν.

33 However, see Treadgold 2013, 26–31 where a different view point concerning Nikephoros' historical work, its value and the motives for its creation are given, largely depending on previous presumptions given by Mango 1990 in his introduction to the edition of the *Short history*.

34 Cf. V. Nicephori, 154, 11–21. (The election of Nikephoros). Afinogenov 1994 managed to show on the basis of historical research of the inner ecclesiastical turmoil in the Constantinopolitan patriarchate in the time of Tarasios and Nikephoros that both of these patriarchs followed the same course in their patriarchal conduct, and that Nikephoros continued the struggle of Tarasios to implement and impose the authority of the patriarchs, and specially towards the monastic party of the Studites and the opposition they managed to produce in several critical occasions.

ed the need for an organized literary – historical representation of the past, and through such narration, the ideas of their own time gained historical legitimacy. These goals were achieved through literary works like the *Short history* and *Chronographia*. Later on, in the middle of the 9th century, when iconoclasm was officially rejected by the Church and the empire, Ignatios the Deacon managed to conclude this process by creating specific images of the main protagonists of past events – patriarchs Tarasios and Nikephoros,³⁵ by creating their ideal images through the genre of hagiography, so that their own deeds and accomplishments were later on legitimized through Ignatios' accomplished and effectual representation, in which a strong notion of patriarchal succession was introduced as a guarantee of their own probity and of the type of iconodule orthodoxy and ecclesiology which they established and promulgated.

List of references:

Sources:

- Ad Leonem: *Epistola Nicephori Constantinopolitani ad Leonem Pontificem Maximum*, PG 100 (1865), 169–200.
- Antirrheticus I: *Sancti Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani refutatio et eversio deliramentorum inscite et impie ab irreligiosi Mamonaevaniloquentia ditorum adversus salutarem dei verbi incarnationem*, PG 100 (1865), 205–374.
- Apolog. Minor: *Sancti Nicephori patriarchae Constantinopolitani Apologeticus Minor ad Catholicam Ecclesiam de novo propter venerabilis imagines exorto schismate*, PG 100 (1865), 833–849.
- V. Nicephori: *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1830, 139–217.
- Χρονογραφικὸν σύντομον: *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1830, 79–135.
- Theophanes: *Chronographia I*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.
- Short history: *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, Text, Translation and Commentary, ed. C. Mango, Washington D. C. 1990.
- Suidae: *Suidae Lexicon II*, ed. A. Adler, Lipsiae 1931.
- Synax. Cp.: *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902.
- Synod. Vet.: *Synodicon Vetus*, ed. J. Duffy – J. Parker, Washington D.C. 1979.

35 The last chapter of the *Life of Tarasios*: V. Tarasii, 70, named *Dedicatory epilogue* by Efthymiadis, 49–50, 247 identifies the patriarch Methodios of Constantinople (843–847) as the commissioner of the *Life of Tarasios*: *As for the remaining part, it is right for us to divert the speech to you, o servant of God, whoever you are; you who have urged us to take this task against our will and have forced us to attempt something which is beyond our capacity...*

Bibliography:

- Afinogenov, Dmitry (1994): *Κωνσταντινούπολις ἐπίσκοπον ἔχει The Rise of the Patriarchal Power in Byzantium from Nicaenum II to Epanagoga*, *Erytheia* 15, 45 – 66.
- Brubaker, Leslie, Haldon, John (2011): *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680 – 850 a History*, Cambridge University Press.
- Constantelos, Demetrios J. (1968): *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Jersey: Rutgers University Press.
- Efthymiadis, Stephanos (1991): *On the Hagiographical Work of Ignatius the Deacon*, *JÖB* 41, 73–83.
- Fisher, Elizabeth A. (1998): *Life of the Patriarch Nikephoros I of Constantinople, Introduction and Translation*, 25–142, in: *Byzantine Defenders of Images, Eight Saint Lives in English Translation*, ed. A. M. Talbot, Washington D.C.
- Mango, Cyril (1997): *The Correspondence of Ignatios the Deacon*. Text, translation, and commentary, ed. C. Mango, Washington D. C.
- Mango, Cyril, Scott, Roger (1997): *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284 – 813*, Oxford University Press.
- Marjanović, Dragoljub (2014): unpublished PhD dissertation *Short history of the patriarch Nikephoros – A Historical Analysis*, Belgrade. (In Serbian)
- O’Connell, Patrick (1972): *The Ecclesiology of St. Nicephorus I (758–828). Patriarch of Constantinople, Pentarchy and Primacy*, Roma.
- Pratch, Thomas (2000): *Ignatios the Deacon – Cleric of the Constantinopolitan patriarchate, metropolitan bishop of Nicaea, private scholar, teacher and writer (a Life reconsidered)*, *BMGS* 24, 82 – 101.
- Ringroze, Kathryn M. (1976): *Saints, Holy Men and Byzantine Society 726 to 843*, New Jersey.
- Ševčenko, Ihor (1977): *Hagiography of the Iconoclast Period*, in: *Iconoclasm*, eds. A. Breyer and J. Herrin, Birmingham, 113–131.
- Ševčenko, Ihor (1992): *The Search for the Past in Byzantium Around the Year 800*, *DOP* 46, 279–293.
- Treadgold, Warren (2011): *Trajan the Patrician, Nicephorus, and Theophanes*, *Bibel, Byzanz und Christlicher Orient, Festschrift für Stephen Gerö zum 65. Geburtstag*, D. Bumazhnov et al eds., OLA 187, Leuven, 589–621.
- Treadgold, Warren (2013): *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan.

Драгољуб Марјановић

СЕДМИ ВАСЕЉЕНСКИ САБОР И ИСТОРИЈСКЕ ПРЕДСТАВЕ СУКЦЕСИЈЕ ПАТРИЈАРХА У ВИЗАНТИЈСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ПОЗНОГ 8. И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 9. ВЕКА

Након првог таласа иконоборства, смрћу цара Лава IV, и сазивањем Седмог васељенског сабора у Никеји 787. године, наступа нови период у историји Цариградске патријаршије и њеном односу према Царству. Нови период је обележен заправо враћањем на стару еклисиолошку традицију Цркве која је подразумевала слободу у односу на световну власт. Слобода Цариградске цркве је у првом иконоборству била укинута и то се најбоље огледа у прогону неколицине цариградских патријараха и у слову патријарха Тарасија о иконоборству на једној од седница Сабора. У овом раду нагласак је на истраживању литерарних представа васељенских сабора и цариградских патријараха у историјским делима Никифора Цариградског и Теофана, који пишу у ово преломно време, између година 787. и 813, али и у житијима двојице патријараха иконофила – Тарасија и Никифор насталим испод пера познатог учењака Игњатија Ђакона, након 843. године. У овим делима, у складу са њиховим жанром, али и са посебним афинитетима и наративним методима њихових аутора, наглашене су и истакнуте сличне идеје, од којих смо у овом раду издвојили две. Наиме, идеја о превасходству васељенских сабора у време када је у византијском друштву наново заживело иконопоштовање кроз одредбе сабора у Никеји који није прошао без опозиције иконобораца. Са друге стране, а у вези са саборима, истакнута је и жеља ове групе интелектуалаца и писаца с краја 8. и почетка 9. века, да нагласе идеју достојанства патријараха и њихове сукцесије, почевши од покајаног иконоборца Павла, који је у литерарним описима приказан као покајник и први иницијатор сазивања васељенског сабора, па преко Тарасија, до Никифора патријарха и писца *Крайње историје*, који је кроз историјски жанр и приказ византијске прошлости обезбедио легитимитет идејама овог круга људи и њиховим назорима. Овај литерарни процес који започиње крајем 8. века и траје током раног 9. века, половином истог века заокружује Игњатије Ђакон, који пише два житија, патријарха Тарасија (по наруџбини патријарха Методија Цариградског) и патријарха Никифора, приказујући их као прегаоце на истом пољу, у борби за утврђивање праве вере и иконопоштовања.

Кључне речи: *Еклисиологија, црква, иконоклазам, љравоверје, Цариград, Тарасије, Никифор, Теофан, Игњатије Ђакон*

Aleksandar Uzelac

Institute of History, Belgrade

Kneza Mihaila 36/II, Beograd

aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

FOREIGN SOLDIERS IN THE NEMANJIĆ STATE – A CRITICAL OVERVIEW*

This article attempts to gather all the relevant information related to the presence of foreign soldiers in the medieval Serbian state during the Nemanjić Age (1166–1371). It is based on the wide range of Serbian, Greek and Latin sources and published material from Ragusan and Venetian archives. Besides chronological overview of the events in which the foreign soldiers took part, attention is also brought to their organization, and the role they played in the shaping of the Serbian medieval army.

Key words: Medieval Serbia, Medieval Army, Mercenaries, Stephen Uroš II Milutin, Stephen Dušan, Cumans, Tatars, Catalans, Palman

Presence of foreign military contingents in medieval Serbia has been analyzed in numerous works.¹ However, all of these papers were published only in Serbian and thus remain unknown to the larger audience interested in the military history of the Medieval Balkans. On the other hand, some of the sources important for the topic have remained out of the scope of the researchers so far. For the above mentioned reasons, this article attempts to provide a critical overview of the origin, organization and role the foreign soldiers had in the

---

* The author expresses his gratitude to Milomir Maksimović (Faculty of Philosophy, Belgrade) and Mirko Sardelić (The Institute for Historical and Social Sciences, Zagreb) for their valuable comments and remarks.

¹ Novaković 1893, 76–96; Jireček 1952, 110–114; Škrivanić 1954 80–93; Škrivanić 1967, 150–157; Veselinović 1994, 407–414; Uzelac 2011, 9–27.

medieval Serbian state in the time span of two centuries, roughly corresponding to the Age of the Nemanjić dynasty (1166–1371).

At the very beginning an explanation needs to be added in order to distinguish the broad term “foreign soldier” from the classical concept of medieval mercenary. In the earlier works of Serbian researchers, all of them were plainly characterized as “a professional army, whose trade and means of sustenance was warfare”.² However, according to a popular definition “it is the concept of fighting for profit, together with the gradual emergence of a concept of ‘foreignness’ which distinguish the true mercenary from the ordinarily paid soldier.”³ This definition is also not universally accepted, but despite the problems occurring with terms like “paid” and “foreign” in a medieval context,⁴ it may serve as an adequate basis to distinguish the two groups of soldiers: those that fall into the category of mercenaries, as well as those contingents that presented foreign aid or external support sent by the neighboring states. Naturally, both of these groups fall into the scope of this text.

* * *

It is generally assumed that the earliest mention of mercenary contingents in Serbian lands can be found in a report about the internal conflict between the founder of the dynasty, *grand župan* Stephen Nemanja, and his brothers that took place around 1168.⁵ It is preserved in the Nemanja’s hagiography, written by his son Stephen the First-Crowned approximately half a century later. According to him, Nemanja’s brothers for this purpose employed “Greek soldiers, Franks, Turks and other peoples”. However, they suffered a crushing defeat in the battle of Pantin, a village situated not far from the city of Zvečan in Kosovo.⁶ The Turks, mentioned in this text, may in fact refer to the Pechenegs, previously settled by the Byzantine government in the region of Niš and around Ovče Polje in Macedonia.⁷

It is doubtful whether these contingents were mercenaries or, more probably, auxiliary forces sent by Byzantine emperor Manuel I Comnenus (1143–1180) to the friendly political faction in Serbia. The same may be said for foreigners that took part in the power struggle between Stephen the First-Crowned and his older brother Vukan in the beginning of the thirteenth century. In this

2 Škrivanić 1954, 81; Veselinović 1994, 407.

3 Malett 1999, 209.

4 De Vries 2008, 43–60.

5 Novaković 1893, 81; Škrivanić 1954, 82; Veselinović 1994, 408.

6 Stefan Prvovenčani, 30–31.

7 Antonović 2007, 81.

conflict, both sides counted on foreign support. While Vukan relied on the help of Hungarian king Emeric (1196–1204), Stephen enjoyed the support of Bulgarian emperor Kaloyan (1197–1207). In Stephen's words, his brother "brought foreigners in the fatherland, took away my lands and devastated them".⁸ However, despite the fact that Vukan had "many foreign detachments" with him, it was Stephen who managed to secure the victory in the conflict and with the help of Kaloyan's forces – Bulgarians and Cumans. A vivid testimony of their activities in Serbia is preserved in a Papal letter sent to the king Emeric in 1202 where activities of a certain Guban(us), a Cuman leader who devastated parts of Serbia with "an innumerable multitude of pagans", are specifically mentioned.⁹

Foreign military contingents also participated in another internal conflict in Serbia during the course of the thirteenth century, namely the civil war between Stephen's son, king Uroš I and his older son, Stephen Dragutin. According to Dragutin's biographer archbishop Danilo II, he rose against his father at the instigation of his father-in-law, Hungarian king Stephen V (1270–1272), most probably in 1272. Dragutin enjoyed the support of Hungarian detachments, as well as Cumans settled in Pannonia. Four years later, he carried out a decisive victory on the field of Gacko (modern Herzegovina). Hungarian and Cuman detachments undoubtedly played an important role in Dragutin's ascension to the Serbian throne.¹⁰

* * *

The military role of Cumans in medieval Serbian lands was not limited to external support in internal dynastic conflicts. In fact, it seems that the earliest presence of permanent mercenary contingents in medieval Serbia was related to the immigrants from the Pontic steppes. As is well known, on the eve of the Mongol invasion a group of Cumans found refuge in Hungary, but after their leader Kuthen was killed in the beginning of 1241, they emigrated south of the Sava River. According to the report, preserved in the chronicle written by Dominican Gerard de Frachet, they eventually settled "in Bulgaria, Greece, Serbia and other neighboring lands" (...*Cumani post predictam Tartarorum persecutionem de diversis Grecie, Bulgarie et Servie et aliorum vicinorum regnorum partibus, in quibus erant dispersi*).¹¹ The destiny of these Cumans in Serbia is not

8 Stefan Prvovenčani, 72–75.

9 Codex Diplomaticus, 393–394; Font 1988, 260–263; Nikolov 1995, 105. Gubanus can be probably identified with Cuman leader Coban from the Urusoba clan, mentioned in Russian chronicles at the end of the twelfth century, Pavlov 1998, 44.

10 Danilo, 17–21; Vasary 2005, 99–100; Gál 2013, 492–493.

11 Gerard de Frachet, 307; Uzelac 2015, 40.

recorded in the sources. It is possible they participated in the battle of Pelagonia in 1259, where king Uroš I lent support to the Nicean Emperor Michael VIII Paleologus against the coalition formed by despot of Epirus, Achaean prince and king of Naples. According to Greek, French and Aragonian redactions of the Chronicle of Morea, King Uroš I (1241/3–1276) sent to his ally cavalry troops, amounting 600 to 1,000 men.¹² The Tuscan redaction of the Chronicle, compiled in the fifteenth century, states that the Serbian contingent in the battle of Pelagonia consisted of 5,000 mounted archers.¹³ The number is overestimated and naturally one may doubt whether these mounted archers were indeed Cumans. However, this possibility is not easy to dismiss; in the later Albanian epic folklore presence of “the Black Cumans” in the service of Serbian kings is also recorded.¹⁴ Considering the important role the Cumans played in Bulgaria, Byzantium and Hungary during the second half of the thirteenth century, it is logical to suppose that their role in Serbia was not insignificant either.

Foreign military units in the Serbian medieval state are known to have been present in larger numbers during the four decade long rule of Dragutin’s younger brother Stephen Uroš II Milutin (1282–1321). In 1282 Dragutin had to abdicate from the throne and to cede it to Milutin. He kept under his control northeastern parts of the state, enlarged by the acquisitions he received from the Hungarian crown, as well as the official title of king, but it was his successor who began to pursue strong expansionist policies in Macedonia at the expense of Byzantium; and he counted on foreign support in his enterprises. When describing Milutin’s campaign in western Macedonia in the fall of 1284, the king’s biographer archbishop Danilo II writes how “many soldiers came from the neighboring empires to this blessed king, hearing of his great virtue and glorious name”.¹⁵ Danilo’s words about the neighboring empires undoubtedly refer to Bulgaria and Byzantium. In the summer of the same year Milutin visited Bulgarian capital of Tarnovo. He formed an alliance with the Bulgarian Empire and married an underage daughter of Emperor George I Terter (1280–1292).¹⁶ The Serbian king also enjoyed the support of Byzantine renegades. Among them the most prominent place belonged to Kotanitses Tornikes, who at the end of the thirteenth century became *hypostrategos* (deputy commander) of the king’s army.¹⁷

12 Libro, 54, 59, 61; Chronicle, 236–238; Livre, 96–97.

13 Chroniques, 441.

14 Folklor shqiptar, 199–202; Schütz 1985, 193–203.

15 Danilo, 114; Mošin 1977, 175; Uzelac 2011, 11–12.

16 Istoriski spomenici, 122, 136; Bozhilov 1994, 257–258; Mišić 2009, 333–335.

17 Pachymeres, III, 284–285, 298–299; Maksimović 1991, 183–191.

Milutin counted again on Bulgarian and Byzantine military support in the last year of his reign. According to a short interpolation, titled “Sufferings of the Holy King” and preserved in a later source, the king’s younger son and his designated successor Constantine, was then sent to hire an army from among the Greeks and Bulgarians, because of “a war that took place at that time”.¹⁸ These words refer to the Serbian-Hungarian conflict that erupted after the death of Dragutin in 1316 over the control of his lands. During Constantine’s absence his father died. The foreign mercenaries he employed were used in another civil war – between Constantine and his older brother Stephen Dečanski. In Stephen’s *Vita*, written by Gregory Tsamblak at the beginning of the fifteenth century, it is said that Constantine, “having collected enough troops, also summoned a significant number of soldiers from the neighboring lands”.¹⁹ The mercenaries were not enough to help him. In the first half of 1322 Constantine was defeated and captured near Zvečan, and if we are to believe a report from a western contemporary, killed in an extremely cruel manner.²⁰

We saw earlier that the first permanent foreign contingent in the service of Serbian rulers may have been Cuman refugees from the Pontic steppes. During Milutin’s reign, oriental mercenaries played a prominent role in the internal conflicts and wars beyond Serbian borders. Detachments of Tatars, Alans and Turcoples participated in a struggle between Milutin and Dragutin that took place around 1310. Tatars and Alans were the former subjects of Nogai, commander of “the right wing” of the Golden Horde who managed to create a de facto independent state that stretched from the right bank of Dnieper to the westernmost parts of Wallachian plains. After Nogai was killed in 1299, in a war against his cousin khan Tokhta, many of his followers emigrated to the lands south of the Danube. It is possible that the hiring of Alans and Tatars was due to the activities of Danilo, who was abbot of Hilandar monastery at Mount Athos between 1307 and 1310. Danilo at that time had contacts with certain Alans and Tatars who deserted from the Byzantine service and pillaged monasteries on Chalcidice; it is probable that this is the same group that was later mentioned in the service of the Serbian king. Furthermore, Danilo actively supported Milutin’s campaign by giving him the treasury of the monastery as well as horse herds that were used to equip the soldiers in his service.²¹

Turcoples, descendants of Turkish fathers and Greek mothers, were also Byzantine renegades who renounced their allegiance to the imperial court.

18 Rodoslovi, 49.

19 Grigorije Camblak, 63.

20 Rodoslovi, 49; Brocardus, 438.

21 Danilo, 340–344, 357–358; Živojinović 1980, 251–273; Vasary 2005, 108–109; Uzelac 2011, 22.

They joined the notorious Catalan company and together with the Catalans, they thoroughly ravaged Thrace and Macedonia. In 1309 they parted with their allies after the Westerners decided to cross over to Central Greece. According to the contemporary Byzantine historian Nicephoros Gregoras, the commander of the Turcoples whose name was Malik, “decided to accept the invitation of the Serbian king, for he could not hope to come to friendly terms with the Romans”. With him there were 1000 cavalymen and 500 soldiers on foot.²² Milutin’s invitation to Turcoples is confirmed by the Serbian sources – Danilo and his anonymous continuator.²³ Malik was probably none other than Constantine Malik, son of Seljuk sultan İzzedin Keykavus, who was baptized and raised in Constantinople.²⁴

Information about the participation of the Orientals in the civil war is scarce, but there is no doubt they were the decisive factor that enabled Milutin to achieve victory in the war. According to the words of Danilo’s continuator, “Milutin arose alone and went against his brother to the war and against his will, because all of his nobles turned away from him. But God gave the blessed king an unexpected help: in the year of his troubles, many armies of Tatar, Turkish and Yas (=Alan) people came and surrendered to him. And with them, he stopped the violence of those who fought against him and with God’s help, he did all well”.²⁵ Soon, the war was over. Nicodemus, Danilo’s confidant who succeeded him as abbot of Hilandar, was sent to Constantinople, where the Byzantine Emperor and Milutin’s father-in-law Andronicus II, together with the Constantinopolitan patriarch, mediated between the warring parties.²⁶

Immediately after the establishment of peace, new difficulties appeared on the horizon, as Malik and his men rose in rebellion. According to the Serbian sources, the leader of the Turcoples was motivated purely by deceitfulness and malevolence, but Gregoras provides clearer reasons of their discomfort. Namely, the Byzantine historian related how it was supposed that Turcoples would give up their arms in order to lead “a private life”, except when the king ordered them to participate in a war.²⁷ Such an option was not welcomed by these hardened men, accustomed to constant military service and the privileged status that it brought. The rebellion was crushed in blood and Malik was killed. According to the Serbian sources, Milutin managed to

22 Gregoras, I, 254.

23 Danilo, 143, 354.

24 Wittek 1952, 665.

25 Danilo, 358–359.

26 Zapisi i natpisi, 22–23; Dinić 1955, 68–73; Živojinović 2011, 103–104.

27 Danilo, 143, 354; Gregoras, I, 254.

defeat the rebels with the help of the local army, but also of his bodyguards (“хранение”).²⁸

Who the king’s bodyguards were can be discerned from the later events. Not long after, in 1312, Milutin responded to the plea of his father-in-law Andronicus II and sent an expeditionary force to the Galipoli peninsula, to deal with another rebel group of Turcoples who had established themselves in the region and caused a lot of damage to Byzantine possessions. According to Gregoras, the expeditionary force consisted of 2,000 cavalrymen, while Danilo speaks about Milutin’s “kindred and bodyguards” who participated in the crushing defeat of the Turcoples.²⁹ Nine years later, according to Byzantine historian John Cantacuzenus, Milutin sent a diplomatic mission to Constantinople, led by Callinicus, a monk and experienced diplomat. Their task was to ask for the return of “almost 2,000 Cumans”, who were previously lent to the Byzantine court.³⁰ This was probably the same group of soldiers that helped to crush the Turcoples at Gallipoli – 2,000 cavalrymen mentioned by Gregoras.³¹ This military contingent, or a part of it, was undoubtedly the bodyguard unit of the Serbian king, mentioned by Danilo. Despite the fact that Cantacuzenus talks about Cumans, while Serbian sources only mention the Alans and the Tatars in the service of Milutin, it may be surmised that all these reports refer to the same group of Oriental mercenaries, former subjects of the Tatar leader Nogai.

Behind Milutin’s request for their return there was probably the same reason that prompted the departure of the king’s son Constantine and his attempt to hire foreign soldiers from the Greek and Bulgarian lands – war that erupted earlier on the northern Serbian borders. However, the mission of Callinicus proved to be in vain: the Orientals were not returned and in 1327, they were resettled from Thrace to Aegean islands of Lemnos, Thasos and Mytilene, because of fear that they might join forces with the Tatars of Khan Uzbek who at the time had become a serious threat to Byzantium.³²

The important role of the Oriental mercenaries during the age of Milutin drastically diminished after his death. Only Ragusan writer Mauro Orbini testifies to their presence in his work *The Realm of Slavs* (1601). According to Mauro, Milutin’s grandson, king (emperor since 1346) Stephen Dušan, had a detachment of Turkish mercenaries stationed in the city of Dagno (Danj),

28 Danilo, 143–144, 354.

29 Gregoras, 262–263, 267–269; Danilo, 145; Laiou 1972, 232–233; Oikonomides 1993, 163–165.

30 Cantacuzenus, I, 35; Mošin 1949, 117–132.

31 Mavromatis 1978, 70; Bartusis 1992, 83; Vasary 2005, 118–119.

32 Cantacuzenus, I, 259; Asdracha 1976, 82; Pavlov 2010, 320.

near Scutari (*Teneua etiandio alquanti de gl'istessi Turchi al soldo, i quali faceua habitare in Zenta appreso Dagno*).³³ Yet, it may be said that the presence of the Cumans, Alans and Tatars was important in several aspects. It probably led to the spread of composite bows, designed in Tatar fashion and with characteristic quivers. They are depicted in several fresco paintings of the fourteenth century, mostly from Macedonia.³⁴ Several medieval place-names on the territory of medieval Serbia indirectly attest to the history of Cuman and Tatar settlement; some of them, like the village Nogaevci in the valley of the central Vardar River, are still preserved today.³⁵

* * *

The earliest evidence about the presence of Western mercenaries in medieval Serbia also appears during the reign of Milutin. Certain Francesco de Salomone from Treviso was endowed with knightly belt by the Serbian king in 1304 on the day of the Annunciation, i.e. on March 25, which is mentioned on Francesco's cenotaph, preserved in the Duomo of Treviso (*MCCCIII. die XXV. Martii Franciscus de Salomone fuit per excelsum principem et D. D. Orosium regem Rasiae militari cingulo decoratus*).³⁶ Obviously, the title of knight, as well as the institution of knighthood, was well known in Serbia at the time.³⁷ Moreover, Francesco was not the first adventurer from Northern Italy who came into the service of the Serbian king. Florentine nobleman Simone Rossi was present on behalf of Milutin at the celebration of the Jubilee in Rome in 1300, organized by Pope Boniface VIII. Considering that he was mentioned in the lists of foreign emissaries as "magnus miles" (*Dominus Simon Rubeus magnus miles de Florentia... Ambasciator regis Grasciae*), it is possible that he had also previously distinguished himself in military service.³⁸ Another Italian who enjoyed a prominent military role was Bernardo de Masserano. In the testament of the merchant Thomas Pauli from Cattaro, written at the Nemanjić court in Štimlje in 1329, he is mentioned as a "knight and senechal of the queen's house" (*Bernardo de Maçarani millite et seneschalcho officii domine principisse*).³⁹ Nothing

33 Mauro Orbini, 261.

34 Rabovyanov 2011, 66; Bozhinoski 2013, 72–77.

35 Uzelac 2015, 105, 257.

36 Burchelatus, 232–233; Uzelac 2011, 19; cf. Jireček 1952, 110.

37 Its earliest undisputed mention dates from the beginning of the second half of the fourteenth century, when a certain Georgius (Gyurash) is mentioned as the "third knight" (трети витезь) of the emperor Stephen Dušan, *Zapisi i natpisi*, 43; Škrivanić 1969, 207–212.

38 Catalogus, 194–196; Uzelac 2014, 93–102.

39 Dinić 1952, 104; Dinić 1960, 22–23; Malović 2001, 68–69.

else is known about him, but considering his position it may be cautiously assumed that he came to Serbia in the retinue of Queen Maria Paleologina, great-niece of Emperor Andronicus II, when she entered a marriage with the king several years earlier.

Illustrative examples of Francesco de Salomone, Simone Rossi and Bernardo de Masserano indicate there must have been other adventurers from Italy, who came to Serbia in search of luck and success at the turn of the thirteenth and fourteenth centuries. Several documents testify that Milutin and his son had close relations with the *Serenissima* and that they frequently bought large quantities of weapons from Venice. Such shipments are recorded in 1313, 1318 and in 1323.⁴⁰ It is possible that mercenaries from the Apennine Peninsula were also arriving to Serbia via this route. Other circumstantial evidence of their presence is preserved in a chivalric romance titled *Fortunatus Siculus o sia l'avventuroso Ciciliano*, earlier attributed to Dante's companion Bosone da Gubio and probably written around the mid-fourteenth century.⁴¹ The romance recounts adventures of Knight Ulivo de Fontana, who, after the end of Angevin government in Sicily in 1282, entered the service of the king of Rascia and fought in his campaigns. The story has many fantastic details and its characters are maybe deliberately invented: the ruler of Rascia is named Archaeas, his grandson Anthony, and the king of Armenia Minor, where Ulivo also spent some time accompanied by Frankish and German mercenaries ceded by the Serbian king, Ancharigi. However, some of its aspects are undoubtedly historical, such as the Serbian-Hungarian conflict, which plays a prominent part in Ulivo's adventures.⁴²

In the romance *Fortunatus Siculus*, Frankish and German mercenaries are also mentioned in the service of the king of Rascia, but their actual presence in the Serbian lands during the reign of Milutin is doubtful. What is certain is that at the end of the reign of his son Stephen, there was already a permanent mercenary corps stationed near the Serbian royal court. Its role became apparent during the Serbo-Bulgarian conflict that culminated in the battle of Velbužd (modern Kyustendil in Western Bulgaria) in 1330. According to the report of the Byzantine historian Nicephoros Gregoras, "1,000 Celtic horsemen" fought on the Serbian side. They "stood out by their stature, exceptional strength and were the best trained and experienced in handling weapons".⁴³ John Cantacuzenus, on the other hand, speaks about 300 heavily armored sol-

40 Listine, I, 266; Acta Albaniae Veneta, 16; Monumenta Ragusina, I, 80; Petrović 1996, 147–148; Aleksić 2007, 15.

41 Jireček 1952, 112–114; Cardini 1997, 28–35

42 Avventuroso Ciciliano, 281–331.

43 Gregoras, I, 455.

diers from Alamania in the king's service.⁴⁴ Serbian sources do not mention foreigners in the army of Stephen Dečanski, but there is no doubt that the well organized and trained mercenaries played a prominent role in the Serbian victory on the battlefield.

The question of the origin of these mercenaries has been discussed and examined repeatedly.⁴⁵ Apparently, the composition of the mercenary corps in the battle of Valbužd was heterogeneous, but the most prominent ethnic element among them were undoubtedly the Catalans. In the Ragusan archives several documents are preserved that mention Catalan mercenaries, who during 1330 and 1331 were arriving in, or leaving Serbian lands. The most prominent group that stayed in Ragusa at the time numbered fourteen people. Its leader was a certain *Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie*, who is specifically mentioned as *connestabilis regis Servie et Maritime regionis*. However, Martino's company probably did not participate in the battle of Velbužd. He was in Ragusa as early as August 4, 1330, i.e. less than a week after the battle that took place several hundred kilometers away.⁴⁶

The Catalans in Serbia are also mentioned during the later years of Stephen Dušan's reign. In 1343, the Serbian king and his wife Helen gave their mercenaries, "Germans and Latins", to the Byzantine pretender John Cantacuzenus who, with their help, took control over the city of Veroia. Cantacuzenus remarked that the Latins were in the queen's service.⁴⁷ His alliance with the Serbian royal couple did not last for long, but his close ties with the mercenary corps were not forgotten. A decade later, a certain Joannes de Peralta was recorded as being a leader of the Catalans who garrisoned the walls of Constantinople. According to the words of Cantacuzenus, Peralta was previously in the Serbian service, exactly at the same time when the Byzantine pretender was a guest of Stephen Dušan.⁴⁸ Therefore, it is reasonable to suppose that it was him who was the leader of the "Latin" mercenaries who were previously in the service of queen Helen.

The Catalans, who were considered some of the best soldiers at the time, were present in the Nemanjić state during the reign of Stephen Dušan, but even their role was overshadowed by the Germans who became a sort of elite troop this Serbian ruler had at his disposal. Their leader was Palman from Letinberch (in our opinion this place should be modern Littenberg/Litmerk in northeastern Slovenia, part of the historical region of Styria). He is first mentioned as

44 Cantacuzenus, I, 430.

45 Jireček 1952, 110–111; Dinić 1960, 23; Veselinović 1994, 409.

46 Dinić 1960, 17–19.

47 Cantacuzenus, II, 354–355.

48 Cantacuzenus, III, 301–302; Bartusis 1992, 294; Kyriakidis 2011, 112.

being in Stephen Dušan's service in October 1333, as *stipendiarius domini regis Raxiae*, when he received the equipment of an unnamed mercenary in Ragusa, in order to bring it back to a personal physician of the king.⁴⁹ In April 1336, he led the retinue that joined an embassy sent by duke Otto IV of Austria to the Serbian king, and followed them from Ragusa to Cattaro.⁵⁰ In the same year Palman's brother Chiarane (*Chiarane frater Palmani Teutonici, stipendiario predicti domini Regis*) is also mentioned in the service of Stephen Dušan and in 1343 his nephew George is recorded in the same capacity (*Giorgius nepos domini Palmanni Teotonici*).⁵¹ Several documents from Ragusan archives, dating from 1337 and 1338 reveal the names of several Palman's followers: knight Dietrich from Wien (*miles Detergius de Vienna*), Raph from Styria (*Rafus de Stayro*), Craftin from Waldenberg (*Craftinus de Valtinberch*), count (?) Friedrich from Carinthian Ortinburg (*comes Federicus de Ortinburgo*) and Gregor Paulich (*Gregorus Paulig*), who was probably Slovenian by ethnicity.⁵²

In 1336, the Serbian ruler hired 300 soldiers on foot for his bodyguard unit and the Venetian senate allowed them a free passage through the Republic's territory.⁵³ Undoubtedly these were the men that were later mentioned under Palman's command. He remained captain of Stephen Dušan's until the end of his reign. In 1354 Pope Innocent VI sent an embassy to the Serbian court, with letters to the highest members of the Serbian nobility; one of them was addressed to Palman, "captain of the king's forces and mercenaries" (*Palmano Theutonico capitaneo gentis armigere ad stipendia regis Rassie*).⁵⁴ The next year, Carmelite Pierre Thomas, bishop of Patti in Sicily, visited Serbia as the Pope's emissary.⁵⁵ His experiences were related by his biographer Philippe de Mezieres, chancellor of Cyprus, first in the *Vita* of Pierre Thomas and then in a letter that Mezieres sent to his nephew in 1381; the letter basically recounts the same story present in the *Vita* of the Carmelite bishop.

According to Mezieres, at Stephen Dušan's court Thomas encountered three hundred Germans, noblemen and mercenaries, under the command of a captain who was a faithful son of the Roman church. The Pope's emissary held a mass for Roman Catholics at the court; among them were the above mentioned 300 German knights and men-at-arms (*trecentos milites et scutiferos theotonicos*) and their captain, despite the emperor's threat that anyone who appears in

49 Jireček 1952, 111; Aleksić 2015, 95–96.

50 Monumenta Ragusina, II, 365.

51 Jireček 1952, 111–112.

52 Dinić 1953, 398–401.

53 Listine, II, 11

54 Vetera Monumenta, 16–17.

55 Vitae paparum, 333.

it may be subject to capital punishment. After the mass, Stephen Dušan spoke to the captain and his men and threatened to punish them. Allegedly, the captain then said the following words: “Oh king, we owe you the military service, but we owe our Catholic faith to God; it is our duty to submit to God rather than to men”. As one might expect, the punishment was not performed and the Serbian ruler forgave the captain and his men their transgression.⁵⁶ Some striking details in the story have a rather apocryphal character, but one of its aspects is undoubtedly true – that Palman and his men remained staunch Catholics.

The utmost trust the emperor had in Palman’s soldiers is illustrated by the last military enterprise in which the faithful captain and his regiment took part. In November 1355, Palman was sent to the city of Clissa in Dalmatia at the head of a small corps in order to support Stephen Dušan’s sister Helen, widow of the Dalmatian ban Mladen III Šubić. He arrived at his destination, probably via sea, but soon he was besieged by the Croatian forces in the service of Hungarian king Ludovic I of Anjou. The defenders managed to hold the citadel of Clissa for couple of months, but they were unable to withstand the siege. At the beginning of the next year Palman had to surrender the city to the enemies.⁵⁷ His destiny is unknown and the only thing certain is that he never returned to Serbia. Stephen Dušan died not long after his departure, on December 20, 1355.

* * *

On the basis of their origin, foreign soldiers present in the Nemanjić Serbia may be divided into three groups. The first was composed of the foreign military aid from the neighboring countries: Byzantium, Bulgaria and Hungary. The second group were Cumans, Alans and Tatars from the Black Sea steppes. The last one was represented by the westerners – Italians, Catalans, as well as Germans from the Austrian lands. Unlike the information about their origin and the conflicts in which they took part, answers to questions surrounding the presence of foreign military in Medieval Serbia, such as their number, organization, wages and the means of hiring, are much scantier, but do provide enough material for a brief analysis.

The first conclusion that can be drawn is that the number of foreigners in the service of Serbian rulers greatly varied. Undoubtedly, Milutin was the one who had the largest amount of these military resources at his disposal. In the final stage of his conflict against his brother, he had 1,500 Turcoples and

⁵⁶ *Épitre*, 33–35; *Vita Petri Thomae*, 65–70.

⁵⁷ *Listine*, III, 288–289, 292; Čuk 1986, 65–68.

approximately 2,000 Alans and Tatars. These figures, mentioned in the sources, are reliable, but it must be borne in mind that the presence of the Orientals ensued as a consequence of the particular war conditions. It is evident from the later events that they did not stay in the king's service for a longer time. The same may be said for the foreigners that took part at the battle of Velbužd. If we are to believe Gregoras, a thousand of them were present in the Serbian army (information of Cantacuzenus about 300 Germans was obviously contaminated by his personal experiences in Serbia). Even if the figures provided by Gregoras are not an exaggeration, it may be assumed that their number greatly diminished after the end of the war. Stephen Dušan constantly had around 300 mercenaries led by Palman who served at his court. They were not the only foreigners in his service. Some of the mercenaries were not stationed at the court, but in the provincial cities and fortresses. Orbini's information about the Turks stationed in Dagno is important testimony in this aspect. Furthermore, when Cantacuzenus reconquered Veroia in 1350, he encountered some German mercenaries who staunchly defended the citadel on behalf of the Serbian emperor. He knew these men well as they were the same ones who had helped them take control of the city seven years earlier.⁵⁸ It is possible they did not belong to Palman's unit and that they served as a separate military detachment.

Various mercenary groups served both as cavalry, and as infantry. Most of the Orientals were undoubtedly cavalry, but even in the contingent of Malik's Turcoples, one third of personnel were foot soldiers. Westerners were probably more equally divided between the two branches of service. When Stephen Dušan hired a group of Germans for his bodyguard in 1336, in the Venetian document it was stated that they were all soldiers on foot.

The internal organization of the foreign soldiers in Serbia before the age of Stephen Dušan remains almost completely unknown.⁵⁹ During his reign one notices a tendency to unify the foreign contingents and domestic army into a single military force. The emperor's Code of Law, promulgated in 1349, shows intent to equalize responsibility and obligations of domestic aristocracy and foreigners in military service. According to article 173 of the Law: "Greater or lesser nobility who go to the court of the Tsar, be it a Greek, German, or Serb, or any other noble, if he brings with him a brigand or a thief, that master shall

---

58 Cantacuzenus, III, 124–126.

59 There is one important information in this aspect. When describing the transfer of Milutin's body immediately after his death, Danilo II relates how "at many places regiments of soldiers appeared that wanted to achieve their will and to grab something from those that carried the body of the blessed king". These words probably refer to mercenaries, as it is very improbable that there was any other standing army in Serbia organized in regiments at that moment, Danilo, 157–158; Škrivanić 1954, 85.

be punished in the same way as a thief and brigand”.⁶⁰ The German mercenaries at the court formed a standing army, together with the domestic nobles who were educated for the state and military service, i.e. the “nobility that always stands in the emperor’s house”, as is defined by the Code.⁶¹ There was an obvious goal behind Stephen Dušan’s intentions, namely to modernize and organize the domestic army according to western standards.⁶² It is not an accident that many shipments of arms and armor from Venice are recorded during his reign, exceeding those from the times of his predecessors. The largest ones included 500 hauberks (1342), 800 barbutes in two shipments (1345, 1347), 1,900 cuirasses in three shipments (1341, 1342, 1345) and 400 shields (1349).⁶³

Hiring of the foreign mercenary groups was a task given to the most trusted people. The striking examples are Danilo, his successor Callinicus, as well as Milutin’s son Constantine. Palman, who was the confidant of Stephen Dušan, probably performed the crucial role in the hiring of his compatriots from Styria and Carinthia. With respect to the Catalans who were going to Serbia on the eve of the Battle of Velbužd, there were middlemen who helped in their hiring, notably Ragusan traders. One of them was a certain Junius Luccari (Lucarevich), who had good personal connections at the Serbian court.⁶⁴

There is no exact information about the pay of the mercenaries in the medieval Serbia, but if we take into account the accounts from the neighboring countries, it may be deduced that it varied from case to case.⁶⁵ Moreover, it is evident that the sustenance of the foreign soldiers was a heavy burden for the state treasury. Milutin had to take harsh measures to secure funds and other assets in order to accommodate the mercenaries during the war against his brother. Even regular state revenues were not enough to cover the costs of the hiring of mercenaries at the end of his reign. In 1320, the king wrote to

60 Zakonik, 77–78. The mention of Germans (“Nemtsi”) in this article of the Code may only be related to the mercenaries in Stephen Dušan service, because Saxon urban and mining communities, present in Serbia since the mid-thirteenth century, were constantly designated as “Sasi”, Novaković 1893, 86; Šarkić 2011, 54–55.

61 Zakonik, 79.

62 Aleksić 2015, 99–101.

63 Listine, I, 384; Listine, II, 4, 111, 118, 144, 289, 453; Listine, III, 133–134; Acta Albaniae Veneta, 101, 104–105, 120, 126–127; Petrović 1996, 152–153.

64 Dinić 1960, 16–17.

65 In the beginning of the fourteenth century, Catalan horsemen in the Byzantine service were paid 4 ounces of gold per month, and soldiers on foot 1 ounce, which is equal to 34, or 8.5 nomismas, Ramon Muntaner, 379, Bartusis 1992, 151. At the same time, the Alans who entered the service of Constantinople were paid only 3 nomismas, but they received the horses and other equipment at the expense of the imperial government, Pachymeres, IV, 460–461. In 1301, Ragusan government accepted into its service several archers (*balestieri*), from Iberian peninsula, for a monthly salary of 5 hyperpera, Monumenta Ragusina, V, 7; Dinić 1960, 15.

the rector of Ragusa, Bartolomeo Gradenigo, to ask for payment of the regular yearly tax. He then explicitly stated that he wants “good dinars, and not the bad ones, because the Greeks would not accept them”.⁶⁶ These financial assets were obviously needed to hire foreigners and it seems that the recourse to emergency sources of revenue was common practice in such cases. The medieval Serbian state was not unique in this regard: similar models of securing financial funds for military needs were also used in the Byzantine Empire.⁶⁷

When Milutin decided not to keep Turcopules constantly under arms, but to grant them land, he was probably motivated by the high costs of their sustenance. Financial reasons also explain why, not long after that, he decided to cede the Alans and the Tatars to Byzantium. Apparently, he considered it to be more profitable to “rent” his military assets to the neighboring power and thus to gain some political advantage, than to continue to exhaust the state resources in peacetime.⁶⁸

The high expenses that accompanied the hiring and maintenance of mercenary corps may explain why it was only during the reign of Stephen Dušan that a permanent presence of foreign contingents was successfully established. Still, the importance of foreign soldiers in the wars and internal conflicts of Nemanjić rulers is hard to exaggerate. During the reigns of Milutin, his son and his grandson, there was practically no armed conflict in which foreigners did not participate. While Milutin was forced to rely on foreign troops to secure the foundations of his power, primarily against internal adversaries, his successors managed to build a military system that relied to a great extent on the use of the best professional soldiers from the West. This was due to the economic rise of the Serbian medieval state, but also the quality of the statemanship of the Nemanjić rulers, who knew very well that a professional, loyal and trained army was a necessary prerequisite to building regional hegemony in the unstable political conditions of the fourteenth century Balkans.

---

66 Povelje i pisma, 39.

67 In 1305, when the Catalan company renounced its allegiance to the Constantinople, Andronicus II was forced to ask voluntary contributions from the citizens in order to equip a new army, Pachymeres, IV, 628–629; Laiou 1972, 167. During the war against John V Paleologus, Cantacuzenus used the church treasury to pay the services of Turkish mercenaries which caused the consternation and outrage of his contemporaries, Gregoras, III, 179; Bartusis 1992, 149.

68 Uzelac 2011, 23.

List of References

Sources

- Acta Albaniae Veneta *Acta Albaniae Veneta*, I/1, ed. J. Valentini, Palermo: Centro internazionale di studi albanesi, 1967.
- Avventuroso Ciciliano *L'avventuroso Ciciliano di Bosone da Gubbio – romanzo storico scritto nel MCCCXI*, ed. G. Nott, Firenze: Tipografia all' Insegna di Dante, 1832.
- Brocardus Brocardus, *Directorium ad Passagium faciendum*, ed. C. Kohler, Recueil des historiens des Croisades: Documents Armeniens, II, Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1906.
- Burchelatus Bartholomaeus Burchelatus, *Commentariorum memorabilium multiplicis hystoriae Tarvisinae*, Tarvisii: apud Angelum Righetinum, 1616.
- Cantacuzenus *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I–III, ed. L. Schopen, Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1828–1832.
- Catalogus A.M. Bandinius, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentiniana*, IV, Florentiae, 1777.
- Chronicle *The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmitt, London: Methuen & Co., 1904.
- Chroniques C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin: Librairie de Wiedman, 1873.
- Codex Diplomaticus *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, II, Buda: Typ. Regiae universitatis Ungaricae, 1829.
- Danilo Архиепископ Данило и други, *Живојни краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб: Светозар Галц, 1866.
- Épître N. Jorga, *L'épître de Philippe de Mézières à son neveu*, Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale 8 (1921) 27–40.
- Folklor shqiptar *Folklor shqiptar, Epika legjendare (Cikli i kreshnikëve)*, T. I, ed. Q. Haxhihasani, Tirana: Instituti i Folklorit, 1966.
- Gregoras *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I–III, ed. L. Schopen, Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1829–1855.
- Grigorije Samblak Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, ed. Д. Петровић, Београд: Просвета, 1989.
- Gerard de Frachet *Fratris Gerardi de Fracheto O.P. Vitae fratrum ordinis Praedicatorum*, ed. B. Reichert, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, I, Luva-nii: Institutum Historicum Fratrum Praedicatorum, 1896.
- Istoriski spomenici Г. Чremoшник, *Историски споменници дубровачкој архива, III/1: Канцелариски и поштариски списи 1278–1301*, Београд: СКА, 1932.
- Libro *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, ed. A. Morel-Fatio, Genève: J.-G. Fick, 1885.
- Listine *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, I–III, ed. S. Ljubić, Zagrabiae: Apud Fr. Župan, 1868–1872.

- Livre *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée: Chronique de Morée (1204–1305)*, ed. J. Longnon, Paris: Société de l'Histoire de France, 1911.
- Mauro Orbini Don Mauro Orbini Raguseo, *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni historia*, Pesaro, 1601.
- Monumenta Ragusina *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*, I–V, edd. J. Tkalčić, J. Gelčić, Zagrabiae: Libraria Societatis typographicae, 1879–1882.
- Pachymeres Georges Pachymeres, *Relations Historiques*, III–IV, ed. A. Failler, Paris: Institut d'études byzantines, 1999.
- Povelje i pisma Љ. Стојановић, *Сѣаре срѣске ѿвеле и ѿисма*, I, Београд – Сремски Карловци: СКА, 1929.
- Ramon Muntaner Ramon Muntaner, *Crónica Catalana*, ed. A. De Bofarull, Barcelona: Imprenta de Jaime Depús, 1860.
- Rodoslovi Љ. Стојановић, *Сѣари срѣски родослови и леѿоѿисци*, Београд – Сремски Карловци: СКА, 1927.
- Stefan Prvovenčani Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, edd. Љ. Јухас-Георгијевска, Т. Јовановић, Београд: СКЗ, 1999.
- Vetera Monumenta *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, ed. A. Theiner, Romae: Typis Vaticanis, 1860.
- Vita Petri Thomae *Vita sancti Petri Thomae*, ed. J. Smet, Roma: Institutum Carmelitanum, 1954.
- Vitae paparum *Vitae paparum Avenionensium*, I, ed. G. Mollat, Paris: Letouzey et Ané, 1916.
- Zakonik Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана 1349. и 1354*, Београд: САНУ, 1960.
- Zapisi i natpisi Љ. Стојановић, *Сѣари срѣски зайѿисци и наѿиѿисци*, I, Београд: СКА, 1902.

Literature

- Aleksić 2007 М. Aleksić, *Medieval Swords from Southeastern Europe – Material from 12th to 15th Century*, Belgrade: Self-published, 2007.
- Aleksić 2015 М. Алексић, *Наоружање и војна ојрема ѿешке коњице у време Сѣефана Душана*, Велики прасак – сто година агентата у Сарајеву, ed. М. Исић, Пожаревац: Центар за културу, 2015, 92–105.
- Antonović 2007 М. Антоновић, *Еѿничка креѿања у Поморављу*, Моравска Србија – историја, култура, уметност, ed. С. Мишић, Крушевац: Историјски архив, 2007, 73–84.
- Asdracha 1976 С. Asdracha *La Région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: étude de géographie historique*, Athen: Verlag der Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher, 1976.
- Bartusis 1992 М. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society 1204–1453*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

- Bozhilov 1994 И. Божилов, *Фамилијата на Асеневици (1186-1460), Генеалогия и историографија*, Софија: БАН, 1994.
- Bozhinoski 2013 Г. Божиноски, *Ръчно мечоносно оружје од XIII и XIV век на територијата на Република Македонија*, Софија: БАН, 2013.
- Cardini 1997 F. Cardini, *Lasciar de' cavalieri: studi sulla cavalleria nel mondo toscano e italico (secc. XII-XV)*, Firenze: Le Lettere, 1997.
- Čuk 1986 P. Čuk, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд: Просвета, 1986.
- Dinić 1952 М. Динић, *Крстијани ирошеви*, ЗРВИ 1 (1952) 86–112.
- Dinić 1953 М. Dinić, *O vitezu Palmani*, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1953) 398–401.
- Dinić 1955 М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49–82.
- Dinić 1960 М. Динић, *Шпански најамници у српској служби*, Зборник радова Византолошког института 6 (1960) 15–28.
- Font 1988 М. Font, *Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert*, Hungaro-Slavica: X. Internationaler Slavistenkongress, Sofia, edd. P. Király – A. Hollós, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988, 259–267.
- Gál 2013 J. Gál, *IV. Béla és I. Uros szerb uralkodó kapcsolata*, *Századok* 147 (2013) 471–499.
- Jireček 1952 К. Јиречек, *Историја Срба*, II, ed. Ј. Радоњић, Београд: Научна књига, 1952.
- Kyriakidis 2011 S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium 1204–1453*, Leiden: Brill, 2011.
- Laiou 1972 A. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1972.
- Maksimović 1991 Љ. Максимовић, *Копљаници Торник*, Зборник радова Византолошког института 39–40 (1991) 183–191.
- Malett 1999 М. Malett, *Mercenaries*, *Medieval Warfare: A History*, ed. M. Keen, Oxford: Oxford University Press, 1999, 209–229.
- Malović 2001 М. Маловић-Ђукић, *Копљорски власнелин Тома Павла Тома*, *Историјски часопис* 48 (2001) 59–72.
- Mavromatis 1978 L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Thessaloniki: Centre for Byzantine Studies, 1978.
- Mišić 2009 С. Мишић, *Српско-буларски односи на крају 13. века*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 333–340.
- Mošin 1949 V. Mošin, *Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka*, *Istorisko-pravni zbornik*, I, Sarajevo: Pravni fakultet 1949, 117–132.
- Mošin 1977 В. Мошин, *Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин*, Споменници за средновековата и поновата историја на Македонија, II, Скопје, 1977, 91–198.

- Nikolov 1995 Г. Николов, *Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII–XIV в.*, Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята, София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1995, 104–129.
- Novaković 1893 С. Новаковић, *Сѣара срѣска војска – историске скице*, Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1893.
- Oikonomides 1993 N. Oikonomides, *The Turks in Europe (1305–1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)*, *The Ottoman Emirate: 1300–1389*, ed. E. Zachariadou, Rhetymnon: Institute for Mediterranean Studies, 1993, 159–168.
- Pavlov 1998 П. Павлов, *България, Византия и куманиите (1186г. – началото на XIV век): Някои бележки с оглед на предисторията на българо-молдовските връзки*, *Relatiile moldo-bulgare în epoca medie și moderna*, Chisinau: Societatea Științifică de bulgaristică din Republica Moldova, 1998, 43–50.
- Pavlov 2010 П. Павлов, *Забравени и неразбрани: събития и личности от българското средновековие*, София: Сиела, 2010.
- Petrović 1996 Ђ. Петровић, *Оружје Србије и Европа, XII–XIV век*, Европа и Срби. Меѓународни научни скуп, ed. С. Терзић, Београд – Нови Сад: Историјски институт – Православна реч, 1996, 143–164.
- Rabovyanov 2011 Д. Рабовянов, *Средновековни костѐни апликацији за колчан от хѣлма Трайезица, Велико Търново*, *Археология* 2 (2011) 53–72.
- Schütz 1985 I. Schütz, *Des Comans noirs dans la poésie populaire albanaise*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 39 (1985) 193–203.
- Šarkić 2011 С. Шаркић, *Правни положај сѣранаца у средњовековној Србији*, *Зборник радова Правног факултета Нови Сад*, 45/3 (2011) 53–67.
- Škrivanić 1954 Г. Škrivanić, *О најамничкој војсци и средњовековној Србији*, *Vojnoistoriski glasnik* 1 (1954) 80–93.
- Škrivanić 1967 Г. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, *Vojnoistorijski glasnik* 1 (1967) 150–157.
- Škrivanić 1969 Г. Škrivanić, *Paličnik i vitez u srednjovekovnoj Srbiji*, *Vesnik vojnog muzeja* 15 (1969) 207–212.
- Uzelac 2011 А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, *Војноисторијски гласник* 2 (2011) 9–27.
- Uzelac 2014 А. Узелац, *Папа Бонифације VIII, Magnus miles Симоне Роси и краљ Стефан Урош II Милутин*, *Београдски историјски гласник* 5 (2014) 93–102.
- Uzelac 2015 А. Узелац, *Под сенком Пса – Тајари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд: Утопија, 2015.
- Veselinović 1994 А. Веселиновић, *Војска у средњовековној Србији*, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (1994) 385–419.
- Vasary 2005 I. Vasary, *Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

- de Vries 2008 K. de Vries, *Medieval Mercenaries – Methodology, Definitions and Problems*, Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages, ed. J. France, Leiden – Boston: Brill, 2008, 43–60.
- Wittek 1952 P. Wittek, *Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja*, Bulletin of the School of Oriental and African studies 14 (1952) 639–668.
- Živojinović 1980 M. Живојиновић, *Житије Данила II као извор за рађивања Кашаланске комјаније*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 251–273.
- Živojinović 2011 Д. Живојиновић, *Архиејуској Никодим I*, Историјски часопис 60 (2011) 97–112.

Александар Узелац

СТРАНИ ВОЈНИЦИ У НЕМАЊИЋКОЈ ДРЖАВИ – КРИТИЧКИ ОСВРТ

Присуство страних војника и најамника у држави Немањића била је тема бројних радова који су се бавили српском средњовековном војском. Међутим, она до сада није била критички заокружена. Такође су и поједини извори значајни за ову проблематику измакли пажњи домаћих истраживача. У овом тексту начињен је хронолошки преглед учешћа страних војних формација у унутрашњим сукобима и оружаним конфликтима изван граница српске државе током дво-вековне владавине династије Немањића. Потом су разматрани начини њиховог унајмљивања, организација, као и њихов значај за развој српске средњовековне војске.

Као што је добро познато, први помен присуства страних војника у српској служби везан је за сукоб Стефана Немање и његове браће који је довео до битке код Пантина. У овим борбама, као и у унутрашњим сукобима између Стефана Првовенчаног и његовог старијег брата Вукана, као и између краља Уроша I и његовог сина Драгутина, одреди страних војника одиграли су кључну улогу. Међутим, то нису били најамнички одреди, како се уобичајено наводи, већ савезничка помоћ коју су Византија, Бугарска и Угарска слале као подршку пријатељским фракцијама у Србији. Присуство најамника у служби немањићких владара се ипак може пратити од времена Уроша I. То су најпре били Кумани из црноморских степа који су се пред монголским налетом склонили у балканске земље. Током владавине краља Милутина, присуство оријенталних најамника – Алана, Татара и Туркопула – било је нарочито изражено, захваљујући унутрашњим превирањима у Златној хорди. Њихов војни утицај осликава се у развоју далекометног стрељачког наоружања у српским земљама.

За то време, присуство западњака у Србији било је ограничено на појединце. Позната су само тројица људи са Апенинског полуострва који су се током владавине Милутина и његовог сина Стефана Дечанског истакли у српској служби – „велики витез” Симоне Роси, који је био краљев изасланик на прослави прве Јубиларне године у Риму 1300, Франческо де Саломоне кога је Милутин 1304 произвео за витеза и Бернардо де Масерано, поменуто 1329. године као „витез и сенешал краљичине куће”. Ипак, извесно је да је крајем владавине Стефана Дечанског у српску службу примљен већи број каталанских најамника који су одиграли одлучујућу улогу у српској победи код Велбужда над бугарском војском (1330). Током владавине Стефана Душана, одред од три стотине немачких најамника којим је заповедао витез Палман из Летинберга (Литмерк у данашњој Словенији?) представљао је елитни одред краљеве (и касније цареве) армије. Поред Палмановог одреда који је чинио његову телесну стражу, Стефан Душан је имао на располагању и друге најамничке чете. Међу њима су изузетно важну улогу играли Каталанци којима је заповедао Јован де Пералта.

Стефан Душан је настојао да модернизује домаћу војску према савременим западним узорима. О томе сведочи изједначавање страних војника и домаће властеле пред законом, као и велике набавке оружја и војне опреме из Италије које су систематски организоване у више наврата током његове владавине. Иако је издржавање страних војника изискивало велика финансијска средства која се нису могла покрити од редовних прихода државне благајне, важно је истаћи да су током владавине краља Милутина и његових наследника страни војници учествовали у практично свим сукобима и већим окршајима које су водили припадници династије Немањића. Уопште узевши, привредни успон српске државе и умешна политика њених владара која је подразумевала унајмљивање најбољих ратних дружина значајно су допринели политичком успону Немањићке државе и њеном израстању у најмоћнију регионалну силу средином XIV века.

Кључне речи: средњовековна Србија, средњовековна војска, најамници, Стефан Урош II Милутићин, Стефан Душан, Кумани, Тајари, Кашаланци, Палман.

Синиша Мишић

Универзитет у Београду – Филозофски факултет

Одељење за историју

Чика Љубина 18–20

simisic@f.bg.ac.rs

КОЊУСИ – ПРИЛОГ СОЦИЈАЛНОЈ СТРУКТУРИ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ДРУШТВА*

Рад се бави коњусима као посебном категоријом зависног становништва средњовековне Србије, која се професионално бавила узгојем и дресуром коња за јахање и војну службу. Коњуси су били ослобођени других обавеза, осим бриге о владаревим коњима. Они нису били исто што и пастири који су се бавили само напасанњем кобила и приплодних коња. Поред писаних извора, коњуси су оставили трага и у топонимији.

Кључне речи: *коњуси, коњ, средњи век, Србија, зависно сџановништво, пастири, владар, доходак.*

На ову категорију зависног становништва у средњовековној Србији и данас нас подсећа село Коњуси подно Васојевићких Комова код Андријевице. Шта више, насеље је и добило име по њима. Наиме, у средњем веку оно је носило назив Добра река, а у њој су живели *коњуси урочни који су били код сџаре краљице*, како стоји у Дечанској хрисовуљи.¹ Ови коњуси су пре подчињавања Дечанима били у служби, под уговором, код краљице Јелене. Поред трага у писаним изворима, коњуси су, као што видимо, оставили трага и у топонимији. Такође, данас постоји село Коњух које се налази 2,5 km североисточно од Липљана на

* Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту *Насеља и сџановништво српских земаља у њозном средњем веку (14. и 15. век)*, ев. бр. 177010, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Милојевић, 1880, 43.

Косову. Оно се помиње 1402. године када су Хиландарци у Приштини тражили од кнегиње Милице утврђивање *међе коњушке*.² Приштевски кефалија Бранко је са 12 старинаца *ушесао* спорне међе и разграничио поменуто село од суседних села: Ливађа, Суводола и Сукланова. У ово време занимање није одвојено од назива насеља, па се овде вероватно ради о *коњусима* који нису били подчињени ни Хиландару, ни пиргу Светог Василија, већ владару, а тиме посредно и приштевском кефалији.³ Зато он врши разграничење између црквених и државних поседа, односно поседа *коњуха*, од оних који припадају пиргу Светог Василија.

Већ на основу напред изреченог може се закључити да се ради о посебној категорији зависног становништва над којом одређене ингеренције имају представници владара, као што је кефалија. Судаћи према називу и подацима из извора реч је људима који су се посебно бринули о владаревим коњима. Њихову директну подчињеност владару видимо и из једне одлуке са сабора на Крупиштима 1355. године. На сабору су се Хиландарци жалили на станике и коњухе да су им се населили на врх црквеног забела на Понорцу и на Крушчици, где пасу манастирске овце и кобиле. Цар Душан је послао судију Парабка да са 12 старинаца *ошеше* међе забелу са коњусима.⁴ Овде судија, слично као кефалија у Приштини, *шеше* међе у име владара између државних и црквених поседа. Ови поседи су били у близини Ораховца у Метохији. Сада је јасно да су се коњуси старали и о напасању владаревих коња, а дужност им је да их воде и на владаревим (господаревим) путовањима.

У средњем веку владар је био власник највећег броја коња, посебно оних обучених за јахање у рату. Не треба сумњати да су у 14. и 15. веку такве ергеле коња имали и крупни великаши (велможе).⁵ О њима се старала посебна категорија становништва – коњуси. Цареви коњи, па посредно и коњуси, помињу се и у Душановом Законнику. Члан 38 забрањује да се цареви ждрепци и коњи дају црквама и црквеним селима на храну.⁶ У средњовековној Србији владар је путовао са двором од места до места, без сталне престонице. На тим путовањима теран је и већи број коња за различите потребе. О томе говоре и чланови 187 и 189 Душановог Законика. У првом се одређује да куда иду цар, царица, станови и коњи цареви и у ком селу прележе, да потом ни један станик не прележи у том

2 Miklosich, 1858, 264.

3 Благојевић, 1997, 271 – 271.

4 Новаковић, 1912, 429.

5 Недавно се појавила обимна монографија о коњу у средњовековној Босни (Kurtović, 2014), али о коњусима не доноси ништа што већ није рекао Јиречек (стр. 168).

6 Новаковић, 1898, 36 ; Радојчић, 1960, 50/99.

селу. У члану 189. каже да куда иду коњи, пси и станови цареви, што им пише у царевом писму то да им се дадне, а друго ништа.⁷ Овде су у питању обавеза зависног становништва која се у првом случају назива приселица, а у другом оброк. Право на оброк, поред владара, имали су посланици, владареви соколари, псари и коњушари (коњуси).⁸ Оброк је ограничен на један ручак или вечеру, па се ишло у друго село.⁹ Сада је јасно да су коњуси били посебна категорија зависног становништва која се бавила посебним послом (одгој и дресура коња), слично као соколари (одгој и дресура сокола) и псари (одгој и дресура паса). Због тога су сигурно били ослобођени одређених обавеза које је имало остало зависно становништво.

Владареви коњуси су уживали одређена права у име свог владара, у односу на поједина властелинства. Ради се, пре свега, о obroку и приселици. Дарујући манастире српски владари су њихове насељенике ослобађали многих обавеза према држави па и *од коња*. То је у суштини ослобађање од права на оброк и приселицу коњусима. Тако је цар Душан властелинство Светог Пантелејмона (1349) ослободио од коњуха.¹⁰ Краљ Милутин је насељенике властелинства Светог Ђорђа код Скопља и Светог Стефана у Бањској ослободио *од коња*, што је исто што и ослобађање од коњуха.¹¹ Цар Урош је 1356. године издао хрисовуљу митрополиту мелничком Кирилу, којом му дарује на уживање Светог Николу Стошког. Том приликом је ослободио насељенике терета и дажбина, па да им није *ни коњуха*.¹² Ова ослобађања *од коња (коњуха)* била су присутна и у време кнеза Лазара и Лазаревића. Наравно, увек се ради о владаревим коњима и коњусима.

Узгој коња и обука за војну службу захтевали су стручне људе и поступнос у обуци. Читав поступак одгоја и обуке видљив је из дечанских хрисовуља. Ту се одређује да власи Тудоричевци и Гоиловци напасају кобиле и да се брину о подмладку.¹³ Ждребе је код њих остајало око две године, што је узраст у коме су се одвајали и када је почињала обука (оме се изводи), што је видљиво и из повеље Светом Николи у Врању.¹⁴ Младог коња (оме) су, напред поменути власи, предавали становницима

7 Новаковић, 1898, 143, 170 ; Радојчић, 1960, 81/139.

8 О псарима и соколарима расправљали смо на другом месту (Мишић, 1995).

9 Благојевић, 2001, 14.

10 Новаковић, 1912, 507, 508.

11 Исто, 614, 628.

12 Исто, 310 ; ССА 2 (2003) 89.

13 Ивић и Грковић, 1976, 271.

14 ССА 4 (2005) 73.

села Стрелац да га пуде две године, а треће године су га обучавали Доброречани, професионални коњушари под уговором.¹⁵ Овде се ради о обуци коња у власништву манастира Дечани, али поступак је свуда био исти. Дакле, обука је трајала три године, од друге до пете, а јахаћи војнички коњ се добијао са пет година старости.

Потреба за јахаћим коњима у средњем веку је била велика. О томе говори и чињеница да су, поред владара, своје коње за јахање и рат имали и манастири, цркве, а и властела. *Коњ добри* и оружије били су ознака властеоског статуса, а приликом смрти властелина без наследника владар је добијао коња и оружије (Душанов Законик чл. 48). У другој Жичкој повељи (1221/1224) Стефана Првовенчаног, одређује се глоба за развод властелина која износи шест коња, а за војника (властеличића) иста глоба износи два коња.¹⁶ Јахаћи, властелински или војнички коњ није смео да се товари и да носи терет. То јасно саопштавају одредбе Бањске хрисовуље – бољарски коњи да се не товаре, и Светом Ђорђу код Скопља – пронијар да цркви работа у војнички закон и коњ да му се не товари.¹⁷ Колико је узгој и обука ратних коња била важна говори и чињеница да је краљ Душан манастиру Дечани подчинио неколико властеличића, као посаду у манастирском утврђењу. И одредио да ко од њих буде способан, да га игуман постави за челника над коњима.¹⁸ То је положај главног коњушара, старешине коњусима, које је судећи по овоме било предвиђено за ситнију властелу, што говори о значају ове службе за господара властелинства или владара. Није неисправно предпоставити да су коњуси имали свога старешину и на владарском домену, ако га је имао један манастир. У једном запису помиње се краљев лагатор Раја Мутуловић.¹⁹ Запис је из прве половине 14. века. Данас постоји село Лагаторе у Бихору.

У дипломатичким изворима често је тешко разликовати коњуше (коњушаре) професионалце, који су се бавили обуком ратних коња, од пастира који се баве само чувањем, пре свега кобила и приплодних пастува. На дечанском властелинству једну лакимију кобила чували су Костадиновци и Гоиловци, а другу власи Тудоричевци и Сушичани.²⁰ Треба истаћи да овај посао није радио цео катун, већ само пастири. Они су за свој рад добијали материјалну накнаду. На дечанском властелинству влах који чува кобиле није узимао белег од њих (ждребе), већ се хранио

15 Ивић и Грковић, 1976, 270, 271 ; Благојевић, 2005, 72.

16 Зборник, 2011, 96 (бр. 92).

17 Исто, 468 (бр. 125), 324 (бр. 92).

18 Ивић и Грковић, 1976, 266 ; Благојевић, 2005, 71.

19 Стојановић, 1902, 34 (бр. 86).

20 Ивић и Грковић, 1976, 62.

месечном платом. На светоарханђеловском властелинству власи Добрушинци, на челу са примићуром Воихном, напасали су манастирске кобиле. Властелинство им даје белег на Дмитров дан: једног ждребца на два пастира или 10 перпера. Они добијају и месечно издржавање (плату), гуњеве и клашње.²¹ Пастири у бањској хрисовуљи су разврстани по стадима: овчари, коњуси, јаздничари и кобилари.²² Овде су постојали посебни пастири који чувају кобиле – коњушари и коњуси који се брину о коњима за јахање. Из овог податка се види да коњуси и пастири нису исто, мада и једни и други могу бити ангажовани у једном делу за исти посао – напасање коња и кобила. Судећи по подацима из повеља, пастири су најчешће напасали кобиле и приплодне пастуве и старали се о подмладку док он не дорасте до доба за обуку (око две године). Пастири су за напасање кобила добијали материјалну надокнаду, али су били дужни да доходак (дажбине) дају као и други власи.²³ Коњуси могу бити власи, али су чешће у изворима поменути као земљорадници, што показује повеља цара Уроша о замени поседа из 1363. године.²⁴ У овој повељи се наводи село коњушко Краишићи чији становници су били дужни да пасу цареве ергеле и воде цареве коње. То су им биле главне обавезе, а осталих су ослобођени. Село је спадало у дворска села, подчињена директно владару.²⁵ У питању су професионалци који поред напасања и чувања коња врше и њихову обуку и тренинг за војну службу, због чега су ослобођени других обавеза према господару земље.

Када су у питању власи као пастири на манастирским поседима, видели смо да се њихов статус битно разликује од статуса коњуха. У питању је само напасање и чување, а не обука и тренинг, па се зато тај посао и поверава пастирима. Од овог правила изузетак представљају власи које је краљ Милутин 1303/1304. године подчинио Хиландару, тачније хиландарском пиргу Хрусији. Ту се одређује да црквени власи пасу манастирске кобиле, али да не узимају белег, а што изгубе да плаћају: коња 10 перпера, а кобилу 20 перпера. Због тога су ослобођени свих доходака и владаревих и црквених, малих и великих.²⁶ Ови власи имају сличан статус као и коњуси и никако нису само пастири. Краљ Милутин их је овом одлуком претворио у повлашћенију категорију у односу на друге пастире, јер се они старају о манастирским кобилама и коњима.

21 Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 112.

22 Новаковић, 1912, 628 ; Благојевић, 2005, 69.

23 Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 112.

24 ССА 2 (2003) 144 – 145.

25 Соловјев, 1928, 30.

26 Зборник, 2011, 376 (бр. 104).

Овде се ради о пастувима за приплод, а не о ратним коњима. Зашто су ови власи добили статус сличан ономе који имају коњуси видљиво је из одредбе при крају повеље која гласи *и одвоји краљевство ми 24 кобиле од својих кобила и даде их њирју да их њасу исти власи, и да им се со даје са црквеним кобилама, и што се њираћа мушко да се изводи у њирі.*²⁷ Дакле, власи су, поред манастирских, чували и владареве кобиле на манастирским имањима, а пирг је за то добијао мушку ждребад. Овим су ови власи добили статус сличан коњусима јер им је једина обавеза била чување кобила и коња и брига о приплоду.

На основу досадашњег излагања може се закључити да су коњуси засебна категорија зависног становништва у средњовековној Србији која се професионално бавила чувањем и обуком коња. Због тога су уживали одређене повластице сличне онима које су имали псари и соколари. Ратни, јахаћи коњ је био неопходан сваком војнику коњанику, па је и важност коњуха била велика. У највећем броју они се срећу као владареви службеници, али нема сумње да су своје коњухе имали и властела и велика манастирска властелинства, јер су свима били неопходни јахаћи коњи. Старшина коњушара на дечанском властелинству је властеличић, што говори о значају службе. Коњуси су живели у посебним селима.

Библиографија

- Благојевић, 2005 – М. Благојевић, *Влашки кнезови, њримићури и челници у држави Немањића и Кољроманића*, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 43–77.
- Благојевић, 2001 – М. Благојевић, *Соће – основни њорез средњовековне Србије*, Глас САНУ 390/11 (2001).
- Благојевић, 1997 – *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.
- Зборник, 2011 – Зборник средњовековних њириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, приредили В. Мошин, С. Ђирковић, Београд 2011.
- Ивић и Грковић, 1976 – П. Ивић и М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- Kurtović, 2014 – Е. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 2014.
- Miklosich, 1858 – F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vienna 1858.
- Милојевић, 1880 – М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880).
- Мишић, 1995 – С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995)
- Новаковић, 1912 – Ст. Новаковић, *Законски сјоменици*, Београд 1912.

²⁷ Исто, 378.

- Новаковић, 1898 – Ст. Новаковић, *Законик Свѣфана Душана цара срѣскої*, Београд 1898.
- Радојчић, 1960 – Н. Радојчић, *Законик цара Свѣфана Душана*, Београд 1960.
- Светоарханђеловска хрисовуља, 2003 – С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, београд 2003.
- Соловјев, 1928 – А. Соловјев, *једна срѣска жуѣа за време царсѣтва*, Гласник СНД 3 (1928) 25–42.
- ССА 4 (2005) – С. Марјановић Душанић, *Повеља краља Свѣфана Душана о ѣоклањању цркве Св. Николе у Врању манасѣиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 68–88.
- ССА 2 (2003) – Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша мелничком мѣйройолиѣу Кирилу*, ССА 2 (2003) 85–97.
- ССА 2 (2003) – М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени ѣоседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166.
- Стојановић, 1902 – Љ. Стојановић, *Сѣари срѣски зайѣиси и најѣѣиси 1*, Београд 1902.

Siniša Mišić

KONJUS – CONTRIBUTION TO SOCIAL STRUCTURE OF SERBIAN MEDIEVAL SOCIETY

The importance of a riding war horse in medieval Serbia led to the appearance of a separate category of dependent population, which was dealing with upbringing and foremost with training of riding horses and war horses. The training lasted for three years, from age two until five. The category is referred to as konjus in sources. They mostly belonged to the ruler and often lived in separate villages, but gentry and great monastery estates also had their konjus. Konjus were exempted from all other duties to the ruler. When they lead ruler's horses, they had the right to "priselica" and "obrok". Rulers exempted certain monastery estates from that duty. It was exemption „od ko-nja" or „od konjuha". Konjus must not be equated to shepherds who received material compensation ("mesečina" and "beleg") for grazing mares and horses and they did not deal with training horses.

Key words: *konjus, middle ages, Serbia, dependants, shepards, ruler, income.*

УДК: 94:327(497.11:497.2)12/13"
271.222(497.11)-523.41331/1332"
ID BROJ: 219139596

Изворни научни чланак
Рад је примљен 30.06.2015.
Рад је прихваћен: 10.07.2015.

Владимир Алексић
Департман за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу
vladimiraleksic.nis@gmail.com

Игор Стаменовић
Пирот
stigor91@yahoo.com

ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ У СТАНИЧЕЊУ И СРПСКО-БУГАРСКО РАЗГРАНИЧЕЊЕ У ПОНИШАВЉУ У XIII–XIV ВЕКУ*

Сложена саобраћајна мрежа око деонице Војне цесте између Ниша и Пирота имала је бурну ратничку прошлост током целог средњег века. Срби су погодности ових путева користили са променљивим успехом од Стефана Немање, с тим да се у домаћој литератури све снажније истиче да су околне пределе припојили након Битке код Велбужда 1330. године. Овога пута посебно су размотрене могуће последице сложеног и вишеслојног развитка политичких односа између Србије, Видинске и Трновске Бугарске крајем XIII и почетком XIV века на овај географски простор. Нарочита пажња посвећена је локалној микротопонимији и проблему међудржавног разграничења око пиротског села Станичење, у којем је 1331–1332. године бугарска великашка породица подигла баштински храм св. Николе.

Кључне речи: *Војна цеста, Понишавље, црква св. Николе у Станичењу, Битка код Велбужда, граница.*

---

* Рад је део пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: Насеља становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век), (ев. бр. 177010).

О историји Понишавља у XIV веку углавном се писало у склопу истраживања која обрађују цео период средњег века,¹ односно много шире географско подручје.² Најдетаљнија студија истражује политичке, црквене, привредне, историјско-географске, демографске и остале важне појаве у Понишављу у XV веку, али пружа вредна успутна запажања и о ранијем столећу.³ Веома често су истицане пограничне одлике ове области и стратешки значај Цариградског друма као кључне споне између два континента.⁴

С обзиром на истраживачку тему овог прилога посебно треба размотрити вредност овог путног правца за српску државну политику. Његове бројне погодности Срби су почели да користе тек при крају владавине Стефана Немање, који је између 1183. и 1189. године са великим успехом из државног језгра продирао ка Нишу и оближњим пределима. Извештај Псеудо-Анзберта о приликама на Балкану из крајње године наведеног раздобља преноси: *Idem preterea comites (Стефан Немања – прим. В. А.) cum tertio fratre suo Mercilao occupaverant in gladio et arcu suo Nissam civitatem et circa eam ac deinceps usque ad Straliz omnem terram illam ex ditione Grecorum preceptam sibi que eam vendicaverant, ulterius etiam quaquaversum dominium suum et potestatem extendere intendentes et pro ipsa.*⁵ Речи *ad Straliz* се можда односе на градску управну област, а још вероватније на простор надлежности софијских духовних поглавара, који је на западу обухватао село Суково и област Знепоље, док је Мокро (Бела Паланка) било под Нишком епархијом.⁶

Стефан Немањић (1196–1228) је након 1207. године још једном, попут свог оца, освојио простране области на истоку, овога пута од Бугарске, што је побудило непријатељски став већине околних земаља. Бугарски цар Борил (1207–1218) и латински цар Хенрик Фландријски (1206–1216) продрли су 1214. године до Ниша, али су одбијени у недовољно познатим околностима. Већ следеће године господар Константинопоља је удружио снаге са угарским краљем Андријом II. Требало је да се двојица владара састану у Нишу, да би одатле преузели даље нападе. Међутим, дипломатском вештином Стефан Првовенчани се нагодио са северним суседом, чиме је цар остао војнички усамљен далеко од своје земље. Док главни учесник

1 Калић 1979, 185–201; Мишић 1997, 49–57.

2 Мишић 2002а.

3 Крстић 2001.

4 Калић 1979, 188–191; Коутчева 2012, 209–232.

5 Pseudo-Asbert 1928, 30; Ansbertus 2002, 86–89, 93; Мишић 2002а, 51–52. уп. Томов 2002, 229–250.

6 Снегаров 1995², 178–180; Мишић 2002а, 51–52; Алексић 2009, 199–200.

догађаје из претходне године у *Житију св. Симеона* описује уопштено, у вези са последњим ратом истиче да су Срби делимично стекли велику предност потпуно затворивши врлетне путеве у долини Нишаве: „Али не могаше изићи из отачаства мојег, јер затворих све стазе његове [...]“.⁷ Није искључено да су Стефанова освајања у Понишављу била приближна дометима његовог претходника, односно да је поред Ниша и непосредне околине освојио највећи део слива ове реке. Очигледно је да су отац и син, баш као и њихови наследници, подједнако умешно користили овај простор и за нападе и за одбрану земље. Упркос овом успеху, у наставку тог и на почетку наредног века готово цео слив Нишаве, укључујући и сам Ниш, били су под бугарском управом.⁸ Тада је источна граница Србије била изложена могућем нападу, о чему сведоче догађаји уочи Битке код Велбужда. Не знајући правац удара бугарског цара Михаила Шишмана (1323–1330), Стефан Дечански (1321–1331) се утаборио на Добрич Пољу, које је омеђено Јужном Моравом на истоку, доњим током Топлице на југу и обронцима Јастрепца на северозападу.⁹

Међутим, Срби су се пре ових догађаја приближили и посредно угрозили проучавану деоницу Цариградског друма са југа. У рату који је 1282. године краљ Милутин покренуо против Ромеја освојени су поред пространих територија у данашњој Македонији и градови Велбужд и Землин и област Мрака. Та истурена тромеђа је могла бити прикључена Србији и од Византије, која је походом Јована III Ватаца (1222–1254) из 1246. године отворено показала тежње ка сливу горње Струме. У међувремену, град је, судећи по повељи цара Константина Тиха (1257–1277) скопском манастиру св. Ђорђа Скоропостижног, враћен у бугарске руке.¹⁰ Међутим, претпостављено је и српско-бугарско сукобљавање на почетку Милутиновог краљевања, након чега је расцепкано Царство признало војничке успехе Срба 1284. године браком новог владара и бугарске принцезе Ане, петогодишње ћерке цара Георгија Тертера.¹¹ Недавно је изнет и став да је расуло у Бугарској искористио краљ Драгутин и већ око 1280. године ударио темеље за даље

7 Стефан Првовенчани 1988, 91, 101. уп. Van Tricht 2001, 231; Благојевић 2004в, 60–69; Благојевић 2004б, 252–253; Van Tricht 2015, 9.

8 Калић 1979, 191.

9 Први пут се помиње у бугарском апокрифном спису *Визија њорока Исаије*. в. Копривица 2011, 119–123.

10 Томов 2002б, 251–258. уп. Јован Кантакузин, *ВИИИЈ* VI, 336. нап. 130 (Ђирковић, С.); Узелац 2015, 192. Можда су се и Ромеји на почетку осме деценије за кратко окористили слабошћу северног суседа, одакле су их убрзо истерали Срби. Надлежност Бугарске би у том случају била само формална. уп. следећу напомену овог рада.

11 Мишић 2003, 6–7; Мишић 2009, 333–335; Узелац 2014а, 37–39. Браком је обновљен савез против Византије, а могућа територијална размирица стављена у запећак.

продирање на византијски југ, с тим да је освајање дела Бугарске легализовано тек споменутим браком четири године касније.¹² Без обзира на ове недоумице, тада је и Пирот, раније дубоко у унутрашњости Бугарске, попут Ниша, стекао одлике пограничне тврђаве. Међа је са југа налегла на Понишавље тако да је са српске стране вероватно био Копријан, односно данашњи Курвинград, као противтежа Нишу, а са бугарске врлетни масиви Суве Планине и Стола.¹³ Можда је овакав распоред пренет на каснију границу између српских обласних господара. Кнез Лазар је готово извесно држао село Суково и долину Јерме, који су Србији заправо придодати тек 1330. године, док су Дејановићи господарили пределима јужно и источно од појаса који је оквирно започињао споменутом планином Сто и протезао се преко Власинског Блата и предела Крајишта ка југоистоку.¹⁴ Знатан део северног дела земље Драгаша је заправо освојен још 1282. године, услед чега је угашено раније Врањско крајиште.¹⁵ Граница се од тада привремено усталила, да би тек пред крај владавине Стефана Дечанског наступиле нове територијалне промене.¹⁶ Међутим, у храму у селу Калотина, чије име носи бугарски савремени гранични прелаз, из идеолошких и богослужбених разлога у фреско-натпису истакнуто је име цара Јована Александра (1331–1371).¹⁷

У непрекидној борби за превласт на Балканском полуострву држава Немањића је стекла додатну предност над ослабљеном и расцепканом Бугарском крајем XIII века. Краљ Милутин и Драгутин су најпре 1392. године разбили осамостаљене великаше Дрмана и Куделина и загосподарили „земљом” Браничевом и Кучевом. Господар Видина је не само осујећен у покушају да спречи ширење Србије у Подунављу, већ је убрзо због губитка престоног града био принуђен да постане верни вазал српског краља.¹⁸ Зависност од Немањића је додатно оснажена дугорочном брачном политиком. Шишман се 1293. године оженио српском властелинком, а у првој деценији наредног столећа његов син Михаило је ступио у брак са Милутиновом ћерком Аном. Трајна лична зависност обавезивала је вазале

12 Узелац 2015, 192–194. Упркос очигледном правцу главних освајачких тежњи Срба ка ромејском југу чини се мало изгледно да су прво запосели истурене бугарске пределе без јасне географске споне са Србијом.

13 Мишић 2002а, 43, карта 1. – Политички развој Југоисточне Србије; Благојевић 2011а, 42.

14 Мишић 1997, 51.

15 Благојевић 1987, 32–33. уп. Матанов 1986, 20.

16 Мишић 2002а, 31.

17 Gerov – Kirin 1993–1994, 52.

18 Мишић 2003, 11–12; Узелац 2009, 1–10; Узелац 2015, 118–120, 204–210, 214.

из Видина да исказују „*йриврженосїй, йослушносїй и служење*“.¹⁹ Однос је био двосмеран јер је краљ у другој половини владавине био заузет дугогодишњим грађанским ратом са својим старијим братом, док је његов зет био у завади са господаром Трнова, царем Теодором Светославом (1300–1322).²⁰ У таквим околностима није било предуслова нити потребе за даљим обостраним непријатељствима. Није искључено да је оваква повезаност две државе донекле потирала последице, за Србе изузетно неповољно повучене, граничне линије на ушћу Нишаве. Наиме, оскудни извори пружају довољно назнака за уверење да су Понишавље и долина Тимока, а по неким чак и Софија, у том раздобљу улазили у састав Видинске, а не Трновске Бугарске.²¹ Све док су господари Видина верно следили политику својих сениора из тог правца није претила озбиљнија опасност. Видеће се да је и касније немањићком двору давана предност строгом политичком надзору неговањем блиских вазално-породичних веза у односу на освајање што већег комплекса територија војнички пораженог непријатеља.²²

Нагомилани неспоразуми између Србије и Бугарске током слабе владавине Стефана Дечанског довели су до Битке код Велбужда 28. јула 1330. године.²³ Након што су се слегли први утисци Стефан Дечански се најпре упутио на исток у привремено изгубљену област Мрака, а одатле на територију Бугарске, у место звано Извор. Види се да је уочи великог окршаја граница пролазила између ова две предеоне целине. Потом, у седмицама након победе, краљ је, попут његових предака, даривао стари манастир св. Николе у Мраки. Повељом од 9. септембра потврдио је старе и даровао нове поседе. При томе, два села су вероватно била у Софијском пољу, дакле, ван његове краљевине. Ова појава се да најбоље објаснити неприкосновеним политичким утицајем у месецима након битке, али најпре обновљеним и јако оснаженим сениорским

19 Узелац 2014а, 40–41. За хронологију брака прегледно у: Gjuzelev 2013, 618–619.

20 Мишић 2003, 8, 15–16.

21 Узелац 2015, 214. За Софију в. Матанов – Михнева 1988, 67–68; Матанов 1997, 133. Контуре првобитног српско-турског разграничења из 1396. године, тј. након слома Видинског царства, преносе најстарији турски дефтери. уп. нап. 56 овог рада.

22 Краљ Милутин је у жеку преговора о женидби са Симонидом одбио предлог двора из Трнова да се ожени удовицом цара Смилца, што показује упућеност ослабљене Бугарске на западног суседа. в. Мишић 2003, 14; Мишић 2009, 337. У светлу овог закључка постаје јасно да поновљени предлог персоналне уније из 1330. године није био плод пишчеве фантазије и хагиографских образаца. в. Божилов 1985, 135.

23 *ISCH I*, 497–507 (Ђирковић, С.); Fine 1987, 272; Мишић 2002а, 30–31; Томов 2006, 34–48; Vásáry 2010, 115–117.

правима победоносног владара.²⁴ У светлу раније изнетог става о препостављеном обиму Видинске Бугарске, те њеног пређашњег статуса према Србији, требало би истаћи да се Стефаново сениорско првенство односило искључиво на њу, док је Трново тада само изузетно снажно политички надзирано. Моћни Белаур је на челу домаћих бољара и угледника Дечанском понудио врховну власт над свим бугарским земљама. Предлог је одбијен у корист краљевог сестрића Јована Стефана, сина српске принцезе Ане, чији поверљиви саветник је био управо споменути бугарски великаш.²⁵

Шта више, имајући у виду ток ратних операција, сва је прилика да је након битке код Велбужда највећи део стратешки значајне долине Нишаве, од ушћа до околине Сукова, постао део Србије.²⁶ У прилог овој промени, упркос непостојању савремених вести, говори стање у време владавине Стефана Душана (1331–1355), цара Уроша (1355–1371) и кнеза Лазара (1371–1389).²⁷ Основни задатак овог рада је утврдити линију разграничења као последицу несумњиве српске политичке превласти. Међутим, није искључено да је ширење Србије уследило неколико година након 1330. године. У обзир најпре долазе месеци после неочекивано брзе детронизације краљевог сестрића Јована Стефана, чиме је заправо окончан и Белауров утицај. Нови цар га је потиснуо из Видина вероватно средином 1332., а свакако пре 1336–1337. године.²⁸ Као одговор на ове промене Срби су, свесни велике вредности тог предела, могли запосести Понишавље. Можда им је још било у свежем сећању да их је управо Белаур уочи Битке код Велбужда са те стране угрожавао. Наиме, претпоставља се да је 1293. године Шишман преко Кожеља и долине Моравице и града Болвана избио на Крушевац и долину Ибра, односно да је у супротном смеру, до обале Дунава, у противјурису протутњала и војска краља Милутина.²⁹ То је вероватни разлог зашто Белаур, као поименице поме-

24 Мишић 2002б, 61–62, 67–68. Услед растакања политичког простора у наредном веку су много чешће дариване црквене установе у страним земљама. в. Благојевић 2004а, 391–405; Веселиновић 2009, 183–203; Aleksić 2013.

25 *ИСН I*, 507 (Ђирковић, С.); Божилов 1985, 139–140; Fine 1987, 272.

26 Калић 1979, 195–198; Петровић 1996, 11; Мишић 1997, 51–52; Мишић 2002а, 31. уп. Калић 1984, 28–29.

27 Мишић 1997, 52; Благојевић 2011б, 45.

28 Божилов 1985, 134–136; Gjuzelev 2013, 619, 623–624. Најамни одреди Татара су уместо против Белаура усмерени у пресудни сукоб код Русокастра, који је раније датиран 17. јула 1331. в. Божилов 1985, 135, 152. Међутим, заступљена је и наредна година.

29 Мишић 2003, 11.

нути „савезник“, тј. војсковођа цара Михаила Шишмана, није учествовао у одсудном окршају код речице Саволштице.³⁰

Видин је до турског освајања 1396. године често имао посебан положај у односу на остатак земље, с тим да је, изгледа, Белауров непосредни наследник био Михајлов син, односно деспот Михаило Видински.³¹ О даљој судбини тих предела свакако је било речи када су Стефан Душан и Јован Александар на претежно противвизантијској основи преговарали о поновном темељном уређењу међудржавних односа. С обзиром на дугу предисторију зависности Видинске кнежевине од Србије може се претпоставити да је у измењеним општим околностима део општег политичког договора била обнова стања успостављеног још под краљем Милутином.³²

Већина путева у југоисточним крајевима Србије и Бугарске била је непосредно или посредно повезана са чувеном Војном цестом, најважнијом саобраћајницом на средишњем Балканском полуострву.³³ Спајала је Београд са Цариградом као део комуникације ширег значаја између Европе и Блиског истока. Одлике брдско-планинског и котлинског рељефа су у средњем веку онемогућавале већа одступања од добро уходане трасе римског и позноантичког *Via militarisa* (в. КАРТА 1 у прилогу).³⁴ Извесне промене су последица мањих измена природног окружења или бројних социјалних или политичких промена кроз векове. На пример, изгледа да су Турци врло рано почели да дају предност алувијалној равни у односу на узвишени терен Пиротске котлине, тако да је нова, краћа траса приближена граду.³⁵ На другом крају, на обронцима Куновице источно од Ниша путници су претежно у зависности од снаге војне пратње бирали између безбеднијег и краћег пута.³⁶ Иако је деоница Цариградског друма кроз Понишавље била тешко проходна и испуњена бројним изазовима, због изузетног стратешког значаја обележена је богатом ратном прошло-

30 Претпоставља се да је закаснио, односно да је предводио резервне трупе. в. Божилов 1985, 134.

31 Fine 1987, 272–273. уп. Божилов 1985, 144–148, који сматра да млађи брат Јована Стефана није доживео поствелбушку рестаурацију. уп. Узелац 2014а, 30, нап. 4.

32 По кратком запису о обиму Душанове државе краљ је имао под својом влашћу: „сву српску земљу, на Загорје, чак до Бдиња [...]“ в. Узелац 2014б, 310.

33 Зиројевић 1970, 177; Zirojević 1987, 46–64; Мишић 2002, 104. Најважнији је био прикључак до Видина. в. Petrović – Filipović – Лука 2014, 97–142.

34 Крстић 2001, 97; Velke 2008, 296, са ранијом литературом. Слична појава је присутна и на траси јужно од доњег Дунава. в. Rorović 2012, 173–182.

35 Јиречек 1959, 90; Зиројевић 1970, 39.

36 Шкриванић 1974, 90–93. Због путева масив је заступљен и у северноиталијанској картографији. в. Шкриванић 1972, 293.

шћу.³⁷ Судаћи по оскудним изворима, трговачки саобраћај је био у другом плану, јер су услед политичке расцепканости Ниш и Софија, као два регионална економска средишта, често припадали различитим државама или имали периферни положај.

Цариградски друм је од Ниша ишао долином Кутинске реке и председелином Змијина Ливада прелазио Суву Планину. Долином Јелашничке Реке улазило се у белопаланачку котлину, а потом се стизало до села Клисуре, око пет километара источно од Беле Паланке.³⁸ Ради се о дербенцијском селу Клисуреца из турских дефтера са краја XVI века.³⁹ Западно-европски путописци из XVI и XVII века га бележе као Клисуре, Клисурецу, али и као Курчешму, одн. Куру-Чешму. На крају овог раздобља још су били видљиви остаци старијег порушеног утврђења.⁴⁰ Римске гробнице, посуде и керамичке водене цеви на месту Селиште („Курчешманско“) сведоче о континуитету насељености и могућем ранијем положају. За тамошње црквиште се претпоставља да је из средњег века.⁴¹ Путописац Герлах је 1578. године присуствовао литургији у цркви св. Ђорђа.⁴² Након наредних седам километра, односно око дванаест километара југоисточно од Беле Паланке, стизало се у Теловац. У сеоском атару постоје трагови праисторијских могила, античких и средњовековних налаза. Феликс Каниц је описао остатке римских кастела, који су штитили римску мутацију *Latina* на *Via militaris*-у. На локалитетима Доње и Горње Градиште, северно од Теловца, нађени су темељи рановизантијских зидина. Средњовековни су топоними Забел и Парасина.⁴³ Као дербенцијско село Тихеловац се први пут јавља 1516. године.⁴⁴ Даље се пут пењао на западни изданак планине Белаве, тако да се из белопаланачке након пет километара стизало до западног обода Пиротске котлине и села Понор.⁴⁵ По турском попису из 1544. године житељи, за локалне прилике, многољудног насеља, служили су султану као дербенције.⁴⁶ Пут је пролазио и поред села Благо, споменутог у пописима тимара Софијског санцака 1446–1455. године и целе-

37 Јиречек 1959, 121–149.

38 Зиројевић 1970, 38; Мишић 2002, 104.

39 Митић 2006, 389; Јоцић 2014, 130. Дербенције су били задужени за чување кланаца, клисура, мостова и осталих несигурних пролаза на друмовима и за ту службу уживали су пореске олакшице. в. Зиројевић 1974, 176–183.

40 Велкова – Панајотовић 2012, 52–53. О путописцима в. Müller 2005; Müller 2006.

41 Јоцић 2014, 127–128.

42 Митић 2006, 427; Велкова – Панајотовић 2012, 52; Јоцић 2014, 144–147.

43 Митић 2006, 388; Јоцић 2014, 234–235.

44 Зиројевић 1970, 184; Јоцић 2014, 235.

45 Мишић 2002, 105; Стојковић 2010, 43.

46 Зиројевић 1970, 185; Ћирић 1979, 163; Крстић 2001, 69.

пкешких дажбина 1567–1577. године.⁴⁷ Траса се након додатних четири километра спуштала у село Суводол. Данашњи Мали и Велики Суводол су међусобно удаљени око два километра и са севера их надкриљују врхови Белаве.⁴⁸ Могуће је да су у прошлости чинила јединствено село. Један грчки антички натпис потиче из Великог Суводола, са места Градиште.⁴⁹ Овај топоним указује на могуће раније утврђење. Део мештана одвојено пописаних села Мали и Велики Суводол 1606. године је обављао војничку службу. Потом се срећу и у списковима целепкешких дажбина из XVI века.⁵⁰ Држећи се подножја Белаве и Асарлука, вероватно данашњег брда Сарлах, пут се настављао према девет километра удаљеном Пироту. Од настанка римског *Turres-a*, на месту данашњег града, па све до XVII века, путницима су на располагању биле две могућности. У античко време важнија је била траса која је са југа рубом Пиротског поља заобилазила Барје. Други правац је мочварни предео окруживао са севера, подножјем Сарлаха, тако да се у Пирот улазило преко моста на речици Бистрици.⁵¹

Друга спона између Беле Паланке и Пирота води кроз Ђурђевопољску котлину. Пут је, изгледа, све до Сињца ишао левом обалом Нишаве.⁵² Раније се село налазило на локалитету Селиште, где су уочена три античка мермерна стуба и средњовековно црквиште св. Кирила.⁵³ Након седам и по километра следи Црноклиште, раније називано и Црнокалиште.⁵⁴ Убрзо, код села Станичење пут се додатно рачвао ка северу и долини реке Темштице, чији клисурски ток је надзирано утврђење Темац.⁵⁵ Турске власти су 1455. године против друмских разбојника између Пирота и Сврљига насељавали повлашћену рају, што додатно открива вредност ове комуникације.⁵⁶ Међутим, главни правац је од Станичења настављао ка Пироту поред Будин-Дола, Момчиловца и, након што би се још једном

47 Ђирић 1975, 23. Дажбине су плаћали сточари. О термину "целеп" в. Зиројевић 1974, 304.

48 Ђирић 1979, 171.

49 Вулић 1941–1948, 127; Петровић 1979, 182.

50 Ђирић 1975, 26; Ђирић 1979, 171. Војници су били посебни турски војни ред састављен од домаћег становништва. в. Зиројевић 1974, 162–169. О могућем средњовековном пореклу в. Алексић 2011, 111–114.

51 Зиројевић 1970, 39, 185.

52 Зиројевић 1970, 38. О простирању ове котлине в. Митић 2006, 47–48. Могуће је да њен назив потиче од оближњег угледног манастира св. Ђорђа у Темској.

53 Јоцић 2014, 220.

54 Спомиње се у турском попису из 1447–1489. године. в. Ђирић 1975, 23, нап. 20.

55 Зиројевић 1970, 38; Ђирић 1979, 173; Мишић 2002, 65; Темац, *ЛГТССЗ*, 294 (Копривица, М.).

56 Боянич-Лукач 1975, 21. уп. Бојанић 1973.

пребродила река, северним подножјем Сарлаха.⁵⁷ Иначе, узвишење Будин-дел се налази у атару села Сопот, на левој обали Нишаве, око шест километара западно од Пирота.⁵⁸

Прошлост градских насеља средњовековног Понишавља је услед оскудне изворне основе расветљена само у општим цртама.⁵⁹ Ниш је био и остао највећи град на овом простору, чији значај не треба посебно истицати.⁶⁰ Пирот се, као наследник античког *Turres*, налази у равници поред пута, што није особено за средњи век. Додатно је утврђен у другој половини XIV века, у време кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића.⁶¹ Из тог времена потиче и утврђење Копријан, углавном поистовећено са остацима Курвин града, једанаест километра јужно од Ниша. Вероватно је изграђено на месту византијског Комплоса, који се помиње у XII веку.⁶² Стратегијски значај на путу ка долини Тимока имао је и Темац, узводно од данашњег села Темска, на улазу у клисуру реке Темштице. Претпоставља се да је подигнут после 1330. године. Једини писани податак пружа Константин Филозоф у вези са догађајима из 1404–1408. године. Упориште је тада било у саставу Турске, али је из тока излагања јасно да су га Османлије преузеле од Бугарске.⁶³ Бетрандон де ла Брокијер је пролазећи 1434. године овим крајевима приметио рушевине града Извора, претече Беле Паланке.⁶⁴

Црквена историја Понишавља је, такође, била јако богата захваљујући раскошном позноантичком наслеђу и деловању више средњовековних епископија.⁶⁵ Живописан крајолик је био испуњен бројним богомољама различите старости, изгледа и намене.⁶⁶

У XIV век датују се манастир св. Јована Богослова код села Поганова, манастир св. Архангела Михаила код Трна у Бугарској,⁶⁷ пећинска

57 Зиројевић 1970, 39; Ђирић 1979, 170.

58 Момчиловац се не може са сигурношћу убицирати. в. Бранковић 1997, 30.

59 Крстић 2001, 45–77; Мишић 2002а, 61–88.

60 Крстић 2001, 9–10, 48–56; Ниш, *ЛГТССЗ*, 188–193 (Алексић, В.).

61 Мишић 2002а, 64–65; Пирот, *ЛГТССЗ*, 212–214 (Копривица, М.).

62 Крстић 2001, 56; Копријан, *ЛГТССЗ*, 140–141 (Копривица, М.).

63 Константин Филозоф 1989, 105; Мишић 2002а, 65; Темац, *ЛГТССЗ*, 294 (Копривица, М.). Није искључено да је потреба за овим упориштем порасла управо због новог граничног појаса. О овом пределу уп. Цуњак 2013.

64 Крстић 2001, 57; Мишић 2002а, 64.

65 Крстић 2001, 29; Антоновић 2006, 7–28; Алексић 2009, 199–209.

66 Тричковић 1981, 80–87; Копривица, 2009, 211–221.

67 За упоредни приказ архитектонских решења погановског и трнског манастира и новије претпоставке о времену градње и могућим ктиторима в. Суботић 2013, 822–823.

црква у селу Рсовци, црква св. Николе у Калотини⁶⁸ и богомоља са истом посветом у селу Станичењу.⁶⁹

Кратким освртом на велику историјску и научну вредност шездесетих година прошлог века започета су научна истраживања последње наведеног храма.⁷⁰ Вишедеценијски напори су недавно крунисани монографијом са сводним приказом најважнијих резултата, посебно из области историје уметности, археологије, епиграфике и антропологије.⁷¹ У међувремену су бројни археолошки радови око скромног здања правоугаоне основе с полукружном олтарском апсидом на истоку и касније дозиданом припратом допунили општу слику.⁷² Нарочита пажња посвећена је остацима златоткане свите – одежде са натписом цара Јована Александра. У њој је сахрањена млађа особа, вероватно Крубан, који је на фресци са јужног зида приказан као дечак и син Арсенија и Јефимије. Скупоцену цареву свиту је на поклон могао добити као награду за верност у складу са раширеним обичајем даривања властеле.⁷³ Радови бугарских истраживача нуде, поред општих прегледа историјата цркве, вредне опаске о ктиторском натпису смештеном изнад улазних врата, са унутрашње стране западног зида наоса. Текст обавештава да је храм грађен „у дане благовернога цара Јована Асена и господина Белуара” између 1. септембра 1331. и 31. августа 1332. године.⁷⁴

Део научне јавности сматра да се речи „Јован Асен” односе на Јована Александра, посебно након сазнања да је овај бугарски цар у појединим изворима заиста именован по свом славном предходнику.⁷⁵ Међутим, присутно је и мишљење да се иза тог имена, заправо, крије цар Јован Стефан, што је објашњено снажном везом са славном династијом Асен по мушкој линији и поменом његовог ујака господина Белаура.⁷⁶ Ипак, друго решење је мање прихватљиво с обзиром на оквирно познату хронологију слома српске странке у Трнову, која је, по већини бугарских истраживача, окон-

68 Gerov – Kirin 1993–1994, 51–64.

69 Крстић 2001, 36.

70 Николић – Лађевић 1968, 37, 39, 41, 43, 45, 47.

71 Црква Св. Николе у Станичењу.

72 Љубинковић 1984, 76–82.

73 Љубинковић 1984, 77–79; Нитић – Темерински 2000–2001, 7–25; Црква Св. Николе у Станичењу, 87–95, 109–110 (Цветковић, Б.); Исто, 34–35, 45–57 (Поповић, М.).

74 Смядовски 1994, 37–42; Овчаров 2006, 150–156.

75 Црква Св. Николе у Станичењу, 81–82 (Цветковић, Б.); Овчаров 2006, 151. Примери су из летописа Константина Манасије и повеље за манастир св. Николе у Месемврији. в. Божилов 1985, 436–438.

76 Љубинковић 1984, 76; http://litenet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/metezhnici.htm, без пагинације (9.8.2015.).

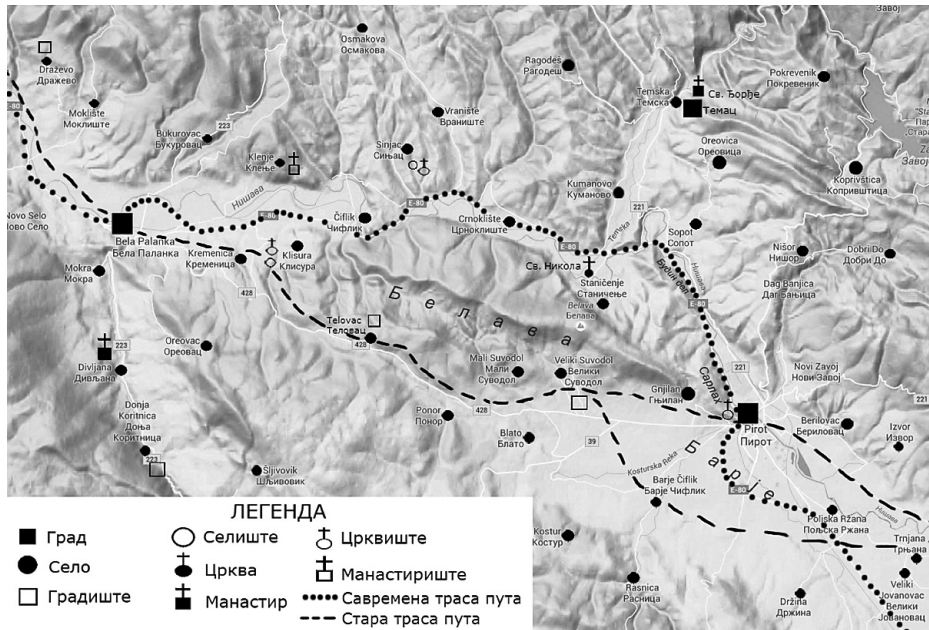
чана већ у пролеће 1331. године. Ипак, у делу Јована Кантакузина постоје назнаке да је вест о томе у Цариград стигла тек наредног пролећа. Осим тога, исти мемоари указују да су Ана и Јован Стефан нашли уточиште код Стефана Душана, који је обредом крунисања 8. септембра 1331. године озаконио недавну насилну узурпацију (21. или 28. август). Такође, изгледа да је нови бугарски владар јуна и у првој половини јула 1332. године с успехом од Ромеја повратио градове на југоистоку своје државе изгубљене у јесен 1330. године за време поствелбушког расула.⁷⁷ Ктиторска белешка из Станичења, која, изгледа, овим поводом није разматрана, додатно потврђује овако постављен редослед збивања. Први септембар 1331. године би био релативизовани *terminus post quem* за време доласка на престо Јована Александра. Уз то, помаже приликом тумачења и даље недовољно разјашњеног следа сложених збивања на почетку тог десетлећа. Тачније, чини се да је ктиторски натпис могао бити изведен у првој половини 1332. године, у време непоремећених односа између двојице моћних бугарских првака.

Претходним разматрањима додатно је потврђен одавно изнет став да је главни правац Цариградског друма од Понора до Суводола издуженим масивом планине Белаве био у потпуности одвојен од села Станичења. Разумљива је била потреба да управо овај део пута буде прикључен средњовековној Србији. Северни огранак преко Сињца и Црноклишта у Ђурђевопољској котлини је мање коришћен, можда да би се избегле честе водене препреке. Осим тога, ова издвојена географска целина је долином Темштице отворена ка северу и сливу Тимока. Оваква природа терена је могла непосредно утицати на обликовање нове српско-бугарске границе. Наслућује се да положај села Станичења, јужно од савремене међународне магистрале, те археолошка и писана сведочанства из цркве св. Николе о бугарском државном присуству не оспоравају став о ширењу Србије после Битке код Велбужда. Подробно истраживање локалне микротопоније указује да су у Понишављу обе државе оствариле своје тежње. Србима је припао најважнији путни правац, а у обостраном интересу нова граница је добила природне обресе.⁷⁸ Овакво стање упућује да је главни

77 Нићифор Григора, *ВИИНЈ* VI, 214 нап. 122–123, 348 нап. 163 (Ђирковић, С.). уп. Божилов 1985, 140, 151; Узелац 2014а, 31; Gjuzev 2013, 621. Вероватно је преврат у Бугарској уследио на вест о Душановом насилном доласку на престо. Такође, Јован Александар је усмерио пажњу ка црноморској обали тек након што је уредио односе са западним суседом. уп. Божилов 1985, 152. Важно је истаћи да је дубровачко посланство већ почетком марта 1332. године било спремно за краљеву венчање са Јеленом, које је, међутим, одложено. в. Ферјанчић – Ђирковић 2005, 61–65.

78 Сличним поступком изнети су нови погледи на прошлост доњег Полимља. в. Мишић 2011, 69–70; Мишић 2012, 70–75.

правац српског продирања могао бити са југа или истока, где је била и главнина српских снага након Битке код Велбужда.

Карта 1: Мрежа путева и распоред насеља у средњем ионишављу

Списак извора и литературе

Извори:

Ansbertus, Austriensis (2002): *Der Kreuzzug Friedrich Barbarossas: 1187 – 1190; Bericht eines Augenzeugen. Eingeleitet, übers. und kommentiert von Arnold Bühler.* Stuttgart.

Веселиновић, Андрија (2009): Три повеље за манастир Тисмена и Водица. *Стари српски архив, VIII*, 183–203.

Константин Филозоф (1989): *Повести о словима: Сказаније о њисменех: изводи; Житије десјоџа Стефана Лазаревића.* Београд.

Мишић, Сениша (20026): Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову. *Стари српски архив, I*, 55–69.

Pseudo-Asbert (1928): *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis.* in: Chroust, Anton (Hrg.) *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, Berlin*, 1–115.

Стефан Првовенчани (1988): *Сабрани списи.* Београд.

Литература:

- Алексић, Владимир (2009): Нишка епископија у држави Стефана Немање. у: Бојовић, Драгиша (ур.) *Православна теологија и култура*. Зборник са научног скупа одржаног 25. и 26. децембра 2008. у Нишу, Ниш, 199–209.
- Алексић, Владимир (2011a): Medieval Vlach Soldiers and the Beginnings of Ottoman Voynuks. *Београдски историјски гласник*, II, 105–128.
- Aleksić, Vladimir (2013): Relationships between Serbia and Bulgaria during second Half of XIV Century and the Issue of the Rila Charter. in: *Third International Conference of Bulgarian Studies*, Sofia (in press).
- Антоновић, Милош (2006): Црквене прилике у источној Србији у средњем веку. *Браничевски гласник*, III–IV, 7–28.
- Belke, Klaus (2008): Communications: Roads and Bridges. in: Jeffreys, Eliazbeth – Haldon, John – Cormack, Robin (ed.) *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford, 295–309.
- Благојевић, Милош (1987): Крајишта средњовековне Србије. *Историјски гласник*, I–II, 29–42.
- Благојевић, Милош (2004a): Деспот Стефан Лазаревић и Милешева. у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 391–405.
- Благојевић, Милош (2004b): Византијска хијерархија владара у светлости српских извора. у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 247–276.
- Благојевић, Милош (2004в): Свети Симеон Немања – Заштитник српске државе. у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 51–74.
- Благојевић, Милош (2011a): Србија од 1282. до 1321. године. у: Јовановић, Небојша – Јовић, Ненад (ур.) *Историјски атлас*, Београд, 42.
- Благојевић, Милош (2011b): Српско царство и Босна. у: Јовановић, Небојша – Јовић, Ненад (ур.) *Историјски атлас*, Београд, 45.
- Божилев, Иван (1985): *Фамилијата на Асеневици. Генеологија и просопографија*. Софија.
- Бојанић, Душанка (1973): Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа видинског санџака из друге половине XV века. Мешовита грађа (Miscellaneous), II, Београд.
- Боянич-Лукач, Душанка (1975): *Видин и видинскијат санџак преко 15–16 век: Документни оџ архивите на Цариград и Анкара*. Софија.
- Бранковић, Снежана (1997): *Село Сојоџ код Пироџа*. Београд.
- Van Tricht, Filip (2001): La politique étrangère de l'empire de Constantinople, de 1210 à 1216: Sa position en Méditerranée orientale; Problèmes de chronologie et d'interprétation (2e partie). *Le Moyen Age*, CVII, 219–238.

- Van Tricht, Filip (2015): *The Byzantino-Latin Principality of Adrianople and the Challenge of Feudalism. (1204/6–ca. 1227/28). Empire, Venice, and Local Autonomy. *Dumbarton Oaks Papers*, LXVIII, 1–18.*
- Vásáry István (2010): Односи Србије са Куманима и Татарима. у: Мишић, Сениша – Шемјакин, Андреј (ур.) *Историја Поморавља и два века Варваринске бијке*, Крушевац, 107–120.
- Велкова, Сашка – Панајотовић, Мила (2012): *Путописци о Пироти и пиротском крају*. Пирот.
- Вулић, Никола (1941–1948): Антички споменици наше земље. *Споменик СКА*, ХСVIII, 1–279.
- Gerov, Georgi – Kirin, Asen (1993–1994): New Data on the fourteenth-century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina. *Зограф*, XXIII, 51–64.
- Gjuzelev, Vassil (2013): *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda. Зборник радова Византолошкој институцији*, L/2, 617–627.
- Зиројевић, Олга (1970): Цариградски друм од Београда до Софије (1453–1683). *Зборник Историјског музеја Србије*, VII, 3–197.
- Zirojević, Olga (1987): Zur historischen Topographie der Heeresstrasse nach Konstantinopel zur Zeit der osmanischen Herrschaft. *Etudes balkaniques*, II, Sofia, 46–64.
- Зиројевић, Олга (1974): *Турско војно уређење у Србији 1459 – 1683*. Београд.
- Јиречек, Константин (1959): Војна цеста од Београда за Цариград. у: Динић, Михаило (ур.) *Зборник Константина Јиречека I*, Београд, 71–190.
- Јоцић, Живота (2014): *Белояланичка насеља у писаним изворима до 1877. године*. Београд.
- Калић, Јованка (1984): Ниш у средњем веку. *Историјски часопис*, XXXI, 5–40.
- Калић, Јованка (1979): Пиротски крај у средњем веку. *Пиротски зборник*, VIII–IX, 185–201.
- Koptycheva, Elena (2012): Logistics of the early Crusades in the Balkans on Via Militaris. In: Holzer-Tobisch, Kornelia – Blaschitz, Gertrud (ур.) *Die Vielschichtigkeit der Straße. Kontinuität und Wandel in Mittelalter und früherer Neuzeit*, Wien, 209–232.
- Копривица, Марија (2011): Добрич поље у средњем веку. у: Бојовић, Драгиша (ур.) *Стефан Немања и Тојлица (темајски зборник)*, Ниш, 119–127.
- Крстић, Александар (2001): *Понишављеу XV веку*. Београд.
- Љубинковић, Радивоје (1984): Црква Светог Николе у Станичењу. *Зограф*, XV, 76–82.
- Матанов, Христо (1986): *Югозападније български земи през 14 в.* София.
- Матанов, Христо – Михнева, Румяна (1988): *Од Галиполи до Лейанто. Балканије, Европа и османско време (1354–1371)*. София.

- Матанов, Христо (1997): *Княжес̀твото на Дра̀аши. Км̀ ист̀орията на Североиз̀точна Македония в ѝредосманската ѝоха*. Софиа.
- Митић, Драган (2006): *Средње Понишавље – основе с̀трајтеије заш̀иш̀е ѝриродних и с̀ворених вредности*. Ниш.
- Мишић, Синиша (1997): Пирот под српском влашћу у средњем веку. у: Лилић, Борислава (ур.) *Пиротска буна 1836*, Пирот, 49–57.
- Мишић, Синиша (2002а): *Југоисточна Србија средњеѝ века*. Врање.
- Мишић, Синиша (2003): Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари. *Браничевски ѝласник*, II, 5–18.
- Мишић, Синиша (2009): Српско-бугарски односи на крају 13. века. *Зборник радова Византѝолошкоѝ инс̀иш̀уиѝа*, XLVI, 335–340.
- Мишић, Синиша (2011): Обнова Деспотовине и њене границе: (1444–1459). у: Спремић, Момчило (ур.) *Пад Ср̀ске дес̀тѝовине 1459. ѝодине*, Београд, 63–73.
- Мишић, Синиша (2012): Граница земаља Косача у Полимљу. *С̀удѝе о средњовековном Полимљу*, Ниш, 70–75.
- Мишић, Синиша (ур.) (2010): *Лексикон ѝрадова и ѝрѝова средњовековних ср̀ских земаља*. Београд.
- Müller, Ralf (2005): *Franken im Osten. Art, Umfang, Struktur und Dynamik der Migration aus dem lateinischen Westen in das Osmanische Reich des 15./16. Jahrhunderts auf der Grundlage von Reiseberichten*. Leipzig.
- Müller, Ralf (2006): *Prosopographie der Reisenden und Migranten ins Osmanische Reich (1396 – 1611). Berichterstatte aus dem Heiligen Römischen Reich, außer burgundische Gebiete und Reichsromania*. Leipzig.
- Николић, Радомир – Лађевић, Милан (1968): *Чување и одржавање зидних слика*. Београд.
- Нитић, Александра – Темерински, Жељка (2000–2001): Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Св. Николе код Станичења. *Саѝш̀иѝења*, XXXII–XXXIII, 7–25.
- Овчаров, Николай (2006): *Ис̀оричес̀и ѝриноси к̀м с̀ароб̀ларската и с̀арославјанската ѝѝѝрафика и книжовности*. Софиа.
- Павлов, Пламен (2005): *Бунѝари и аванѝурис̀и в средновековна Б̀лария*. Варна (http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/metezhnici.htm).
- Petrović, Vladimir – Filipović, Vojislav – Luka, Krassimira (2014): The roman road Naisus – Timacum Maius – Timacum Minus – Conbustica – Ratiaria. In: Ivanov, Rumel (ур.) *Rataria Semper Floreat. Volume I*, Софиа, 97–142.
- Петровић, Петар (1979): Понишавље у античко доба (неки аспекти археолошке топографије пиротског краја). *Пиротски зборник*, VIII–IX, 177–185.
- Петровић, Светислав (1996): *Ис̀орија ѝрада Пирѝа*. Пирот.
- Поповић, Марко – Габелић, Смиљка – Цветковић, Бранислав – Поповић, Бојан (2005): *Црква Св. Николе у С̀аничењу*. Београд.

- Popović, Mihailo (2012): Zur Kontinuität der Römerstraßen in Südosteuropa – Das Beispiel der Felsenstraße im Bereich des Djerdap. у: Holzer-Tobisch, Kornelia – Blaschitz, Gertrud (ур.) *Die Vielschichtigkeit der Straße. Kontinuität und Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit*, Wien, 173–182.
- Смядовски, Стефан (1994): Надписите към стенописите от църквата „Св. Никола“ край Станичене, Нишко (1331/1332). *Paleobulgarica*, XVIII, 37–42.
- Снегаров, Иван (19952): *Истѳориа на Охридската архиепископска (от основанането и до завладането на Балканския полуостров од турциите)* I. Софиа.
- Стојковић, Драгана (2010): Насеља и становништво општине Пирот – осврт на поједине историјске, етничке и демографске карактеристике. *Гласник Етнографској музеја у Београду*, LXXIV/1, 11–108.
- Суботић, Гојко (2013): Једна градитељска радионица из друге деценије XV века у граничним пределима Бугарске и Србије. *Зборник радова Византѳолошкој инстѳитута*, L, 811–834.
- Томов, Тома (2002а): Към въпроса за маршрута на Стефан Неман по време на похода му през 1189 г. *Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”, Център за Славяно-византѳийски проучвания „Иван Дуйчев”, XCII/11*, 229–250.
- Томов, Тома (2002б): Кондофрей-един интересен топоним в долината на Горна Струма. *Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”, Център за Славяно-византѳийски проучвания „Иван Дуйчев”, XCII/11*, 251–258.
- Томов, Тома (2006): Към въпроса за Велбъждката битка. *Анамнеза*, I/3, 34–48.
- Тричковић, Радмила (1981): Манастири у околини Пирота крајем 16. века. *Зограф*, XII, 80–87.
- Ђирић, Јован (1975): Старост насеља горњег Понишавља и Лужнице према турским и другим изворима (XV—XVI век). *Пиротски зборник*, VII, 19–35.
- Ђирић, Јован (1979): Насеља Горњег Понишавља и Лужнице. Пореко и истраженост. *Пиротски зборник*, VIII–IX, 121–176.
- Ђирковић, Сима (ур.) (1981): *Истѳорија српској народа* I. Београд.
- Ђирковић, Сима – Ферјанчић, Божидар (прир.) (1986): *Византѳијски извори за истѳорију народа Југославије* VI. Београд.
- Узелац, Александар (2009): Ко је спалио Жичу. *Браничевски гласник*, VI, 1–12.
- Узелац, Александар (2014а): О српској принцези и бугарској царици Ани – прилог познавању брака краља Милутина. *Истѳоријски часопис*, LXIII, 29–46.
- Узелац, Александар (2014б): Цртице за истѳорију Браничева у XIV веку. у: Мишић, Синиша (ур.) *Власи и моћ: власиела Моравске Србије од 1365. до 1402. године: шемајски зборник радова са међународној научној скупи одржаној од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шилеѳовцу и Варварину, Крушевац*, 305–318.

- Узелац, Александар (2015): *Под сенком њса. Тајари и јужнословенске земље у групој њоловини XIII века*. Београд.
- Ферјанчић, Божидар – Ђирковић, Сима (2005): *Стефан Душан Краљ и цар 1331–1355*. Београд.
- Fine, John (1987): *The Late Medieval Balkans*. Michigan.
- Цуњак, Млађан (2013): *Манастир светиої Ђорђа – Темска*. Темска – Смедерево.
- Škrivanić, Gavro (1972): Egnazio Danti, La Schiavonia (Slavija). *Balkanica*, III, 271–297.
- Шкриванић. Гавро (1974): *Пушеви у средњовековној Србији*. Београд.

Vladimir Aleksić
Igor Stamenović

CHURCH OF SAINT NICOLAS IN STANIČENJE AND SERBIAN-BULGARIAN DEMARCATION IN PONIŠAVLJE REGION IN 13TH AND 14TH CENTURY

From the end of 12th century until the final Turkish conquests, Serbian and Bulgarian state interests overlapped in Ponišavlje region. The course and phases of numerous political conflicts were partially influenced by the special geographical and strategic significance of the river Nišava's basin, that mostly matched with a section of an intercontinental Constantinople road. Serbian presence was first evidenced during the reign of Grand Župan Stephan Nemanja, who extended his authority to the western edges of the secular and spiritual jurisdiction of the city of Sofia. His successor longed for the same goals of conquering. Stephan Prvovenčani had stopped the attack of Henrich of Flandria, the ruler of the Latin Empire of Constantinople, by blocking the escape roads on the east side of the city of Niš in 1215, as the *Vita of Saint Symeon* testifies. After great territorial expansion at the beginning of King Milutin's reign and the seizure of the city of Velbužd and its surroundings in 1282, Ponišavlje acquired characteristics of a border region from the southern side, too. The influence of the Nemanjić dynasty grew after 1293 due to a long term vassal subjugation of Vidin Bulgaria, which most probably had a control over the investigated region. Inner political conflicts in both states at the beginning of 14th century hindered further conquests. However, this condition greatly diminished the pressure on the east Serbian border near the city of Niš. This section of the demarcation line was especially exposed to the possible attacks. It was actually there where the Serbs had expected the enemy's army on the eve of Velbužd battle 28th July 1330. It has been presumed that the pressure was exerted from the north, too, by the Bulgarian nobleman and a side member of the royal family Belaur, who controlled Vidin Bulgaria at that time. The victorious Serbs surely didn't miss the chance to expand territory once more. The change followed as a direct consequence of the crucial battle,

or as a response to the overthrow of John Stephan from the Trnovo throne. After he took power from the Serbian princess Ana and her son, John Alexander also banished Belaur from Vidin region, most probably in the middle of 1332.

The two of them are mentioned as co-rulers in the founders' inscription from the church of St Nicolas in the village of Staničenje. It was built by a local Bulgarian noble family between 1st September 1331 and 31st August 1332. It may be an additional guideline for determining the chronology of the above mentioned shift on the imperial throne of Bulgaria and many crucial political and military events that followed it. Furthermore, the inscription and archeological evidences around the same temple, such as the precious cloth with the inscription naming the Emperor John Alexander, implicate the possible position of the new border line between the two states. Having in mind the earlier Serbian presence on the southern edge of Ponišavlje region and the characteristics of the road infrastructure, the Serbs probably conquered it coming from the south or the east. Thus, the village of Staničenje and the road to Timok valley further to the north passing the Temac town, whose significance had increased only after that period, were by all chance left to Bulgaria. Serbia overtook the main road on the south of Belava Mountain, between the towns of Pirot and Bela Palanka.

Key words: Constantinople road, Ponišavlje, Church of St Nicolas in Staničenje, Battle of Velbuzd, border.

Марина Штетић

докторант Одељења за историју

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

marinastetic@yahoo.com

ВИНОГРАДИ НА ПОСЕДИМА МАНАСТИРА СВЕТИ АРХАНЂЕЛИ КОД ПРИЗРЕНА

Рад се бави виноградарским поседима властелинства манастира Свети Арханђели код Призрена на основу Светоарханђеловске хрисовуље цара Душана, у циљу стварања слике о реонизацији парцела засађених виновом лозом на једном од најбогатијих српских средњовековних властелинстава. Велики број манастирских винограда, који су се простирали у градском метоху, у Призренској жупи и изван ње, као и прецизне одредбе оснивачке хрисовуље о обавезама земљорадника, свештеника, властеле и арбанашких сточара у виноградарским пословима сведоче о знатном развоју виноградарства у српским средњовековним земљама у првој половини XIV века, као и о великом значају ове привредне гране.

Кључне речи: *виногради, виноградарство, властелинство, манастир Свети Арханђели, мейох Призрена, Призренска жупа, српске средњовековне земље, прва половина XIV века.*

У првој половини XIV века српска држава достигла је свој највећи успон у политичком и војном погледу, што се одразило и на економски просперитет, а самим тим и на развој виноградарства. Демографски раст остварен у истом периоду имплицирао је стварање два изузетно важна чиниоца за развој поменуте привредне гране – оснивање већих потрошачких центара (градови, тргови, рудници, манастирска властелинства, већи властеоски дворови) и обезбеђивање већег броја радних руку.¹

---

¹ Благојевић, 1973, 136, 145.

Посматрано од краја XIII до почетка XIV века, виноградарство је у српским земљама, у погледу распрострањености винограда, било добро развијено у Приморју, на територији данашње Македоније и у крајевима освојеним на рачун Византије у време цара Душана. Изван наведених области винова лоза гајила се и у Пилоту, око Скадра, у ближој и широј околини Призрена и у нешто мањим размерама око Дечана и Пећи, ширећи се од XIV века ка северу.² Изузимајући случај уже околине Дубровника и Котора, где је достигло највећи степен развоја, на основу уопштеног упоређивања, може се рећи да је виноградарство у околини Призрена и Скопља крајем XIII века достигло ниво виноградарства на Пељешцу, Стону и у Сланском приморју почетком истог века.³

Виноградарство је било нарочито добро развијено на поседима манастира Св. Арханђели код Призрена, задужбине цара Душана, што се може закључити на основу оснивачке повеље. Властелинство је почело да се формира 1343. године, док је уобличено и употпуњено 1349/1350. приликом издавања оснивачке хрисовуље. Највећи број поседа манастира простирао се у призренском метоху и жупи, као и ван ове области, што сведочи о знатном развоју виноградарства.⁴ Крајем XII и почетком XIII века у близини Призрена помињу се свега два винограда која је Стефан Немања засадио поклањајући села Хиландару, док их нешто више има већ у време краља Драгутина, да би у првој половини XIV века виноградарство достигло знатне размере.⁵ Добро обрађена земља у градском метоху, као и плодна Призренска жупа, густо насељена и једна од најбогатијих у средњовековној Србији, са градом као изузетно значајним трговачким и занатлијским центром, пружали су идеалне услове за гајење винове лозе.⁶

Највише винограда потчињених Светим Арханђелима било је смештено у призренском метоху и њему најближим селима. У самом граду цар Душан потчинио је манастиру три цркве са виноградима који су лежали на градској земљи. Црква Светог Николе, властеличића Рајка Киризмича, поседовала је укупно 15 винограда на различитим локалитетима: на Крушевом пољу, два винограда у Бабиштима (од којих је један мањи, наведен као „виноградак“), три у Пустицама, два у Габровцима, у Липовцу, Хинатовцу, у Дубравици, у Дреновцу, два „иза дворова“ и „више Пуљше“. Цар Душан извршио је комасацију, односно заменио груписао 8, од поменутих 15, винограда на једном месту, доделивши бившим при-

2 Исто, 132-133.

3 Исто, 136.

4 *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 40.

5 Благојевић, 1973, 134-135.

6 *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 40.

ватним власницима винограде на наведеним потесима. На тај начин добијена је идентична површина засађена виновом лозом на локалитету Курило, односно потесу у најближој околини Призрена, на десној обали Призренске Бистрице.⁷ Црква Светог Спаса, властеличића Младена Владојевића, коме је уступљена Андрејча црква у Охриду са поседима, у виду компензације, такође је доспела у посед Светих Арханђела са 4 винограда: на Курилу, у Дреновцу, у Клепином углу (потес на коме се налазио двор) и „*љеха даниловска иза дворова*“.⁸ Црква Светог Стефана потчињена је са виноградима и другим поседима који су у Светоарханђеловској хрисувији уопштено набројани. Поред винограда, све три цркве поседовале су и и воћњаке, дудове, млинове, њиве и укупно 22 „куће“ зависних људи у Призрену са занатлијама, који су морали бити вични обрађивању винове лозе. Међу зависним људима цркве Светог Спаса налазио се извесни „Пуљша са децом“ који је очигледно поседовао и виноград с обзиром да се виноград цркве Светог Николе одређује посредством његовог имена.⁹

Од укупно 40 села у Призренској жупи (на Призренском пољу, у Гори, Опољу, Подримљу и Подгори) дарованих Св. Арханђелима, у атарима 8 села лежали су виногради, док се у случају два земљорадничка насеља помињу у међама, тако да се може претпоставити да су чак припадали атару села, а самим тим и манастирском властелинству. Већина ових села налазила се у најближој околини или на самој граници са призренским метохом. Село *Кориша* са виноградима, североисточно од Призрена, 10 км од Светих Арханђела, потчињено је са црквом Светог Петра коју је подигао старац Григорије и 1343. приложио манастиру, да би цар Душан у њу привремено сместио Јакова, првог игумана Св. Арханђела. Може се закључити да се ради о једном од првихседа властелинства.¹⁰

У суседству *Корише*, на простору данашње Љугоглаве, на путу за Суву Реку, налазило се село *Љуџиолави* у које је цар доселио зидаре из Пнуће (жупа у Рашкој), доделивши им и извесне поседе у баштину уз извесне олакшице- ” *...и даде им Царство ми земљу у Љуџиолавама шито је држао Калојан, Милкусов браћо- и њиве, и ливаде, и млин, и виноград на реци Милкусов- и да што имају све у баштину, и деца њихова и да им не буде ине работи осим зидања и бедбе дан и леја винограда, ...* “¹¹ По свему судећи, леја винограда коју су зидари окопавали у виду испуњавања

7 Исто, 121; Благојевић, 1992, 78.

8 *Светоарханђеловска хрисувија*, 2003, 120–121. "љеха даниловска" иза дворова тј. кућа вероватно представља виноград који је припадао извесном Данилу.

9 Благојевић, 1992, 78.

10 *Светоарханђеловска хрисувија*, 2003, 122.

11 Исто, 140.

работе, била је позната земљорадничком становништву као извесна мер-на јединица. У селу *Пирани*, данас Пирани на путу Призрен-Ораховац, у међама се помиње виноград- „... од сѣуденца уз бреѣ више виноѣрада на Нерез, ...”. С обзиром да је у хрисовуљи наглашено да су Пирани даровани са међама, виноград је свакако припадао арханђеловском властелинству.¹²

Пример важности која је придавана виноградарству и његовом ширењу у ближој околини Призрена у првој половини XIV века, представља средњовековно село *Сењани* у долини Рибника, на подручју данашњих Доњих Поточана код Ораховца. Овде је први игуман Светих Арханђела Јаков засадио „... виноѣрад велик, а са мало људи; и учини Царсѣво ми у Сењанима закон, да онај виноѣрад сами ѣраде и обрађују, а да им не узимају лана, ни јаѣњейине, ни вуне, ниѣи да им је далекоѣ ѣуѣи.”¹³ Сењани су очигледно, као и Кориша, још од 1343. били у поседу властелинства. Пошто је велики виноград захватио део површина које су земљорадници користили за гајење житарица, одлучено је да се становницима села врати онај део земље који је припао манастиру, док су своју радну обавезу према манастиру извршавали у атару суседног села Брњача.¹⁴ Потреба да се поред комасације винограда у метоху Призрена у циљу заокруживања манастирских поседа, потчињавања села, људи и црква са виноградима, прибегне и засађивању нових, потврђује чињеницу да је виноградарство током XIV века све више јачало и добијало на важности.¹⁵

На простору Подримља, поред Пирани и Сењана, властелинству је приложено и *Целине*, данас Целина северозападно од Призрена, у суседству Мале и Велике Круше, с леве стране пута за Ораховац. Судећи по међама његовог атара- „... од ѣрновачке међе низбрдо ѣа на ону сѣрану уз ѣоѣок мимо виноѣрада, ѣа у Сѣасовицу ...”¹⁶- могуће је да се поменути виноград простирао у Целинама.

Поред многобројних властеличића са поседима и баштинским црквама, цар Душан потчинио је Светим Арханђелима и Орланда Мицовића са виноградима, млиновима, људима и свим осталим што је поседовао у граду, као и баштинско село *Селчани*, данас Грнчари поред Призрена,

12 Исто, 123. Нерез је топоним који је био међник села Пирани, чије се име можда може довести у везу са "лозијем нерез" или "нерез", односно називом за винову лозу у околини Призрена која је обрезивана на знатној висини, лоза на сводове. Види: Благојевић, 1973, 143.

13 *Светоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 124.

14 Исто; Благојевић 1973, 373-374.

15 Исто, 137.

16 *Светоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 125.

коме је придодато нешто и од арбанашког катуна Шпинадија.¹⁷ Село се граничило са путем који је из Врбичана ишао у Призрен, а са друге стране са Љубиљом и реком Јагледницом, што значи да се простирало тачно уз градски метох, 2–3 км источно од Призрена.¹⁸ Виногради Орланда Мицовића очигледно су се налазили у самом граду, тачније метоху. Међа Селчана која је ишла путем из Врбичана у град, допирала је до „винограда Хусарева”¹⁹ који се можда такође може сместити у сам призренски метох.²⁰

Североисточно од Призрена, поред Корише, Љутоглава и Селчана, приложено је и село *Мишутиште*, данас Муштуште, са виноградима и црквама Свете Богородице и Светог Симеона. Југозападно од Призрена простирало се село *Послишта* западно од Хоче Заградске (која је својим атаром такође ограничавала градски метох²¹), даровано са млиновима, виноградима, међама и свим својим правима.²² У међама Ограђеника, данас Гражданик западно од Призрена, који се граничио са метохом на удаљености 6 км од града и ишао до ушћа Призренске Бистрице у Бели Дрим, наводи се сађена лоза која је свакако била ван сеоског атара- „...од дрена уз бреј на локву до сађене лозе, ...”²³, мада се не може са сигурношћу рећи чијем је насељу припадала.

У близини границе са Албанијом Свети Арханђели добили су села *Оба Крстаца* у Горској жупи, (данас Мали и Велики Крстац у суседству Рапче), са засецима и с виноградима²⁴, као и село *Тмава* негде на Белом Дриму, (које данас не постоји), са виноградима и осталим поседима.²⁵

Изван Призренске жупе, манастирско властелинство увећано је за 15ак земљорадничких насеља, од чега је отприлике половина, односно 7 села приложено са виноградима. У Пилоту, од укупно 5 села²⁶ чак 3 обухватала су и винограде. Село *Шикља*, у близини ушћа Крупе у Бели Дрим, у Горњем Пилоту, приложено је са заселцима Крсти и *Крујага* са виноградима. Поменути заселци се слободно могу урачунати у посебна села, с обзиром да у хрисовуљи носе посебне називе и имају већ заокру-

17 Исто, 50, 139.

18 Благојевић, 1992, 76; *Светиарханђеловска хрисовуља*, 2003, 139, 50.

19 *Светиарханђеловска хрисовуља*, 2003, 139.

20 Исто..

21 Благојевић 1992, 77.

22 *Светиарханђеловска хрисовуља*, 2003, 125–127.

23 Исто, 125–126, 45.

24 Исто, 126, 47.

25 Исто, 128, 48.

26 Приложена су 3 села и два заселка са прецизно омеђеним атарима.

жене атаре са посебним међама, што је сигуран знак да су већ у време оснивања властелинства почели да се издвајају из атара села Шикља.²⁷ Настојећи да богато обезбеди своју задужбину, цар Душан наредио је да сва насеља у Пилоту око главног села Шикље, и цркве Света Варвара и Крсти од својих винограда уступе половину вина Светим Архангелима, док је латинско свештенство дуговало по чабар вина од својих баштинских винограда, ослобођено притом других работа и данака. Доходак у чабру вина који је важио за Горњи Пилот одузет је држави и поклоњен манастирском властелинству.²⁸ У Доњем Пилоту, приложено село *Кујелник* са црквом Свете Богородице обухватало је и Каначке винограде. На реци Невиној, притоци Белог Дрима, која данас не постоји под истим именом, постојало је место са млиновима, који су манастиру потчињени заједно са млинаром Жаном са породицом, виноградима и осталим поседима.²⁹

Село *Клчевишије*, данас Кучевиште у Скопској области, уступљено је манастиру уз допуштење властелина жупана Радослава, заједно са црквом Свете Богородице са заселком Бродцем и с виноградима. Као један од међника помиње се и Калопетрова лоза што потврђује да је у атару села свакако било винограда.³⁰ У Светоарханђеловској хрисовуљи, виногради у поседу манастира наводе се у још два села- *Селце* у Пологу³¹ и *Жеравина* на Белом Дриму у Албанији, село које данас не постоји.³² Властелинству су припале још две цркве са виноградима- Св Арханђели у Велесу, баштинска црква извесног Раденка, и црква Светих петнаест мученика у Струмици.³³

Светоарханђеловска хрисовуља садржи и одељак о правима земљорадника, властеле, свештенства и сточара, као и о начину обраде земље и испуњавања осталих обавеза. Што се тиче винограда, у делу текста хрисовуље, насловљеном Закон Србљима, стоји: „и виноград да обрађује сваки њо закону као у Студеници у Светиој Симеона”.³⁴ „Закон Светог Симеона и Светог Саве” који је предвиђао одређене работе и одређене дажбине у натури које су теретиле зависне земљораднике, односивши се првенствено на поседе Студенице и Милешеве, примењиван је на свим потоњим манастирским властелинствима и прошириван новим одредбама. На тај на-

27 *Светоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 129–130; Види: Мишић, 2013, 41.

28 *Светоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 130; Ивановић, 1959, 232.

29 *Светоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 130.

30 Исто, 128–129, 48–49.

31 Исто, 140.

32 Исто, 144.

33 Исто, 139.

34 Исто, 140.

чин, ширењем површина под виновом лозом током XIII и XIV века, у поменути закон уношене су одредбе и о обрађивању винограда.³⁵ На основу овог закона, тачније Дечанске хрисовуље, меропси, сокалници, занатлије и отроци, као и попови били су дужни да сваке године обраде деоницу манастирског винограда површине једног мата (939,18 м²), па се може закључити да је исто важило и за светоарханђеловско властелинство.³⁶

С обзиром да се на поседима манастира Свети Арханђели помињу и многи властеличићи са виноградима (Новак Пеција, Орландо Мицовић...), у оснивачку хрисовуљу унета је одредба и о обавезама властеле: *”И власиела која се налази у цркве, да ору свакоја живија бедбу, и шито узоре да завлачи; и сена да коси један дан и здене; и по парцелу винограда; и иуи са иуманом.”*³⁷ Ако се узму у обзир основне обавезе властеле, на основу „војничког закона” и „Закона Светог Симеона и Светог Саве” - чување и одбрана манастирских утврђења и давање оружане пратње игуману током пута - долази се до закључка да је цар Душан увео новине на светоарханђеловским поседима, тачније учешће властеле у пољским радовима.³⁸ Навођење „парцеле винограда” у тексту упућује на извесну могућност да је земља засађена виноградима била испарцелисана, тј. подељена на приближно једнаке површине, што је вероватно давало увид и у број парцела на властелинству и олакшавало одређивање обавеза зависног становништва.

У одређивању обавеза свештенства Светоарханђеловска хрисовуља такође се позива на „Закон Св. Симеона и Св. Саве”: *„А који се попови налазе у целој области Арханђеловој, да им је закон о винограду, и о орању, и о другој работи као што је закон у Студеници и у Свештој Симеона.”*³⁹ Дакле, већ је објашњено да су попови у Студеници и Милешеви у погледу обраде винограда третирани као зависно земљорадничко становништво. Међутим, давање предности „закону о виноградима” над „законом о орању”, показује да је обрађивање манастирских винограда представљало најважнију и основну „работу” попова, како оних са баштином, тако и оних без ње.⁴⁰

35 Благојевић, 1979, 140.

36 Исто, 140, 142.

37 Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 141.

38 Благојевић, 1979, 163–164.

39 Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 143.

40 Благојевић, 1979, 143–144. Попови без баштине били су дужни да извршавају све обавезе као и меропси уколико би за издржавање од властелинства узели више од "три њиве законите". Када је у питању обрађивање манастирских винограда, олакшице на светоарханђеловским поседима нису постојале.

С обзиром да је цар Душан својој задужбини потчинио и више арбанашких и влашких катуна, обавезе и права сточарског становништва садржане су у хрисовуљи у одељку „Закон Власима”. Иако су и арбанашки и влашки катуни на властелинству Светих Арханђела егзистирали као стална насеља стационирана у жупским пределима⁴¹, једино је арбанашко становништво било у обавези да обрађује манастирске винограде, с обзиром да је по питању радних обавеза изједначено са земљорадничким становништвом- „А Арбанаси који се налазе у цркви да рабoиџају као и Србљи, и да дају од одра динар или њолукницу жиџа”.⁴² Будући да ни у једном дарованом катуну нису забележени виноградни⁴³, Арбанаси су обрађивали арханђеловске винограде изван својих атара.

У Светоарханђеловској хрисовуљи установљен је и такозвани „мертик хлебни и вински” који је требало свакодневно делити сиротињи, као на поседима манастира Светог Стефана у Бањској. Вино се делило ујутру и увече, а током поста једном дневно сем суботе и недеље, болеснима исто као и здравима.⁴⁴ Вино су на име „месечине” добијали и Власи Добрушинци који су напасали манастирске кобиле, становници села Брод задужени за чување манастирских кобила, као и „дванаесторица братије”, односно пастири задужени за чување и напасање стоке. Иако је одређено да се вино даје Добрушинцима онолико колико добијају калуђери у манастиру, тачна количина остаје непозната.⁴⁵

Велики број винограда на поседима Светих Арханђела сведочи о знатном ширењу виноградарства у првој половини XIV века, али и о потреби цара Душана за стварањем једног од најбогатијих манастирских властелинстава у српским средњовековним земљама. Уношење општих одредби у оснивачку хрисовуљу које су обавезивале све земљораднике, свештенике и властелу на обрађивање винограда осликава велики значај ове привредне гране, пружајући доказ и о постојању знатне радне снаге која је очигледно добро познавала начин обрађивања и гајења винове лозе, стичући искуство најпре на сопственим поседима. Заокруживање манастирских винограда комасацијом у призренском метоху, тј. најближој околини Св. Арханђела, потчињавање села, људи и цркава са виноградима и подизање нових предузимано је у циљу стварања што већег манастирског виноградарског простора. С обзиром да се манастирско

41 *Светоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 79.

42 Исто, 141.

43 Исто, 135. Виногради се помињу једино у међама катуна у Хвосну, Синајинци: "...од студенца право међу инограде у Орландин камен,...".

44 Исто, 19, 141.

45 Исто, 142; Благојевић 1979, 156- 157.

братство као заједница, за разлику од инокосних породица, није увећавало остваривани су велики вишкови вина којим се засигурно трговало на призренском тргу. У прилог томе јесте и чињеница постојања потребе да се калуђерима Св. Архангела забрани да узимају у закуп жито и вино ради препродаје, или да дају новац под интерес.⁴⁶ Овај податак говори и о томе у којој су мери у Призрену били развијени робно-новчани односи у првој половини XIV века. Горњи град или Вишеград у близини манастира, који је чувао улаз у призренску котлину, замењен Призренској епископији и предат арханђеловском властелинству служио је као велико складиште манастирског вина и жита.⁴⁷ Призрен је као град био нарочито захвалан за трговину и привредни живот уопште, будући да се налазио на једном од најзначајнијих средњовековних путева, са тргом активним током целе године, на коме се обављала купопродаја различитих артикала.⁴⁸ Сав приход од трговаца на панађуру- сајму одржаваном 8. новембра на дан Св. Архангела припадао је манастиру, док је цар Душан својој задужбини уступио и царину која се убирала пред поменути празник, као и уочи Спасовдана, односно 7. новембра и 4. маја.⁴⁹ Постојање дубровачке колоније у Призрену такође је било од великог значаја за трговину, док је сам град 1332. одређен и за стално седиште дубровачког конзула у Србији.⁵⁰ Имајући у виду да се вино произведено у градском метоху Новог Брда, као и у Астареји, најближој околини Дуброника, није опорезивало, питање је да ли је исти закон важио и за вино призренског метоха.⁵¹ Мимо тога што је представљало значајан артикал у средњовековној трговини, вино је коришћено и за свакодневне потребе манастирског живота, нарочито у причешћу. Може се претпоставити да је конзумирано и од стране многобројне призренске властеле, која се у Светоарханђеловској хрисовуљи помиње са својим „дворовима”.

Библиографија

- Светоарханђеловска хрисовуља, 2003 – С. Мишић и Т. Суботин- Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
 Благојевић, 1973- М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

46 *Светоарханђеловска хрисовуља*, 2003, 141.

47 *Светоарханђеловска хрисовуља* 2003, 120; Ненадовић, 1966, 8–9.

48 Благојевић, 1992, 81–83. На Призренском тргу (на локалитету "тржиште") И Которани су имали своју "кушту воштану"– зграду у којој се прерађивао восак.

49 Исто, 83.

50 Манкен, 1960, 26.

51 Благојевић, 1973, 137–138.

- Благојевић, 1992- М. Благојевић, *Град и жупа- међе градској групића*, Социјална структура српских градских насеља (XII– XVIII век), Одељење за историју ФФ у Београду, Народни музеј у Смедереву, Београд- Смедерево 1992, 67–84.
- Благојевић, 1979- М. Благојевић, „Закон Свѣтога Симеона и Свѣтога Саве”. Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 129–166.
- Ненадовић, 1966- С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Свѣтих Арханђела код Призрена*, Београд 1966.
- Мишић, 2013- С. Мишић, *Заселци у средњовековној Србији*. БИГ 4, Београд 2013, 39–49.
- Манкен 1960- И. Манкен, *Дубровачки њаџрицијаџи у XIV веку*, Београд 1960.
- Ивановић, 1959- Р. Ивановић, *Власѣлинсѣво манастира Арханђела код Призрена*. Историјски институт, Београд 1959.

Marina Štetić

VITICULTURE ON ST. ARCHANGELS MONASTERY ESTATE NEAR PRIZREN

The great number of vineyards on St. Archangels monastery estate near Prizren are evidence to a considerable growth of viticulture in the first half of the XIV century, in accordance with the general prosperity of medieval Serbian state and also with the necessity of emperor Dusan to create one of the richest monastery estates. The vineyard estates of this monastery were formed by subordinating villages, people and churches with vineyards, grouping the pre-existing, and planting new vineyards (as the case in Senjani village). In the very city – Prizren metoh –three churches with over 20 vineyards were subordinated to St. Archangels monastery while the monastery estate round up was completed by joining lands. Out of 40 Prizren zupa villages given to St. Archangels, there were vineyards in the surroundings of 8 villages, while outside Prizren zupa there were some in Pilot, Polog, around Skoplje, on Beli Drim river in Albania, in Veles and Strumica. Good farmland in city metoh and fertile Prizren zupa, densely populated and one of the richest in medieval Serbia, with the Prizren city as an exptionally significant commerce and handcraft centre, provided ideal conditions for growing grapevine. The inclusion of general provisions into the founding charter which obliged all „Serbes” (*merophs*), priests, nobility and the one part of Walach population to cultivate vineyards showcases the great importance of this branch of industry.

Key words: *vineyards, viticulture, seignior, monastery St. Archangels, Prizren metoh, Prizren zupa, Serbian medieval lands, the first half of the XIV century.*

UDC: 94(497.16 Будва)“04/14”
091=811.13”17”
ID BROJ: 219143180
Изворни научни чланак
РаД је примљен 19.05.2015.
РаД је прихваћен: 21.05.2015.

Vladan Stanković,
Associate, International center for orthodox studies
Obrenovićeва 20, Niš
vstankovic40@yahoo.com

THE LOCATION OF TOPONYM „FONTANA” IN BUDVA

Indicating the already available works but also thanks to the process of digitalization and availability of new maps it is now possible to locate some regions unknown to science so far. Researching the area of Budva and its diocese in the medieval age, among sparse Roman toponyms we consider Fontana, Fiumura and Arcere recorded by Petar Marković. Based on the seventeenth century map made by Eraut, an attempt will be made to locate one of three mentioned toponyms. This would show the significance of map in medievalism, and also the need to research as many maps as possible, both digitalized and non-digitalized ones, which are currently located in National libraries throughout Italy and especially in that of Venice, in order to properly and fully use the data these could provide.

Key words: *Budva, Map, Roman toponyms, Fontana, cartographers*

When it comes to the introductory part of the paper, we will not start with listing the historians, either domestic or foreign, who contributed to the development of cartography and pointed out the significance of the map as an aid for history, and therefore in medieval studies. At the beginning we will convey the story of Lewis Carroll.¹ The told an interesting story about German cartographers. German cartographers are known as skillful and very good cartographers. Cartographers who had always strived for perfection. As such, they wanted to make the perfect map of Germany, map in the scale 1:1. Realizing that it would be impossible to open the map of that scale, one of the cartogra-

---

¹ The writer of the book: *Alice's Adventures in Wonderland*.

phers then suggested that Germany be the map of Germany. It would be the right size and proportion, the perfect map. Knut Ćelstali, also conveying this story in his book *The past isn't what is used to be anymore*, concluded that the only historical research and representation cannot be a mere reproduction of reality where the scientist more or less mechanically adjusts all information. “We cannot just passively register. We cannot include all. We need a tool, which helps us choose how we will go on. We are creating a model.”²

The map as a model is also the view of the historian Peter Burke. Burke is introducing the view that in both the map and the model, the usefulness depends on the omission of some parts of reality. The model is an intellectual construction which simplifies the reality in order to emphasize what is common and typical and what represents the group of similar elements. The map should be viewed as a source, as a model that can ask questions but also provide answers.³ What we should pay particular attention to are the preconditions of critical use of the map. Knowing its place in the cartographic tradition, relationship to the previous maps, authenticity, dependence on earlier sources etc. All of these are basic steps that need to be taken when working with maps.⁴ This view, representation but also (its) justification lies in the question that S. Ćirković asks: “Isn't in historiography as well as in cartography great scale needed for accuracy, isn't accuracy possible only when we represent a small land area on a big area of the map, when representation is detailed and expansive enough to take into account as much details and specific circumstances as possible?”⁵ It should be mentioned at the very end of this paper the definition of history given by E. H. Carr: “...study of a man and his environment, the effects of man on the environment and the environment on the man. The goal of the study is the same: to increase human understanding and mastering of the environment.”⁶

Precisely this definition is largely approaching the final defining of the map. Therefore, the coherence and mutuality between cartography and historiography are quite clear.⁷ That is why it is really hard to imagine the work of contemporary historians without the map, the map as a historical source.⁸ Cartography has a long and interesting history, that really reflects the state of cultural activity, but also human perception of the world, in different time peri-

2 Ćelstali 2003, 162. (pp. 162–179).

3 Berk 2002, 36.

4 Ђирковић 2007, 255.

5 Ђирковић 2007, 256.

6 Carr 1987, 86.

7 Ikonović – Živković 2007, 153–164.

8 Ђирковић 2007, 255–256.

ods.⁹ Cartography had developed since the ancient times, only to reach its peak in the work of Claudius Ptolemy.¹⁰ From this time period Peutinger table should also be mentioned (*lat. Tabula Peutingeriana*).¹¹ Medieval maps in history of cartography represent, geographically, failed compilations of already old data from the antique maps and speculative function. Development of the map in medieval times had two different courses. Those are so called T-O maps created under the influence of scholastic teachings of the Church and its ideas about the world and the country. And the other, big color maps of the world, of which only a few copies are saved. During the other course were developed so called maritime or portolan charts¹², primarily during the development of maritime.¹³ Due to that approach, the medieval maps were usually reduced to rough drawings. They show that there was a little progress since Ptolemy's map and his work. Maps from VI to XIV century are often called monastery maps, after the place of origin of course. In these maps the orientation is according to the Bible as well, therefore the East is at the top of the map. Because of that the knowledge of the antique cartographers was better used by the Arabic cartographers. Idrisi's map of the world (*lat. Tabula Rogeriana*) is of special importance for us. The map represents the compilation of Ptolemy's Geography, Arabic sources and geographical knowledge of Western Europe of that time. Europe, however, learned about Idrisi only in 1592. when abbreviated edition of Geography was printed in Rome.¹⁴ The beginning of the XV century¹⁵ marks a new era in European cartography. It leaves rigid principles of the Middle Ages, especially the Christian-theological view of the world and science.¹⁶ Of special importance for cartography of our regions, primarily the coast, is Italian cartography, which has experienced a boom in the XVI century. Italy became the center of production and trade¹⁷ of geographical

9 Thrower 1972, 1–2.

10 More on ancient cartography and its significance for our region see: G. Škrivanić, *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, Antic maps, Belgrade, 1975.

11 This map is a medieval copy of the map of Roman roads, which is now in *Österreichische Nationalbibliothek* in Vienna. A good reconstruction of the map with the help of technology can be seen on the site: <http://www.omnesviae.org/>. (24.2.2015). While the map itself we can see on the site: <http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/index.html> (24.2.2015).

12 О поморским картами види у: Томовић, 1972, 79–99; Томовић 1991, II; Campbell 371–463, 1987. (with older literature).

13 Томовић 1991, 26; Мишић 2000, 41–52.

14 Мишић 2000, 41–42.

15 Николић 1979, 67.

16 Николић 1979, 67.

17 Tooley 1978, xiii. Points out that the map and its making in that period represented a clean business.

maps.¹⁸ Although Venice, Italy in general, with new geographical discoveries was slowly falling behind others in cartography, it still had significant names in cartography. At the first place Coronelli should be set aside (Vincenzo Maria Coronelli)¹⁹, his contribution is great. His high reputation in Venice, Vatican, Paris, speaks about reliability and awareness of this cartographer.²⁰ In this period Eraut also created (Eraut, Napoleone Francesco). His map of Budva²¹ has a significant contribution in the location of toponyms which will be discussed in further work. In the case of Budva region, its diocese, the importance of map will be shown. In science, it was found that the city practically identified with the diocese.²² At the Zeta coast, including Budva, the spiritual authority of Bishop extends and coincides with the area of city districts.²³ Based on the canons of the Roman Catholic Church the Episcopal See can only be in town, therefore it is common a common notion that a settlement is considered a town if there is some church see in it.²⁴ Diocese (lat. Diocesis, in western Christianity bishopric) within the use of the church represents administrative area of the Church.²⁵ The question of the area of Budva district was addressed in science in the works of Ž. Bijuklić and M. Antonović.²⁶ Unlike some other cities at the Zeta coast, Budva district is less known due to the lack of sources. Charters of the Serbian rulers who affirmed the borders are not saved. From the confirmation of Budva rights by various authorities, we also have no information about the borders.²⁷ Reconstruction of the area of Budva municipality can be established only based on the Annals of Budva and the city statute.²⁸ It should be mentioned that the area which is under the city jurisdiction and

18 Živković 1990, 12. Significant cartographers from Venice should be particularly pointed out: Giacomo Gistaldi, Paolo Forlani, Fernando Bertelli, Simone Pinargenti, Gian Francesco Camocio...

19 The list of works in the national library Marciana in Venice: <http://geoweb.venezia.sbn.it/geoweb/HSL/Coronelli/Coronelliana.html> (24.2.2015)

20 Živković 1990, 12.

21 Budva was the object of the authors interest but also master thesis: *Будванска епископија између Венеције и Србије у првој половини XV века* which was defended at the Faculty of Philosophy in Belgrade, under the mentorship of professor Dr. M. Antonović.

22 J. Kalić 1992, 23.

23 Mitrović 2007, 31.

24 Антоновић 2003, 23. with emphasis on older literature.

25 Линч 1999, 494. Diocese is the area run by bishop with the help of the lower clergy. Diocese was from the earliest years equated with the town.

26 Вујклић 1988; Антоновић 2003.

27 Благојевић 1992, 71; Антоновић 2003, 209.

28 Вучковић 1988; Ивановић 1965; Ивановић 1978; Toponyms that are offered here are very important, on the importance of toponyms see work Mišić 2012, 22–33.

where special land relations are applied represents the city district.²⁹ The district is almost never static, and the factors that contribute are the geographical conditions, political (internal and relations with the hinterland) and demographic movements.³⁰ The expansion of the city district at Zeta coast was possible in only two ways: patient economic penetration into the hinterland or waiting for the political circumstances to change.³¹ Territory that was included in Budva municipality in statutory provisions was referred to as “terra nostra”, differentiating the narrow city core called “citta” from the area outside of the city walls, i.e. the district called “distretto”. However, the statute does not bring us further guidelines and does not specify where those borders were spread at the time of the adoption of the statute. In the Statute itself several localities are mentioned Celestrina (Celestine), Papratina, Šušanj (Sussana) as well as the countrymen from the village Markovići.³² Based on the statute of Budva, today still enigmatic toponym Celestrina, represented the church property, i.e. the possession of Budva capitol.³³ The toponym of this name is located in the vicinity of Budva. Approximate determining of the precise location, but also its affiliation to Bar, during the XV century we can observe based on the instructions of Venice to Azelin Boca who visited Turkey as a Venetian envoy. The instructions he got, which he was supposed to present to the Sultan, stated that is should be explained that Venice wants peace with Balšići with the surrender of Budva and the entire district. On the other hand, Venice was supposed to peacefully enjoy its possessions from Celestrina at St. Marija Ratačka to Skadar.³⁴ Venetians demanded in those war years the monastery which had belonged to them, however, on their estates the situation was controlled by Balša III. During 1409. the Senate sent one legation to Jelena Balšić for negotiations, specifically demanding that the abbey of St. Marija Ratačka with its possessions belongs to the Republic.³⁵ Physical detachment of Celestrina and its partial legal separation didn't separate it from Budva district until the moment when turbulent times occurred. It is completely possible that this coincides with the rise of Paštrovići, which maybe caused its separation.³⁶ Among the properties said to belong to bar in 1443. is also Celestrina.³⁷ When it comes to Papratina,

---

29 Антоновић 2003, 182.

30 Антоновић 2003, 179.

31 Антоновић 2003, 181.

32 Вучковић 1988, 72; Вужклић 1988, 39.

33 Антоновић 2003, 209.

34 Valentini VII, nr. 1473.

35 Spremić 2005, 171.

36 Антоновић 2003, 211.

37 Valentini XVIII, nr. 4860.

the Statue cites it in the clause in which it prohibits leasing the land to peasants who live outside of the district, at Papratina.³⁸ In close proximity to Celestrina there is a village Šušanj, whose peasants were allowed to feed the cattle in the district with the duties that were given to kaznac.³⁹ The toponym Šušanj exists even today. The reason why these toponyms survived all redactions and transcripts of the statute is belonging to the parish and the special economic relations with Budva.⁴⁰ The other source which provides information for reconstruction are “the annals of Budva”, from the writer Krsta Ivanović. In 1650, he noted that in time of “gothic dukes” the border of Budva went from Bečići (river), over Three Studenca, Koliješ (Kolježa, Colieso), Majstor and Đurđevac (church), then down the stream Drenovištica to the Red rock. From these toponyms we can see that Zavala, Maine, Pobori and part of the Grbaljska parish belonged to Budva commune.⁴¹ However, over time the area decreased under various circumstances, that in time of Ivanović the area under the jurisdiction of Budva included the area of Bjelaštica (creek), to Prijevor with Seoce (village) under the hill of St. Spas.⁴² Maritime borders, according to Ivanović, have been preserved and extended from Bay of Kotor to the Black Cape. By reducing its district, Budva managed to retain the sea, especially as its economic area.⁴³ The information about maritime border we found in the document that was created some time earlier⁴⁴, preserved in the State archive in Venice. In this document the people of Budva are addressing the Senate asking that Paštrovići need to pay customs of marketing wine and other goods, because the latter were located on their territory whose *old border* went from the Black Cape to the Bay of Kotor.⁴⁵ The people of Budva then referred to the privileges that they submitted as evidence for the recognition of their rights.⁴⁶ This requirement was not met, but it points out the fact that the people of Budva in time acquired

38 Вучковић 1988, 101; Вујклић 1988, 222; Антоновић 2003, 211. Regarding the locating M. Antonović quite rightly concludes that Papratina cannot be equated with Dukljaninovo because it was between Bar and Ulcinj, which is still far from Budva for any kind of relationship with it.

39 Вучковић 1988, 101; Вујклић 1988, 19, 87; Антоновић 2003, 211.

40 Антоновић 2003, 212.

41 Ivanović 1965, 646–647.

42 Ivanović 1965, 647; Антоновић 2003, 212. The circumstance that led to that change is a time-consuming process of declining of the commune after the death of Emperor Dušan until the consolidation of power of Venice.

43 Антоновић 2003, 213.

44 1. December 1587.

45 Farlati also provides the information about the sea border. Farlati 1817, 211.

46 Stanojević 1985, 186.

the forgeries to achieve their territorial claims.⁴⁷ The western border of Budva district, according to the properties of Kotor, is known based on the peace agreement between Serbia and Venice from 1426. The border line went from the Cape Jaz, over Prijevor and Dubovica to Master.⁴⁸ The western border of the Budva district even more known based on the Charter of the Emperor Stefan Dušan about the limits of Kotor.⁴⁹ For exploring the area of Budva episcopate we can use the notebook of canons by Petar Marković, which was created in 1708.⁵⁰ The significance of this document is reflected in the list of goods of St. John the Baptist church, in which it is stated who are the owners of the land, neighboring land, then what crop is grown, its size, charges and other information. Unfortunately, this document has not been published yet, and it is kept in the Croatian Academy of Science and Arts. It is particularly important that the names of the regions are mentioned, allowing us to better observe the size of Budva district. The following toponyms are mentioned⁵¹: Gospoština⁵², Topliš, Bjelin valley, Baba valley, Bražde, Fontana, Fiumura, Bjelaustica, Blato, Arcere, Podspilice, Stražnica, Karžulice, Brdo, Dubovica, Carine. Listed toponyms match the ones found in documents from earlier times, the end of XV century. Unlike its western neighbor Kotor and southeastern Bar, Budva indicates a poor image in the number in toponyms, especially toponyms of Roman origin. If we take into account that Celestrina, Šušanj, Sambro, toponyms of Roman origin, belonged to the so-called “overseas” possessions of Budva, which are much closer to Bar.⁵³ The only toponyms of Roman origin within the district are listed in the already mentioned notebook by Petar Marković, and those are Fontana, Fiumura and Arcere. Fiumura, according to the professor M. Antonović, came into existence only during Venetian rule and represents

47 Антоновић 2003, 213. About Paštrovići and relationship with Budva further Božić 1979, 106–155.

48 Valentini XII, nr. 3075. Антоновић 2003, 206–209. It should be emphasized that the toponym *Saxo Roso* (Red rock), which was on the border between Kotor and Budva. About the area of Kotor district further Антоновић 2003, 199–209; Mitropvić 2007, 31–38.

49 Ćirković 2011, 37–58. (Updated and prepared for printing by Đorđe Bubalo)

50 Unfortunately this document has not been published so far and it wasn't available to the author, it is kept in the Croatian Academy of Science and Arts, Marcovich Petrus, *Terminationes seu decreta ac alia acta ad futuram cautellam et regulam pro bono regime ecclesiae cathedralis s. Johannis Baptista de Budua, Arhiv Jazu, sign I d. 103.* (As quoted by Ž. Bujuklić). The significance of this document is reflected in the list of goods of St. John the Baptist church, in which it is stated who are the owners of the land, neighboring land, then what crop is grown, its size, charges. Bujuklić, *Legal regulations*, 40.

51 About the development of toponymy see: Škrivanić 1971, 115–121.

52 Ivanović 1965, 626. Near Gospoština which is located near the walls, there is also a locality called Friar's fields.

53 Антоновић 2003, 248–249.

an Italian word with a domestic ending.⁵⁴ Fontana is a toponym of Roman origin the location of which we can determine based on the map made by *Eraut, Napoleone Francesco*.⁵⁵ The toponym Fontana is drawn at the spring of the river Grđevica which is located northeast of Budva. The word *fontana* is of Latin origin, and its meaning is spring.⁵⁶ In that way the location of one of the three toponyms cited by Petar Marković was determined, which are located in the district of Budva.⁵⁷ Not having this detailed map of Budva by some other author is the aggravating circumstance for confrontation of two maps. But in spite of this fact, based on the other maps created by Eraut, primarily of the towns at the Adriatic coast, with as much precision and detail, it tells us about the awareness and knowledge of this cartographer in the service of Venice.⁵⁸ Thanks to digitalization and availability of new maps it is possible to determine the location of some localities which were unknown in science until now. This showed the importance of map in medieval studies, in science in general. It demonstrated the need to examine as many maps that were digitalized, and those that are not and are found in national libraries, primarily in Italy, especially the one in Venice⁵⁹, to utilize as much new information that they could give us. That would help us improve even more the significance of map, cartography and its place as an auxiliary historical science.

List of References:

- Вучковић, Никола (прев.) (1988): *Сѣаѣуѣ Бѣдѣ*, Будва, Историјски архив Будва.
- Farlati, Daniele (1817): *Illyricum Sacrum VII, Venetiis*.
- Valentini, Joseph (1969–1979): *Acta Albaniae Veneta II–III (2–24)*, Munchen.
- Антоновић, Милош (2003): *Град и жѣа у Зеѣском ѣриморју и северној Албанију у XIV и XV веку*, Београд: Историјски институт Београд.
- Berk, Piter (2002): *Istorija i društvena teorija*, Beograd: Equilibrium.
- Благојевић, Милош (1992): *Град и жѣа – међе ѣрадској друѣѣва*, у: Калић, Јованка (ур.) *Социјална сѣрукѣура срѣских ѣрадских насеља (XII–XVIII)*, Смедерево, 67–84.

54 Vujković 1988, 40; Антоновић 2003, 249. (Ita. -mura/wall)

55 http://iccu01e.caspur.it/ms/internetCulturale.php?id=mag_GEO0025813&teca=GeoWeb++Marciana date of downloading (1.3.2015).

56 Kostrenčić 1973, 470.

57 Тош 2008, 87. "Историјар воли изворе коју су временски и изворно ближи доѣајајима али и извори удаљени од доѣајаја имају свој значај."

58 Other maps can be seen on the site: <http://www.internetculturale.it> (1.3.2015).

59 <http://marciana.venezia.sbn.it/> (1.3.2015)

- Бујуклић, Жика (1988): *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Никшић: Историјски архив Будва.
- Campbell, Tony (1987): *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, 371–463, in: J. V. Harley (Ed.) *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, University of Chicago Press.
- Carr, Edward Hallett (1982): *What is History?*, Cambridge University Press and Penguin Books.
- Ćelstali, Knut (2003): *Prošlost nije više što je nekad bila*, Beograd: Geopoetika.
- Ђирковић, Сима (2011): *Повеља цара Стефана Душана о границама Кошора*, Стари српски архив 10, 37–59. (Допунио и за штампу приредио Ђорђе Бубало)
- Ђирковић, Сима (2007): *О историографији и методологији*, Београд: Историјски институт Београд.
- Иконовић, Весна Живковић, Драгица (2007): *Методолошки концепти картографије*, Гласник српског географског друштва, свеска LXXXVII – бр. 2, Београд, 153–164.
- Ивановић, Крста (1965): *Будвански анали I*, Вучковић, Никола (ур.) Историјски записи 22/4, 623–652.
- Ивановић, Крста (1978): *Будвански анали II*, Вучковић, Никола (ур.) Бока 10, 287–307.
- Калић, Јованка (1992): *Словени и Византијско урбано наслеђе*, у: Калић, Јованка (ур.) *Социјална географија српских градских насеља (XII–XVIII)*, Смедерево, 21–34.
- Kostrenčić, Marko (1973): *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae I*, Zagrabiae.
- Линч, Џозеф (1999): *Историја средњовековне Цркве*, Београд: Слио.
- Мишић, Синиша (2000): *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник Историјског Архива Ваљева 34, 41–52.
- Мишић, Синиша (2012): *Топонамстика као извор за историјску географију*, у: Студије о средњовековном Полимљу, Ниш, 22–33.
- Митровић, Катарина (2007): *Млетачки вјесник Кошора: 1420–1513*, Београд: Утопија.
- Николић, Милица (1979): *Ренесанса Птоломејеве географије*, у: Шкриванић, Гавро (ур.) *Monumenta cartographica Jugoslaviae [Картографска грађа] : средњовековне карте. II*, 67–90.
- Спремић, Момчило (2005): *Прекинути ујон, Српске земље у јозном средњем веку*, Београд.
- Станојевић, Глигор (1985): *Документи за ироучавање друштва Кошора, Будве и Паштровића*, Бока 17, 170–184.
- Шкриванић, Гавро (1971): *Најважније етапе у развоју топонимије југословенских земаља на старим картама*, Историјски часопис, књ. XVIII, 115–121.

- Thrower, Norman.J.W. (1972): *Maps and men, An examination of cartography in relation to culture and civilization*, New Jersey: University Of Chicago Press.
- Томовић, Гордана (1979): *Југословенске земље на средњовековним њоморским картама*, у: Шкриванић, Гавро (ур.) *Monumenta cartographica Jugoslaviae* [Картографска грађа] : средњовековне карте. II, 35–64.
- Томовић, Гордана (1972): *Поморска карта Анџелина Дулицерта из 1339. г.*, Историјски часопис, књ. XIX, 79–99.
- Томовић, Гордана (1999): *Српске земље у европској картографији до краја XV века*, у: Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања: зборник радова са округлог стола Историјског института. Подгорица, 189–198.
- Томовић, Гордана (1991): *Територија Србије на картама до 1600. године*, Срејовић, Драгослав (ур.) *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд, 21–52.
- Tooley, Ronald Vere (1978): *Maps and Mapmakers*, London: Dorset Press.
- Тош, Џон (2008): *У истраживању за историјом*, Београд: Clío.
- Živković, Siniša (1990): *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama : XVI, XVII i XVIII vek*, Beograd: Narodna biblioteka Srbije.

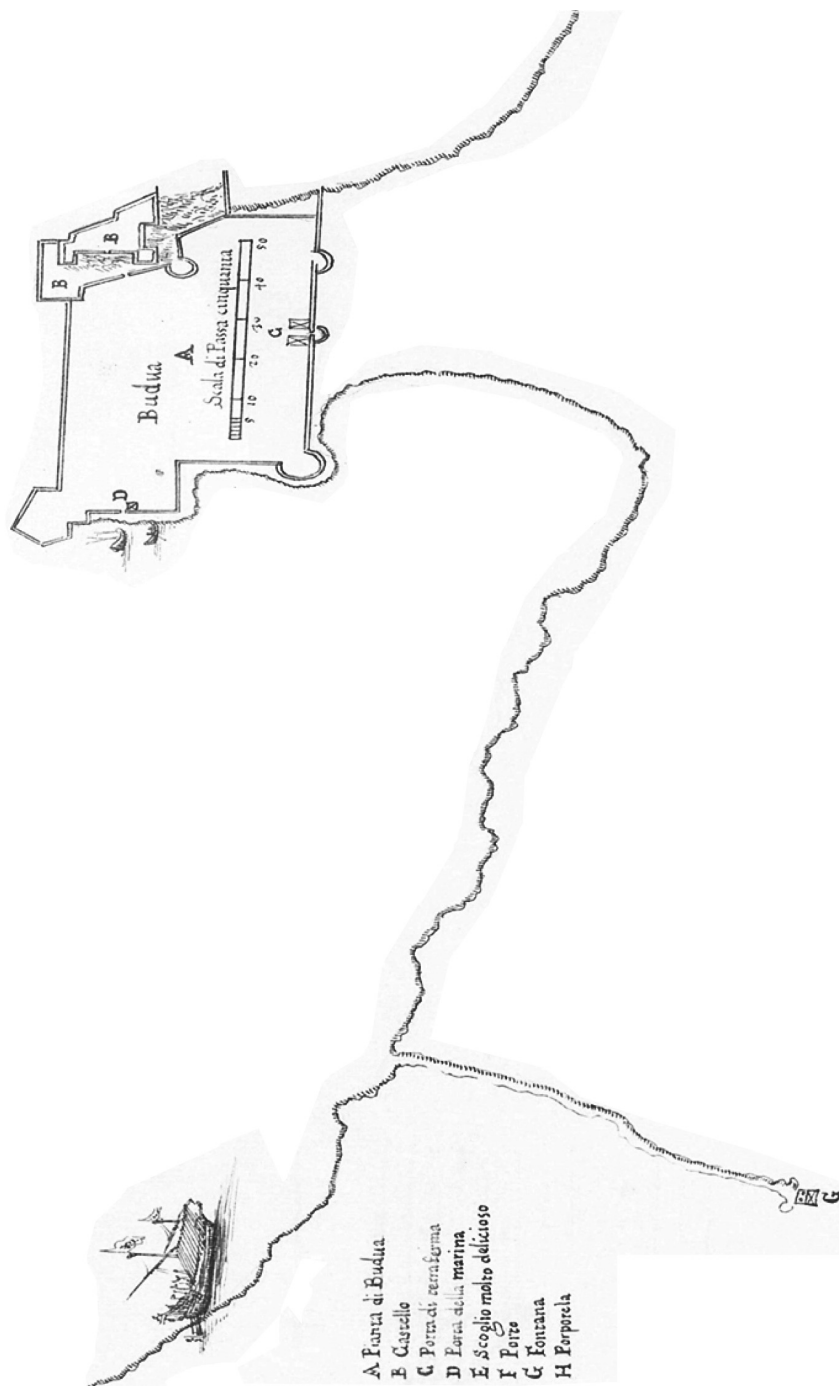
Владан Станковић

ЛОКАЦИЈА ТОПОНИМА „ФОНТАНА” У БУДВИ

У подручју средњовековне Будве и њеног залеђа запажамо мањи број романских топонима. Топоними (микротопоними, хидроними, ороними), нам омогућавају делимично да сагледамо и етнички елемент на одређеном подручју. Они су нам познати из забележака будванског каноника Петра Марковића. Истраживајући Будванску епископију било је неопходно прегледати и све познате карте на којима је Будва била уцртана. На основу карте картографа Ераута која потиче из XVII века извршена је убикација једног романског топонима. Овакав пример је показао значај карте, посебно за средњовековну историју, имајући у виду чињеницу да су њени историјски извори прошарани празнинама.

Кључне речи: *Будва, маја, романски топоними, Фонтана, картографија.*

CONTRIBUTION:

http://iccu01e.caspur.it/ms/internetCulturale.php?id=mag_GEO0025813&teca=GeoWeb+-+Marciana;
аутор карте: Eraut, Napoleone Francesco; датум настанка карте 29. 07. 1682.

Marija Kocić

naučni saradnik

Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu

email: marijakocich@gmail.com

TRGOVINA ENGLESKE SA LEVANTOM U DOBA VELIKOG TURSKOG RATA (1683–1699)*

Istraživanje je usmereno na otkrivanju uzroka pada razmene Engleske sa Levantom u kriznim godinama Velikog turskog rata (1683–1699). Utemeljeno je na arhivskoj građi iz Nacionalnog arhiv u Londonu (*The National Archives at Kew Gardens, London*). Svrha rada je pored ukazivanja na najznačajnije momente koji su uticali na ovu tendenciju, i da pokuša da pruži naučno objašnjenje, utemeljeno na validnim dokumentima, ukupnog kursa engleske spoljne politike prema osmanskom Levantu krajem XVII veka.

Ključne reči: *Engleska, Levant, Osmansko carstvo, trgovina, Veliki turski rat.*

U trenutku kada je došlo do Velikog turskog rata (1683) Engleska je još uvek očekivala da može da sačuva svoj položaj na Levantu, stečen u doba Kandijskog rata (1645–1669).¹ Pomenuti sukob verifikovao je prisustvo „severnih nacija” na osmanskom delu Levanta, koji im je otvorio vrata krajem XVI veka.² Međutim, do 1686. počele su se u engleskoj trgovini sa Levantom osećati posledice krize.³ Prema pojedinim istoričarima do ovoga je, međutim, došlo nekoliko godina ranije.⁴ Tako je Alfred Vud (*Alfred Wood*) period

---

* Rad je rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija zapadnog Balkana* (ev. br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

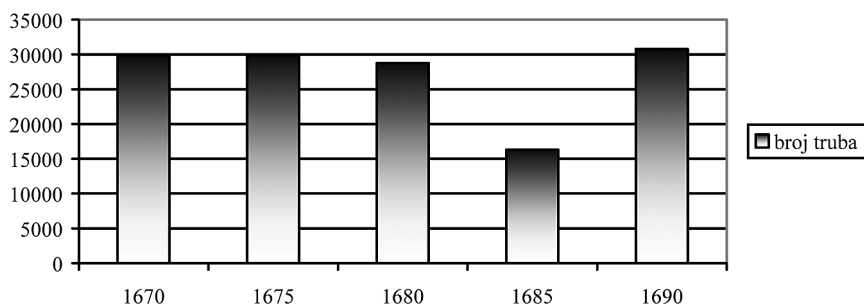
1 O tome detaljnije u: Kocić 2014a,

2 O tome detaljnije u: Коцић 2010a,

3 Weller Singer 1828, I, doc. CLXXIX, 522; Dublin, 29. VII 1686.

4 Wood 1964², 102.

„transformacije” odnosa Engleske prema Levantu datirao između 1680. i 1688. godine.⁵ Međutim, statistički podaci koji se mogu dobiti iz poslovnih knjiga Levantske kompanije ukazuju da je 1685. zabeležen prvi drastičan pad u izvozu engleskog tekstila prema Levantu (grafikon 1), čime se na najbolji način dokazuje da je Veliki turski rat od samog početka negativno uticao na određene poslovne krugove u Engleskoj. Uskoro je za ambasadora izabran Vilijam Trambul (*William Trumbull*, 1686–1689),⁶ čiji su napori ostali usmereni na popravljajući negativnog bilansa trgovinske razmene.

Grafikon 1; Izvoz engleskog tekstila na Levant u periodu od 1670. do 1690.⁷

Način na koji je ova trgovina održavana pokazao se nedovoljnim u novonastalim okolnostima. Mirovna inicijativa koja se javila na Porti u leto 1688. pružala je nadu engleskim trgovcima umreženim u nju.⁸ Ona se javila u pravom momentu po engleske interese. Naime, te godine Uprava Levantske kompanije dobila je vesti od blagajnika u Carigradu da prihod od *konzularine*⁹ nije dovoljan, zbog čega je tražio odobrenje dodatnog nameta od 2% na svaki brod koji uplovi u neku od osmanskih luka.¹⁰ Na taj način Uprava Levantske kompanije nadala se da će uspeti da pribavi sredstva za plate konzulima i ambasadoru u Cargardu. Ranije je Levantska kompanija odlučila da trgovce iz Nizozemske

5 Wood 1964², 105.

6 O njegovom poreklu i izboru videti: Kocić 2013, 45–46.

7 Grafikon je izrađen na osnovu podataka dobijenih iz izveštaja u: TNA, SP, 105/145 p. 272; London, jul 1698.

8 O misiji Zulfikar-efendije detaljnije u: Kocić 2014c, 21 i dalje.

9 Konzularina (eng. *consulage*) predstavlja namet uveden početkom XVII veka u vreme kada se definisala i engleska konzularna mreža na Levantu (u Osmanskom carstvu). Po osnovnoj definiciji predstavljala je namet uveden na brodse tovare ili same brodove koje su ubirali engleski konzuli u faktorijama (trgovačkim kolonijama) po Levantu. U prvom periodu teže je utvrditi njenu visinu. Izgleda da je njena visina varirala od luke do luke, sve dok regulom 1662. nije odlučeno da se ona ubire u visini od 2% od vrednosti robe (brodskog tovara). Detaljnije u: Kocić 2014a, 52–53.

10 TNA, SP, 105/209, p. 1; London, 14. III 1688.

oslobodi nameta od 2%. Ona je, međutim, 1689. uvela praksu da uzima od trgovaca iz Nizozemske i Francuske iste dažbine, koje su trgovci iz ovih država zahtevali od njenih. To, međutim, nije važno za Jermene, Jevreje i ostale „strance“, od kojih je i dalje trženo da plaćaju taksu za korišćenje engleskih brodova za prevoz svoje robe u visini od 2%.¹¹

Rešenošću da od nizozemskih trgovaca počne da uzima 2% engleska Levantska kompanija direktno je udarila po interese nizozemskih trgovaca, posebno onih koji su se bavili trgovinom lakenom, koji je i najčešće prevožen engleskim brodovima. Kompanija u Amsterdamu tražila je povraćaj sredstava, koji su njeni trgovci platili na ime ovog poreza. Engleska Levantska kompanija odgovorila je taj zahtev utvrdivši 1690. tarifu za svaki artikal, koji su njeni brodovi prevozili. Ona je 1691. naredila konzulu u Izmiru Vilijemu Raju (*William Raye*) da slučaj istraži u dogovoru sa nizozemskim kolegom i donese rešenje prihvatljivo za obe strane. Od svojih trgovaca Kompanija je tražila da polože zakletvu, koja ih je obavezivala da posluju na način, koji je ona nalažala. Oni koji odbju da je polože trebali su biti isključeni iz Kompanije. Kao rok za odlučivanje dato im je 14 dana.¹²

Na ovakav kompromis engleska Levantska kompanija bila je primorana krizom u Evropi koju je izazvao Rat Augzburške lige (1688–1697). Dolazak Vilijema III Oranskog (*William III of Orange*, 1689–1702) na engleski presto predstavljao je početni signal približavanju Nizozemskoj, od čega su njeni trgovci na Levantu mogli samo da imaju korist. Međutim, engleska diplomatija na Porti dobila je dostojnog protivnika u novom ambasadoru Francuske, Pjeru Antoanu Kastanjeru de Šatonefu (*Pierre Antoine de Castagnères de Château-neuf*, 1689–1699),¹³ imenovanom nakon iznenadne smrti Pjera Žirardena (*Pierre de Girardin*, 1685–1689).¹⁴ Kastanjer de Šatonef je odmah po dolasku u Carigrad pristupio realizaciji francuske „istočne politike“, koja se bazirala na držanju Ugarske u stalnom ratnom vrenju protiv Leopolda I i pokušaja da Poljsku odvoji od Rusije. Osmansko carstvo u spoljnoj politici Luja XIV steklo je značajno mesto nagoveštajima saveza kroz vojnu i novčanu pomoć koja je dolaskom Šatonefa na mesto ambasadora počela da stiže. Pojedini osmanski dostojanstvenici shvatajući da su upali u zamku, počeli su da zastupaju ideju približavanja Engleskoj i Nizozemskoj. Versko opredeljenje navedenih država (obe su predstavljale protestanske države) navelo je pojedine osmanske službenike da u takvoj orijentaciji stvore najznačajniju liniju protivteže uticaju Francuske. Od tog momenta Engleska i Nizozemska, odnosno njihovi ambasadori u

11 TNA, SP, 105/209, p. 13; London, 14. VIII 1689.

12 TNA, SP, 105/209, p. 44; London, 29. III 1691.

13 O njemu detaljnije u: Самарцић 1992, 42–43.

14 O Pjeru Žirardenu videti: Самарцић 1992, 42.

Carigradu, stiču značaj medijatora u svim pregovorima kojima je Porta pristupila nakon propasti Zulfikar-efendijine misije i Bečkih pregovora (definitivno 1691). Narednih nekoliko godina ta činjenica ujedno predstavlja i najznačajnije opravdanje svih aktivnosti engleskog i nizozemskog ambasadora na Porti. To je važilo do vremena kada na vlast u Osmanskom carstvu dolazi Mustafa II (1695–1703), koji je u naporu da parira Leopoldu I dublje zakoračio u savezništvo sa Francuskom.

Kriza poslovanja levantskih kompanija u velikim centrima, poput Izmiru, tražila je alternativu na mestima gde je trgovina nalazila siguran protok. Ponovo je pokrenuto pitanje do tada zanemarenih ruta. Van den Mandre (*van den Mandre*) sveštenik u misiji, koji je odžavao kontakte sa predstavnicima svih trgovačkih nacija, obraćao se tim povodom više puta Vilijemu Tambulu. On je iz Erzeruma otputovao za Trabzond, pri čemu je deo puta prešao malim brodovima. Naveo je da se čudi „zbog čega i veći brodovi ne bi mogli ploviti do Trabzonda“. Nastojao je da razume zbog čega su se brodovi retko odlučivali za plovidbu Crnim morem, gde se ona odvijala u ništa gorim uslovima, nego na Mediteranu. Voda je bila dovoljno duboka za plovidbu bilo kog broda, a posebnu pogodnost je predstavljala činjenica što u ovoj oblasti nije bilo pirata. Plovidba tim vodama bila je daleko bezbednija u odnosu na rutu od Alepa do Erzeruma, kojom je putovanje trajalo 40 dana, uz veliku mogućnost da brod bude napadnut od razbojnika.¹⁵

Svega navedenog postali su svesni pojedini engleski trgovci koji su preko Erzeruma počeli da razvijaju poslovanje sa Persijom, suprotno preporukama Levantske kompanije. Veći broj pisama poslatih iz engleskih faktorija ukazuju da je značajna količina svile kupovana u Erzerumu, što je nanelo velike štete Kompaniji. Ukoliko bi se sa tom praksom nastavilo to bi se pokazalo štetnim po trgovinu Kompanije u Izmiru (delom i u Alepu). Ujedno bi bili dovedeni u pitanje i osnovni principi po kojima je Levantska kompanija poslovala. Zbog toga je bilo neophodno preduzeti mere, kako bi se trgovina odvrtila od Erzeruma.

Kompanija je ovlasila Vilijema Trambula da obavesti trgovce i konzule engleske nacije da prekinu sa tom praksom u roku šest meseci. Uбудuće se nisu smele osnivati nove faktorije. Ukoliko do toga dođe, trgovci u takvim faktorijama plaćali su 20% od vrednosti robe na ime konzularine.¹⁶ Uprava Kompanije gledala je na nove faktorije kao na „odojčad“ poteklu iz „glavnog tela“ koja su svojom pojavom sprečavala da se trgovina odvija kroz veće luke, u kojima su trgovci i konzuli živeli u većoj sigurnosti i bogatstvu.

15 Purnell 1924, I, 314–315; Jerevan, 15. VIII 1689.

16 Purnell 1924, I, 324–325; London, 20. XII 1689.

„Slučaj Erzeruma” ukazuje da je u tom gradu otvoren i konzulat. Po nalogu Levantske kompanije trgovina preko Erzeruma morala je biti obustavljena u korist Izmira i Alepa.¹⁷ U isto vreme opreman je konvoj 10 trgovačkih brodova čija su odredišta bili Iskenderun, Izmir i Alep.¹⁸ Uprava je bila svesna činjenice da saradnja sa konzulima predstavlja najbolju garanciju da njena politika bude sprovedena u delo. Kako je faktorija u Erzerumu ugrožavala i englesku trgovinu u Alepu, Kompanija je odlučila da za konzula u tom gradu imenuje izvesnog Hejstingsa (*Hastings*), koji joj se zahvalio time što je obećao da će rešiti „erzerumsku stvar” nametom od 20% na ime konzularine.¹⁹

Ovakva situacija omogućila je pojedincima da pokušaju na svoju ruku da razviju trgovačke poslove sa Persijom.²⁰ Protiv toga odlučno je ustala Levantska kompanija. Nju je na takav stav navelo nekoliko nepovoljnih izveštaja, koje je konzul u Alepu poslao u London. Uprava Kompanije obavestena je da su pojedini engleski trgovci nastavili, i pored zabrana, da trguju preko Erzeruma sa Persijom, odakle su uvozili svilu u malim količinama. Uprava je njihovu aktivnost protumačila kao vid krijumčarenja iz Persije u Osmansko carstvo na račun „naših vlastitih nacionalnih manufaktura i proizvoda”. Povodom toga izdata je 1691. naredba da nijedna osoba, direktno ili indirektno, u vlastito ime ili ime druge osobe ili osoba, podjednako Engleza ili stranaca, ne može trgovati sa Persijom bez položene zakletve da će poštovati propise Kompanije. Ukoliko bi neko od trgovaca uzeo učešća u toj trgovini bez položene zakletve morao je da plati 20% na ime konzularine. Propis je stupao na snagu odmah nakon što bi bio dostavljen faktoriji. Jedan njegov primerak poslat je u Izmir, dok je od Vilijema Raja traženo da ga objavi svim pripadnicima faktorije.²¹ Pozadinu ovih mera moguće je lako objasniti ukoliko se prethodno razgraniče interesne sfere dveju Kompanija. Na osnovu toga uviđa se da je trgovina sa Persijom potpadala je pod nadležnost Istočnoindijske kompanije. Kako bi se izbegao sukob među njima trebalo je definisati i njihove interesne sfere.

Francuska je, sa svoje strane, nastojala da iskoristi težak položaj Porte i Venecije, i nastavi sa izgradnjom konzularne mreže u Osmanskom carstvu.

17 Purnell 1924, I, 335; London, 1. II 1690.

18 Purnell 1924, I, 336.

19 Purnell 1924, I, 368; Alep, 20. I 1691.

20 Ovo nije predstvaljalo novinu, već su i ranije engleski trgovci pokušavali da učvrste svoje prisustvo u safavidskoj Persiji. Persija je u saradnji sa „severnim nacijama” prepoznala korisno sredstvo u eliminaciji osmanske konkurencije, kao što pregovori vođeni 1625–1626. pokazuju. O tome detaljnije u: Kocić 2014a, 77–80.

21 TNA, SP, 105/209, pp. 45–46; London, 21. III 1691. U prilog ovom pismu poslat je i tekst zakletve, koju je uprava Levantske kompanije u Londonu zahtevala od trgovaca u svojim faktorijama da je polože. U njemom tekstu nalaze se obaveze, koje su oni bili spremni da ispune, kako bi nastavili poslovanje pod zaštitom Kompanije; TNA, SP, 105/209, pp. 46–47.

Tokom 1693. postalo je aktuelno pitanje otvaranja trga na Gabeli. Zbog toga se ona morala sukobiti sa oštrom opozicijom koja je dolazila iz Dubrovnika. On je poslao poklisare na Portu da protestuju protiv tog zahteva.²² Do sredine maja 1693. francuskom ambasadoru je uspjelo da, uz saglasnost Porte, postavi konzula na Gabeli, koji je bio poreklom Grk.²³ Uskoro je Luj XIV rešio da ga ukloni,²⁴ u čemu je uspeo krajem jula.²⁵ Tu odluku dubrovački Senat protumačio je kao pad interesovanja Francuske za trgovinu preko Gabele zbog otežane plovidbe tim vodama. Naredne godine ista osoba postavljena je za konzula u Draču.²⁶ Uskoro je i Gabela promenila gospodara, kada je u zajedničkoj akciji vojske Venecije i hajduka osvojena.²⁷

Predstavnici Engleske na Porti jedno vreme postali su okupirani mirovnim pregovorima, zbog čega su zanemarili trgovinu. Na pad razmena Engleske sa Levatnom uticala je i malverzacija mangurom, koji je poremetio privredni tok na tom delu svetskog tržišta u periodu 1689. do 1691, utičući da neke monete budu precenjene.²⁸ I privateri su u mnogome doprineli padu prometa engleskih trgovaca. Zbog svega navedenog Levantska kompanija našla se u dugovima. Problem je došao na dnevni red Parlamenta, koji je planirao da preduzme mere kako bi popravio loš trgovački bilans. Jednu od prvih mera, predstavljalo je naređenje Admiralitetu da izdvoji 20 ratnih brodova za zaštitu trgovačkog konvoja, koji je trebalo uskoro da isplovi.²⁹ U Izmir je početkom 1693. stiglo nekoliko brodova iz Nizozemske, na kojima je bilo platno i druga roba. Kako su engleski trgovci javili u London, ukoliko uskoro ne bude stigao njihov konvoj sa robom, postojala je realna mogućnost da trgovci iz Nizozemske ostvare nadmoć na tom tržištu.³⁰ U vreme kada je flota čekala spremna u Portsmautu, stigla je naredba da se otkaže njen polazak, pod izgovorom da kralju trebaju ratni brodovi.³¹

Konvoj od 400 trgovačkih brodova (najvećim delom engleskih i nizozemskih) isplovio 30. maja 1693. sa ostrva Vajt. Trećina brodova imala je za odredište luke u Portugalu i severnoj Španiji. Međutim, za više od 260 brodova cilj je bio da uplove u neku od luka južne Španije, Italije i Levanta. Organizovana

22 Радоњић 1942, doc. CCCCXCVIII, 267; Jedrene, 28. IV 1693.

23 Радоњић 1942, doc. DIII, 277; Carigrad, 16. V 1693.

24 Радоњић 1942, doc. CX, 293; Jedrene, 24. VII 1693.

25 Радоњић 1942, doc. DXV, 300; Jedrene, 1. VIII 1693.

26 Радоњић 1942, doc. DXLI, 345; Jedrene, 6. V 1694.

27 O tome detaljnije: Коцић 2013a, 352–357.

28 Kocić 2014a, 135–144.

29 Luttrell 1857, III, 48; pismo stiglo u London 4. III 1693.

30 Luttrell 1857, III, 58; pismo stiglo u London 23. III 1693.

31 Luttrell 1857, III, 62; pismo stiglo u London 25. III 1693.

je pratnja od 32 ratna broda (13 engleskih, 8 nizozemskih i 2 iz Hamburga) uz nekoliko pomoćnih brodova. Za zapovednike konvoja imenovani su sir Džordž Rok (*George Rock*) i Filip van der Gros (*Phillip van den Gross*). Konvoj je napala francuska mediteranska flota od 30 linijskih brodova okupljenih u Tulonu.³² Do napada je došlo u Zalivu Sent Vinsent. Tom prilikom uništeno je 12 ranih brodova, dok je šteta naneta na 80 trgovačkih brodova.³³

Stradanje ove flote najviše je pogodilo englesko trište svile. Lord Berkli (*lord Berkely*) u ime trgovaca predstavio je kraljici peticiju kojom je tražio da povede brigu o stanju u koje je zapala trgovina s Levantom. Zahtevano je i formiranje Komiteta koji bi radio na popravljanju prilika u trgovini.³⁴ Savet je početkom avgusta 1693. održao prvu sednicu, kojoj su prisustvovali i predstavnici Kompanije.³⁵ Čuvar državnog pečata lord Džon Trenčard (*John Trenchard*) i nekoliko visokih službenika imenovani su za članove tog Komiteta, koji je trebalo da zaseda svakog popodneva u Vajtholu.³⁶

Levantska kompanija nastojala je dekretima da očuva kontrolu nad poslovanjem svojih trgovaca. Naredila je da oni ne plaćaju osmanskim carinicima za tekstil koji budu izvezli u neku od levantskih luka više od 3%.³⁷ Na vesti da je Vilijem Raj uzeo u zaštitu neke denovljanske brodove i one koje su plovili iz Livorna, Kompanija je reagovala kako ne bi dovela faktoriju u opasnost da vlastima preda avaniju.³⁸ S tom praksom Vilijem Raj nastavio je i kasnije.³⁹

Uprava Levantske kompanije, zbog načina na koji je vodila poslove, postala je predmet oštrih kritika, upućenih od strane onih, koji su boravili u Osmanskom carstvu i sa lica mesta mogli uvideti sve mane njenog poslovanja. Piter Vajtkomb (*Peter Whitecombe*), trgovac i ugledni pripadnik engleske nacije u Carigradu, u pismu Vilijemu Trambulu izneo je niz optužbi na njen račun. Kako je naveo „naša nerazumljivo mudra Kompanija bila je glavni uzrok gore navedenih nevolja“. U „nevolje“ ubraja suzbijanje prava engleskim trgovcima na vlastitu inicijativu u delovanju. Radi ostvarivanja monopola ona je od trgovaca tražila da joj se obavežu na vernost i posluju po njenim direktivama.⁴⁰ Sukob

32 Hamilton – de Groot – van den Boogert 2000, 95 (Anderson, S. P.).

33 MacPherson 1805, II, 654.

34 Luttrell 1857, III, 146; pismo stiglo u London 27. VII 1693.

35 Luttrell 1857, III, 160; London, 12. VIII 1693.

36 Luttrell 1857, III, 166; London, 22. VIII 1693.

37 TNA, SP, 105/332, p. 25; London, 27. XI 1693.

38 TNA, SP, 105/332, p. 25; London, 7. XII 1693. Prepis iste naredbe u: TNA, SP, 105/209, p. 52; London, 7. XII 1693. O avaniji detaljnije u: Kocić 2014a, 129–134.

39 O tome svedoči pismo Vilijema Raja u kome opravdava razloge koji su ga naveli da brodovima iz pomenutih gradova pruži zaštitu; TNA, SP, 97/20, f° 300r-301v; Izmir, 31. V 1695.

40 Purnell 1924, I, 431; Carigrad, 10. X 1693.

sa Jevrejima, koji je izbio 1689, trajao je narednih godina, remeteći poslovnu klimu u gradu. Međutim, na njega je Vajtkomb gledao drugačije, nego Uprava Levantske kompanije. Kompanija je, naime, branila da Jevreji i Jermeni kupuju njenu robu, ili da njihovu robu prevoze engleski brodovi.⁴¹ Piter Vajtkomb je zamerao Kompaniji da je ona robu transportovala u Livorno, gde su je Jevreji direktno kupovali, dok je svojoj faktoriji u Izmiru ograničavala trgovinu sa njima. Da je ovakva politika bila krajnje pogrešna svedoči njegova opaska da je roba mogla biti razmenjena u Izmiru, čime bi i visina prihoda faktorije bila uvećana.⁴²

Engleska Levnatska Kompanija je pazila da se ne zameri nizozemskoj, čiji su se trgovci našli u sličnoj situaciji kao i njeni. Savezništvo dve države najpraktičnije rezultate dalo je u zajedničkim naporima organizovanim konvojima. Nizozemska i Engleska sukobljene sa francuskim privaterima, koji su u svim delovima Mediterana ometali plovidbu, bile su upućene jedna na drugu. Kada su pojedini portugalski Jevreji počeli da traže zaštitu engleskih i nizozemskih faktorija, London je prvo nastojao da ispita stav Amsterdama. Kada je utvrđeno da nizozemska Levantska kompanija ne želi da im pruži zaštitu, engleska je preporučila konzulu u Izmiru da portugalskim Jevrejima pruži zaštitu u zamenu za plaćanje konzularine.⁴³

Nakon što su mirovni pregovori s Portom obustavljeni (krah misije Remezovskog i Hemskirkov povratak u Beč), Padžitu je pružena mogućnost da se posveti trgovini. On se obratio Londonu, nadajući se da će zajedničkim naporima dvora i Kompanije kriza biti prevaziđena. Smatrao je da je nužno bilo preduzeti korake za ozdravljenje, u čemu bi uzele učešća sve engleske faktorije. Zbog toga je poslao naredbu da hitno dostave blagajni u Carigradu (ambasade) levijaciju (*leviation*) u iznosu od 4% od vrednosti robe.⁴⁴ Kako je naveo, ovaj porez nije prvi put uveden, već je i ranije primenjivan „radi dobrobiti Kompanije“. Suština pomenutog nameta svodila se na potrebu da faktorija formira novčanu masu, koja je izdavana trgovcima u obliku zajma. Na to je bila navedena i činjenicom da na teritoriji *dar ul-islama* nije postojala institucija banke, kojoj bi se trgovci mogli obratiti za pozajmicu. Jedina institucija koja je raspolagala novcem bili su vakufi, ali ne postoje dokazi da su ga oni pozajmljivali „Francima“.⁴⁵ Kamata pod koju su trgovci uzimali kredit iznosila je 12%, što je po Padžitu predstavljalo razuman i realan iznos. To bi ih spasilo da pozajmljuju

41 O ulozi Jevreja i Jermena u turskoj privredi tokom XVII veka videti: Kocić 2014a, 145–162.

42 Purnell 1924, I, 431.

43 TNA, SP, 105/209, pp. 55–56; London, 26. X 1694.

44 Levijacija se pominje kao zavedena mera u dokumentu s kraja 1693. i to po stopi od $\frac{3}{4}$ % za tekstil i $1\frac{1}{2}$ % za gotov novac; TNA, SP, 105/209, p. 51; London, 27. XI 1693.

45 O vakufima detaljnije u: Коцић 2010b, 73–96

novac od stranaca, u prvom redu Jevreja, Jermena, Francuza i Turaka, koji su uzimali na ime kamate 15%, 20%, u pojedinim slučajevima i 30%.⁴⁶ Najznačajnije faktorijske (Izmir, Alep) nakon što su obavestene o potrebi sakupljanja levijacije odgovorile su potvrdno na ovaj zahtev.⁴⁷

Vilijem Padžit septembra 1693. odobrio je konzulima pravo da uzimaju na ime konzularine 4%. Iako je u svom pismu dvoru Vilijem Padžit prikazao kako se Vilijem Raj i faktorijska u Izmiru slažu s porezom do 4%, konzul se na ovu odluku žalio Londonu. Raju je krajem 1693. stigla preporuka da traženi novac položi u blagajnu faktorijske u Carigradu “na način koji je ranije određen”, ceneći da će tom merom dug Kompanije u najkraćem roku biti smanjen.⁴⁸ To nije odgovaralo engleskim trgovcima u Izmiru, zbog čega je ista naredba ponovljena nekoliko meseci kasnije.⁴⁹ Uskoro je Kompanija propisala uslove pod kojima je svaki pripadnik faktorijske u Carigradu, Izmiru i Alepu trebalo da plati konzularinu. Ukoliko neki član faktorijske odbije da plati konzularinu konzul je imao pravo da se žali ambasadoru.⁵⁰

Na povećanje konzularine Levantska kompanija bila je navedena iz još jednog razloga. Od tog poreza plaćani su konzuli, delom i ambasador, kao i njihovi vanredni rashodi. Medijacija u pregovorima ukazala je Vilijemu Padžitu (*William Paghet*, 1692–1699) da sredstva koje mu je dvor odobrio prilikom imenovanja i Kompanija za mesečno izdržavanje nisu bila dovoljna. Engleske faktorijske u ovom periodu poslovale su sa rizikom, stvarajući nove dugove. Prodaja engleskog tekstila na Levantu opala je (grafikon 1) zbog čega su sredstva koja je mogla da izdvoji za potrebe ambasadora bila ograničena. Izveštaj iz 1695. otkriva Padžitove rashode, koji su popisani po stavkama i to:

– za papire i odluke poslate velikom veziru.	150£*
– troškovi dragomana.	100£
– troškovi gošćenja u Jedrenu i Carigradu.	150£
– za poklone Porti i činovnicima	350£
– za sluge i kočije.	375£
– ukupno.	1.125£

46 TNA, SP, 97/20, f° 287r; Pera, 14. IX 1694.

47 TNA, SP, 97/20, f° 287v.

48 TNA, SP, 105/209, p. 51.

49 TNA, SP, 105/332, p. 26; London, 24. V 1694. Prepis istog dokumenta u: TNA, SP, 105/209, p. 54; London, 24. V 1694.

50 TNA, SP, 105/209, p. 53; London, 8. II 1694.

* Funta sterlinga. Iako je Uprava engleske Levantske kompanije prihvatila u pojedinim transakcijama na Levantu valutu Nizozemske za sredstvo plaćanja, funta sterlinga zadržala je ulogu obračunske valute.

Navedeni troškovi nastali su od 2. oktobra 1693. do 2. marta 1695, odnosno u periodu od godinu i sedam meseci.⁵¹ Drugim rečima, nastali su u vreme kada su pregovori o miru sa Portom bili u toku. Može se pretpostaviti da su u periodu koji prethodi izveštaju troškovi bili veći, jer su pregovori rastrzani na više strana zahtevali i veće troškove za kurire, dragomane (tumače),⁵² sluge i osoblje na koje se u radu oslanjao ambasador. Engleska je morala da podnese troškove izdržavanja Koenrada van Hemskirka (*Coenraad van Hemskircke*).⁵³ Njegov boravak u Jedrenu u trajanju od 9 meseci koštao je 4.000 dolara, uz ranije određeno sledovanje od 6.000 dolara, kao i put do Engleske 1.000 dolara.⁵⁴

Kako poslovne knjige Levantske kompanije pokazuju, početkom poslednje decenije XVII veka ona je uspevala da se održi na osmanskome tržištu. Nagli porast izvoza vunениh tkanina između 1690. i 1692. objašnjava se sređivanjem monetarnih prilika u Osmanskom carstvu nakon što je Porta 1691. odlučila da uvede guruš, i povuče mangur kao osnovno sredstvo plaćanja. Time je bila obezbeđena izvesna stabilnost, koja se odrazila i na poslovanje Kompanija. Međutim, izvoz engleskog tekstila nakon 1692. doživeo je drastičan pad, dok 1697. nije pao na najniži nivo. Ukoliko se kao osnova tumačenja uzmu političke prilike u Osmanskom carstvu, može se doći do zaključka da je dolazak Mustafe II na vlast sa odlučnom politikom obračuna s Leopoldom I i povratkom Ugarske, ostavio nesumnjiv uticaj po diplomatski, u krajnjem slučaju i trgovački položaj Engleske na Levantu. U isto vreme Porta se u velikoj meri okrenula Francuskoj, čiji je ambasador stekao značajno mesto u njenoj spoljnoj politici. Kastanjer de Šatonef je svoj uticaj koristio ne samo da bi poboljšao položaj katolika u Osmanskom carstvu, već i da bi francuskim trgovcima obezbedio privilegovani položaj, što je imalo posledice i na pad engleskog izvoza na Levant.

Najniži izvoz vunениh tkanina ostvaren je 1697, nakon čega počinje lagani porast (grafikon 2). Navedene godine nestalo je ratničkog žara u Mustafi II, savladanog opozicijom određenih krugova u svojoj državi, ali i nadiranjem neprijateljske vojske. Godina 1697. obeležena je katastrofama osmanske vojske kod Sente, a zatim i upadom nemačke vojske tokom koga je stradalo i Sarajevo. U tim okolnostima Porti je pretila mogućnost da se ponovi situacija iz 1689. godine, kada je nemačka vojska počela prodor kroz Srbiju u pravcu Kosova i Makedonije. Upravo ta opasnost navela je Portu da ponovo pređe na politiku pregovora, pri čemu se računalo i na medijaciju ambasadora Engleske.⁵⁵

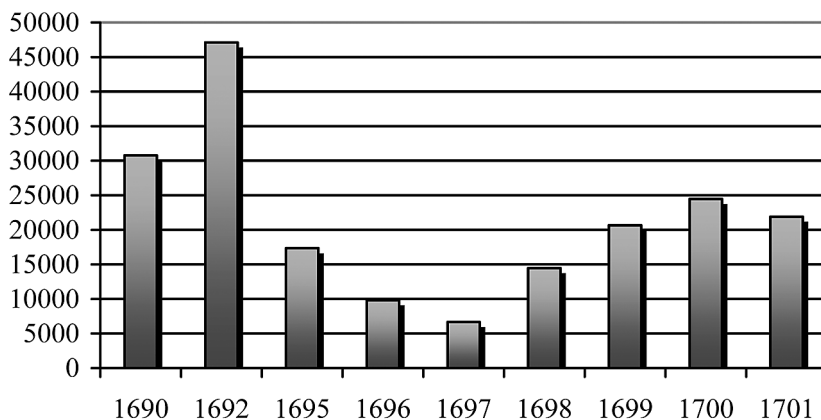
51 TNA, SP, 105/145, p. 259; London, 9. XII 1695.

52 O ovoj kategoriji detaljnije u: Kocić 2014a, 47–52.

53 O ovom diplomati i pregovorima u kojima je učestvovao videti: Kocić 2014c, 163–172.

54 TNA, SP, 105/145, p. 260; London, 25. V 1696.

55 O tome detaljnije u: Kocić 2014c, 251–268.

Grafikon 2; Izvoz vunениh tkanina iz Engleske na Levant u periodu od 1690. do 1701.⁵⁶

Do tog perioda, međutim, interesovanje engleske javnosti za Levant postepeno je počelo opalo. Osmansko-engleski odnosi su u mnogo većoj meri stekli konotaciju diplomatskih, a sve manje trgovačkih odnosa. Na to je uticala preorijentacija poslovnih krugova u Engleskoj prema drugim tržištima, u prvom redu Dalekom istoku i Americi. Trend koji je postao uočljiv u određenim momentima Velikog turskog rata i nakon završetka tog sukoba, ostao je da važi kao osnovna paradigma engleskog establišmenta u njegovom odnosu prema Levantu. Svakao su manjak interesovanja Londona, kao i upravljačka koncepcija Levantske kompanije, doprineli da se interes poslovnih ljudi za osmanjskim Levantom umanjuje. Njen način poslovanja bio je mnogo rigidniji nego na primer u slučaju nizozemske Kompanije, što se uticalo da trgovci iz ove države odustanu od trgovine sa Levantom. Sve veći broj slučajeva otpusta iz Kompanije u najboljem svetlu dokumentuju to.

Mir potpisan 26. januara 1699. godine u Karlovcu predstavljao je vrhunac uspona engleske diplomatije na Porti, čiji je ambasador kao medijator stekao veliku naklonost.⁵⁷ To je, takođe, moglo da posluži i kao dobra osnova za poboljšanje engleskog izvoza na Levant, ali ukoliko bi se ovom problemu pristupilo na pravi način. Diplomatska pozicija stečena objektivnom medijacijom uz dobru volju Uprave Levantske kompanije i Vajthola mogla je da obezbedi bolji položaj trgovcima engleske nacije na Levantu. U prvom trenutku to se odrazilo na izvoz engleskog tekstila, čiji je obim bio u laganom porastu tokom 1699. i 1700 (grafikon 2). Međutim, francuska konkurencija kojom je dirigovao novi

⁵⁶ Tabela je izrađena na osnovu podataka dobijenih iz izveštaja u: TNA, SP, 105/145, p. 298; London, 14. X 1702. Vrednost je izražena u broju izvezenih truba godišnje.

⁵⁷ O tome videti: Kocić 2014c, 278–279.

ambasador Luja XIV Šarl Feriol (*Charles Ferriol*, 1700–1711), pokazala se kao ozbiljna pretnja tom planu.⁵⁸

U momentu kada su se smirile prilike, nakon završetka Velikog turskog rata, kriza izazvana problemom španskog nasleđa pretila je da Evropu podeli na nove tabore. Ono što se poslednjih godina slutilo, postalo je realnost septembra 1701. kada izbija Rat za špansko nasleđe (1701–1713). Prednost koju je engleska diplomatija ostvarila na Porti potisnuta je usled potrebe Luja XIV da Portu upotrebi kao sredstvo u svojoj „istočnoj politici“. Ugarska je ponovo stekla ulogu kamena spoticanja u odnosima Porte sa Bečom, što je Šarl Feriol nastojao da iskoristi i uvuče Portu u novi rat sa Leopoldom I.⁵⁹ Novi rat u Evropi nametnuo je Engleskoj potrebu da uzme učešća u odbrani svojih interesa, ali je to doprinelo i da poslovni krugovi u Engleskoj izgube interesovanje za razmenu sa Levantom.

ZAKLJUČAK

Stav pojedinih naučnika da je početak krize poslovanja engleske Levant-ske kompanije moguće datirati u 1680. može se dovesti u pitanje ukoliko se pozove na arhivsku građu, pre svega poslovne knjige ove Kompanije. One otkrivaju da je do drastičnog pada izvoza engleskog tekstila (najznačajnije izvozne stavke Engleske u Osmansko carstvo) došlo 1685., dakle dve godine od početka Velikog turskog rata. Usled nastojanja ambasadora Engleske u Carigradu, koji je imao i ličnih interesa da interevniše na tom planu, poboljšanje je tokom narednih godina ostvareno. Nova kriza izazvana uvođenjem bakarnog mangura (1689–1691) pogodila je interese Engleza koji su poslovali u Osman-skom carstvu. Iz tog razloga do novog pada engleskog izvoza na Levant dolazi nakon 1692, da bi 1697. bio sveden na najniži nivo. Ista činjenica direktno se može dovesti u vezu sa preorijentacijom novog sultana Mustafe II, podržanog određenim krugovima u državi, na ratom opredeljenu politiku, čime je Veliki turski rat produžen. To je iskoristila Francuska, koja je zahvaljujući umeću svog ambasadora u Carigradu uspela da pridobije Portu na mere vrlo povoljne po njene trgovce. Najznačajniju posledicu ovog sukoba, međutim, predstavljala je promena odnosa Londona i poslovnih ljudi u Engleskoj prema Levantu, koji za sve njih od tada gubi na značaju.

58 O njegovom poreklu videti: Самарџић 1992, 44–45.

59 O odnosu Evrope i Porte nakon ugovora u Karlovcu videti: Kocić 2014c; 281–286. Za period od 1703. do 1706. detaljnije u: Коџић 2013c, 20–40. Ovde je navedena dodatna literatura.

Neobjavljeni izvori

- The National Archives (TNA), State Papers (SP), 105[Secretaries of State Papers: State Papers Foreign]/145[Register book of Levant Company recording commissions and instructions to ambassadors and consuls, agreements, petitions and memoranda to the government, 1668–1710]
- TNA, SP, 105/209 [Register of orders made by General Court of the Levant Company, 1662–1727]
- TNA, SP, 105/332 [Register of orders from the General Court to the Levant Company, 1662–1744],
- TNA, SP, 97 [Secretaries of State: State Papers Foreign, Turkey, 1579–1779]/20[Lord Chandos, Sir William Trumbull, Sir William Hussey, Lord Paget, 1684–1697]

Literatura

- Кочић, Марија (2010): *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV–XIX век*, Београд: Филозофски факултет & Hesperiaedu.
- Кочић, Марија (2013а): *Венеција и хајдуци у доба Морејској рати*, Београд: Hesperiaedu & Научно друштво за историју здравствене културе.
- Кочић, Марија (2013b): Englesko-osmanski odnosi u vreme ambasadora Vilijema Trambula (1686–1691). *Prilozi Istorijskog instituta u Sarajevu* 42, 43–68.
- Кочић, Марија (2013c): Колебања у односима Порте и Европе од „Једренског догађаја” (1703) до успоставе стабилне владавине Ахмеда III (1706). *Војно-историјски гласник*, n° 2, 20–40.
- Кочић, Марија (2014а): *Diplomatija u službi kapitala: evropske nacije na osmanskom Levantu (XVI–XVIII vek)*. Beograd: Hesperia edu – Filozofski fakultet – Novi balkanološki institut.
- Кочић, Марија (2014b): Engleska i Porta od mira u Sremskim Karlovcima do „Једrenskog događaja“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 46.
- Кочић, Марија (2014c): *Turska u međunarodnim odnosima 1688–1699: put u evropsku diplomatiju*. Beograd: Hesperia edu – Filozofski fakultet.
- Luttrell, Narcissus (1857): *A Brief Historical Relation of State Affairs from September 1678 to April 1714*, vol. I–VI. Oxford: At the University Press.
- MacPherson, David (1805): *Annals of Commerce, Manufactures, Fisheries and Navigation, with Brief Notices of the Arts and Sciences Connected with them*, vol. I–IV. London: Printed for Nichols and Son &.
- Purnell, Edward Kelly (1924): *Reeport of the Manuscripts of the Marquess of Downshire Preserved at Easthampstead Park. Berks [ed.] Historical Manuscripts Commission, vol. I: Papers of Sir William Trumbull*. London: Published by his Majesty's Stationery Office.

- Радонић, Јован (1942): *Дубровачка акција и њовеље*, књ. IV, св. 2. Београд: СКА.
- Самарџић, Никола (1992): *Француска и Турска 1687–1691*. Београд: Историјски институт САНУ.
- Hamilton, Alastair – de Groot, Alexsander – van der Boogert, Maurits (2000): *Friends and Rivals in the East. Studies in Anglo–Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Nineteenth Century*. Leiden: Brill.
- Weller Singer, Samuel (1828.): *The Correspondence of Henry Hyde, Earl of Clarendon and of his Brother Laurence Hyde, Earl of Rochester with the Diary of Lord Clarendon from 1687–1690*, vol. I–II. London: Henry Colburn, New Burlington Street.
- Wood, Alfred (1964²): *A History of the Levant Company*, Oxon: Frank Cass & Co. Ltd.

Marija Kocić

THE TRADE BETWEEN ENGLAND AND LEVANT AT THE TIME OF THE GREAT TURKISH WAR (1683–1699)

Opinion of certain scientists that crisis for English Levant Company started in 1680 can be doubted if archive documents are referred to, primarily company ledgers. They reveal drastic decrease in English textile exports (the most important item in English exports to Ottoman Empire) occurred in 1685, i.e. two years after outbreak of the Great Turkish War. Due to efforts of English ambassador in Constantinople, who intervened for his personal interest, improvement was achieved in the following years. A new crisis, provoked by introduction of copper mangure (1689–1691) affected interests of English trading in the Ottoman Empire. That caused new decrease of English exports after 1692, and in 1697 it achieved its minimum. The same fact can directly be connected to changed orientation of new sultan, Mustafa II, supported by certain circles within the country, towards war-oriented politics, and that prolonged the Great Turkish War. France took advantage of such a situation, and because of skills of French ambassador in Constantinople, it managed to coax the Porte to establish regulations very convenient for French merchants. The most significant consequence, anyway, was changed approach of London and businessmen in England towards Levant, since for all of them it lost its significance.

Key words: *England, Levant, Ottoman Empire, commerce, Great Turkish War.*

UDC: 94:327(497.11:560)"1872/1874"(093.2)

32:929 Ђорђевић В.

32:929 Христић Ф.

ID BROJ: 219144972

Изворни научни чланак

РаД је примљен 05.06.2015.

РаД је прихваћен: 22.06.2015.

Jelena Paunovic
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
Department of History,
Čika Ljubina 18–20,
jpaunovi@f.bg.ac.rs

PRINCE MILAN'S VISIT TO CONSTANTINOPLE IN 1874 IN THE EYES OF VLADAN DJORDJEVIC AND PHILIP HRISTIC*

Since Prince Milan was under age when he came to the throne a special commission was appointed to make a plan for his education. In Serbia, it was thought that the Prince lacked parental guidance and the influence of the Serbian national spirit and tradition. Two years after he took over the power he and a Serbian delegation paid a visit to the Sultan in Constantinople. Philip Hristic, an experienced statesman and politician, and Vladan Djordjevic, the prince's personal physician, were his traveling companions. This article will present their views about Prince's visit.

Key words: Prince Milan Obrenovic, Vladan Djordjevic, Filip Hristic, Serbia, Otoman Empire, Constantinople, the Sultan.

On 22th of August 1872 Prince Milan Obrenovic turned eighteen and took over the rule of the Serbian Principality into his hands. He was young and without experience in making important government decisions.

Prince Milan Obrenovic did not go through proper educational channels. At first, he was home schooled. He was first tutored by a French tutor Huet.

---

* This study was conducted within the framework of the project „Српска нација – интeгративни и дезинтeгративни процеси“ (Serbian nation / integrative and deintegrative proceses) (No. 177014) supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

But his physical, spiritual and moral education was neglected. Still, with great efforts of Mr. Huet, he was enrolled in Lycée Louis-le-Grand in Paris in 1867.¹

His schooling in France was interrupted by the assassination of prince Mihailo Obrenovic. Medo Pucic, a poet from Ragusa, took over as a prince Milan's personal tutor. Unfortunately, after Huets death, Prince Milan had teachers only for special subject. Medo Pucic, his new personal tutor was not interested in prince Milan's growing up. Medo Pucic was not interested in teaching the young Prince. He was laying in the shade of a tree, snoozing, while the young Prince finished studies that are going to be listed in the next part of this article.²

When the Second Regency took over the power instead of under aged Prince Milan, they also took over an obligation to educate him and bring up the young ruler properly. A special commission was appointed on 17th of July 1868 and their duty was to consider this special task. The members of the commission were Philip Hristic, Dimitrije Matic, Stojan Bošković, Stojan Marković and Čedomilj Mijatović.

A report of the commission was written by Philip Hristic, which means that he was in charge of the educational plan. The commission considered that Prince Milan Obrenovic had to get the education and upbringing in a pure national spirit, "that way the new ruler would acquire a peaceful and decent Serbian character which would be illuminated with all the virtue of a Serbian man, thus opposing all the deceptive charms and visions that so often surround the throne".

The task of the commission was even greater as the young prince spent most of his life in a foreign country (Walachia, France). He was missing parental guidance and the influence of the Serbian national spirit and tradition. As it was already mentioned, the commission suggested that apart from the Prince's present teacher, the Frenchman Huit, one more should be introduced, Medo Pucic. It was in itself quite strange and unusual because how a Ragusan poet was supposed to introduce a Serbian spirit to a young Serbian ruler. "It was the national language that was important for the young man as a Serb and a ruler; he has to be very good at it so that he can express his thoughts and feelings in a true national sense easily and lively as any other Serb."

Related to that, the commission especially pointed out that all the sciences must be presented to the young prince in the Serbian language. The virtue of the tutor and the knowledge of the Prince were tested in the way of the exams that were held at every half term. Apart from tutor the commission suggested

1 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд 1934, 270.

2 Исти, 276 – 277.

that the director should be named who would plan the curriculum and manage the Prince's lectures.

The commission considered that the previous teacher of the Prince Milan's, Huit, should be occupied with the Prince's home and national upbringing.

The commission prepared a very extensive and difficult teaching syllabus for the Prince, because they thought that he was falling behind in his school education. The Prince had to attend lectures from the Christian religion, Serbian language, French, German and English languages, mathematics, physics, chemistry, and geopolitical sciences, human physiognomy, history of the Serbian people, history of the Serbian – Croatian literature, world history with a special focus on the Slavonic peoples and an overview of the literature of the “major races” and philosophy.

As for the military service, he had to learn descriptive geography, topography, and internal military administration. In the field of special sciences it was envisaged for the Prince to be educated in the following: the basics of the Serbian private law and criminal law, Serbian state law, science about administration with a special focus on the Principality of Serbia, and positive international law. As far as the special military skills were concerned, the Prince had to be educated in tactics, military history, and the basics in strategy, general history of the art of warfare, military geography, mostly European, and the geography of the Balkan peninsula, and the basics in fortification.

The commission pointed out that they expected a special focus to be put on the Prince's bodily strength and health. It was expected from the Prince to be trained in gymnastics, horseback riding and swimming.

With such an extensive syllabus and teaching plan for a boy that was at that time only 14 years old, the commission envisaged that he should have “about five classes a day with the necessary breaks and entertainment sessions between the classes. The commission mentioned that they expected that the Prince should be provided with the necessary library and cabinets for all the subjects that required any kind of special equipment.

“These are the considerations and principles according to which the commission deem the Serbian Prince should be educated and brought up, made into an honest Serb, the first citizen, the first soldier and the great Serbian ruler. The national spirit should inspire his life and his actions. His higher education about the world and humanity would help him to introduce and accept modernization and a new time that is coming to Serbia.”³

3 Јелена Пауновић Штерменски, *Филиј Христић, дипломата и политичар и први српски англофил*, Београд 2015, (у штампи).

In that way, the members of the commission thought it would secure the happiness and progress of the whole Principality and its peoples the Prince was destined to rule.

It seems that the members of the commission, and most of all Philip Hristic used all their scientific and educational knowledge to create one of the most prominent and promising syllabus designed for the young Prince's education. The syllabus mirrored all the sciences that the members of the state commission, as state grant scholars, spent years studying at many European universities. Most of the members, like Philip Hristic, Dimitrije Matic, Cedomilj Mijatovic, Stojan Boskovic, had their doctorates. When you look into the proposed syllabus you can conclude that the commission expected the young and uneducated Prince, not used to learning, to be prepared for a PhD in all the above mentioned disciplines during five years.

*

One of the most important Princes' travels was a trip to the Turkish capital. At the instigation of British diplomacy and optional promises the Russian ambassador in Constantinople, the prince and his Prime Minister Jovan Marinovic went on their way to Constantinople.⁴ Also, Vladan Djordjevic traveled with the Prince as his personal physician⁵ and Philip Hristic as a former minister and perennial agent in Constantinople.⁶

The steamboat Secheny set off from Belgrade on 15th of April 1874. It traveled down the Danube river to Smederevo, then on to a big railway and steamboat port of Bazjas, Veliko Gradiste, Golubac fortress. Sailing on the Danube to Djerdap along the Tekija across Orsava, Princ Milan was welcomed with ovations and the triumphant gate was erected with the inscription „Have a pleasant voyage our lord“.

The travel continued near a Turkish fortress Ada – Kale. The cannons could be heard from the Fetislam fortress and the city of Kladovo. The Prince was ceremoniously welcomed in a Valachian town of Turni Severin, by many ships, military steamboats and a multitude of people on the shores waving flags and calling “Hooray”. The Minister of foreign affairs Mr Bojaresku greeted Prince Milan in the name of the Romanian ruler. He continued to travel with Milan Obrenovic and his entourage along the entire Romanian bank.⁷

4 See: С. Рајић, *Свољна јолийшка Србије између очекивања и реалности 1868-1878*, Београд, 2015, 344-350.

5 Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић*, Београд 2007, 76 – 79.

6 Пауновић Штерменски, (у штампи).

7 Владан Ђорђевић, *Пућничке црће Владана Ђорђевића, Цариград и Букурешт*, Београд 1874, 1 – 8.

In the words of Vladan Djordjevic, the company on the ship was well chosen and merry. Around Vidin they noticed Bulgarian dugout villages that surprised him for they were dirty and unhygienic.⁸

Dr Vladan Djordjevic was in a very good company. The conversation among the travelers was so interesting that Dr Vladan wished he knew how to keep shorthand notes. One group of passengers was playing chess, the other was talking politics, and another was discussing literature.

When the steamboat stopped at *Rustchuk*, prince Milan was greeted by *Misha Anastasijevic*⁹, the second richest men in Serbia and a salt trader. He brought the Prince to the town. Along the entire voyage, from the steamboat port of call to the Pasha's house, besides the large crowds of people there were also a lot of soldiers in their dress uniforms, infantry, military bands, cavalry, with their own band music. Army band music was also playing in front of the Pasha's house. The cheering lasted for quite a while.

The journey continued by railway. Prince Milan got on a special train with a royal carriage. The travel lasted for eight hours.

In Varna they took a boat once again. There the Prince's quarters were decorated in silk and gold. Vladan Djordjevic suffered from sea sickness, and when one of the servants spoke to him in English, he felt even worse because he could not concentrate and answered in the same language.

*Vladan Djordjevic was so scared of his sea sickness, that he thought that the boat would crash and that the whole Serbian new and educated elite, along with the young Prince, would perish and that the Serbian new state would be left without leadership. Luckily, Prince Milan did not suffer from sea sickness but was only a bit confused, which was nothing new for him.*¹⁰

The ship reached the beautiful Bosphorus and Constantinople at 10 o'clock in the morning. The strait was by Djordjevic's words as wide as two Danubes. He compared its beauty to London. The Serbian School of Constantinople came to meet Prince Milan on a special boat again with flags and ovations. They cried "hurray" over the whole of Bosphorus.

Ali – Riza Bej (*Le grand Maitre des Ceremonies*) welcomed the Serbian delegation in the name of the Sultan and announced that the Sultan was waiting for the Serbian Prince at the Dolmabahce Palace.

8 Ibid., 11

9 Miša Anastasijević (Serbian: Миша Анастасијевић; 1803 – 1885) was the second richest man in Serbia in the 19th century through his successful salt trade from Wallachia and Moldavia and business partnership with the richest Miloš Obrenović I, Prince of Serbia. He was also the *Captain of the Danube*, and acquired significant benefits from Prince Miloš.

10 Ђорђевић, 24–28.

The Serbian delegation had time only to refresh themselves, pick up their things from the ship's magazine (the suitcases of the servants and the distinguished passengers were all mixed up) and change into their formal clothes, even though they had not eaten for 24 hours. Vladan Djordjevic did manage to find his things but did not know where to find the privacy to wash and change. He even had an idea to change on the roof of the ship but it was raining. He changed in the magazine, where everyone else did it as well, along with the servants and the sailors. Unfortunately he did not know the word for water in Turkish. Whatever Mr. Djordjevic asked for the answer of the servants was a Turkish "no". He even tries pantomime. That's when they understood him. He got some water. But just to wash his face. And the doctor wanted to wash himself, too. He had to pay a Turkish servant even for washing his face; a whole bath would cost him even more.

Still, with all the above mentioned troubles, the Serbian delegation was ready by the time they were to meet the Sultan. As a doctor and always prepared, Vladan Djordjevic had two pair of the gloves, so that one pair would be white for the occasion of greeting the sultan. The Prince's escort, the ministers¹¹ and the Prince were all ready for the Sultan.

Dr Djordjevic spent some time thinking why the whole Serbian suite had to tiptoe like ghosts so that they would not disturb the Sultan when the Sultan had already deiced to receive Prince Milan.

Going up the wide marble stairs leading from the Bosphorus sea line, Dr Djordjevic was wondering whether there would be any difference between the Prince Michael's visit and the one of Prince Milan. Prince Milan received a greater welcome from the Sultan. He got more respect and honor. Serbia was more influential in the Ottoman Empire now, than when Prince Michael was assassinated. Prince Michael was staying in the *Nişantaşı Palace*¹² that could

11 At that time, Vladan Djordjevic, Philip Hristic or Jovan Marinovic were not ministers. This means that Djordjevic must have announced them as former ministers.

12 The Nişantaşı Palace, is a quarter of the Şişli district on the European side of Istanbul, Turkey. Nişantaşı was settled by Ottoman Sultan Abdülmecid I in the middle of the 19th century. He erected two obelisks to define the beginning point and the ending point of the quarter. He ordered the construction of the Neo-Classical style Teşvikiye Police Station and the Neo-Baroque style Teşvikiye Mosque for a proper district, encouraging the citizens of Istanbul to settle here (hence the name *Teşvikiye* which means *Encouragement* in Ottoman Turkish). The word *Nişantaşı* literally means *Marking Stone* in Turkish. Those stones are erected to mark the archery range records of the Ottoman archers and sultans. Some of these target stones, which are shaped like small obelisks and have Ottoman Turkish inscriptions on them, are still found on the pavements of Nişantaşı as monuments from the past. The inscriptions give information about the date, the shooter and the distance the arrow was thrown.

never be compared to the Topkapı Palace.¹³ Prince Milan was very privileged by being received on the Sultan's court. The Sultan spent one hundred gold ducats on a welcoming ceremony of the Serbian Prince.¹⁴

Prince Milan was awarded the Order of Osmanieh that was created in January 1862 by Sultan Abdulaziz. This became the second highest order with the obsolescence of the *Nişan-i İftikhar*, ranking below the *Nişan-i İmtiyaz*. This means that Prince Milan was awarded the medal that was created at the time when Turkey had to cede the Serbian cities to Serbian control. It in itself had a special meaning. Prince Milan was given what Prince Michael deserved for expanding the Serbian territory.

The Sultan talked to Filip Hristic and Jovan Marinovic, the former Serbian ministers, but Vladan Djordjevic also highlighted that the Turkish ruler paid his attention to Vladan Djordjevic and the rest of the Serbian entourage. Prince Milan was welcomed by the complete Constantinople diplomatic corps, the Russian ambassador Michael Onou¹⁵, the French ambassador Marie-Eugène-Melchior, viscount of Vogüé¹⁶, the British consul Lockok and other European diplomats. It is interesting to note that even though Vladan Djordjevic pointed out that the European ambassadors welcomed Prince Milan, none of the diplomats was actually at that high ranking position.¹⁷

On the same day when the Serbian delegation came to Constantinople, all the Turkish ministers paid a visit to Prince Milan. The next day was Friday, so the Prince attended a big ceremony when the sultan went to pray in the mosque. For all the visitors to the Constantinople this was a special occasion that was not to be missed. The Sultan put a ship "Izedin" and another smaller steam boat to the Prince's and his delegation disposal for the duration of their visit.¹⁸

The "Izedin" ship took the Prince and his entourage near the Dolmabahçe Palace where they were given the best places for watching the ceremony. When the sultan left the Palace he especially looked up to where Prince Milan was sitting and greeted him. This was a special honor which the Sultan gave only to

13 The Topkapı Palace (Turkish: *Topkapı Sarayı* or in Ottoman: *سرایى طوقى—اپو*) is a large palace in Istanbul, Turkey, that was the one of the major residencies of the Ottoman sultans for almost 400 years (1465–1856) of their 624-year reign.

14 Ђорђевић, 24–28.

15 Michel Onou (1835–1901; a counsellor at the Russian embassy in Constantinople, between 1869 and 1879 and Minister Plenipotentiary of Russia in Greece);

16 Marie-Eugène-Melchior, vicomte de Vogüé (25 February 1848 – 29 March 1910) was a French diplomat, Orientalist, travel writer, archaeologist, philanthropist and literary critic, being appointed successively attaché to the legations in the Ottoman Empire and Egypt from 1871 – 1875., *Ibid*, 29–39.

17 Ђорђевић, 38–39; Пауновић – Штерменски, (у штампи).

18 *Ibid*, 41.

the Austrian Emperor Franz Joseph when he visited Constantinople on his way to Egypt for the opening of the Suez Canal.¹⁹

After the ceremony was over, Prince Milan went to visit the representatives of the Great Powers. When he visited a British representative Sydney Lockock, Prince Milan asked him to change the British consul in Serbia Longworth because he was already too old. Lockock reported to his government that the Prince was polite and well behaved.²⁰

On 25 April (7 May) the Prince Milan Obrenovic visited the Constantinople sights. He first visited the Harem²¹. During his visit to the Harem, the Prince was the very surprised by the looks of the eunuchs who, according to Dr Vladan Djordjevic's description, did not look like men at all but like old wives. Then he saw the Hagia Sophia²², the Church of Holy Wisdom, that represented Greek architecture. From afar the church looked more like a city than a church. The Suleimaniye Mosque²³, which represented Turkish architectural way of building, was also used as a religious school. In the end, the Serbian delegation visited the Constantinople mint which according to the words of Vladan Djordjevic, was simply a money factory.

They also went to the church of the Holy Apostles²⁴. It was a custom to leave any weapons before entering the church as there was a weapons exhibi-

19 Ibid, 44.

20 TNA, PRO, FO 78/2330, Sidney Lockock to Lord Derby 7th of May 1874.

21 A Harem at the Topkapı Palace is the sequestered living quarters used by wives and concubines in an Ottoman household. The term *harem* refers to the women themselves, but has also come to be used to refer to these sequestered living quarters. The Harem at Topkapisarayi is the family and the concubines of the sultan's residence.

22 Hagia Sophia (from the Greek: Ἁγία Σοφία, "Holy Wisdom"; Latin: *Sancta Sophia* or *Sancta Sapient*; Turkish: *Ayasofya*) is a former Christian patriarchal basilica (church), later an imperial mosque, and now a museum (*Ayasofya Müzesi*) in Istanbul, Turkey. From the date of its construction in 537 until 1453, it served as a Greek Orthodox cathedral and seat of the Patriarch of Constantinople, except between 1204 and 1261, when it was converted to a Roman Catholic cathedral under the Latin Empire. The building was a mosque from 29 May 1453 until 1931. It was then secularized and opened as a museum on 1 February 1935th

23 The Süleymaniye Mosque (Turkish: *Süleymaniye Camii*, Turkish pronunciation: [sylej' ma:nije]) is an Ottoman imperial mosque located on the Third Hill of Istanbul, Turkey. It is the largest mosque in the city, and one of the best-known sights of Istanbul.

24 The Church of the Holy Apostles (Greek: Ἅγιοι Ἀπόστολοι, *Agioi Apostoloi*; Turkish: *Havarıyyun*), also known as the *Imperial Polyándreion* (imperial cemetery), was an Eastern Orthodox church in Constantinople, capital of the Eastern Roman Empire. The first structure dates to the 4th century, though future emperors would add to and improve on the space. It was second in size and importance only to the Hagia Sophia among the great churches of the capital. When Constantinople fell to the Ottomans in 1453, the Holy Apostles briefly became the seat of the Ecumenical Patriarch of the Greek Orthodox Church. Three years later the edifice, which was in a dilapidated state, was abandoned by the Patriarch, and in 1461 it was demolished by the Ottomans to make way for the Fatih Mosque.

tion inside. The Prince had to leave his sword outside. He did not quite like it but in the end he smiled and left his weapon at the entrance.²⁵

The Prince had luncheons with all the important Turkish statesmen, including Reshid Pasha, minister of foreign affairs. The military band was playing till the luncheon, alternately European and eastern music.

The Prince was also visited by the Armenian and Bulgarian bishops that gave him their blessings.

On the 13 May, Milan Obrenovic and the Serbian delegation were taken to a big country estate of the Abraham bey, a rich banker and dragoman, Egyptian caliph. He wanted to replicate Versailles in Constantinople, so he had hundreds of workers working at his gardens. Vladan Djordjevic noted that they had met many Montenegrins, “representatives of the Serbian knighthood and aristocracy” who were not afraid of hard work in Tukey.

After the Prince came back, he and his entourage were taken to breakfast (lunch by Belgrade standards) at the *Buyuk Saray* (The Great Palace) and then by the ship “Izedin” to watch the dervish at their spiritual centre (*khanqah*).

Gendarme had to open the way to the mosque so that the Prince and the Serbian delegation could pass through the crowd of people that were waiting to come in and watch the dervish perform.

After the show, Prince Milan received the leaders of the dervish and left a substantial tip to the performers. In the afternoon he visited another sultan's palace, the Waterside Mansion and a spa near the “sweet waters”. Then they went to lunch/dinner to the house of Riza – Pasha, a minister who was most credited for the privileges granted to Serbia during the past years. The Prince gave him a wonderful toast thanking him for that.²⁶

One day near the end of his visit, Milan Obrenovic decided to go alone, dressed in his civilian clothes, to the Grand Bazaar²⁷ of Constantinople accompanied by a Turkish colonel. The rest of the entourage got some off-duty time also to go wherever they wanted in the city. They decided to meet again at the Grand Bazaar at the time when the Prince got there and to go shopping as well.

At the end of his visit to Constantinople, Milan Obrenovic visited a Serbian school – a lycée/merchant school, one of the best institutions of that kind

25 Ћорђевић, 77–90.

26 Ibid. 91–103.

27 The Grand Bazaar (Turkish: *Kapalıçarşı*, meaning ‘Covered Bazaar’; also *Büyük Çarşı*, meaning ‘Grand Bazaar’) in Istanbul is one of the largest and oldest covered markets in the world, with 61 covered streets and over 3,000 shops which attract between 250,000 and 400,000 visitors daily. In 2014, it is listed No.1 among world's most-visited tourist attractions with 91,250,000 annual visitors.

in the city. It was not only for Serbs but for all the nations living in this great town, as Vladan Djordjevic called it, a cosmopolitan school. Still, the school was founded because the Serbian colony in Constantinople numbered over 10,000 people. The Serbian colony was established in 1868, the same time as the school. The Serbian envoy at the time, Milan Bogicevic, started to teach at the school. The school financially supported by the Serbian government and the Russian Tsar. It had almost 90 students. There was a lottery organized for providing support to the school and the biggest donators were Mrs Danica Ph. Hristic, the wife of the Serbian ex Minister Philip Hristic, Captain Misa Anas-tasijevic and Milan Bogicevic himself. But the school burned down in a great fire of 1868. After that it was moved to the village of Buyukdere²⁸.

But the school was too far away for the Serbian children to attend it and soon it was moved back to the city. At that time (which must have been after 1870), a Serbian agent in Constantinople, Philip Hristic threw a grand ball in the school's honor, again trying to raise money. A significant sum of money was raised and given to pay for a school debt. At the same time Prince Milan donated 100 napoleons for the reinstatement of the school. The school was so well organized that all the Turkish newspapers gave it praise which contributed to its good reputation. The Serbian envoy, Philip Hristic was congratulated by all the European representatives in the city on the success of the schools.

In 1874, at the time of Prince Milan's visit, the school had 123 students of all nationalities of which 11 girls. It taught Serbian, French, Italian and Greek languages. Serbian was obligatory only for Serbs. Sciences that were taught were Geography, Mathematics, History, Physics and Chemistry, trade book-keeping, trade law and trade science.

On that occasion the Serbian Prince donated 100 napoleons and general Ignatyev²⁹ gave the school 50 Turkish liras and the Serbian government sent 220 ducats.

When the Prince Milan's carriage stopped in front of the school, the gates were decorated with both the Serbian and Turkish flags. All schoolgirls ran out

²⁸ Büyükdere is a quarter of Sarıyer district in Istanbul Province, Turkey. It is situated on the European shoreline of Bosphorus about 2 km (1.2 mi) southwest of Sarıyer. In the past, the settlement was also home to Greek and Armenian minorities.

²⁹ Count Nikolay Pavlovich Ignatyev (historical spelling *Nicolai Ignatieff*; Russian: Никола́й Па́влович Игна́тьев; 17 January Old Style (29 January on Western calendar) 1832 – 20 June Old Style (3 July on Western calendar) 1908) was a Russian statesman and diplomat. Ignatyev's success in the East during Opium wars was supposed to prove his capacity for dealing with "Orientals" and paved his way to the post of ambassador at Constantinople (Istanbul), which he occupied from 1864 to 1877.

to greet the Prince in their white dresses and all the students welcomed the Prince with an exclamation "Long Live the Prince"³⁰.

The Prince left Constantinople on the 16 May 1874. He wanted to leave a day early but he had to wait for an audience to the Sultan. He used that day to visit all the representatives of the Great Powers once again. On his visit to the British consul in Belgrade, Prince Milan said that he was kindly received by the Sultan and his ministers but that he was actually misled. He waited in vain for the Porte to solve the unsolved state issues with Serbia – the question of Little Zvornik and the railway question.³¹

The Prince was afraid that the Serbian people would think that he neglected the state interests because of such a great reception in Constantinople. He was not allowed to speak to the Sultan about the above mentioned problems. So the Serbian ruler was very unsatisfied with his visit despite the already described pomp. Prince Milan emphasized that he decided to mention to the Sultan the questions of the Little Zvornik. He also said that he wanted to get a clear answer – *yes or no* from the sultan. In that case, even if he got a negative answer, the Prince would not have to return to his country and say that he had spent two weeks in Istanbul, had seen the Sultan three times without even mentioning the question of Little Zvornik. The Prince wanted to be able to say to his people "I did the best I could. I asked the Sultan myself and that was his answer." That way, Serbia would know what to expect of Turkey and how to adjust its foreign policy.

The Prince concluded that he had seen enough of the country that he was leaving. People in power could not be trusted, they were dishonest and corrupt. They all cared only about their own interests and holding to their positions, took part in every intrigue of the court and Harem just so they could earn some favor and the sympathy from the Sultan. They were not interested if the people of their state were suffering, if the army was left for nine months without pay or the civil servants without any kind of income. The state finances were squandered but that was forgotten as long as their pockets were full. Unfortunately, the British representative assessed the Prince Milan's attitude as being right.³² His last visit to the sultan lasted for almost an hour and a half.³³

Without the support of the Great Powers Serbian rights on Mali Zvornik could not have a favorable outcome. Prince decided to talk about the issue directly with the Sultan because of moral satisfaction. A Grand Vizier and the

30 В. Ђорђевић, 127–138

31 See: Пауновић-Штерменски, (у штампи); Радош Љушић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2001, 142.

32 TNA, PRO, FO78/2330, Sidney Locock to Lord Derby, 15th May 1874.

33 Ibid, 139.

minister of foreign affairs recommended to the Prince not to talk directly to the Sultan about the above mentioned question but the Prince did not listen to their advice. The Sultan was displeased because the Prince presented the question of Mali Zvornik as his right. The Sultan answered that all the Serbian rights were met with surrendering the Belgrade fortress to Serbia. But the Prince persisted in his demand. The Sultan answered that he would recommend to his ministers to deal with this problem after Prince Milan's departure but that he did not think that the question would be resolved. With this open demand, the Prince showed that his visit was not arranged so that he would honor the Sultan but to see what kind of privileges he could obtain for his country.

After the Prince had left, Philip Hristic stayed in Constantinople as a Serbian representative. His task was to negotiate the release of Little Zvornik from Turkey to Serbia. If Prince Milan had not spoken so openly about this question, thus offending the Sultan, Hristic could have carried out his goal. He could have used the success of the Prince's visit to his advantage. Now, however, he could only complete the mission unsuccessfully.³⁴

CONCLUSION

In conclusion it could be said that Dr Vladan Djordjevic in his book *Traveling Notes III, Constantinople and Bucharest* only exhibited positive sides of Prince Milan Obrenovic's visit to the Sultan. He described all the pomp and luxury of the Turkish capital and all the festivity with which the Serbian Prince was welcomed. He did not mention the Prince's daring behavior with the Sultan and his ministers about the railway question and the question of Little Zvornik. Prince Milan Obrenovic visited the Sultan so that he could demand the expansion of the Serbian territory and not to honor his Suzerain. He asked the Sultan directly about the problems, thus breaking the Turkish court protocol.

Because of that bold action it could be said that the teaching commission mentioned at the beginning of this article did a good job educating the Prince.

Still, Philip Hristic, being the Serbian representative entrusted by the Serbian government to solve these questions with the Turks, was left in Constantinople to deal with the Sultan's disappointment. The Turks blamed him for the Prince's misbehavior and the Serbian government for the failure of his mission.

---

34 TNA, PRO, FO 78/2330, Sydney Locock to Lord Derby, 18th of May 1874.

List of References

Unpublished sources

The National Archives, FO 78

Published sources

Владан Ђорђевић, *Пушничке црће III, Цариград и Букурешт*, Београд 1874

Bibliography

Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, Београд 1934

Љушић, Радош, *Историја српске државности II*, Нови Сад 2001

Пауновић – Штерменски Јелена, *Филип Христић дипломаџа и ђолийичар и ђрви српски аџлофил (у шџамџи)*

Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биоџрафија ђоузџаноџ обреновићевџа*, Београд 2007.

С. Рајић, *Сџољна ђолийиџка Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015.

Јелена Пауновић

ПОСЕТА КНЕЗА МИЛАНА СУЛТАНУ У ОЧИМА ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА И ФИЛИПА ХРИСТИЋА

Кнез Милан Обреновић је дошао као малолетан на престо после убиства кнеза Михаила 1868. године. Друго намесништво наименовано 1869. године морало је да се брине о његовом образовању и да га васпита у српском националном духу. Ово је било изузетно важно зато што је кнез до тада боравио у иностранству и тамо се и школовао. Именована је посебна комисија која је саставила наставне планове и програме за даље образовање кнеза.

Кнез Милан није могао да иде у Цариград пре пунолетства, што је био вид јачања аутономног положаја у односу на Порту. Уопште, тај пут је сматран жртвом која се мора добро наплатити. Од септембра до децембра 1872. године готово све владе су преко својих представника сугерисале лично кнезу да би требало да посети султана. Тако је питање кнежевог пута у Цариград постало врло важно са аспекта односа Србије према великим силама. У пратњи кнеза на путу у Цариград априла 1874. године, нашли су се председник владе Јован Мариновић, Филип Христић, државник и вишегодишњи агент у Цариграду и кнежев лични лекар Владан Ђорђевић који је и састављао извештаје о току посете. Извештаји су били објављени прво у *Српским новинама* а затим су састављени као Ђорђевићево мемоарско дело *Пушничке црће III, Цариград и Букурешт*. Ђорђевићева

писма из Цариграда описују богатство и сјај престонице, султанове палате, значајне споменике и прославе приређене у част кнеза Милана. Политичка позадина посете се може видети кроз активност Филипа Христића, која је детаљно описана у британским дипломатским извештајима.

Најлепше јахте, палате и одличја за кнеза били су само фарса којом су кнез и његов председник владе изиграни у Цариграду. Испоставило се да је кнез ишао на поклон султану због једног необавезног обећања, железничке везе са Турском код Ниша. О Малом Зворнику није било ни помена, те је кнез у опроштајној аудијенцији затражио од султана решење тог питања и био је одбијен. Кнез се 31. маја вратио са пута веома незадовољан, а поред несмотрености владе и кнеза за фијаско посете у Цариграду, одговоран је био и руски амбасадор Игњатијев, који је преувеличавао свој утицај на Порти.

Кључне речи: *Кнез Милан, Владан Ђорђевић, Филип Христић, Србија, Османско царство, Цариград, султан.*

UDC: 316.722-055.2(497.11:410)"18"

821.111.09-992:316.722"18"

ID BROJ: 219145996

Изворни научни чланак

РаД је примљен 01.08.2015.

РаД је прихваћен: 10.09.2015.

Melina Rokai

Faculty of Philosophy – University of Belgrade

Department of History

Čika Ljubina 18–20,

melinarokai85@hotmail.com

THROUGH FEMININE LENS: VICTORIAN AND EDWARDIAN WOMEN CONSTRUCTING THE IMAGE OF SERBIAN WOMEN IN THEIR TRAVEL ACCOUNTS*

While scarce Western European female had travelled through the Balkans for several centuries prior, the majority of women's travel accounts on the region started more frequently occurring in the eighteenth, with their numbers increasing throughout the nineteenth century. Keeping in mind feminine characterization of the Orient, a question poses itself: how the British women who were charmed by the Balkans, its hardships and its distinctively masculine feel, saw and presented the Balkan and in this case Serbian woman. This paper will analyse how British women travellers constructed the view of Serbian women, keeping in mind the issues they had to negotiate, and which stemmed mostly from their gender. This article aims to contribute to the growing debate on British 'Balkanism' by taking into discussion feminine elements of the discourse. The subject matter of the paper is even more so significant it is understood that the case of British women's representation (as a group) of Serbian women has not been undertaken as of yet.

Key words: *travelogues, 19th century, imagology, Serbia, Victorian and Edwardian era, women*

---

* The paper is a result of research on a scientific project "The Modernization of the Western Balkans" (Modernizacija Zapadnog Balkana, No. 177009), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

For the past thirty years a growing number of critics on travel writing and especially those on female travel writing practice have emerged. While scarce Western European female had travelled through the Balkans for several centuries prior, the majority of women's travel accounts on the region started more frequently occurring in the eighteenth, with their numbers increasing throughout the nineteenth century. In the British perspective, initial critical work was inclined to see the authors as determined and unconventional spinsters whose travels were only an addendum to the more significant voyages of male travellers.

The fascination with the Ottoman Empire became the leading cause for seeing the area by the British in the seventeenth and eighteenth century; only to turn into a destination on its own as well as a staging point en route to somewhere else in the course of the eighteenth century by the beginning of the nineteenth century- a turn which was mainly aided by the closure of Western Europe throughout the revolutionary time and the Napoleonic wars.

The more determined female presence in the region commenced after the Paris Treaty, and its growth could be noticed in the time of crisis. The period best demonstrates the correlation between increased British political interests in the region and the local conflicts is several years following re-opening of the Eastern Question with the revolts in Bosnia and Herzegovina and Bulgaria. Thus, it is not surprising that the attractiveness of the Balkans as a purpose rises further in the coming years.

Given the regions propensity towards violence and war, it is not surprising, when in the 1912 *Graphic Magazine* in an article 'Why the Balkans Attract Women' asked: 'Why should the Balkans, those rough, wild, semi-civilized and more than half-orientalized little countries, appeal so strongly to some of our astutest feminine intelligence? It argued that 'the East attracts women because it is feminine to the core, just as the West is essentially masculine'¹. Whereas Vesna Goldsworthy argues that the British women travellers saw the Balkans as an accessible version of the Orient (with all the perks it allowed), I believe that it is exactly the peninsula's notoriety for danger and hardship that had fascinated British women, impatient to getaway from restricted Victorian society; it was precisely the masculine feel of the Balkans that drew them to adventure. It was this masculine place where they could reinvent themselves liberated from the modern society's norms, where the primeval manly and anciently patriarchal culture of the region often permitted them to hold special, liberated status. This very representation of a rather masculine Balkans characterized by the mechanism of temporality at work dislocates the peninsula back in time and gives the

---

1 Allcock & Young, 1991, xv

area a medieval appeal: European yet not developed, not modernized. Just like the Orient, it represents a place for escape, but without feminine character.

Keeping in mind feminine characterization of the Orient, a question poses itself: how the British women who were charmed by the Balkans, its hardships and its distinctively masculine feel, saw and presented the Balkan and in this case Serbian woman. This paper will analyse how British women travellers constructed the view of Serbian women, keeping in mind the issues they had to negotiate, and which stemmed mostly from their gender. This article aims to contribute to the growing debate on British 'Balkanism' by taking into discussion feminine elements of the discourse. The subject matter of the paper is even more so significant it is understood that the case of British women's representation of Serbian women has not been undertaken as of yet. The existing scholarly work on portrayal of Balkan and Serbian women usually deals with a specific, male or female author.

With the aim of obtaining a thorough understating of female travellers' view, issues which they encountered in production and dissemination of the texts will be analyzed, as well as to it associated feminine and feminist discourse, along with the Orientalistic discourse. Connected to the Orientalistic discourse, the Western European female perception of the Oriental woman will be considered as an important component in the creation of the view the British women constructed and held of Serbian woman in the course of the nineteenth century.

Since the analysis is based on sources that belong to the category of the nineteenth century travelogues, their methodology in regard to the study of the 'Balkanist' discourse and construction of the 'other' is taken into account. Body of historiography dealing with postcolonial discourse has peaked and diversified in the past thirty years, with the critique of its use for the issue of the Balkan having emerged with the dissolution of Yugoslavia. During the past two decades a bulk of work dealing with the issue of the Balkans has been created, subsequently making it the object of research falling within the postcolonial studies.

ORIENTALISM AND BALKANISM

Discussion on the 'Balkanist' discourse, no matter how concise, cannot be complete without mentioning the debate on the Orientalistic discourse. Existing assessments of the 'Balkanism' have their roots in the Orientalism, which was coined and introduced by Edward Said, who in turn founded it on the theory of discourses, established by Michel Foucault. While being highly controversial and disputed by both Said's contemporaries and later generation scholars,

his crucial study presented how the perception of the ‘Oriental other’, created and employed through simplified images, provided sufficient material for the strength of the colonial discourse. It was exactly these perceptions, according to Said, founded on ontological and epistemological distinction between the parts of the world, which facilitated mastering of the Occident over the Orient. Homi Bhabba, one of the most significant critiques of Said’s Orientalism, offers another theoretical reading of postcolonial discourse, by proposing a critical look of the binary oppositions-oppositions that are also relevant for the Balkanist discourse (i.e. civilized/savage, centre/periphery etc.).

Discovering of the Balkan region correlated with the beginning of modernity that had manifested itself during the Enlightenment period in the eighteenth century. During the eighteenth and early nineteenth centuries the area found greater appearance in the literary genre, as it witnessed growing appearance of visitors on the way to Istanbul. It was at these times that the Enlightenment mistrust of the marginal European (or the Ottoman territories, as they had been rather perceived) commenced to take shape and that the area’s constituents, and which would later constitute ‘Balkanist’ discourse, were brought into popular awareness.

Although a number of the early authors on the Balkans methodological issue attempted to employ Said’s paradigms when dealing with this area, the others, over the period, tended to see it as a separate discourse. Among the first group, Vesna Goldsworthy’s *Inventing Ruritania* could be placed. Goldsworthy’s book attempts to create a connection between imperialism and imagination, using the British popular literature from Victorian to Edwardian period to demonstrate how it was employed in formation of the Balkan. Also, the study of Milica Bakić-Hayden and Robert Hayden should be pointed out. Bakić-Hayden situates Orientalist discourse inside the “Orient” itself, therefore probing the nature both of that discourse and of the “Orient” as a geographical and cultural category.²

The bulk of historiography pertaining to the representation of the Balkans from the Western viewpoint has expanded over decades, with assorted attitude with regard to its relation to the picture of the ‘Oriental other’ being communicated. Maria Todorova has reached further in her critical masterpiece *Imagining the Balkans* establishing that the Western perception of the Balkans is colonial discourse different from a adaptation of Orientalism. On what ‘Balkanism’ represents the scholarship is beyond the dispute, defining it in the context of conflict, hostility, backwardness that is close to savagery, the concept Maria Todorova formulated and convincingly argued. As Andrew Hammond,

---

² Fleming, 2000

The latest of the postcolonial critique, noticed, in her *‘Imagining the Balkans’*, Maria Todorova has phrased this tendency ‘Balkanism’, convenient shorthand for an range of types of turmoil, savagery and squabble. Todorova’s idea of the Western concept of the region is, following Edward Said’s *‘Orientalism’*, constructed as a rather unswerving matter, which does not minimize leeway for oppositional stands within the discourse, regarding all commentators as undeniably, and utterly, ‘Balkanist’.³ In her opinion the concept remains “the frozen image of the Balkans (...) has been reproduced almost without variation over the next decades and operates as a discourse.”⁴

By the third decade of the nineteenth century the model of the modern Western civilization had been already recognized in the principles of order, development and rationality, notions that were also embraced by the Victorian society. While the comparative elements were juxtaposed in such a way that the comparison always emphasized inadequacies of the visited culture, sanctioning norms of modernity of the West, it would not be precisely accurate to say that the British travellers’ perception of these inadequacies remained the same over the period. It is more so when one talks on modernity of women. The culture of the region is treated in the Balkanist discourse as not quite European; it has to be influenced and altered along the wishes of the West European powers. Where travellers’ accounts were instrumental in shaping public opinion, this was not always in only reproducing and disseminating the official foreign policy line, as there was always a plurality of British sympathies in the East.⁵ It was the idea of the superiority of Anglo-Saxon disposition, so present in the Victorian society, which prompted the majority of the British public to feel and act as safeguards of small Balkan nations on the road towards independence from the Ottoman Empire. It was in these circumstances that British women travellers conceptualized Serbian women, bringing in their narrative various discourses, which need detailed clarification in order to be rightly comprehended.

CHALLENGES FOR FEMALE TRAVELOGUES AUTHORS

In the past two decades, travelogues created in the west-European cultural milieu have been taken under scrutiny by diverse humanistic and social disciplines, ranging from linguistics to anthropology, sociology and history. It was primarily this literary genre that was utilized in creating western European understanding of the rest of the world, consequently dealing with the image of

---

3 Hammond, 2002, 11.

4 Todorova, 1997, 7.

5 Ibid, 98.

the 'Other'. Dealing with travel literature genre as a source for historical analysis requires its evaluation using literary tools. So far, the majority of the existing extensive critic on the colonial travel literature is based on post-colonial criticism and largely concerns parts of world directly influenced by the Western European, mainly British and French colonial enterprises. Contemporary study is based on the critical examining of travel writing genre as an active constituent in formulation of a variety of discourses. There is a large opus of such scholarly work of which editions such as: M. L. Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, Routledge, 1992; *Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transit*, ed. Steven H. Clarc, Zed Books, 1999 and *Travel Writing in the Nineteenth Century: Filling the Blank Space* in edition of Tim Youngs, 2006 are valuable in its diversity on the topic and insightful investigation of issues posed by the genre. In the context of empire, traditional studies of travel writing tended to focus on and implicitly glorify the role of the 'brave' explorer, whereas in the post-colonial era, more recent work has followed Said (1979,1993) in concentrating almost exclusively on the genre's function as a mode of subjugation paving the way for exploitation.

Analysis of colonial travel literature written by the Western European women is especially both complex and complicated. A series of discourses need to be considered when comprehending issues related to feminine view on the Orient (and subsequently Balkans), expressed in their epistemological accounts. Similarly to the other types of literary representation, defining female travel writing as one monolithic block with certain unchangeable traits proved to be impossible; on the contrary: it is showed that the genre is far from uncomplicated.

Among earlier scholarly critic on women's travel writing, it is a frequent conjecture that female travel writing is perceptibly dissimilar to male. However, this assumption is taken for granted, since there is very little analysis as to the divergence in characteristics in travelogues of both genders. It would be highly superficial to say that the divergence is simply related to sex; there is no typical male or female type of writing. The issue is rather connected to a set of several obstacles which Victorian women had to overcome to be able to publish and be read.

Moreover, this supposed difference is reflected in feminine and masculine relation towards the object of their narrative, thus creating both colonial and feminine discourse through which women's travel writing needs to be taken so that a comprehensive picture would be available after such an analysis. Feminist theories critique the relationship between gender and imperialism. The correlation has been recurrently typified as an equivalence in which the subjugation of women in patriarchal cultures is equated to the abuse of peoples in colonial

countries. In line with such perception it is mostly claimed that women identify more intimately with other subjugated groups of people. The contained binarism in which man is coloniser and woman is colonised has been sharply criticised for failing to take into account woman in her role as coloniser and for neglecting the heterogeneity of female perspectives,⁶ as it is advocated primarily by feminist theorist Gaytri Spivak. The woman as the author will create her distinctiveness through similarity or through her rapport to 'dissimilar', for the reason that she has not undergone the identical condition for distancing from the 'other'. She will not, therefore, have the same need to overpower; this likely tie with the 'other' is improved by the maternal instinct. Where travel writing by women exists, we would therefore expect to find a different 'feminine' set of values appearing in the text: the boundaries between subject and surroundings would be less clear, 'objective' analysis would give way to involvement, mind and body.⁷ Although in the female colonial travel writing, gender is the decisive factor in the formation of identity (and thus is offering a possibility for a female to act a coloniser), other elements such as age, social class and with it connected education.

Another major problem in analysing texts written by women travellers lies in assumption that the texts are autobiographical. Critics using this method usually end simply discussing certain women themselves and less their relation to the countries they are describing or the part women travellers played in colonialism.⁸

Furthermore, analysing Victorian women's travel writing through methodology of autobiography does not offer secluded elements of feminine discourse in them. As Sara Mills captures the issue: for the woman travel writer discourse of colonialism/imperialism is not the only one she has to overcome, since she has a further pressure to negotiate: that is the discourses of the feminine. Yet, the discourse of feminine of the Victorian culture did not automatically inhibit her from espousing the discourses of imperialism. In fact, in some cases, the discourses of femininity reiterated colonialist assertions and at other instances damaging them.⁹ Through this discourse apprehension with the presentation of a well-behaved self is emphasized continuously: there are frequent remarks in travel texts about the importance of the feminine discourse of clothes, wearing correct clothes, gloves, skirts of a decent length, not riding side-saddle and so on, but also of correct behaviour, of obeying the norms of British society.¹⁰

6 Mercer, 1999, 147.

7 Ibid, 148.

8 Mills, 1993, 39.

9 Mills, 2003, (Kindle Locations 1249–1252).

10 Ibid, (Kindle Locations 1253–1256).

Thus, it is not indispensable to interpret travel accounts as stating the reality of the writer's life, since it is the consequence of a composition of discursive configurations through which women authors navigated.

As Diane Macdonnell argues: 'Discourse differs from the kinds of institutions and social practices in which they take shape, and with the positions of those who speak and those whom they address.'¹¹ The addresses of these women's accounts will be extremely important in case of women traveller to the Balkans throughout the nineteenth century, but particularly in the second half.

Similar issues women travel writers faced when travelling and writing on the imperial colonies could be applied to British ladies travelling in the Balkans and Serbia in the span of the nineteenth century. Intricacies of various ideas are visible in women's observations on Serbia and the region; particularly their social and later in the century, political affiliation should not to be ignored. A valuable critic on British Women who travelled in the Balkans represents John Allcock and Antonia Young's edition.

WOMAN OF THE ORIENT IN THE EYES OF THE WEST EUROPEAN FEMALES

Critic of accounts of Western travellers on the Oriental women, including that written on the oriental women by West European has been largely written on. Conversely, perceptions expressed in women's travel literature and that which concerned women of the Balkans was very rarely written on. While discussing female perspective of the nineteenth century Oriental woman is not the aim of this article, it is necessary to explain it, since it was the more well-known Ottoman woman with whom Balkan and Serbian women were often compared in creating and disintegrating diverse discourses in the travel accounts.

It was the place of the harem and the institution of veil that became the battle ground, where the Balkan woman was reinvented in British female's commentaries, often through direct comparison. By the middle of the nineteenth century, when the largest proportion of travel accounts on the Balkans and Serbia were written, visits to the harem had become a common itinerary in travel literature. For Mary Worthley Montague and even more so for her readership a visit to a harem and the Imperial one at that was a source of rare, almost unique privilege. Half a century later, when it was not uncommon for middle-class British spinsters to travel to the Orient, visiting a harem of a local

---

¹¹ Macdonnell, 1986, 1.

official on the periphery of the Ottoman Empire proved to be for Miss Irby and Mackenzie a walk down the beaten path.

During the eighteenth century all the Oriental matter continually became a place for enticing visions of sexuality, sumptuousness and obscure plots. Such a collection of progressively more conformist representations were willingly adopted and were brought to life exactly by women.¹² An obsession with a “hidden” and “concealed” Oriental life and with the woman behind the veil and in the harem has led to an overrepresentation of Oriental women in an effort to evade the lack posed by a closed “inner” space. It is this trope of concealment which has led many male travellers to denounce the hateful mystery of the harem and the veil. It is the nostalgia for the “real” Orient that motivates the Western subject’s irresistible urge to enter this forbidden space.¹³

From the end of the eighteenth century and with the beginning of the nineteenth female travellers, with the increase availability to travel, wrote about their understanding of the women they met, and by this means contested the emergent propensity towards eroticisation of the unfamiliar that is typical for travel texts by male authors. Billie Melman in her „Women’s Orients,“ recognizes harem literature of this period as presenting a considerable threat ‘to Orientalist and patriarchal authority’ because of it broke away with the notion of mapping the Orient as sensual and its women behind the harem doors as lustful.¹⁴ Allowing both male and female readership to look behind the harem doors by the means of harem literature, female authors secured for themselves a special space in public discourse. This opportunity to see under the veil gave the Western women a more legitimate knowledge and allowed them far significant expertise.

However, a very frequent representation in the western female commentaries on the Oriental woman, as obscured by the veil, disguises the want not only to witness but also to conquer this area of vagueness. The need to see and to get access to this “unknown” and “unknowable” sphere makes the women’s representation of the Orient rather similar to masculine.¹⁵ For a western woman, her correlation with the Oriental woman is similar to self-other rapport she has in relation to Western man in the West.

The discourse on the Muslim and Ottoman woman is considered with an expression of colonial and liberal feminist rhetoric in which woman’s position is employed as the evidence of the backwardness of Eastern mores.

---

12 Nussbaum, 2005, p.121.

13 Yagenoglu, 1998, p.73.

14 Melman, 1992, 17.

15 Yagenoglu, 1998, 90.

Enlightenment thought used the strategies it provided to comprehend its 'Other'. The colonial feminist discourse to unveil Muslim women also suffers from idea of modernity, which also contains the need to have power over the object and also to restructure; in doing so female traveller becomes coloniser herself.

It is a common trait of women's texts is that they are aware of the discourse of feminism, since in the nineteenth-century feminist debates were influencing a wide range of issues.¹⁶ However, while not refuting that women's discourse was written in an imperialist philosophy, Mills, on the other hand, contends that women's discourse was more heterogeneous and such heterogeneous or conflicting ingredients functioned as a critique of the colonial actions. Reina Lewis similarly argues that, although women did construct imperialist pictures of the Orient, they were less derogatory of the Oriental other and of dissimilarity.

The carefully connected binaries of male/female, dominant/subordinate, Wes/East and colonizer/colonized did not easily accommodate Western women travelling and writing in the age of imperialism. Women travellers might either draw parallels between their own inferior position and that of the colonial inhabitants, or they emphasized their advantage as white Westerners as recompense for their subjugation as women at home society.¹⁷ Notwithstanding assertion that England is the home of greatest freedom, travelling British women test with being most 'modern' in a different place, consequently meeting the archaic outdated to press forward feminine modernity.¹⁸

Despite demystification of the harem, advocates of the morally inferior character of Turkish women did not vanish as well. From early times it was always the same two vices, sensuality and indolence, that they alleged, however varied the causes of this sorry state.¹⁹ The secularization and Europeazation of Turkish upper classes also had a de-romanticizing and calming effect. The position of women had been used for centuries as a dominant discourse by either European or Muslim critics in their effort for the civilizing supremacy in their respective faiths.²⁰

16 Yagenoglu, 1998, 69.

17 Bracewell, 2009, 139.

18 Nussbaum, 2005, 125.

19 Schiffer, 1999, 285.

20 Ibid, 292.

THE BRITISH LADIES WHO DARED TRAVEL TO SERBIA

It might be an overestimation to say that a large number of women travelled to the Balkan peninsula in the nineteenth century: 'of the large fund of writing about the Balkans which has accumulated over the past two centuries a very significant proportion of it [is] written by women.'²¹ In the span of the nineteenth century the Balkans had changed their attractiveness to female travellers in line with the region's development into destination for various kinds of visitors. Looking at the travelogues of the time, it is easy to notice that the majority of visitors to the area also passed and lingered in Serbia (principality and later kingdom) and in the so-called 'Old Serbia.' One would imagine of a number of women travelling in Serbia that majority of them would leave commentaries on Serbian women, just as one expects that they would have sought to become better acquainted with and understand the life of females in Serbia. Nevertheless, the opposite should not be surprising if one keeps in mind that the majority of women's travellers to the Balkans enjoyed the 'privileged and undemanding status of honoured guest'²²; it has been only from the second part of the twentieth century that they started seeking to assimilate into the Balkan societies, and mostly as professional scholars on the field work. However, only a small number of British women even mentioned Serbian women in their travelogues, and when they did, the accounts were meagre.

Natural question that arises is who these women were and what were they motives for travelling to distant lands, let alone the Balkan Peninsula. The focus of their travels varied enormously, as well as the aims, purposes and the duration of their stay have altered as the century progressed. There is no homogeneity about these women's intents and motives for undertaking a journey that was both perilous and full of hardship; yet, it is this heteronymous collection of reasons that induced these undertakings, which renders impossible the creation of a collective and uniform image, thus generating the critic of colonial attitude. While some travelled through the Balkans and Serbia as an entourage to their husbands and fathers, other Victorian ladies, particularly those who travelled alone, decided to go on their journeys as cure from their unfulfilled home life, looking for a way reinvent themselves.

Julia Pardoe was the first British woman, who left account of her passing through the Principality of Serbia in the nineteenth century, and who, having stayed in Belgrade, made several short notes on their external appearance, both physiological and referring to clothing items. Julia Pardoe (1806–1862) was a

---

21 Allcock & Young, 1991, xvii–xviii.

22 Birkett, 1991, 210.

British poet, writer and traveller. She visited the Istanbul with her father, Major Thomas Pardoe, and stayed in the imperial city during the years 1836–37. Her most successful work “The City of the Sultan”, was published in 1838, 1845 and 1854, and it contained commentaries on her journey through Serbia. After Lady Montague (1717–18), Pardoe was the first British woman to write extensively about women’s daily life in the Ottoman Empire.

With the conclusion of the Crimean War the interest in small Balkan Principality soared in the Western public, bringing new visitors and making it a destination rather than a transit place to Istanbul.

Paulina Adeline Irby (1831–1911) and Georgina Muriel Mackenzie published in 1867 *The Turks, the Greeks and the Slavons: Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* an account of their journeys of the previous years. Although they denied holding or expressing political opinions, the content of the book is saturated with their ideas that the Christians in Turkey should rule themselves, as the Principality of Serbia had shown its ability to modernize, and it should be an example for other Christian Slavs in Turkey. They doubtlessly saw themselves as promoters of education among the South Slavs and advocates of their liberty, criticising British policy in Turkey, and suggesting a new one.²³ The report is description of a single journey rather than several the ladies had undertaken, and the matter of the book was considered in advance with A. A. Paton, who advised them to describe their journey through Old Serbia as a powerful reminder of old Serbian Empire and medieval Christian civilization.²⁴ The book is of particular significance for us since Irby and Mackenzie took special interest in investigating the position of women and their education throughout Christian provinces in Turkey. The book tells us also about the two ladies of the Victorian era who had great faith in their religion, great belief in progress, confidence in their nationality and background, yet were somewhat extravagant.²⁵ Their opinion on British foreign policy in the Balkans gained on importance when it corresponded to that of W. E. Gladstone, who gave introduction to the second edition of the book under the title *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe (1877)*.

Like many female authors of travelogues Irby and Mackenzie highly aspired for the approval of a distinguished male, two of them even more so, since their work carried explicit political involvement on the side of the Christian Slavs in the Ottoman Empire. Feminine humility in academic affairs was continually articulated in their “Introduction” to the book. It was Gladstone who

23 Anderson, 1966, 28–29.

24 Ibid, 37.

25 Ibid, 38.

endorsed their work, pointing out at the life of Christian womanhood in the Balkans, “a life in which wife and daughter, the appointed sources of the sweetest consolation, were the standing occasions of the sharpest anxiety.”²⁶ Another gentleman whose praise they obtained was Chedomilj Mijatovitch, the translator of their travel account in Serbian, noting that Miss Muir Mackenzie and Miss Irby provided now a favourable image of its “female half,” a portrayal improved by a “feminine perspective.”²⁷

Mary Edith Durham wrote extensively on the Balkans over several decades. Her work *Through the Lands of the Serb*, provides the most information on life in Serbia and about Serbian women, no matter how small that input is. This book published in 1903, is a most pictorial one, not yet clouded over by the political turmoil that darken her later books. It gives an account saturated with humour coming from the clash of the cultures.²⁸ Durham was a great advocate of the emancipation of the Balkan peoples from the Ottoman yoke. Yet, her first accounts were quite stereotypical, a view that changed over decades of involvement in the Balkans. She developed her own view on the issue, which led her into position at odds with her society. However, when she wrote of Serbia, her opinion shows the least baggage of British-received ideas.²⁹ Durham’s remarks on women in Serbia are very rare. She is more interested in phenomenon she shows as a woman travelling alone and marvels at local men’s attention. At the end of the century, travelling through the Balkans meant an escape for Durham; a break away from tight conventionality expected of her as a woman in Victorian society.

BRITISH WOMEN TRAVELLERS WRITING ABOUT SERBIAN WOMEN

Women travellers through Serbia who left commentaries on Serbian women were few: Julia Pardoe, Paulina Adeline Irby and Georgina Muriel Mackenzie, Louise MacLaughlin and Emma Pearson and at the very beginning of the next century Mary Edith Durham. Their accounts are diverse in their quality and extent, yet all of them carry in themselves evidence of both imperialistic and feminine discourse.

Miss Pardoe, who was passing through Serbia on her way from Constantinople, visited brother of Prince Milosh when she stopped at Belgrade. His wife made appearance with her eldest daughter, who Miss Pardoe described

26 Mackenzie & Irby, 1877, xiii

27 Makenzi & Irbi, 1868, “Predgovor prevodiočev”, no pagination.

28 Allcock & Young, 1991, 14.

29 Ibid, 10.

as “a remarkably fine girl, with the noble forehead and full dark eyes.” What follows is a detailed description of the women’s dress which she found “one of the most becoming and effective in the world.”³⁰ It is worthy of note that the lady who wrote comprehensively on the Ottoman women in Constantinople left barely few comments for Serbian, without making any outright comparisons in favour of either. Having passed through the region at the times when general outlooks on the Ottoman provinces in Europe had not been yet politically coloured, her commentary brings feminine discourse, in writing of things feminine-landscape and clothes. Yet, we cannot know what her opinion on recently semi-independent principality was.

These visitors’ brief accounts on women contain extensive descriptions of physical appearances and of the national dress of women, which is predictable, since their contact with them was limited.³¹ Julia Pardoe, having been impressed by beauty of a village girl, exclaimed that she was “one of the prettiest women imaginable” and “was as pleasant a specimen of Servian beauty as the eyes could desire.”³² Of their head-dress she passed only words of praise, since it was “yet more extraordinary (than the rest of the costume), and, at the same time, singularly picturesque.”³³ Looking briefly at her commentary one is tempted to read it as unbiased praise of natural beauty. Nevertheless, the ‘singularly picturesque’ costume testifies of patronising tone, a tone used by a person of an upper class for those of the lower, subsequently giving the reader an idea of the importance of the class discourse rather than the political one in the text.

Paulina Irby and Georgina Mackenzie offered the most comprehensive picture of Serbian women. Their descriptions are, however, limited to Serbian women living under the Ottoman rule, in the so-called Old Serbia. Having acquainted themselves with Serbian community, and having been able to visit harems of local Muslim officials, the two Victorian ladies compared various aspects of feminine life to the both Ottoman and English standards and values. Their strong support for the Christian cause in the Ottoman Empire was demonstrated in the picture of Serbian women and in discrediting of the Ottoman authorities through negative portrayal of Muslim women.

30 Pardoe, 1845, 247.

31 For the detailed analysis on the general image of Serbian women in the 19th c. look at: M. Rokai, *Conceptualization of Modernity of Serbian Women in the 19th Century British Travelogues* In ed. "Modernity in Central and Southeast Europe. Ideas, Concepts, Discourses" by CEU Press, (in print).

32 Ibid.

33 Ibid.

Irby and Mackenzie continued to obliterate this idea by contrasting their perceptions of bodies of Serbian and Muslim women, at the same time widening the gap in perception between these women. The veil was used to represent one more example of Turkish reluctance to progress. The two Victorian misses continued to discredit the constructed image of harem with all the elements it contained. However, they did not penetrate the harem with the aim of showing the Ottoman woman, as their predecessors had, without the constructed Orientalism and its characteristic of sensuality and lack of morality; on the contrary: their single purpose of explaining the local harem they had visited was to highlight and strengthen the drawbacks of a secluded life.

Miss Irby and Mackenzie's views of women in the region of the 'Old Serbia' contain colonialist discourse, which is evident in the technique they utilized in painting the negative picture of the harem life, thus extricating Serbian woman from the oriental representation. Nevertheless, there are elements in their presentation that are characteristic in the colonial discourse of the native women, namely in the cutting remarks on some aspects of their femininity (i.e. archaic arrangements of their lives, which their accounts attribute it to the results of the Ottoman rule). Thus, it can be said that their accounts a 'levelled colonialist discourse' is created, with one level being reserved for the Muslim/Oriental women and the other for the Christian. The imperialistic discourse is more evident later in Miss Irby's narrative of Bosnian women, after she had spent years living and working in the region. The Bosnians always remained "semi-barbarians," and despite the efforts to produce "a better class of peasant woman," "the dishonest outweigh the honest," and their lasting weakness was "their inability to work hard."³⁴

The climatic pattern, which was put entirely to the service of explaining negative qualities in women went out of fashion among British travellers by the mid-Victorian period. Nonetheless, the belief that the character of the Oriental and Ottoman women was morally inferior to Western European remained. Her shortcomings in decency were continuously expressed in two vices, lecherousness and idleness, that the woman assumed, regardless of the reason as to this pitiful condition.

In line with such imagined constructions, oriental women were nothing but objects of uncivilized sexual gratification and the apparatus of bodily procreation. As the nineteenth century progressed ideals of Victorian morals accented that Christianity granted decorum to women; a Christian marriage enabled wives' equality with their husband and gave meaning to their lives. British women, whose legal and social position has been radically improving

---

34 As cited in: Todorova, 1997, 98.

over the course of the century, seemed to have forgotten unfavourable position of English women, which made Lady Montague comment on the security of the Ottoman women in harem.

Corresponding to colonist discourse, Irby and Mackenzie's narrative shows the consequence of lax muscles resulting in supposed lenient decency-undeniable pattern of Oriental corporality and lasciviousness. This model of perception was most compelling to those who knew what they wanted to find: harem females fashioned in the likeness of languishing Oriental nude. The physical appearance, face and body structure was utilized to emphasize the contrast between Christian and Muslim women. The attractiveness was measured by European standards, which allowed for Muslim women to be seen as irreconcilably different, and Serbian women as Europeanized as possible. Moreover, the process of accepting Serbian women as similar but not quite European meant the creation of their perception as the 'other'.

Constructing the reason for physical repulsiveness of harem women, nature seen as much as , which gave them 'the Turkish long nose, retreating brow, cutaway chin, and sallow complexion,' as their tendency to 'destroy their teeth by smoking and eating bonbons, even when they do not blacken them on purpose,' cultivate fatness and paint their nails in mud-like henna.³⁵ The results of study of facial features of Muslim women was presented as deviation from Victorian standards of feminine beauty. As the century progressed, the attacks continued, yet they acquired mid-Victorian sentimental note which liked to compare women, exquisitely delicate, sensitive and tearful creatures, to birds in a golden cage.³⁶ Irby and Mackenzie also read the state of Muslim women inner-life in the unfavourable perception, which shows 'triviality and unbridled passion'³⁷ as the consequence of harem life devoid of intellectual activity.

Education of Serbian women was not an element broadly discussed in travel writing, except in Miss Irby and Mackenzie's accounts. However, in the instance of these two ladies it is not surprising, since during they travel among the Christians in European Turkey they made the aim of their visit to subsidise education in Christian girls' school, the activity that focused mainly on Serbian women in 'Old Serbia' and later on Christians in Bosnia. For Irby and Mackenzie, women with the identity of enlightened Christians, education was viewed as an unfailling sign of progress. The Victorian ladies created a picture of Serbians craving a good education system and fighting for modernity. 'The Christians invited such visits, and took them as compliments, hence we per-

35 Mackenzie & Irby, vol 1, 238.

36 Schiffer, 1999, 290.

37 Ibid.

ceived that hereabouts the Christians were the most enlightened and dutiful part of the community.³⁸

Irby and Mackenzie were most taken by the girls' school in Ipek, not only due to its size and commitment to education, but due to its schoolmistress, who made vast impact on two Victorian ladies. The schoolmistress Katerina Simitch was 'one of the most remarkable persons we met in Turkey, and the bravest woman we know anywhere.' Their words are full of praise for a woman who became the nun, so that she could more easily educate young girls. Irby and Mackenzie recognized in her Victorian value of female public support and assistance in development of her community, norms that they themselves held and encouraged, thus having demonstrated the awareness of feminist discourse.

Irby and Mackenzie also insisted in visiting Muslim, usually Arnaout schools for girls. Descriptions of their schools could be read as antithetical to that of the Serbian, emphasizing Serbian progress in education. Irby and Mackenzie perceived the lack of education among Muslim women as one of their most important characteristics.

Their two visits to the schools in Vutchitrn and Ipek left them with disastrously negative view not only of the state of education of women but also on their own aspiration for knowledge. They found the school system guilty of spurring fanatical behaviour. The unfriendly welcome and unwillingness shown in meeting their wishes, further installed in them a conviction that such conduct was demonstrated due to the 'fanatical contempt' their hosts held for Christians.³⁹

Irby and Mackenzie's affirmative view of Serbian women as the members of the society that strove for enlightenment and progress through education, similarly to many other women in England, could be best summarized in their remark on Katerina Simitch: 'After long travelling in a land of harems, it is impossible to say how refreshing we felt it to converse with a woman whose mind had thus grasped the idea of self-devotion for the general good.'⁴⁰

Colonialist view on Muslim women in Irby and Mackenzie's narrative is evident in the construction women with indolent bodies and childish brains. To the mid-Victorian English observer, such apathy in women was either a dreadful situation lamenting to be transformed by schooling, or else unfortunate mental results of the harem.⁴¹ These two women contributed to political action, making their narrative saturated with proto-feminist commitment to the troubles of Serbian women, although it is here that Travels reveals itself as

---

38 Mackenzie & Irby, vol.1, 243.

39 Mackenzie & Irby, vol. 2, 241.

40 Ibid, 52.

41 Schiffer,1999, 293.

less opposing to dominant ideas. The two famous Victorian ladies complain about restrictions on girls' education and rural customs imposed both by Serbian patriarchal culture and the Ottoman yoke, but also give information on more mundane information of dress code and living arrangements, thus successfully demonstrating divergence from their male contemporaries' work.

With the start of the Eastern Crisis a variety of visitors flocked down on the Balkan Peninsula; among them were journalists, adventurers, doctors and nurses. In such circumstances two British nurses, Miss Emma Pearson and Miss Louisa McLaughlin set out for Belgrade, the capital of a small semi-independent principality of Serbia, oblivious to the position of Belgrade on the map or of the mode they would arrive at it. They were skilled nurses, having assisted in the Franco-Prussian war. Their experience in Serbia was published in the book *Service in Servia* in 1877. There is one of extremely small number of travelogues concerning Serbia of the period to mention women. Despite their benevolent intents when they left for Serbia, British women who did not know how to reach their destination, without elementary knowledge of the language, and spent their service among villagers, found it demanding to identify with Serbian people or women for that matter. Their depiction of Serbian women is limited to handful of comments about infrequent female medical staff and diverse traditions they observed. Ill-preparedness of Serbian medical department and staff they constantly referred to. They commented on the lack of training of Serbian ladies who tended to the wounded were “not only ignorant, but careless and indifferent, and paid more attention to the surgeons and dressers than to the patients.”⁴² This point was emphasized with a remark on a young widow who was not only incompetent to administer the ambulance, but was talented for creating a scandal.⁴³ Ladies commented on the custom of men and women sleeping together in the same room “like the Easterners.”⁴⁴ Their overall impression of Serbian women as “easy-going, good-tempered, indolent, ignorant set of people, not given to strong emotions or impulses of any sort,”⁴⁵ complimented their disillusioned perception of Serbia and the Serbs who did not live up to the praises they heard of them in England as of gentleman behaviour, highly educated and refined, whose sole interests in the war was defending of the Christianity. What seems a rather short and constricted sketch of notes carry in them a milliard of discourses. Having been, most probably, inspired by Irby and Mackenzie's work on the Christian Slavs, the two nurses expected to meet British gentlemen and ladies in need of saving, the proper Europeans; but what

42 Pearson & McLaughlin, 1877, 69.

43 Ibid, 120.

44 Ibid., 91.

45 Ibid. 190.

they found were people of liminal areas; those people of whom praises fell so far behind that the pre-set image of them could not catch up with the reality, subsequently ostracizing them as Eastern and Oriental. The Oriental characteristic of women interested in coquetry, both sensual and indolent are attributed to the local female medical volunteers. Worse than already contained negative features is their ignorance and lack of will to acquire new knowledge. Just like behaviour of the Oriental ladies, constructed in the Western imagination and dutifully inherited by expectant travellers, conduct of the Serbian volunteer lady is depicted as immature and childish. The imperialistic discourse is evident in the short narratives of two nurses, drenched with features characteristic for colonised population. Such a stance, while not unusual for the staunch supporters of the Ottoman rule in the region, was interesting to see among authors, whose political stance is anti-Ottoman. Emma Pearson and Louisa McLaughlin's paint the picture of Serbian women with recognizable blend of backwardness and orientalist discourse, with inadequate education, social development and rational powers. Disillusioned with the state of progress, which highly featured in Victorian society, in all areas, behaviour and general state of women included, the authors concluded that 'It is a great mistake of the well-wishers of these lands to use enthusiastic terms in praising this people,' adding 'we could not admit that the nation was far on the path of progress, or even likely to influence European politics. The people were no better than those of other lands.'⁴⁶

Mary Edith Durham wrote extensively on the Balkans over several decades. Her work *Through the Lands of the Serb*, provides the most information on life in Serbia and about Serbian women, no matter how small that input is. This book published in 1903, is a most pictorial one, not yet clouded over by the political turmoil that darken her later books. It gives an account saturated with humour coming from the clash of the cultures.⁴⁷ Durham was a great advocate of the emancipation of the Balkan peoples from the Ottoman yoke. Yet, her first accounts were quite stereotypical, a view that changed over decades of involvement in the Balkans. She developed her own view on the issue, which led her into position at odds with her society. However, when she wrote of Serbia, her opinion shows the least baggage of British-received ideas.⁴⁸ Durham's observations on women in Serbia are especially uncommon. She is more interested in phenomenon she shows as a woman travelling alone and marvels at local men's attention.

---

46 Ibid, 347-7.

47 Allcock & Young, 1991, 14.

48 Ibid, 10.

Travelling through the interior of the state permitted the travellers to examine the condition of agriculture and the share females held in it. It is the discussion about obligatory labour that women carried out in the fields in East Serbia, which constituted one of Durham's rare mentions of Serbian women, as well as it was the first time she referred to relations between women and men. The state of peasant women, told by her local companion, undoubtedly astonished her.⁴⁹ "They have a hard time of it, poor things for they carry their tools and their babies with them; and babies rolled in shawls and slung up hammock wise dangle like gigantic chrysalides from the branches of the trees round the fields where their mothers toil."⁵⁰ She perceives this poor state as the result of the manner in which men treat women, since according to the account given by her companion, the only males occasionally tilling in the fields are boys; moreover men simply do not like working in the fields, and since women are better in the job there was no reason to change the system. It would be better for a man to work as a police officer, but the best would be the head of the large household as "then you tell all the others what to do and you spend your leisure elegantly in a *kafana* (coffee shop)."⁵¹ When she wrote on Serbia, Durham still held high hopes for Serbia, even though it cannot be said that it had been her pet/state, before Albania. Her description of women possesses neither the crashed image of romanticized harem woman nor that of modern western European peasants. There is an archaic, primitive quality to her observations that fits well with general Balkanist discourse. In line with many women travellers who travelled and commented colonial women and their status, Durham's commentary serves as reprimand to the British menfolk. However, change in the position of the British women over the course of the century, from Lady Mary Wortley Montague's accounts to that of the late Victorian and Edwardian woman altered considerably, so that reliant and underprivileged position of Serbian women seemed utterly anti-modern, contrary to progress and rational of the modern age. It can also be read as a testimony of the feminist discourse, of which majority of the female British travellers were knowledgeable, and which could be found among spinsters.

The travel accounts of the British women who left notes on Serbian females do not make homogenous group in any way. Regardless of their brevity, comments on the female way of life fall under at least one set of category: physical appearance and national dress, social customs, education and morality. These parameters were utilized in judging the women of Serbia either closer

49 Rokai, 2015, in print.

50 Durham, 1904, 193.

51 Ibid.

to the Oriental, or to the European, even if the 'European' concept applied to indigenous women was that of backward, imagined medieval Europe.

Miss Irby and Mackenzie, who stayed for an extended period of time in Serbia and the region, employed the position of women in travelogues' narrative to depict backwardness of the Eastern mores. As it can be concluded from a handful of very heterogeneous accounts written by the Victorian females and which concerned Serbian women, there are both feminists and colonialist discourses at play.

Serbian women are not precisely lascivious in the travel writing, since the institution of harem is not present to seclude them and create eroticized picture. However, travel accounts on life of Serbian females is characterized by primitive traits of women's subjection in a masculine world (whether that of their own men or of the oppressor), characteristic of feminine life had not yet been formed in 'modern' contemporary (or better to say that of mid-Victorian British) European features of feminine status. The position of Serbian women just as the Balkans itself is viewed as in transition, catching up with modernity; it is in progress from primordial state, in which Western Europe nations themselves used to be and from which they had developed. The position of women in their travelogues is viewed as dominated by masculine, 'Balkanist' discourse in which woman has as little security as it was supposed the West European woman had had in the period before the Enlightenment.

From the shown travel writing narratives it is evident that they communicate the principles of the era, embodied in imperialism. However, women's commentary in the nineteenth century travel accounts on Serbian women can be also understood as diverging from masculine approach as they demonstrate not only images that men would not have described but also a critic of women's suffering and need for its alleviation.

List of References

Printed Primary Sources:

- Durham, Mary E., *Through the Lands of the Serb* (London, 1904).
- MacKenzie, Georgina Muir and Irby, Adeline, Pauline, *The Turks, the Greeks and the Slavons, Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (London, 1867).
- MacKenzie, Georgina Muir and Irby, Adeline, Pauline, *Travels in Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 2 vol. (London, 1877).
- G. Mjuir Makenzi i A. P. Irbi, *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi*. Državna štamparija, Beograd, 1868
- Montagu, Mary Wortley, Lady, In Lawrence A. W. (Ed.), *The Travel Letters of Lady Mary Wortley Montagu*. London, 1930).

Pardoe, Miss Julia, *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks, in 1836* (London, 1845).

Pearson, Emma Maria and McLaughlin, Louisa Elisabeth, *Service in Servia* (London, 1877).

Secondary Works:

Bakic-Hayden, Milica, 'Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia', *Slavic Review*, vol. 51, (Spring 1995), 917–931.

Bracewell, Wendy, 'Balkan travel writing: points of departure', in Bracewell, Wendy and Drake-Francis, Alex (ed.), *Balkan Departures: Travel Writing from Southeastern Europe* (New York, 2009), pp. (1–25).

Fleming, K. E., 'Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography', *American Historical Review*, vol. 14, (October, 2000), 1218–1232.

Goldsworthy, Vesna, *Inventing Ruritania, The Imperialism of the Imagination* (New Haven and London, 1998).

Goldsworthy, Vesna, 'The Balkans in the Nineteenth Century Travel Writing', in Tim Youngs (ed.), *Travel Writing in the Nineteenth Century: Filling the Blank Spaces* (London, 2006), pp. (19–37).

Hammond, Andrew, *Debated Lands: British Travel Writing And The Construction Of The Balkans*, (University of Warwick institutional repository: <http://go.warwick.ac.uk/wrap> 2002

Macdonnell, Diane, *Theories of Discourse*, (Oxford, 1986)

Melman, Billie, *Women's Orient*, (Ann Arbor, 1992)

Mercer, W. C. *Gender and Genre in Nineteenth Century Travel Writing* in ed. S. H. Clark: *Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transit*, (Belfast, 1999)

Mills, Sara, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, (Routledge, 1993)

Mills, Sara, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism, Kindle Edition*, (2003–09–02)

Nussbaum, Felicity A., 'British Women write the East after 1750: Revisiting a 'Feminine Orient'', in Batchelor, Jennie and Kaplan, Cora (ed.), *British Women's Writing in the Long Eighteenth Century: Authorship, Politics and History* (Basingstoke, 2005), pp. (121–140).

Rokai, Melina, *Conceptualization of Modernity of Serbian Women in the 19th Century British Travelogues* in (ed.) "Modernity in Central and Southeast Europe. Ideas, Concepts, Discourses", CEU Press, (In print)

Said, Edward W., *Orientalism* (London, 1995).

Schiffer, Reinhold, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey* (Amsterdam, 1999).

Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, (Oxford, 1997).

Yagenoglu, Meyda, *Oriental Fantasies: towards a Feminist Reading of Orientalism*, (Cambridge, 1998)

Мелина Рокаи

ЖЕНСКИ ПОГЛЕДИ: УТИЦАЈ ПУТОПИСА ВИКТОРИЈАНСКИХ И ЕДВАРДИЈАНСКИХ ЖЕНА НА ПРЕДСТАВУ СРПКИЊА

Док је веома мали број жена из Западне Европе путовао по Балканском полуострву током претходних векова, путописи из пера ових жена о региону, постали су учестали крајем осамнаестог века, да би се се њихов број повећао током деветнаестог века. Све чешће присуство жена из Западне Европе, па тако и са Британских острва, може се приметити по закључењу Париског мира, и као што је примећени имало је тенденцију раста у периодима кризе. Период након Париског мира најбоље демонстрира повезаност између изражених британских политичких интереса у региону и локалних конфликта, И може се видети у наредним годинама са отварањем Источног питања са устанцима у Босни и Херцеговини и Бугарској. Стога није зачуђујућ пораст у атрактивности Балканске регије као разлога посете у наредним годинама.

Имајући у виду карактеризацију Оријента као женског, поставља се питање како су Британке, занесене Балканом, тешкоћама везаним за регију и његовим изразито мушким карактером, виделе и представиле балканску, а у овом случају српску жену. Овај чланак анализира како су британске путнице из викторијанске и едвардијанске ере конструисале слику српске жене, а имајући у виду тешкоће које су морале да навирају, а које су прозиле из чињенице њиховог рода. Чланак има за циљ да допринесе растућој дебати о британском 'балканизму' узимајући у дискусију женствене елементе дискурса.

Ради добијања што потпуније анализе слике српске жене, коју су оставиле британске путнице, чланак објашњава слику оријенталне жене из пера западњакиње, повезујући овај феномен са случајем којим се рад бави. Ово је потребно тим пре што раније није анализирана улога конструисане слике оријенталне жене од стране британских путница у стварању имага словенских и хришћанских жена са Балкана. Британске путнице су знале да их упоређују са османским и муслиманским женама при симултаном стварању и дизинегрисању овог дискурса у путописима.

Путописи Британки викторијанске и едвардијаске епохе ни на који начин не чине једну хомогену групу. Као што се може закључити из прегршти веома хетерогених исказа које се тичу Србије, у њима псотоје како феминистички тако и колонијални дискурс у игри. Анализирана путописна литературе показује да су ауторке комуницирале принципе свога доба, оличених у имперјализму.

Кључне речи: *путописи, 19. век, Србија, жене, имаџологија, викторијански и едвардијански период.*

Горан Васин

Универзитет у Новом Саду

Одсек за Историју

Нови Сад

Goranvasin@yahoo.com

ПОПОВИМА ДА КРОЈИМО КАПУ – АНТИКЛЕРИКАЛИЗАМ СРПСКЕ ПОЛИТИЧКЕ ЕЛИТЕ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Антиклерикализам је био важно обележје друштвеног живота Срба у Хабзбуршкој монархији. У складу са либералним начелима, врло често инспирисани протестантском етиком и националном идеологијом Светозар Милетић и либерали су потпуно профилисано ушли у сукоб са јерархијом српске цркве. Дуги низ деценија бескомпромисна борба која је вођена на Црквено-народним саборима дефинисала је антиклерикализам као једно од основних политичких начела (више или мање неписаних) готово свих српских политичких странака. Црква и њени високодостојници, најчешће нису били спремни на компромис, нити су били спремни да одговоре изазову времена и покушају процесом модернизације или обнове да врате углавном пољуљани углед, или да се јасније одреде према мноштву политичких проблема и скандала, које је више деценија готово свакодневно пратила пречанска политичка сцена.

Кључне речи: *Антиклерикализам, либерали, радикали, Светозар Милетић, Јаша Томић, Михаило Полит Десанчић, Јован Скерлић, владика Никанор Грујић, патријарх Герман Анђелић, патријарх Георгије Бранковић.*

Појам Цркве, црквености и религиозности код Срба у 19. веку по својој суштини често је био погрешно тумачен у српској историографији. Мали број историчара подробније је истраживао овај важан сегмент

друштвеног живота пречанских Срба.¹ Сукоби и острашћеност у међусобним борбама клерикалаца и либерала на Црквено-народним саборима бивала је интерпретирана са махом идеолошких поставки послератне историографије или некритичким писањем црквених лица која су хагиографски или потпуно без контекста или ширег разумевања либералне мисли у потпуности игнорисала стварност пишући врло често неистине или тумачећи чињенице на погрешан или ирелевантан начин.

Тако се дешавало да се најосновнији појмови погрешно наводе или чак цитирају. Имена епископа често су навођења са грешкама или се чак грешило у најосновнијим црквеним појмовима. Код свештеничких звања непрецизности су биле још карактеристичније и многобројније. Црквена лица (свештеници су често били приучени историчари-Г.В) су правила пропусте врло често у тумачењима одлука Црквено-народних сабора или чак приликом писања имена државе нпр. Аустро Угарска (од 1867), наводи се и у периоду за 1790. Многобројне мањкавости и потпуне неистине су уочљиве посебно у писању о контроверзним патријарсима Карловачке митрополије: Герману Анђелићу и Лукијану Богдановићу. О поменутом Богдановићу почело се разматрати као о мученику (неутемељено/митски по црквеним канонима) кога је убио Беч (!? Г.В),² пред избијање Првог светског рата како би била нарушена политичка позиција Срба у Монархији, иако је сам патријарх био прилично омражен и непопуларан, а штампа је навелико шпекулисала да је чак побегао са љубавницом и да живи у Америци.³

Црквени писци су сасвим одбацивали став српског јавног мњења које изразито било антицрквено расоположено и посебно оштро нападао скоро све епископе и патријархе Карловачке митрополије скоро свакодневно дуги низ деценија. Овај сегмент друштвеног живота био је у значајној мери занемарен. Српски историчари који су деценијама цитирали чувену Милетићеву *Застава*, само су делимично користили прилично оштро, критичко и острашћено писање милетићеваца и радикала на рачун српске цркве. Тада објављени текстови имају посебно изворну вредност јер сведоче о јаком анти-јерархијском и антиклерикалном схватању

1 Важни текстови видети у едицији: Фотић 2006; Столић, Макуљевић, 2009.

2 Видети: Вуковић (1996) 561–566; Исто упоредити са *Српски биографски речник*, 2011, 651–653; Више материјалних грешака направљено је у *Српском биографском речнику*, 2006, 651–652. Посебно додајемо да се у лексикону *Српски јерарси*, наводи велики број нетачних података у биографијама епископа Карловачке митрополије. У Богдановићевом примеру наглашавање на улози бечких дворских кругова, на основу прегледане грађе у Државном архиву Мађарске у Будимпешти (посебна фасцикла о нестанку патријарха Богдановића) сматрамо нетачним и површним.

3 Васин 2013, 285–303.

друштва и политичкој клими када је реч о утицају Цркве на политику код Срба у Монархији.⁴ На јасно изражен антисемитизам радикалне странке у Војводини Црква се није оглашавала. Никада није подржаван, али није никада ни осуђен. Шта више велики број свештеника био је члан и симпатизер Радикалне странке. Многи од њих су били директни критичари и гласоговорници против Цркве и својих епископа. Примери прота Николе Беговића и Ђорђа Бранковића (каснијег патријарха Георгија), били су лакмус за наредне деценије где су свештеници и на Црквено-народним саборима реплицирали и нападали владике, што је неретко био случај спорова, кажњавања свештеника и многобројних вишегодишњих процеса пред црквеним судовима.

Посебно велика празнина била је везана за истраживање самог става обичног народа и великог дела јавности, када је у питању одлажење у Цркву, посећивање храмова и уопштено црквени живот, али накнадна тумачења о изразитој религиозности и верном народну Божијем не могу се

4 Само схватање појма антиклерикализам, антиклерикално, детерминисано је у значајној мери развојем либералне идеологије, и шире (касније) профилисањем националних држава и развитком махом националних институција. У дефиницији овог појма полазимо од тековина Француске револуције, где је одвајање државе и Цркве уз развлашћење корумпираних великодостојника био један од основних постулата. Друга фаза овог процеса свакако је везана за либерализам, а трећа за почетак 20. века, зачетке тоталитаризма и на крају дефинисање религије као опијума за народ и шире класификовање и сврставање клера насупротив појмовима либерално, демократски и национално. У Хабзбуршкој монархији корени антиклерикализма су везани за цара Јозефа II (1780–1790), али тековине његове владавине нису у том погледу потрајале. У самој Француској дефинисање антиклерикализма је било директно повезано са секуларизацијом образовања, увођења цивилног брака и смањењем утицаја цркве у свакодневном животу. Јака галиканистичка традиција, потом утицаји Волтера, Енциклопедиста, представљају антиклерикалца као рационалног човека, који покушава да се идентификује са световним пословима и логички дефинише однос према религији. Даље током година после 1848, у Француској се у више наврата антиклерикализам јављао као посебно значајно политичко обележје, а период од 1871. до 1879. посебно је карактеристичан по антиклерикалном осећању, које је подржавао и сам Леон Гамбета. Од 1880. до 1882. потпуно су лаицизирани бракови, а настављено је и са потискивањем цркве из свакодневног живота. Афера Драјфус у том погледу била је посебно значајна и симболише крај формирања цивилног друштва у Француској, лишеног значајнијих политичких утицаја цркве. У Шпанији је такође јачање антиклерикализма почело 1870, а интензивирано у време 1873–1875, а сама Барселона је важила за центар и симбол антицрквене делатности. Током 1909. посебно су појачани напади на цркву. Од 1931. антиклерикализам у Шпанији добија потпуно ново значење и бива директно везан као важна компонента Грађанског рата 1936–1939. У Немачкој од 1848. појава Марксистичке мисли убрзава и појачава антиклерикалне идеје, а посебно после успостављања Уједињене Немачке 1871, Бизмарков Културкампф 1871–1878, бива подстрек да се широм Европе и у централистичким конзервативним монархијама антиклерикализам дубље укорени у саме постулате друштва.

довести у склад са реалним стањем ствари.⁵ Иако је народ био привржен традицији и верским обичајима прослављања Божића, Васкрса и славе, далеко је од тога да се може говорити о прецима који су чинили све да сачувају Цркву.⁶ Национално осећање везано за верски доживљај српства да, али подржавање јерархије и црквене политике апсолутно не. Чувени српски политичар у Монархији Михаило Полит Десанчић који је био познат као поштовалац Цркве и привржен Цркви, најоштрије је критиковао црквену политику и мешање цркве у политику.⁷ Он јој није одрицао улогу у српском друштву, и потребу да се и Црква пита у важним дешавањима код Срба у Монархији, али јој је одрицао свако право да води главну реч у пословима Црквено-школске аутономије која је утемељена на Законом из 1868. Време 18. века када су на Привилегијама дефинисаним обавезама и правима српски митрополити имали широка овлашћења, могућност да управљају и цивилним и световним пословима, нису била реална после Револуционарних дешавања у Европи 1789–1815, 1848–1849. Стварање националних држава, време националног препорода није заобишло ни Хабзбуршку монархију. Крвави сукоби у Италији, Мађарској, Хрватској (1848–1849), стишани у периоду Баховог апсолутизма (1849–1860), били су краткотрајно затишје. Жеља за националном еманципацијом коју је пробудила мађарска и српска омладина, није се више могла нивелисати црквеном политиком одуговлачења, нерешавања проблема и игнори-

5 Током истраживања у Архиву САНУ у Сремским Карловцима од 2006. до 2015, наилазили смо на оскудне податке о броју верника који посећују Цркве или присуствују литургијама. Сачувана су многобројна сведочанства о лошем стању самих храмова широм Карловачке митрополије. Световна штампа је изразито често писала о празним црквама и манастирима, а црквена само за велике празнике о верном народу који долази на Божију службу.

6 Видети: Грујић, 1907; Суботић, 2008; Зелић, 1988.

7 Полит је тврдио да је 1744. програмом дефинисаним од стране Срба из Будима, трговачког слоја, уз 21 тачку и *Иниширукцију* од 13 тачака. Критика је била усмерена на више свештенство. Будимци су захтевали: да се ограничи деспотска власт црквене јерархије именовањем цивилних лица у црквену управу, да се спрече финансијске злоупотребе јер се народ глоби преко сваке мере. Затим је критика упућена и на непотизам у врху Митрополије тако да морају престати именовања рођака владика на значајна места, јер се на тај начин отвара пут новчаним махинацијама. Епископи и сувише често по свом нахођењу бацају анатеме на непослушне, стојало је у Пунктацијама. тако је по Политовом мишљењу, почека борба народа (претече либералне странке) са јерархијом. Иначе Михаило Полит Десанчић током своје дуге политичке каријере је био познат по свом критичком, али умреном ставу према епископима српске цркве. Ипак и сам је више пута јавно, текстовима, и говорима тражио да се Црква не меша у политичка питања већ да помаже и просвећује народ. Његова критика посебно је била оштра када су у питању сеоски свештеници и њихово лоше образовање.

сањем ширења рационалистичке мисли.⁸ Такође, на месту Карловачких митрополита смрћу Јосифа Рајачића (1861) више није било личности са довољним кредибилитетом ни код државних власти, ни код српске политичке елите. Тако је читава једна генерација либерално опредељених политичара кренула у жестоку антицрквену кампању, стварајући специфичан српски антиклерикализам који ће остати важно обележје политичке и друштвене елите сво до 1918.

Због устројства саме Монархије које је омогућавало црквеним лицима да се етаблирају и активније укључе у послове црквено-школске аутономије (шире и политичке, страначке) дешавало се да сукоби буду жучни, тешки и врло често на нивоу политичког линча. Већ од Црквено-народног сабора 1864. (отворен 23. јула- 4. августа тзв. Илиндански сабор), почеле су прве назнаке сукоба на релацији јерархија- српска политика у Монархији. Суштински творац и идеолог овакве политике српских либерала у Монархији био је Светозар Милетић. У често некритичком (понекад публицистичком-митском) писању о Светозару Милетићу и његовој националној концепцији, пренебрегнута је у пуној мери његова антиклерикална улога. Ипак назнаке атеизма и антиклерикализма код Милетића постојали су у времену пре Благовештенског сабора (1861).⁹ Интензивни напади које је Милетић имао према Цркви, иако чине више од половине његове политичке делатности били су делимично маргинализовани (Посебно се од 90-их година у потпуности заборавило на Милетићеву антицрквену делатност- ГВ). Српски историчари који су понајвише критиковали Цркву, напосто су избегавали да пишу реално о Милетићевој антиклерикалној опцији.¹⁰

8 Прве ђачке дружине код Срба формиране су још пре револуционарних догађаја 1848. Главни актери су управо били водећи српски политичари у време формирања Уједињене омладине српске (1866). Управо та ђачка друштва имала су велику улогу у формирању либералних идеја. Најстарија друштва основана су 1826. у Грацу и Кежмарку. У Пожуну је студије на протестантском лицеју 1844. почео Светозар Милетић. Српски ђаци из Пожуна и Пеште су 1847. почели да издају алманах под називом *Славјанка*. Главни уредник је био Светозар Милетић, а цензор Јован Суботић. На Видовдан 1847. у Београду је основана *Дружина младежи српске*. Међу оснивачима се нашао Јеврем Грујић, а међу члановима Јован Ристић и Владимир Јовановић. Током лета 1847. Милетић се повезао и са поменутом групом либерала у Србији. Значај њихових веза био је велики у наступајућим догађајим везаним за не само Револуцију 1848–49. већ и готово наредне три деценије (Бешлин 2006, 165–178; о делатности Светозара Милетића у Револуцији 1848–49. Видети: Гавриловић 1996, 87–106; Страњаковић 1956, 141–147).

9 Крстић 1976, 177.

10 Важан текст о Милетићу и цркви: Микавица 2006, 145–178.

Потпору Милетићу давао је и идеолог Уједињене омладине српске Владимир Јовановић, као познати књижевник и песник Лаза Костић. Обојица су посебно оштро писали о Цркви, потреби њеног модернизовања и начинима на који је најнеопходније да се спроведу важне и болне промене.¹¹ Они су инсистирањем на побољшању школских прилика и *изображавању Срба* јасно ставили до знања јерархији да ће уочи будућих Црквено-народних сабора имати против себе далеко шири покрет. Став Владимира Јовановића да *Омладина треба да буди народни животи у свим његовим и да казује начине за побољшање материјалног стања народној ши* да *и* *тако надокнађује радњу цркве*¹² сведочио је у прилог тези да су либерали желели да изврше још већи притисак на јерархију.

Инсистирање на друштвеном преображају на националном и културном принципу, свакако је додатно уздрмао престарели Синод Карловачке митрополије. Сасвим реално, велика имовина којом је располагала Митрополија (преко 40 000 јутара земље, више десетина новчаних фондова), давали су додатни мотив либералима (и касније радикалима) да се ангажују и крену у преузимање власти у пословима црквено-школске аутономије. Тако се национално и верско питање код пречанских Срба врло брзо укрстило и спојило, што ће донети читав низ проблема и раскола током пуних 5 деценија. Суштина, идеја ширења знања код становника, ширење образовања, врло брзо је потрошена у сукобу са државним

¹¹ Микавица 2011, 224–231.

¹² Омладина је посебно специфичан став имала према Српској цркви. Романтизам чланова Омладине је био уједно и увод у њихов деизам. На западу Европе то се јасно уочавало, и у Француској и у Немачкој, а у Италији је чак била присутна и релативна рекатолизација. Што се тиче српске омладине, она је у свом деловању имала анти-црквене ставове и доста либерална виђења решавања канонских и црквених послова. После 1848, када је Црква давала допринос јачању конзервативних елемената, либерали су сматрали да ако се њихови западни узорци у Француској боре против Цркве, у том се случају тај модел мора применити и код Срба. Омладини је национално било далеко испред православља. Они су подсећали да су свештеници и монаси често глобили и мучили народ. Владике су са неповерењем гледале на Милетића и његову групу. Они су сматрали да ће либерали убити религију. Црква је додатно зазирала и од сукоба са властима. Лаза Костић је у драми *Пера Сеједицац* посебно напао митрополита Викентија, Ђура Јакшић у *Јану Хусу додлу чеши калуђера*, Јован Суботић је нападао свештеничко грабљење за положај и новац, а Јаков Игњатовић, који је чак подржавао конзервативну струју, писао је против монаха као најгорих од најгорих људи. Више пута у *Застави* се могло читати да су највећи противници Срба патријарх и калуђери. Истини за вољу и Лаза Костић и Јаков Игњатовић ће у познијим годинама постати заговорници подржавања Цркве и њених начела. Игњатовић је током ере патријарха Анђелића написао не мали број текстова у његову одбрану, док је Костић био блиски пријатељ патријарха Георгија Бранковића (*Застава*, 17. август 1866; Скерлић 1925, 205–211).

властима 1867–1882, а посебно на Црквено-народним саборима од 1869. до 1911. Укидање аутономије 1912, трасирано је суштински још 1870.

Још на расправном Црквено-народном сабору 1865. Милетић је обрзлагао да се брине због уплива државних власти преко свештеника у послове српске аутономије. Његова идеја да држава преко свештенства контролише сва покушаје да се реформише стање у Цркви и школама, било је основа либералне политике у том моменту. Када је затражио да председник Црквено-народног сабора буде биран, а не да по аутоматизму буде патријарх наишао је на осуду великог броја свештеника. Прота Урош Милутиновић је жестоко напао овај Милетићев предлог. Као аргумент он је истицао да Срби не могу да служе као слика за пример никоме, *јер деірадирају паіријарха, ейискоје, цркву, какво йошйовање очекујемо од Румуна, када свешійеници не моју да йредседавају већ седе са бирйашима, коњушарима и друіима.*¹³ Посебно је било осетљиво питање управе над црквеном имовином. Јерархија је сматрала да је то питање везано искључиво за надлежност епископа и пароха, дакле да световна лица на локалним скупштинама не могу да располажу црквеном имовином. Суштина управе над црквеном имовином и њеним фондовима врло често је била много значајнија него верске или идеолошке поставке обе стране.

На Црквено-народном сабору 1869–1871. (Ђурђевдански сабор, који је трајао у три наврата по више од два месеца, представљао је у низу најдужи и најважнији сабор до укидања црквено-школске аутономије 1912.) десила се права револуција од захтева и промена када је у питању црквено-школска аутономија и однос према Цркви. Рушење свих канона и обзира који су до тада постојали увод су вишедеценијску мржњу коју ће са једне стране иницирати политичке странке и Црква, а са друге стране повремено корисити и контролисати Влада у Будимпешти. Најбољи пример за Милетићев однос према Цркви и њеним великодостојницима налазимо у самим Милетићевим текстовима које је он свакодневно публикувао у *Засйави*. У свом дугом програмском чланку *Свейи Сава, наш клир и наш народ* Милетић је изнео своја начела када је у питању решавање проблема у црквено-школској аутономији. Милетић је у складу са оновременим романтичарским виђењем српске историје, писао о томе *«да је још Св. Сава улио Србима дух народа и Цркве, йовезао народ и Цркву из чеіа је йроисйекао и начин њеноі функционисања и деловања. Јерархија је йада била народна, за народ и уз народ. Како је свейі йочео да найредује и да се шири наука, йако је и код Срба йочела да се шири свесті о йошйребама за*

13 АСАНУК, Записник Црквено-народног сабора, 1865, бр. 18.

променама у црквеном живоју и појављивању за ширење науке. У Србији и Црној Гори владице подржавају световњачки дух и сваки најпредак. Владике са својим појављивањем чеда у друштву световњака и доприносе учвршћивању националних идеја и политичких и културних институција уопште. Код Срба у Монархији то није случај. Шире се дух црквених идеја којима се покушава сиречити културни развој Срба, а према млађима који шире нове идеје упућени су најгрубљи погледи. У временима Привилегија и унијатства односи су били најбољи, али како је 1789. покренула људе на промене, и Срби су кренули тим путем. Међутим, јерархија не жели да се замери Влади ни 1848, ни после, ни сада, па још и сваку опозицију сузбија и напада. Мађарска и католичка хрватска јерархија све чини да помоћне своје (пример Штросмајер), а српска јерархија све чини да одмоћне својима. Наше владице желе да саме са још две-три породице држе по свом црквено-школску аутономију. Ми нисмо религиозни реформатори, наше поље није религија ни црква, већ народна слобода. Али код нас православље и јерархија нису једно, већ је јерархија власнољубље и кориснољубље и борба против народности. Свети Сава је био и Србин и јерарх. Православље је народна идеја да подржава и креће народ. Нису ли данашњи свештеници Срби? Ми не желимо да понизимо свештенство, већ ћемо подржати и најпредак свештеника, али не желимо више поштовање и злоупотребе јерархије, што је узаконено на Сабору 1868», констатовао је Милетић.¹⁴ Владика Никанор Грујић као главни представник клерикалне струје био мета напада, док је патријарха Самуило Маширевић описан доста потцењивачки и са подсмехом. Јован Суботић је према тврдњама Никанора Грујића рекао: *Ми ћемо ваше каноне поод кулис!*¹⁵

Милетић је за Божић 1869. написао чланак под називом *Христос се роди да нас ослободи*, у коме је жестоко напао Цркву, истичући „да је Бојствоворио слободне и једнаке људе, а данас јерархија седи на престолоима и крунама се украшава, и везује се са државним властима.”¹⁶ Дневна политика свакако је преузела примат у односима Цркве са либералима. Слични Милетићевим текстови, могли су се читати из броја у број *Заставе*, па се није могла уочити разлика у дешавањима и пре и током Сабора. Критике су биле константне, а Црквено-народни сабор постепено претварао у полигон за одмеравање снага либерала и конзервативаца (клерикалаца), уз обострано вређање и клеветање које ће потрајати деценијама. Антиклерикализам српских либерала постајао је важан део њихове

14 Милетић, 2002, 29–33;

15 Грујић, 1907, *Автобиографија*, 144.

16 Милетић, 2002, 373–375; *Србски народ*, бр. 16, 15. фебруар 1870.

политичке платформе, коју ће касније од 1887. преузети и радикали.¹⁷ Школовани у протестантским лицејима и школама либерали нису имали разумевања за епископални карактер српске Цркве, па је отуда и сукоб био полу-идеолошки. У случају радикала ослоњених на социјалистичка учења, захтеви су били још жешћи – пуно одвајање школе од цркве, и расподела огромни манастирских поседа беземљашима (пример Манастирска уредба из 1908). Црква у немогућности да се трансформише није покушавала да изађе са конкретним решењима или предлозима да умири стање, већ је махом преко својих листова финансираним од стране државе нападала своје противнике, не штедећи их највећих поруга и најгрубљих личних увреда.¹⁸ Политичка клима у самој Аустро Угарској, није била супротна оваквим политичким (антиклерикалним) струјањима. Мађарски либерали су инситирали на секуларизацији Угарског дела Монархије. Више католичко свештенство упорно је позивало владара да интервенише и спречи пуну секуларизацију, која ће трајати од 1868. до 1895, коначним усвајањем Закона о грађанском браку, Грађанским матрикулама и Рецепцији Јевреја.¹⁹

Влада у Будимпшети са друге стране није, у више наврата (1870–1874, 1879–1881, 1880–1890, 1907–1908, 1913–1918), дозвољавала избор новог патријарха због немогућности компромиса између странака и Цркве. Већ 1870. један од разлога је био утишавање Милетића и смањивања његовог утицаја када је у питању решавање „Српског питања” у самој Аус-

17 Дезинтегрисање Милетићеве слободоумне странке које је у slabим назнакама кренуло још од Црквено-народног сабора 1874–1875, настављено је његовим хапшењем (1876) и затварањем до 1879. Дуготрајна Милетићева болест, његово иступање из активног бављења политиком 1882, убрзава овај процес. Појавиле су се три струје. Тако је 24–26. марта 1884. у Будимпшети у хотелу *Хунџарија* сазвана конференција српских нотабилитета. Сматрало се да Српска народна слободоумна странка мора да промени курс своје политике, програм и начин свог деловања. Усвојена је програмска платформа (од 4 тачке) са нагласком да се признаје Нагодба из 1867, као и IX и XLIV законски чланци из 1868. Тражено је да се Закон о аутономији спроводи у потпуности. Захтевано је санирање свих повреда српске аутономије. Програм је потврђен на збору у Великој Кикинди 25. априла 1884 (тзв. Великокикиндски програм српских нотабилитета). Организована је нова странка са именом Српска народна странка. Михаило Полит Десанчић и Јаша Томић били су на челу друге две струје. Томић који се 1881. истакао по својим идејама, које су биле махом везане за социјална питања, блиска по својој суштини кругу вршачких социјалиста оснива Српску народну радикалну странку 1887. Полит за кога се може рећи да је остао најближе Милетићевом курсу оснива исте године Либералну странку. Наглашавамо да највећи део Милетићевих наследника није желео да сарађује са патријархом Германом Анђелићем (1882–1888).

18 Истичемо у том погледу *Србски народ, Наше доба*

19 Видети прегледну студију: Peter, 1989, 79–139.

троугарској и шире на Балкану.²⁰ Тако су црквено и национално питање нераскидиво повезани у једну целину која је подједнако била штетна и за Цркву и политику. Епископи нису желели да световњаци преузму власт над црквеним пословима, па су фактички мимо воље и знања Црквено-народног сабора врло често захтевали директно арбитражање државе и пословима Црквено-школске аутономије. Једном начињен преседан дао је прилику и повод што ће касније држава знати често да употреби за свој рачун.

Либерали су покушавали да уочи новог сазива (тачније наставка) Српског црквено-народног сабора (1871) својим писањем још више изврше притисак на црквене кругове инсистирањем на лошем стању у српс-

20 Посебно важно је анализирати програм Милетићеве странке. Он је у себи носио и клицу успеха на Црквено-народним саборима за саму странку, али и свакако део великих проблема који ће наступити после 1871–1872. Негирање Закона о народностима, Црквено-школској аутономији и саме Аустро Угарске нагодбе, временом ће довести и до самих страначких трзавица и проблема, па и реалних потреба да се програм редефинише у складу са реалношћу у којој се живело од доношења Закона из 1867–1868. Иначе Милетићева Српска народна слободоумна ће представљати незаобилазни фактор српске политике и ван Аустро Угарске. У времену 1869–1871. странка ће бити кључни фактор свих дешавања и на Црквено-народним саборима. Почетком јануара 1869. у *Застава* се појавио позив за конференцију која се одржавала у Великом Бечкереку 16/28. јануара 1869. са циљем да се изабере посланици за Угарски сабор. У истом (и следећем броју) објављен је чланак *Основа програма за српско либерално-ојозициону странку*. Као најважније црте програма странке Милетић је навео на првом месту борбу за признавање народности. Он је предвиђао да се у сарадњи са посланицима Румуна, Словака и Русина измени и доради Закон о народностима; да се призна равноправност Срба, Словака, Румуна, Русина и Немаца са Мађарима; да се у муниципијама уведе као званичан језик народности која је у већини; да се колективно заокруже народносне муниципије, као и да се води рачуна о националном принципу приликом састављања административних и судских власти; да се и на Сабору призна равноправност других језика сем мађарског. Исто тако Милетић је захтевао равноправност и у школама (основним и средњим) и на факултетима, односно да се настава одвија на свим језицима слободно. Признање заставе и грба мора да сведочи о поштовању народности. Такође свим грађанима мора се омогућити право гласа, потом доношење закона о имунитету посланика и одговорности државних службеника, посланика и Владе. У судовима би требало успоставити јавност суђења и оптужбе, а у кривичним поступцима и пороту; и на локалном нивоу треба да се уведу судови где ће на функцијама бити и представници народности. Милетић је захтевао слободу окупљања и зборова, потом слободу вероисповести, слободу штампе, да се уведе начело слободне трговине и омогући занатлијама да неометано раде. Као неку врсту закључка програма Милетић је навео још једном борбу за равноправност народности, промену положаја Троједне краљевине, увођење слободоумних (либералних) идеја у политику Монархије, арондирање жупанија и политику немешања у случају рата балканских хришћана против Турске. (*Застава*, бр. 3, 5. јануар 1869; *Застава*, бр. 4, 8. јануар 1869; Милетић, 2002, 19–27; Крстић, Љушић, 1991, 37–42; Петровић, 1969, 581–589; *Изабрани чланци Светозара Милетића*, Нови Сад 1939, 135–147.)

ким школама и црквама. У жестоком нападу на чланове Школског савета тврдило се да Школски одбор и даље не води рачуна о богословији. Књиге су сматране застарелим и превазиђеним, а услови у којима се школују богослови недостојним.²¹ У оштром полемичком тону са доста грубих речи на страницама *Засџава* почињао је прави рат против конзервативаца. Деловање српске јерархије против одлука Црквено-народног сабора називано је «*хроника инџирија и ниџковлука*.» Дан-два касније поново се појавио текст о српској богословији. Овај пут она је називана болесником чије је оздрављење сумњиво, уз додатка «*она је у срџсџву евројска Турска*.» «*Калуђери љодло целивају дворске скуџије, а свешџеници злу калуђерску мисао. Народ се може уџнеџавати док љодстоје џлуџосџи, сујеверје, а калуђерџиџина уџнеџаваше и свешџенсџиво и народ*.»²² Истраживање школског питања, почетком поменуте 1871, донело је и прилично разочаравајући одговор. Српско грађанство у Будиму и Пешти је у процентима са највишим образовањем (по броју завршених факултета или докторских диплома). У Бачкој, примера ради, 55% српске деце од 6 до 12 година не иде у школу (код Буњеваца тај број је 63%, Мађара 39%, Словака 25%, Немаца 14%). Такође у Бачкој има свега 534 народне школе, тако да на 1087 становника иде једна школа. Већина су вероисповедне. «*Срџска деца расџу у џлуџосџи: џужно и џџеџно*.» Свештеници имају велику одговорност што наша деца редовно не похађају школе, био је став Милетићеве СНСС. «*Луџеџи, харамџије и несређници џреовлађују у Бачкој, срамоџа*.» У наставку чланка кривица је углавном приписана јерархији. Одбор је утврдио да Митрополија има у свом поседу 60.000 ланаца земље, осим воћњака и шума. Ако се уведе ред, лако се може доћи до 500.000–600.000 форинти, *који сада једу и џију калуђери без икакве брије о школсџву и народном блаџсџању*.²³

На поменутом Црквено-народном сабору, управо је милетићевац прота Ђорђе Бранковић, најгласније захтевао мноштво промена у начину управљања школама и школским пословима, залажући се за еманципацију ђака и свештеника, критикујући лоше стање у Цркви и њеним фондовима. Милетић је пак енергично напао јерархију да руши све напоре народа да успостави ред и поредак у црквено-школској аутономији. Тврдио је да се владике гурају за титуле и имања, а прогласио их је и поту-

21 *Засџава*, бр. 10, 24. јануар 1871. "Небрија и немар владају, боџослови су џолико џреџџријани књџијама да и не сџавају, а џде је реално будуће знање и занимање боџослова. Свршени боџослови моју само узети џџај и џорбу и џросџиџи. Некада су школу завршавале највеће џроџуве, суклаџије, а сада следи освеџа за млађе! Суморна и џужна џерсџекџива!" (*Засџава*, бр. 12, 29. јануар 1871).

22 Исто.

23 *Засџава*, бр. 43, 14. април 1871.

рицама, Соколовићима, Ченгићима и Бушатлијама и српским фанариотима.²⁴ Њему је посебно сметало што епископи константно чине све да дезавуишу одлуке Сабора и непрекидно угађају мађарским министрима. Тако је вођа СНСС написао «*докле ћеће архијереји? Јесће ли људи? Јесће ли Срби?*»²⁵ О Герману Анђелићу кога су либерали оцењивали као једног од најмрачнијих и најозлоглашенијих присталица Владине (државне) политике против Срба, писано је доста тога. Од 1872. Анђелић је био алфа и омега борбе либерала са конзервативцима. Они су позивали Анђелића да се покаје и измири са народом, уз напомену да је потиснуо дела Вука Бранковића у запећак и да је своја ставио у први план. «*Анђелићу ѿом српском архимандритиу који је ѿојазиио образ и ѿошћеење, начинио се ѿросиим измећаром, слуиом државне власѿи, који нема ни ѿолико морала да школе закљони од ѿроионсѿива... ѿако је кад ко ѿрода своје ѿело ѿосиодару који боље ѿлаћа, а душу ѿаволу.*»²⁶ Разговоре Никанора Грујића са државом, око решавања текућих црквених и школских питања (1872) тумачили су као покушаје издаје који су чудовишни, гори од оних које је Св. Ђорђе копљем пресекао. Он је оптужен да је тражио од владара да сам једностраним актом именује митрополита. Свештеници који су подржали пакрачког владику сматрани су и називани издајницима, а сви који су намеравали да подрже администратора «*одродом, изродом и измећом.*» Време у коме је владика Никанор Грујић администрирао Митрополијом (1872–1874) весник је стила и начина на који ће се Слободоумна странка обрачунавати са својим црквеним противницима.

Избор румунског митрополита Прокопија Ивачковића за Карловачког патријарха на Црквено-народном сабору одржаном у јула 1874. био је више изнуђен компромис Милетића са делом своје странке, него планирана политичка акција.²⁷ Сам Милетић профилисан у опозициони став према Угарском сабору, Хрватском сабору, Кнежевини Србији, није имао сувише маневарског простора. Његова ратоборна реторика, подржавање књаза Николе на рачун Обреновића, ирационално негирање Аустро-Угарске нагодбе и суштински самог система државе у којој је живао, посебна је тема за размишљање о српској политичкој доктрини самозодовољности и изолације, која је на крају завршена апсурдно- српски посланици су деценијама бирани на листама мађарских политичких

24 Наглашавамо да је позивање на средњовековне појмове, клетве, Вука Бранковића, Турке, потурице, издајнике, изроде, били врло интензивно и чинило је велики део идеолошке потке за напад како на Цркву, тако на политичке противнике.

25 Милетић, 2002, 167–172.

26 *Застава*, бр. 10, 24. јануар / 5. фебруар 1873; Милетић, 2002, 51–55.

27 Васин, 2015, 285–318.

странака. Милетићево хапшење (1876) и потом вишегодишњи истражни процес и затварање, било је велики ударац за оштрину и продорност његове политичке странке. Ипак СНСС поред заузимања помирљивијег става према државним институцијама, у питању антиклерикализма није одступала. Избори за Црквено-народни сабор 1879. су били препуни увреда и напада на рачун Администратора Митрополије Германа Анђелића и црквену политику коју је водио председник Владе Калман Тиса. Именоване патријарха Германа Анђелића (1882) имало је посебно негативну конотацију када је у питању антиклерикално осећање, на пречанској политичкој сцени.²⁸ Српска штампа је била препуна текстова о његовом лошем карактеру, издаји, тиранству, непоштењу. *„Анђелић је њорехен са њајом, а Синод са куријом кардинала, њејова владавина је називана калуђерски бич, а њејове њисџалице калуђершијином, њиранима, ајсолуџисџима, издајџама и рушиџељима срџске школе. Герман је Шах у дијеџези, а ејискоји њејови саџраји.“*²⁹ На страницама Заставе у више текстова је нападана *«Калуђерска њревласџи и баш заџо срџске сџиранке не смеју сарађиваџи са Анђелићем и њејовим саџрајима, јер ће срџска школа и фондови њосџаџи крава музара калуђерских њруџова.»*³⁰

Тако се тврђе да се од Цркве чува црквено-школска аутономија налазе у свим постулатима српске политике у Аустро Угарској од Милетићевог повлачења (1882). Агресивнија, борбенија политика коју је повео Јаша Томић, потпуно је рушила углед јерархије, и јачала антиклерикализам до највећих размера. Сам Томић, социјалиста по опредељењу, потпуно испрофилисан у свом аутентичном тумачењу црквене праксе, близак назаренима кренуо је у пуну акцију на Анђелића. Примера ради на објављену вест да ће се Црквено-народни сабор одржати 1/13. септембра 1885, кренула је агитација за посланичке изборе. Јаша Томић је из дана

28 Анђелићево наметање директно од стране председника Владе Калмана Тисе, иако на изборном Сабору приликом гласања није добио већину, већ напротив изгубио, само је додатно срозавало углед Синода карловачке митрополије. И посланици и највећи део јавности били су изреволтирани очитом Анђелићевом жељом да по сваку цену постане патријарх. Додајмо да је ауторитативни председник Владе Тиса свакако притиском да пошто-пото наметне Германа учинио више контра-услугу и самом наменованом патријарху, како га је касније називала јавност. Тако је иначе лоша атмосфера доведена до тачке усијања која ће нанети штету Синоду, институцијама црквено-школске аутономије вишегодишњу кризу и нагомилане проблеме.

29 видети: *Засџава*, бр. 165, 22. октобар / 3. новембар 1882; *Засџава*, бр. 166, 24. октобар / 5. новембар 1882; *Засџава*, бр. 168, 29. октобар / 10. новембар 1882; *Засџава*, бр. 171, 3/15. новембар 1882; *Засџава*, бр. 173, 7/19. новембар 1882; *Засџава*, бр. 176, 14/26. новембар 1882

30 *Засџава*, бр. 20, 6/18. фебруар 1883; *Засџава*, бр. 23, 11/23. фебруар 1883; *Засџава*, бр. 24, 13/25. фебруар 1883; *Засџава*, бр. 26, 16/28. фебруар 1883.

у дан понављао да се не може дозволити победа «калуђера мрачњака», да се не може поклекнути пред «духовним жангарима и Тисинима њан-дурима», те да је чување српске аутономије од расколника свето начело пред овај Сабор.³¹ Он је свакодневно писао о великом незадовољству и лошем стању српских манастира, грабежи српских калуђера, српским помађареним потурицама, издајницима нотабилитетима, рушењу недо-стојника, али суштински Томић у свом прогласу није као некада Слободо-умна странка понудио конкретан план или визију решавања проблема у црквено-школској аутономији у моментима када није било реалне шансе да се Анђелић смени или Калман Тиса порази.³² Он је из броја у број *Засџаве* предлагао да се Герман Анђелић као неканонски патријарх збаци, позивањем на канон «*ако се еџиској њослужи свейџовном влаићу да дође до црквеној звања, нека се оџлучи и збаци из Цркве*».³³ Црква није остајала дужна. За Јашу Томића се тврдило да је «ужасна њијандура», која јавно по пивницама говори «*да руиши цркву и њојове*», Лаза Нанчић је такође окарактерисан као човек који свако вече «*џирешџиен њијан држи лекције крчмарицама*» а сви заједно су окарактерисани као ученици «*лудој Миле-џића*» и његове клике.³⁴

Први пут су се јавили и отворени напади на патријарха на седници Црквено-народног сабора 1885–1886, пошто је један од посланика вербално напао патријарха. Стога се неколико месеци на страницама штампе водио прави рат против Анђелића који је кулминирао истинском деградацијом Цркве као институције. После патријарха Анђелића више није било повратка на старо стање. На трећој седници 27. октобра 1886. године Анђелић је тражио да најпре сам погледа пословник, како се не би Сабор огрешлио о своја права према цару.³⁵ После ових речи дошло је до велике препирке, у којој је посланик Павле Јовановић рекао патријарху: «*Да имаџе мрве родољубља и њошџења, не би овде седили, јер сџе недосџојни*, а Ђура Цвејић: *Срам Вас било*. Патријарх је одговорио: *Даље, наџрај*».³⁶ Томићевци су жестоко напали патријарха после напуштања седнице, најцрњим повицима и оптужбама, цитирајући Јовановића и Цвејића и

31 *Засџава*, бр. 68–74, 76, 78, 79, 81, 83 (када је објављен позива бирачима за Црквено-народни сабор), 85, 86, 87, 90 1885.

32 *Засџава*, бр. 100, 23. јун / 5 јул 1885.

33 *Засџава*, бр. 108, 7/19. јул 1885.

34 *Србски народ*, бр 19, 20. март/ 1. април 1885.

35 После краће дебате, патријарх је одговорио: *Хоћу да имам њредлој овде* (показујући на сто – Г. В.).

36 *Засџава*, бр. 165, 28. октобар / 9. новембар 1886. Седница је после краће расправе након Германовог напуштања завршена.

позивајући народ да се организује и збаци Анђелића.³⁷ Посланици су се, после тога, разлишли кућама. Црквени лист *Србски народ* је одговарао о безумљу Томића и Вучетића, бранећи патријарха Анђелића и његов интегритет од саборске већине. Његови противници су називани «*блудним и расјомамљеним синовима, насуйрој којих стоји наследник Св. Саве који брани Цркву и православлје од нихилиста и комуниста.*»³⁸ Иначе су радикали из броја у број нападали Германа Анђелића захтевајући његову смену, или су чак преносили вести да ће сигурно бити смењен. Великог напретка у пословима црквено-школске аутономије није било. Прослава коју је организовао патријарх Герман, поводом 40 година свештеничке службе (1888), најбоље је осликавала стање свести политичких првака Срба пречана. Док су лист *Србски народ* и Германови сарадници хвалили «*његову свету десницу*», која ће смлавити његове противнике и *успокојити ред у Цркви*, радикали су тврдили да само «*чанколизе, улизнице, ласкавци и џузавци моју њега признају за српског патријарха, али народ никада.*»³⁹

Српска штампа у Аустро Угарској писала је доста опширно о смрти овог првојерарха Карловачке митрополије. Радикали су започели реченицом *Герман је мрјав*. Они су истицали своју дугогодишњу «*праведну борбу за очување српске аутономије*», коју је покојни патријарх рушио и који је чинио све «*да сломи народ*», али није успео. «*Као да нам сињи шереји свалио са јруди те лакше оданусмо то је јрви осећај наш на јлас о смрти Германа Анђелића.*»⁴⁰ Герман је описан најцрњим могућим бојама и квалификацијама, уз флоскуле „*да се сломио о вољу народа*», да је био слуга Калмана Тисе, да је охол и силан, а сада је грудва земље, добио је шта заслужује пошто је «*на силу уништио свој јрејходника Ивачковића и уштиао на православлје*» били су само неки од коментара *Застава*.⁴¹ Радикали су одмах изнели тврдњу да ће *Чивујци у Будимјешци подржати Бранковића за новој патријарха*. Приликом описа сахране патријарха Анђелића,

37 *Застава*, бр. 166, 29. октобар / 10. новембар 1886. *Застава* је у низу бројева изнела читаве салве увреда на рачун монаха-леништина и лицемера, изрода патријарха Германа, дрскости црквених оцаца, црквених расликућа, до тумачења светих канона у смислу неопходности смене јерархије и патријарха. Преношене су и вести са разних зборових широм Срема и Бачке, на којима се захтевало ратно стање против Анђелића и његова смена (видети бројеве: 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 181, 182, 183).

38 *Србски народ*, бр 63, 25. октобар / 6. новембар 1886; *Србски народ*, бр 64, 29. октобар / 10. новембар 1886; *Србски народ*, бр 65, 1 / 13. новембар 1886; *Србски народ*, бр 68, 15 / 27. новембар 1886.

39 *Застава*, бр. 73, 11. мај 1888.

40 *Застава*, бр. 183, 27. новембар 1888.

41 *Застава*, бр. 184, 29. новембар 1888.

радикали су тврдили да су се «*највише истиакли Циџани и Циџанке и да је сахрана била врло јадна.*» Радикалска реторика у овом случају попримала је и облик изразите демагогије, поистовећивања интереса странке са одбраном народа или интереса народа са самом странком која чини све да заштити и национални интерес и саму православну веру.⁴²

Жестина полемике коју је инспирисао Томић још од 1885, покренула је дугогодишњу битку која се претворила у стравичне увреде и штампани линч на патријарха Георгија Бранковића (1890–1907), наследника патријарха Анђелића, који је у више стотина текстова у *Засџава* нападан као издајник, душманин, лопов или чак сотона.⁴³ Некадашњи блиски Милетићев сарадник, један од најжешћих критичара епископата, временом је прагматично кренуо да напредује путем сарадње са патријархом Германом. Његов пут од милетићевца до анђелићевца, посебно је сметао делу политичке јавности која је остала на трагу Милетићевих идеја или се са симпатијама сећала Милетићевих наступа, посебно 1869–1876. Крајем августа 1891. примера ради, радикали су опомињали патријарха Георгија да је обећао Сабор и да је преварио посланике и све вернике већ првог дана како је изабран за патријарха. Они су тврдили да је „*Герман Анђелић био каракџерно џиџичан Србин јер је своја лоша дела чинио јавно, док је Бранковић џриџворни дух визанџизма и Фанара, џреваре и лукавџива.*”⁴⁴ Радикали су често свом силином напали Бранковића „*као издајника и џроклетџио Вука Бранковића.*”⁴⁵ После тога из броја у број у *Засџавином* маниру су стизали тзв. *Гласови из народа*, из разних епархија, који су сведочили о Бранковићевом издајству, његовим лошим намерама и слому аутономије. Све више се писало о томе да Срби имају лоше архијереје због великих новчаних примања владика, што епископе држи у покорности од патријарха, а патријарха у свемоћној позицији у односу на сиромашни народ.⁴⁶ Под тим околностима функционисала је црквено-школска ауто-

42 До које мере је ишла агресивна кампања против јерархије говори и чињеница да су патријарси Герман, Георгије и Лукијан Богдановић иако значајни дародавци обнове школа, гимназија, подизања велелепних зграда и палата у Сремским Карловцима и широм Митрополије, остали сасвим урушеног угледа и у том погледу потпуно заборављени све до самог краја 20. века.

43 Пошто су текстови против Бранковића били свакодневни навели смо само најкарактеристичније, видети: Васин, 2014.

44 *Засџава*, бр. 126, 23. август 1891.

45 Манир замишљених историјских паралела својствених националном романтизму у коме се средњовековни појмови врло често употребљавају да се дискредитује противник посебно су били карактеристични за Томићеве радикале. Флоскуле о Вуку Бранковићу биле су међу најчешћим.

46 *Засџава*, бр. 158, 18. октобар 1891.

номија током периода од 1892. Штампа је на све могуће начине писала о *мрачњаштву патријарха Георгија* и његовим деспотским намерама, као и чињеници да је он само послушник владе у Будимпешти. Врло често у светлу најуспешнијих таблоида било је важно да се нека вест објави, ма колико тривијална била, без могућности да се касније демантује. Тако је, на пример, патријарх шетао кроз Сремске Карловце, а једна *Српкиња*, која га је угледала, послала је своје дете да му целива руку и узме благослов, на шта се патријарх издерао на дете и рекао: „Бежи од мене немој ме умрљати (?).”⁴⁷ Радикалска примедба да су епископи владине слуге провејава и кроз наслов: *Камилавка – њућ измећар*. У овом тексту нападнути су „жалосни синови и измећари, ошужен је њокојни патријарх Герман Анђелић и сви они који разирају српску аутономију.”⁴⁸ Уочи Црквено-народног сабора 1892, *Застава* је тврдила да више нема достојних Срба архијереја и владика који могу себе звати наследницима Светог Саве. Патријарх је прозван да је „ошкотоа проб српске аутономије” и да жели да сахрани аутономију уз државе. Влада у Будимпешти је по правилу апострофирана као главни подстрекач и помагач ових тежњи српског патријарха.⁴⁹

Са друге стране антисемитизам радикала био је очигледан и саставни део политичке платформе ове странке, које са на тај начин уклапала у део политичког миљеа Монархије. Посебно је доношење Закон о грађанском браку и Рецепцији Јевреја био карактеристичан у том погледу.⁵⁰ „Јевреји и масони, заједно са мађарским шовинистима воде у пораз хришћана”, стајало је у *Застави*. „Они су заоденути илаштом либерализма решили да препазе хришћане и немаћаре”. Стога је *Застава* позивала на «уједињавање хришћана и сузбијање јеврејско-фрамасонског духа.»⁵¹ Патријарх Георгије Бранковић такође је апострофиран као њомаћач јеврејско-шовинистичких крујова када су у њишању мајрикуле и рецејција Јевреја.⁵² Како се Миленијумска свечаност (1896) и прослава 1000 година досељавања Мађара у Панонију, ближила тако се атмосфера на српској политичкој сцени све више узбуркавала. Радикали су тврдили да је „џро-

47 *Застава*, бр. 143, 18. септембар 1892.

48 *Застава*, бр. 156, 11. октобар 1892.

49 *Застава*, бр. 164, 26. октобра 1892.

50 Радикали су тврдили да је у питању *Чивујски безобразлук и нишковлук* и да су *Чивујши њо друји њућ разайели Христиа*. У том погледу је апострофиран и *Векерле* и *Чивујски новац*. Усвајање Закона о рецепцији Јевреја и слободи вероисповести изазвало је ново негодовање радикала. Мађарска елита је проглашена за *чивујску* и *шовинистичку*, а *чивујски новац* као *зла коб Мађара*, која ће уишцајши на кварење омладине, народа, а *чивујски каиштал* као *кључни фактор* у џројону *народности*.

51 *Застава*, бр. 147, 21. септембар 1894.

52 *Застава*, бр. 148, 23. септембар 1894.

слава јудео- мађарска шовинистичка и чивујско-немачка креативна.»⁵³ Радикали су сматрали такође да је земља у великој финансијској кризи и да нема места за енормне издатке, већ да је целисходније да се прошири право гласања. Конкретно, СНРС је писала да је *„џрослава џоџребна свејковина, дела садашњих шовинистичких владиних крујова, џлог убилачке џолијике џомађаривања, а да држава све чини џројив својих џоданика и саме себе. Свечаностџи су назване јудео-мађарска шовинистичка надри џеревенка.*»⁵⁴ Реална политичка ситуација била је нешто другачија. Политичко бреме које је од убиства Мише Димитријевића 4. јануара 1890. имао Јаша Томић и сама странка, надокнађено је агресивним наступом и увредама на рачун политичких противника и Цркве, а и самих државних власти, све до подршке странци Ференца Кошута.⁵⁵ Од тог момента радикали су били базирани на нападе на Цркву на још осонији и бруталнији начин, док се на појачану мађаризацију слабије обраћала пажња. Мађарска влада, је са нескривеном радошћу посматрала паралисаност црквено-школске аутономије која је највећим делом била резултат, међусобне борбе и искључивости клерикалаца и радикала. У овом случају материјални интерес је био јачи од идеолошког. Радикали су 1902. преузели пуну контролу на Црквено-народним саборима и пословима црквено-школске аутономије, па се прагматизам одржавања на власти претворио у критику патријарха, док се сет закона којима је озакоњена и у пуној мери спроведена државна мађаризација (1904–1907), није критиковао на сав глас. Важно је додати да је током управе радикала Црквено-народним саборима и Фондовима митрополије (1902–1910), дошло до реалног девастирања финансија Митрополије, које су у периоду 1890–1902, у време пуне управе патријарха Бранковића функционисале беспрекорно.

Познати либерал Михаило Полит Десанчић управо је често указивао на ову недоследност и непринципијелност радикала. Иако је његов *Браник* био често једини лист који је отворено и смело писао о мађаризацији, критика на рачун српске јерахије била је присутна. Примера ради после смрти патријарха Бранковића јула 1907. је новосадски *Браник*, писао доста занимљиво о патријарховој болести. Првобитно се могло прочитати да се патријарх *„најео киселој куйуса са дебелом сланином, шџо њејов сџомак није мојоа да џоднесе, од чејоа је насџујила ујјала вене, џа црвени вејар и бунило.*” Избор патријарха Лукијана Богдановића (септембар 1908)

53 *Застава*, бр. 45, 27. март 1896.

54 *Застава*, бр. 53, 10. април 1896.

55 Ракић, 1983, 152–160.

само је био наставак ранијих сукоба и нетрпељивости.⁵⁶ Богдановић је наишао на отпор српске политичке елите у Загребу и Новом Саду, а сумњичен је за издају, раскалашан живот, и проневере. Само понашање патријарха Богдановића током Балканских ратова било је лојално и мирно, без великих манифестација приликом победа српске војске, што му је штампа значајно замерала. Став патријарха приликом формирања Албанске државе, либерални *Браник* је окарактерисао као гнусну издају.⁵⁷ Његова смрт (септембра 1913) која је испуњавала странице штампе пуна два месеца, један је од најкарактеристичнијих примера, писања и става о Цркви и њеним великодостојницима. Инсинуације, нагађања и изношења интимних детаља из патријарховог живота били су невероватни чак и за српску политичку сцену, па су и мађарски листови преносили вести о овом догађају. Сlike унакаженог патријарховог тела које је извађено из реке и описи сахране у Сремским Карловцима, само су допринели суморној слици која је већ постојала. Неке од странака нису успеле да се суздрже коментара да патријарха треба жалити, али да грехови које је почнио нису мали и да их треба сагледати и осудити.⁵⁸

Суштински вишедеценијски сукоб либерала и радикала са Црквом био је кључно обележје друштвеног живота пречанске политичке сцене у другој половини 19. и почетком 20. века. Међусобна вређања и нетрпељивост, и увреде које су трајале деценијама створиле су осећање дубоког неповерења између Цркве и њених политичких неистомишљеника, и самих верника. Јавни скандали, афере, увреде минимализовали су углед великог броја епископа, па и самих патријарха. Иако су доменима, личне и приватне сфере, људи остајали религиозни, поштовали традицију, обичај и хришћански морал, у политици они су свакодневно газили по црквеним великодостојницима и њиховим политичким начелима. Тежње Милетића, Полита, Суботића да од српске цркве направе ефикасну протестантску или национално-политичку странку, остале су без успеха због јаког упоришта које је Црква имала код државних власти у Монархији. Истраживања су показала да су у другој половини 19. века, сви епископи Карловачке митрополије изабрани директно под утицајем државних структура, а

⁵⁶ Васин, 2014, 301–314.

⁵⁷ Оштро је осуђен говор патријарха Лукијана Богдановића у коме се Карловачки првојерерх заложиио за подржавање Бертохолдове политике према Србији и Црној Гори, која је била против спајања територија две краљевине и против њиховог изласка на море у Албанији. У више бројева се пратила Богдановићева мисија у Будимпешти и његово политичко ангажовање тих дана. Тврдило се да патријарх из слабости и покорности није способан да више седи на трону Карловачких митрополита (*Браник*, бр 230, 11/ 24 новембар 1912; *Браник*, бр 234, 16/ 29 новембар 1912.)

⁵⁸ Васин, 2013, 299–303.

сами изборе за патријархе су често били скандалозни и по саме кандидате и Црквено-народни сабор. Настојања да се црква модернизује, оспособи за друштвено-ангажованију улогу и бављење хришћанским моралом, није наишао на подршку владика које су махом гледале да сачувају свој положај и да пактирањем са странкама обезбеде свој што јачи утицај. Посебно истичемо примере епископа будимског Арсенија Стојковића и вршачког радикалског владике Гаврила Змејановића. Тако се вишедеценијска борба претворила у надметање око утицаја и финансија, а реалног стварног утицаја на школе и просвећивање фактички није било у довољној мери. Не чуди стога чињеница да је највећи број српских посланика биран на листама мађарских политичких странака. Дубоко укорееен српски антклерикализам дао је свој резултат и у Краљевини Југославији и касније Титовој Југославији, где се често негативан или потпуно неутралан став према Цркви настављао и живео све до почетка деведесетих година 20. века.

Извори

Необјављени

АСАНУК, Сабори, стенографске белешке

Објављени

Грујић, Никанор, (1907), *Автобиографија*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија

Зелић, Герасим (1988), *Жиције Герасима Зелића*. поговор Јован Радуловић, Београд: Нолит

Светозар Милетић и Народна странка, (1969). приредио Никола Петровић. Нови Сад-Сремски Карловци:

Крестић, Василије, Љушић, Радош (1991). *Програми и ставови српских политичких странака*, Београд: БИГЗ

Светозар Милетић, *Сабрани списи*, (2002). приредили Чедомир Попов и Дејан Микавица. Београд: Завод за издавање уџбеника.

Суботић, Јован (2008): *Автобиографија*. Нови Сад: Градска библиотека

Штампа

Застава

Браник

Српски народ

Библиографија

Бешлин, Бранко (2006): *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*. Сремски Карловци: Издавачка књижница Зорана Стојановића

- Васин, Горан (2013): *Пречанска штиамѝа о несѝанку и смрѝи ѝаѝиријарха Лукијана Боѝановића*. Српске студије, 4, 285-303.
- Васин, Горан (2014). *Избор Лукијана Боѝановића за Карловачкоѝ ѝаѝиријарха*, Истраживања, 25, 301–314.
- Васин, Горан (2015): *Сабори раскола*. Београд: Службени гласник
- Гавриловић, Славко (1996): *Свеѝозар Милеѝић од еминенс-ђака до националноѝ револуционара*. ЗМСИ, 54, 87–106.
- Вуковић, Сава, (1996): *Срѝски Јерараси*. Београд-Подгорица-Крагујевац: Унирекс, Каленић
- Крестић, Василије (1976): *Једно сведочење о аѝеизму Свеѝозара Милеѝића*. ЗМСКЈ, 177.
- Микавица, Дејан (2006): *Полиѝичка идеолоѝија Свеѝозара Милеѝића*. Нови Сад: Стилос
- Микавица, Дејан (2011): *Полиѝичка идеолоѝија Лазе Косѝића*. Нови Сад: Прометеј
- Peter, Laszlo (1989): *Hungarian Liberals and Church – State Relations (1867–1900), Hungary and European Civilization*. Budapest: Akademiai Kiado
- Ракић, Лазар (1983): *Радикална сѝранка у Војводини 1902–1919*. Нови Сад: Матица Српска
- Срѝски биоѝрафски речник* (2006): 1, Нови Сад: Матица Српска, 651–653.
- Срѝски биоѝрафски речник* (2011): 5, Нови Сад: Матица Српска, 651–652.
- Скерлић, Јован (1925): *Омладина и њена књижевност*. Београд. Издавачка књижарница Напредак
- Столић, Ана, Макуљевић, Ненад (ур) (2008): *Приваѝни живоѝ код Срба у 19 веку*. Београд: Клио
- Страњаковић, Драгослав (1956): *Свеѝозар Милеѝић и Јеврем Грујић*. ЗМСДИ, 13–14, 141–147.
- Фотић, Александар (ур) (2006): *Приваѝни живоѝ код Срба у срѝским земљама у освиѝ модерноѝ доба*. Београд: Клио

Goran Vasin

TEACHING CLERGYMAN A LESSON – ANTICLERICALISM
OF THE SERBIAN POLITICAL ELITE IN HABSBUrg MONARCHY
BY THE END OF THE NINETEENTH AND THE BEGINING
OF TWENTIETH CENTURY

In a political sense, anticlericalism of Serbs living in Habsburg Monarchy was an ever present, every day thing, so to speak. During a five decade period, starting from 1861–1914, the criticism of the Church with its representatives was such a common thing among that it Serbian politicians. These criticisms were often severe and uncompromising. On the other hand, the Church was equally uncompromising in its refusal to modernize. These clashes had been of such intensity that anticlericalism among Serbs, especially in the province of Vojvodina, has become so deeply rooted that it became a permanent part of their political ideology. The liberals and the radicals and common folk as well, although deeply respecting the tradition, have not shown any sign of understanding or support for the clerical politics until the breaking out of The World War I.

Key words: Anticlericalism, Liberals, Radicals, Svetozar Miletić, Jaša Tomić, Mihailo Polit Desančić, Jovan Skerlić, Mitropolit Nikanor Grujić, Patrijarch German Anđelić, Patriarch Georgije Branković.

УДК: 314.151.3-054.72(=411.16)(497.1:569.4)"1948/19 52"(046)

323.13(=411.16)(497.1)"1948/1952"

327(497.1:569.4)"1948/1952"

ID BROJ: 219147788

Изворни научни чланак

РаД је примљен 02.09.2015.

РаД је прихваћен: 21.09.2015.

Милан Радовановић,
Филозофски факултет – Универзитет у Београду
Одељење за историју
mradowanovic@gmail.com

ЦИОНИЗАМ И ПРАГМАТИЗАМ – ЗАШТО СУ СЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИ ЈЕВРЕЈИ ИСЕЛИЛИ У ИЗРАЕЛ? (1948–1952)

Између 1948. и 1952. године, у склопу пет таласа организоване емиграције, Југославију је напустила половина од приближно 12.500 Јевреја, колико је преживело Холокауст. У питању је био саставни део миграционог покрета ширих размера, у оквирима кога су се Јевреји свих европских земаља упутили у новостворену државу Израел.

Обнова државе јеврејског народа, те њено објективно јачање кроз увећавање популације, представљали су реализацију вишедеценијских циљева ционистичког покрета. У овом смислу, у српској су историографији мотиви за масовну емиграцију поистовећивани са ционистичком идејом. Различити мотиви релевантни за процес исељавања далеко су, међутим, бројнији и комплекснији од надређеног ционистичког контекста у оквирима кога се организована емиграција, несумњиво, одиграла.

У раду се организовано исељавање југословенских Јевреја у Израел посматра као слојевити процес, на три засебна, мада међусобно повезана нивоа. Издвојене су у емиграцију укључене државе, организације југословенских Јевреја, односно појединци, те на основу начина на који су перципирани исељавање дефинисани за њих релевантни мотиви. Југословенски државни врх је, суочен са дипломатском изолацијом после сукоба са Совјетским савезом, у емиграцији видео својеврсно средство пропаганде. Мада суштински вођени ционистичким мотивом, Савез јеврејских вероисповедних општина и Хитахдут Олеј Југославије су, прилагођавајући се промени друштвено-политичке стварности, кроз емиграцију настојали да додатно обезбеде сопствени, односно положај

јеврејске заједнице у послератној држави. Појединци су били далеко од било каквог далекосежнијег или свеобухватнијег сагледавања процеса емиграције, тражећи у њему искључиво решење за различите проблеме са којима су се свакодневно суочавали. Рад је највећим делом утемељен на необјављеној грађи која се чува у Архиву Јеврејског историјског музеја.

Кључне речи: *мошиви, организовано исељавање, миграције, ционизам, Јујославија, Израел.*

Вишевековне аспирације јеврејског народа у дијаспори да се врати у своју старозаветну домовину у Палестини,¹ крајем XIX века попримиле су форму националног програма, у оквирима политичког покрета ционизма.² После прогона у царској Русији (1881)³ и такозване „Драјфусове афере” у Француској (1894),⁴ „јеврејско питање” трајно је избило у први план европске политике.

Под утиском суђења Алфреду Драјфусу, Теодор Херцл, аустро-угарски новинар и књижевник који је извештавао о процесу, објавио је 1896. године своје капитално дело „Јеврејска држава” (*Der Judenstaat*). Систематизујући већ постојеће идеје националне еманципације јеврејског народа, Херцл је постао перјаница ционистичког покрета. У Базелу је 1897. године одржан оснивачки конгрес Светске ционистичке организације, на коме је усвојен и њен први програм.⁵ Конгрес је представљао реакцију најугледнијих чланова јеврејске заједнице на последње у низу антисемитских инцидената који су, више векова уназад, представљали саставни део европске политичке свакодневице.⁶ Све до коначног проглашења независности Израела, водећи људи ционистичке организације периодично су се састајали. Разматране су драматичне промене геополитичких околности, те како су ове утицале на могућност реализације дугорочних

1 Као манифестација трајне везе јеврејског народа са његовом библијском домовином обично се цитира пети стих 137. псалма Светог писма, који гласи: „Ако заборавим тебе, Јерусалиме, нека ме заборави десница моја” (цитирано према преводу Ђуре Даничића и Вука Караџића)

2 Опширно о историјском развоју ционистичких идеја, видети: Buber 1973.

3 Укратко о томе видети: Löwe, Heinz-Dietrich, *The Reign of Alexander III: From Pogroms to Counter-Reforms* и Löwe, Heinz-Dietrich, *Government Policies and the Tradition of Russian Anti-Semitism 1772–1917*.

4 Опширно о „Драјфусовој афери” видети: Whyte 2006.

5 Видети: „Baseler Programm” 1997, 22.

6 Детаљно о улози коју су антисемитске идеје играле у европском друштву и начину на који су еволуирале видети: Ros 2005.

циљева имиграције у Палестину, односно обнављања независне јеврејске државе.⁷

Значајније усељавање јеврејског становништва у Палестину почело је непосредно после погрома у Русији.⁸ Између 1882. и 1903. године, приближно 30.000 руских Јевреја упутило се у Палестину, у датом тренутку још увек део Османског царства. Ова група исељеника представља зачетак процеса повратка Јевреја у старозаветну домовину, због чега се њихово емиграција обично назива „првом алијом“.⁹

Период од првог ционистичког конгреса до почетка Првог светског рата био је обележен спорадичном имиграцијом мањих група јеврејских исељеника у Палестину. У тренутку почетка ратних операција, локална заједница бројала је приближно 85.000, углавном руских, Јевреја.¹⁰ По завршетку рата, а у складу са одлукама донетим на конференцији у Сан Рему (1917), а озваниченим мировним уговором у Севру (1920), односно одлуком Лиге народа из 1922. године, територија Палестине постала је мандатно подручје Велике Британије.¹¹ Ова се одлука суштински противила начелним решењима која су током рата понуђена како јеврејској,¹² тако и арапској страни.¹³ Умногome је управо мандатна власт сила по-

7 О укупно 22 конгреса Светске ционистичке организације одржана до коначног проглашења независности Израела, те одлукама које су донете приликом сваког појединачног окупљања делегата, видети: Zeuginn 1997, 244–249.

8 Šobajić 1982, 121–122.

9 Алија (хеб. אֲלִיָּהּ – дословно, уздицање) представља универзални назив за чин повратка Јевреја у Палестину и, после 1948. године, Израел.

10 *Demographics of Israel*.

11 Опширно о подели некадашњих територија Османског царства по завршетку Првог светског рата и резултирајућим конфликтима, видети: Fromkin 2001.

12 Полажући наде у политички углед који је у САД уживала јеврејска заједница, Велика Британија је покушала да, подржавајући Јевреје у Палестини у њиховој намери да се изборе за националну државу, посредно убрза укључење Американаца у рат. При томе је и даље свакако врло пожељна нуспојава овакве политике била и дестабилизација Османског царства. Коначни резултат модификоване британске политике била је такозвана Балфурова декларација, донета новембра 1917. године. Овим је документом потврђено да британска влада са одобравањем посматра настојање Јевреја да за обнове свој национални дом у Палестини. Декларација ће послужити као политичка основа свим будућим захтевима циониста. Видети: *The Balfour Declaration*.

13 Током друге половине 1915. године, одвијала се интензивна преписка између британског високог комесара за Египат, сера Хенрија МекМахона и Хусеина Ибн Алија, централне фигуре арапског националног покрета, кога је Турски комитет јединства и напретка изабрао за шерифа Меке. Хусеин се у јулу 1915. обратио МекМахону, обавештавајући га да би Арапи, у замену за признавање суверенитета територијама под њиховом контролом, били вољни да се укључе у рат против Османског царства на страни сила Антанте. Мада је Палестина изостављена из гаранција које су овом приликом Британци дали арапским националистима, преписку Хусеина и МекМахона Арапи

бедница у Првом светском рату поставила темеље свим будућим сукоби-ма на простору Блиског истока.

Мада су првобитно настојали да гаранције дате у такозваној „Бал-фуровој декларацији” остану бар формално ненарушене,¹⁴ потреба за неометаном експлоатацијом богатих извора нафте које су контролисали арапски народи на Блиском истоку навела је Британце да се током међуратног периода постепено дистанцирају од идеје стварања јеврејске државе у Палестини.¹⁵ Само једна од манифестација реоријентације у британској спољној политици на простору Блиског истока, била је тежња ка ограничавању имиграције јеврејског становништва. Пошто је у више наврата, током тридесетих година, ова могућност разматрана, право на усељавање Јевреја у Палестину коначно је ограничено одредбама унилатерално донетог „Белог папира” из 1939. године.¹⁶ Овај је документ остао темеље британске политике на простор Палестине све до стварања независне државе Израел, маја 1948. године.

Рестриктивне мере британских мандатних власти уследиле су у тренуцима када је потреба европских Јевреја за проналажењем одговарајућег уточишта, у суштини, била најакутнија. Долазак националсоцијалиста на власт у Немачкој 1933. године испраћен је доношењем низа антисемитских мера, чији су најрепрезентативнији пример били Нирнбершки расни закони (1935).¹⁷ Проширење најпре политичког утицаја, а затим и територијална експанзија нацистичке Немачке, повукли су са собом и доношење сличних антисемитских мера у другим земљама Европе.

Константан притисак који су европски Јевреји трпели у међуратном периоду условио је да миграције у смеру британског мандатног подручја

су доследно користили као аргумент изражавајући претензије на ову територију, Видети: Kirk 1964, 314.

14 Тако је, рецимо, обећање о формирању националног дома за јеврејски народ у Палестини поновљено у такозваном „Белом папиру” из 1922. године (познат и под именом Черчилов „Бели папир“, по Винстону Черчилу који је у тренутку сачињавања овог документа био државни секретар за колоније). Видети: *British White Paper of June 1922*.

15 Mansfield 2003, 229.

16 У складу са планирам привредним развојем Палестине, Британци су „Белим папиром” из 1939. предвидели имиграцију 75.000 Јевреја током следећих пет година. При томе је усељавање гарантовано само броју од укупно 50.000 Јевреја, док је имиграција додатних 25.000 била предвиђена као корак у смеру решавања избегличког питања. Усељење ове додатне групе би било одобрено тек пошто би британски Високи комесар за Палестину привредну ситуацију у оквирима мандатног подручја оценио као одговарајућу. По истеку предвиђеног периода од пет година, локално арапско становништво требало је да донесе одлуку о томе да ли ће бити дозвољено даље насељавање Јевреја у Палестини, Видети: *British White Papers: White Paper of 1939*.

17 Списак антисемитских закона донетих у предратној Немачкој, са кратким описом њиховог карактера, дат је у: *Anti-Jewish Regulations 1933–1945*.

у Палестини буду настављене упркос забранама које су биле на снази.¹⁸ У овом је процесу Краљевина Југославија послужила као једно од главних транзитних подручја.¹⁹ Од 1933. до напада нацистичке Немачке на Краљевину, десетине хиљада, углавном немачких, аустријских и чехословачких Јевреја на различите се начине обрело се на југословенској територији. Илегални транзит кроз Југославију окончан је са такозваним „Кладово транспортом“.²⁰

Бар када је у питању доминантни мотив који их је покретао, миграције јеврејског становништва у смеру Палестине од краја 19. века до почетка Другог светског рата могу се поделити у две фазе. До доласка националсоцијалиста на власт у Немачкој, исељавање у Палестину било је ограничено на појединце. После 1933, антисемитске мере немачког и идеолошки блиских режима, претвориле су индивидуалне миграције у смеру британског мандатног подручја на Блиском истоку у покрет далеко већих размера. Пре доласка националсоцијалиста на власт у Немачкој, исељавање је представљало израз жеље појединца да помогне обнову јеврејске државе.²¹ Када су нацистички и њему сродни режими почели са увођењем и применом антисемитских мера, реализација ционистичке идеја уступила је место далеко потентнијем мотиву бежања у циљу преживљавања.²²

18 У међуратном периоду, миграције јеврејског становништва европских земаља које су трпеле директни или индиректни притисак нацистичке Немачке за циљ су имале Сједињене америчке државе или, пак, територију британског мандата у Палестини. Постојеће квоте на имиграцију углавном су, међутим, онемогућавале европске Јевреје да стигну до САД. После јула 1940. било је скоро па немогуће да европски Јевреји дођу до америчке визе.

19 О овом процесу видети опширно: Ristović 2006, 170–189; Ristović 2007, 191–216; Ristović 1996, 21–43. и Grünfelder 2012, 233–284.

20 Детаљно о „Кладово транспорту“, видети: Koljanin 2006, 65–101.

21 О томе да су искључиво појединци посвећени реализацији ционистичких идеја у периоду до почетка Првог светског рата стизали у Палестину, говори и чињеница да су примарни циљ миграција јеврејског становништва у овом периоду биле Сједињене америчке и државе Западне Европе. Тек 1% Јевреја који је напустио Источну Европу до 1933. године емигрирао је на територију британског мандатног подручја. Видети: Šobajić 1982, 121–122.

22 „Једноставно бежање” како га је назвао Вилијам Петерсен, један од најважнијих и у историји човечанства најзаступљенијих облика миграције, Petersen 1958, 261. У прилог овоме говоре и саме размере исељавања европских Јевреја пре и после 1933. године. Мада је и даље тек делић исељеника из Западне Европе уточиште тражио у Палестини (најпопуларнија дестинација остале су Сједињене америчке државе), јасно се види да је број Јевреја који су после 1933. године емигрирали на територију британског мандата био далеко већи него пре доласка националсоцијалиста на власт у Немачкој. Видети: *Immigration to Israel: Jewish Immigration to Palestine (1919–1941)*.

У послератним геополитичким околностима, а услед трагичних последица Холокауста, ционистичка идеја завредила је пажњу какву јој међународна заједница пре тога није могла нити желела поклонити. Мада су прве три године по завршетку рата биле обележене настојањем Велике Британије да очува суверенитет на територији Палестине, било је очигледно да војно и привредно исцрпљена држава више не може да контролише своје мандатне поседе. Мимо дезинтеграције британског колонијалног царства, ционистима је после рата на руку ишао и став државног руководства Сједињених америчких држава по питању Палестине.²³ Трпећи притисак изванредно утицајне јеврејске заједнице у САД, Американци су после рата заузели изразито проционистички став. Немогућност Британаца да контролишу ситуацију у Палестини и подршка Американаца идејама циониста, резултирали су изношењем питања статуса мандата пред Генералну скупштину Уједињених нација.²⁴ Независна држава Израел званично је створена 14. маја 1948. године, пошто су се из Палестине повукле и последње британске трупе.

Новостворена јеврејска држава у року од двадесет и четири часа од проглашења независности претворила се у својеврсни хладноратовски парадокс. Како Сједињене америчке државе,²⁵ тако и Совјетски савез,²⁶ пожурили су да признају Израел, у нади да ће новонасталу ситуацију на

23 Детаљно о интеракцији Сједињених америчких држава и Велике Британије током првих послератних година, у процесу стварања савремене државе Израел, видети: Ovendale 1989.

24 Детаљно о томе видети: *The Question of Palestine and the United Nations* (2008).

25 Хари Труман пожурео је да призна независност Израела вођен потребом да обезбеди политичку подршку јеврејске заједнице у САД. Са друге стране, у питању је свакако била и модификација такозване „Труманове доктрине“, при чему је Израел посматран као потенцијална баријера пред ширењем совјетске сфере утицаја, слична државама Западне Европе. Видети: Ovendale (1989), 301–302. Мада нису били главни разлози за признавање Израел, не би требало заборавити ни потребу Американаца да заштите стратешке (војне базе), односно економске интересе (нафта) на Блиском истоку, Гедис 2003, 229.

26 Од Израела је Стаљин очекивао да ће, због пасивности западних земаља према нацистичком режиму, заузети антизападну позицију у послератном свету, те можда постасти ослонац совјетске спољне политике у региону. У случају да директна сарадња са Израелом не би била могућа, совјетски државни врх је полазио од претпоставке да ће се околне арапске земље обратити Совјетском савезу за помоћ у сукобу са јеврејском државом. Не треба занемарити ни настојање совјетског државног врха да побије постојеће претпоставке о режимском антисемитизму у СССР. Произраелска политика Совјета трајала је, међутим, јако кратко. Почетком педесетих година, Израел је у совјетској јавности све више приказиван као легло западњаштва и империјализма, а међудржавни односи су нагло губили на квалитету. Совјетски савез је 1954. и дефинитивно заузео проарапску позицију. Видети: Schaffer 1974, 13–18.

Блиском истоку моћи да инструментализују у реализацији специфичних спољнополитичких циљева.²⁷ На терену је, међутим, далеко важнија последица стварања јеврејске државе била трајна дестабилизација региона Блиског истока. Арапске државе су истог дана одреаговале објавом рата који је, са прекидима, трајао све до јула 1949. године.²⁸

Укидање британске мандатне власти у Палестини, односно стварање националне државе јеврејског народа, значило је нестанак свих постојећих ограничења на усељавање. У првих пет година свог постојања, Израел је био циљ једне од највећих миграција двадесетог века. До краја 1952. године, у новоствореној држави населило се приближно 700.000 Јевреја из свих крајева света.²⁹ Овом су се миграционом покрету прикључили и југословенски Јевреји. Уз благослов државних власти, Савез јеврејских вероисповедних општина организовао је, између 1948. и 1952. године, пет таласа исељавања, у оквирима којих је земљу напустило 7.739 чланова заједнице.³⁰

Усељавање Јевреја у Израел, после 1948. године, представља директан наставак процеса започетог крајем XIX века. Иако је општи контекст у коме се одиграло остао очуван и по завршетку Другог светског рата, о монокаузалности емиграције у новостворену државу Израел, међутим, више не може бити ни говора.³¹ У малобројним истраживањима посвећеним овој теми се, међутим, управо инсистира се на томе да је „осим у занемарљивом броју случајева, једини и најважнији мотив и разлог за исељавање југословенских Јевреја у Израел био ционистичке природе.“³²

Сагледавање свих мотива релевантних за организовану емиграцију југословенских Јевреја у Израел подразумева, пре свега, дефинисање различитих начина на који су све укључене стране исељавање посма-

27 Vestad 2008, 171.

28 *The Question of Palestine and the United Nations* (2008), 10.

29 Alfassi 1973, 56. Видети и: Neumann 1999, 1–5.

30 У децембру 1948. и јануару 1949. године, Југославију је, у склопу првог организованог исељавања, напустило 4.098 Јевреја. Јуна и јула следеће године, овима се придружило још 2.490 исељеника, који су сачињавали други талас организоване емиграције. У три следеће године, реализовано је треће (март 1950, 409 исељеника), четврто (мај 1951, 658 исељеника) и пето организовано исељавање (октобар 1952, 84 исељеника). Извештаји о овим исељењима чувају се у Архиву Јеврејског историјског музеја (даље АЈИМ), Алија (даље Ал.) 1948–1951, привремена кутија (даље п.к.) 768.

31 Разматрајући околности које доводе до миграционих кретања генерално, Петрус Хан истиче да су ове углавном у тој мери комплексне и међузависне да се тешко јасно могу одвојити једне од других. Сходно томе, монокаузалне миграције представљају изузетно редак феномен, Han 2010, 7.

32 Ivanković 2009, 310.

трале и разумеле. У овом би смислу најприхватљивије било емиграцију посматрати као слојевито кретање које је одиграло на три различита, али међусобно повезана и зависна нивоа.³³ Највиши ниво у овој хијерархији чине државе учеснице (Југославија и Израел) у оквирима чије је интеракције директно дефинисан општи оквир одигравања процеса исељавања. Средишњи ниво у деконструкцији масовне емиграције чине јеврејске организације (Савез и Хитахдут Олеј). Коначно, у обзир се свакако морају узети и мотиви којима су били вођени индивидуални исељеници.

ПРАГМАТИЗАМ

У спектру различитих мотива који су извесни били релевантни за организовану емиграцију јеврејског становништва из ФНРЈ, далеко је најједноставније позиционирати југословенски, односно државни врх новостворене државе на Блиском Истоку. Израел је прихватао имигранте из целог света поштујући основну идеју националне еманципације јеврејског народа и даљег јачање новостворене државе.³⁴ Далеко се, међутим, важнијим циљем у датом тренутку показало увећавање војног потенцијала државе у акутном сукобу са арапским суседима.³⁵

Југославија је, непосредно по завршетку Другог светског рата, поштујући начела совјетске спољне политике на територији Блиског истока,³⁶ преузела улогу транзитног подручја у миграцијама Јевреја, бивших заточеника концентрационих логора, у смеру Палестине.³⁷ Ангажовање југословенске државе у овом смислу добило је, међутим, сасвим другачији симболични значај после сукоба са земљама Информбироа. Првобитно манифестација својеврсне идеолошке подређености, поклапање проглашења независности Израела са југословенско-совјетским конфликтом

33 Детаљно о предложеном методолошком оквиру, видети: Radovanović, *The State, the Organization and the Individual – A three-level Approach to Migration*.

34 Приликом стварања јеврејске државе, израелско државно руководство било је уверено да се питање јеврејског становништва у свету мора решити кроз систематску имиграцију у Израел. Овај је став израелског државног руководства озваничен у самој Декларацији о независности Израела, у складу са којом је новостворена држава широм отворила врата усељавању Јевреја из читавог света. На овај је начин имиграција заузела централно место у постојању државе Израел, Šobajić 1982, 296.

35 Исто.

36 Schaffer 1974, 13–18.

37 О томе видети детаљно: Ivanković 2006, 141–153.

условило је да организовано исељавање буде схваћено као необично потентно средство у пропагирању политичке еманципације социјалистичке Југославије.³⁸

Позиција Југославије у послератном свету била је дефинисана аутентичном револуцијом коју је током Другог светског рата спровела Комунистичка партија, покушајем изградње друштва утемељеног на принципима марксизма-лењинизма, односно југословенско-совјетским сукобом 1948. године. Израел, чији је специфичан положај у оквирима хладноратовске поларизације света сматран суштински аналогним положају Југославије, оцењен је као потенцијално врло значајан спољнополитички партнер.³⁹ Југословенско-израелска сарадња посебно је интензивна била у првим годинама после сукоба са Совјетским савезом,⁴⁰ када је уједно реализовано и организовано исељавање.

У периоду после сукоба са Информбироом, режим је од сваког емигранта очекивао да ће у новој домовини радити на пропагирању идеје Југославије као напредне, политички, друштвено и економски развијене државе, чију је покретачку снагу представљала Комунистичка партија.⁴¹ Организовано исељавање у Израел представљало је, бар из перспективе југословенског државног врха, утолико захвалнији контекст за инсистирање на овим основним идејама.

Индијектна имплементација јеврејског питања у смеру изградње и дефинисања специфичног положаја југословенске државе у политичком систему самог почетка Хладног рата почела је, у суштини, и пре организованог исељавања. Прву прилику да се позиционира између два пола подељеног света, Југославија је потражила учествујући у раду Генералне скупштине Уједињених нација, управо приликом разматрања судбине палестинског мандата.⁴² Све до краја 1947. године југословенска делегација је доследно гласала поштујући спољнополитичке интересе Совјетског са-

38 У питању је био само један од аспеката инструментализације емиграната која је била карактеристична за југословенску спољну политику после рата, а посебно у контексту сукоба са Совјетским савезом. Видети: Đikanović 2005, 147.

39 Shay 2008, 473–474.

40 О различитим аспектима сарадње између Југославије и Израела у периоду после 1948. године, видети: Životić, 2008, 485–486. О различитим аспектима југословенско-израелске сарадње, видети још и Терзић 2010, 43–47.

41 Đikanović 2005, 147.

42 Vogetić 1990, 99.

веза. Глас за такозвани „Предлог мањине“⁴³ поставио је, међутим, темеље независност иступања Југославије у међународним организацијама.⁴⁴

Са једне стране објективна могућност, а са друге акутна потреба, навеле су југословенски државни врх да истражи пропагандни потенцијал процеса организоване емиграције у Израел. Пласирање идеја које су лежале у темељима потраге за аутентичним путем у социјализам, почивало је преваходно на специфичној сарадњи послератних државних власти са Савезом јеврејских вероисповедних општина Југославије. Делатност Савеза је после рата обновљена 22. октобра 1944, свега два дана после ослобођења Београда.⁴⁵ Статус пуноправног представника јеврејске заједнице, какав је уживао у међуратном периоду, потврђен је децембра исте године. Нове друштвено-политичке околности захтевале су, међутим, редефинисање положаја како јеврејске заједнице у Југославији, тако и делатности њене централне организације.⁴⁶

Кроз учешће у Народно-ослободилачкој борби,⁴⁷ јеврејска заједница је за себе обезбедила унеколико привилегован положај у очима комунистичког режима послератне Југославије.⁴⁸ Истовремено су постављени и темељи будуће сарадње, која је и озваничена када су на руководећа мес-

43 Већина земаља које су учествовале у раду специјално за те потребе формираног Комитета за Палестину при Уједињеним нацијама (Канада, Чехословачка, Гватемала, Холандија, Перу, Уругвај и Шведска), залагала се за поделу на арапску и јеврејску државу, при чему би Јерусалим добио статус међународног протектората, под управом УН. Три овако формирана политичка ентитета би била повезана својеврсном економском унијом. „Предлог већине” индиректно су подржавале и Сједињене америчке државе, Совјетски Савез, односно Велика Британија. „Предлог мањине” подразумевао је стварање јединствене палестинске државе, уређене по принципима федерације. Главни град федеративне државе сачињене од арапског и јеврејског дела требало је да буде Јерусалим. Овакву су организацију независне Палестине подржале Индија, Југославије и Иран. Видети: *The Origins and Evolution of the Palestine Problem 1917–1988*, 115.

44 Bogetić 1990, 99.

45 Mevorah 1955/6, 123–126.

46 Положај Јевреја у послератној Југославији био је унеколико другачији у односу на положај других малих верских заједница и због тога што је у великој мери био дефинисан актуелним спољнополитичким контекстом. У тренутку проглашења независне државе Израел, однос Југославије према јеврејској заједници постао је нераскидиво повезан са потребом да се оствари сарадња са новоствореном државом на Блиском истоку. Турбулентне промене у односима две државе испраћене су и очигледним променама у односу државних власти према Савезу, односно јеврејској заједници у Југославији. У овом је смислу посебно карактеристично раскидање дипломатских односа Југославије и Израела 1967. године, након Шестодневног рата. Укратко видети: Терзић 2010, 39–73.

47 У НОБ је учествовало пригљижно 4.500 југословенских Јевреја. Од овог броја 3.000 се прикључило борцима у партизанским формацијама, а приближно 1.500 се нашло у улози илегалних активиста других врста, Romano 1980, 154–155.

48 Ivanković 2009, 112.

та у СЈВОЈ доведени чланови или симпатизери КПЈ.⁴⁹ Поред тога што су из руководства јеврејске заједнице у Југославији на овај начин искључени појединци који су били идеолошки противници режима, реконструкција је послужила и, бар формалном, уклањању ционистичке струје из Савеза.⁵⁰

Специфична веза формирана између послератног југословенског режима и Савеза на врло је индикативан начин дошла до изражаја током процеса организованог исељавања. Идеје које су лежале у темељима државне политике, мада у модификованој форми, заузеле су своје место у оквирима миграционог процеса. Све оно што је красило амбивалентан положај југословенске државе у првим годинама после сукоба са Совјетским савезом, нашло своје место у дописима које је централна организација југословенских Јевреја упутила емигрантима у Израел. Две су главне идеје, међутим, обележиле организовану емиграцију у Израел – Југославија је била међу првим земљама које су признале независни Израел и југословенске су власти великодушно дозволиле слободну емиграцију.⁵¹

49 Исто, 112–113. Како наводи Младенка Иванковић, учешће у рату или ратно заробљеништво били су изузетно значајни за добијање високих политичких позиција у југословенској јеврејској заједници после рата, а блискост комунистичком покрету отпора значила је и добар положај у друштву нове Југославије.

50 Антиционизам је био саставни део совјетске идеје социјализма и као такав су га преузели сви покрети који су стајали под директним утицајем СССР. Лењин је већ 1903. године ционизам окарактерисао као „реакционарни концепт“, чији су циљеви били много другачији од прокламованог настојања да се обнови национални дом јеврејског народа. Совјетски режим је ционизам доживљавао као политички покрет посвећен обнови јединства свих Јевреја, прелазећи постојеће државне границе. Израел су совјетске власти посматрале као званичног представника јеврејске заједнице широм света. Происходећа помисао да би локални Јевреји могли имати домовину мимо СССР била је, међутим, за совјетске власти потпуно неприхватљива. Видети: Schaffer, *The Soviet Treatment of Jews...*, 75. Југословенски комунисти су прихватили антиционизам, заједно са свим осталим аспектима совјетског схватања социјализма. Чак и они чланови Комунистичке партије Југославије који су сами били јеврејског порекла, одбацивали су учење циониста. Остало је забележено да је Моша Пијаде, мада ће касније подржати насељавање Јевреја у Палестини, као и организовану емиграцију југословенских Јевреја у Израел, био идеолошки противник ционизма. Критиковао је југословенске ционисте, у тежњи да их привуче комунистичком покрету, Kerkkänen 2001, 44.

51 Видети, на пример: АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима у државу Израел*, 14. новембар 1948, Пов. бр. 2131/48; АЈИМ, п.к. 755, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 26. август 1948, Пов. бр. 1216/48; АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Друго исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 19. фебруар 1949, Пов. бр. 342/49; АЈИМ, Ал. 1950–1952, п.к. 756, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Треће исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 23. октобар 1949, Пов. бр. 3481/49; АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним*

Објективна тежина ових двеју чињеница на одговарајући се начин може сагледати само када се посматра у ширем контексту југословенско-совјетског сукоба.

Југославија је Израел признала 18. маја 1948, свега неколико дана пошто су исто учиниле Сједињене америчке државе и Совјетски савез. После идеолошког разлаза са Источним блоком, ова је чињеница југословенском режиму послужила као својеврсни доказ валидности започете потраге за оригиналним спољнополитичким курсом. Југославију је требало представити као учесника у овом догађају изванредне политичке тежине, који је у сваком смислу био равноправан са носиоцима хладноратовске поделе света.

Организовано исељавање из Југославије у суштини је представљало саставни део ширег процеса емиграције Јевреја из земаља Источног блока. Номинално су, при томе, режими свих источноевропских земаља поштовали право појединца на слободну емиграцију и на њему темељили дозволу локалном јеврејском становништву да се упути у новостворену државу на Блиском Истоку. У суштини су, међутим, самовоља патријских званичника и потреба да се удовољи спољно и унутрашњеполитичким циљевима Москве одређивали под којим ће условима, односно да ли ће уопште јеврејском становништву бити дозвољено да напусте земљу.⁵²

Првобитно проционистичка политика Совјетског савеза за свега неколико година се претворила у отворено одбацавање Израела као „дела западног блока“.⁵³ Криза билатералних односа две земље, условила је да све већем броју совјетских Јевреја буде ускраћена прилика да емигрирају.⁵⁴ Никада, при томе, званично није доведено у питање право појединца да слободно изабере где ће живети. Специфична контрадикторност у теорији и пракси совјетске миграционе политике постала је уједно саставни део модела који су примењивале и остале земље Источног блока.

ойшійинама Југославије, Предмет: Четврто групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I); АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије, Предмет: Пето групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 12. април 1952, Пов. бр. 604/52.

⁵² Mertens 1993, 84–87.

⁵³ Schaffer 1974, 18.

⁵⁴ Када је у питању исељавање у Израел, политика Совјетског савеза је до самог краја његовог постојања била обележена амбивалентношћу. Чак и у релативно ретким периодима када емиграција у Израел није била званично забрањена, совјетски су Јевреји морали да се изборе са изузетно обимном и компликованом административном процедуром како би могли да напусте земљу: Mertens 1993, 84–87.

Доследно инсистирање на томе да су Јевреји Југославију напустили својевољно, не трпећи било какав притисак режима,⁵⁵ мора се разумети као индиректна критика совјетске, односно миграционе политике свих земаља Источног блока. Дозвола дата Јеврејима да се из ФНРЈ иселе у Израел циљано је тумачена као израз самосталног деловања, па чак и показатељ супериорности југословенске у односу на совјетску миграциону политику. У овом се смислу мора разумети и увек изнова понављана констатација да општа дозвола за исељење представља израз разумевања режима за национално питање у његовим општим оквирима, те јеврејског националног питања конкретно.⁵⁶

Поред тога што се показала захвалним средством вођења спољне политике, организована емиграција послужила је југословенском режиму и као одговарајуће суптилан начин да реши питање елемената у оквирима јеврејске заједнице који су одбијали да се прилагоде држави и друштву утемељеним на начелима марксизма-лењинизма.⁵⁷ У овом је смислу југословенски државни врх од организоване емиграције извесно очекивао да ће представљати спонтани подстицај за појединце који нису желели или могли да се прилагоде контексту послератне југословенске државе, да напусте земљу. Мада се Савез после рата циљано приближио властима, сама јеврејска заједница била је далеко од једногласне подршке политици било СЈВОЈ-а, било државног врха. Најрепрезентативнији пример својеврсне „опозиције” међу југословенским Јеврејима представљала је ортодоксна заједница.

Строго конзервативни по природи и у потпуности посвећени очувању верског идентитета заједнице, ортодоксни Јевреји одбијали су да се на било који начин приближе послератним југословенским властима.⁵⁸ Са

55 Видети: АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима који одлазе у државу Израел*, 14. новембар 1948, Пов. бр. 2131/48; АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима који одлазе у државу Израел*, 19. јун 1949, Пов. бр. 2126/49; АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Југославије (Циркулар бр. XXVIII)*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 19. јун 1949, Пов. бр. 2127/49; АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Дойис СЈВОЈ, свим исељеницима истреће алије*, 4. март 1950, Пов. бр. 953/50.

56 Исто.

57 Слободној емиграцији Јевреја у Израел на сличан је начин приступила и Комунистичка партија Бугарске (Българска комунистическа партија). Исељавање Јевреја посматрано је као корак у смери идеолошке хомогенизације бугарског друштва, а проглашење независности Израела као идеална прилика да се свим „непожељним елементима” омогући да напусте земљу. Видети: Haskell 1994, 120–124.

58 Ivanković 2009, 308. Комунистичка партија Југославије религију је, у складу са начелима марксизма-лењинизма, сматрала саставним делом приватног живота појединца, који није смео утицати на друштвену, политичку или економску реалност државе. Сматра-

друге стране, државни врх је ортодоксне Јевреја доживљавао као велику препреку у процесу друштвене трансформације.⁵⁹ Специфично поклапање интереса две стране условило је да у оквирима организоване емиграције у Израел сви ортодоксни Јевреји напусте Југославију.

ПРАГМАТИЧНИ ЦИОНИЗАМ

Један од најважнијих постулата поштованих при дефинисању друштвено-политичког уређења социјалистичке Југославије, било је јасно одвајање цркве и државе, по угледу на решење примењено у СССР-у.⁶⁰ Мада подједнако посвећени реализацији идеје стварања атеистичког друштва, југословенски комунисти су при сагледавању претње коју је организована вера представљала по друштвено уређење били далеко објективнији од својих совјетских узора.

Комунистичка партија Југославије је јединим реалним претњама по устројство државе сматрала три највеће верске заједнице.⁶¹ Мање групе, мада никако изузете од мера принудне секуларизације друштва, нису у овом смислу трпеле ни приближно притисак какав је вршен на православу, католичку и муслиманску заједницу.⁶² Положај малих верских заједница могао је бити чак и сразмерно повољан, уколико би поштовале основна начела на којима је почивало устројство државе. Југословенски Јевреји су можда и најбољи пример одговарајуће сарадње са послератним режимом.

Мимо инсистирања на обнављању делатности Савеза као секуларне организације, једино право ограничење које је комунистички режим после рата наметнуо Јеврејима у Југославији било је дистанцирање од тековина ционизма.⁶³ На индиректан начин онемогућено је обнављање

но је да ће у друштву какво су југословенски комунисти покушавали да изграде после рата религија бити потпуно сувишна, Radić 1995, 85–86.

59 Kerkkänen 2001, 48.

60 Radić 1995, 101. Комунистичка партија Југославије религију је, у складу са марксистичким схватањем, дефинисала као саставни део приватног живота сваког појединца, која није смела утицати на креирање друштвених, политичких и економских односа у држави. У моделу друштва чијем су се изграђивању после рата посветили и југословенски комунисти, религија је сматрана сувишном, Исто, 85–86.

61 О мерама репресије послератног југословенског режима спрам три највеће верске заједнице, видети укратко: Воеckh 2006, 403–431.

62 Исто, 426.

63 Ivanković 2009, 128.

делатности Савеза циониста Југославије,⁶⁴ док је свим Јеврејима који су приступили Комунистичкој партији изричито забрањен сваки контакт са Светском ционистичком организацијом.⁶⁵ Настојање да читаву заједницу дистанцира од тековина ционистичке идеологије југословенски државни врх је, међутим, превасходно настојао да реализује кроз сарадњу са челним људима Савеза. Од чланова и симпатизера Комунистичке партије који су после рата водили централну организацију југословенских Јевреја очекивано је да ће иницирати својеврсну реформу заједнице.

Званично одрицање од тековина ционизма представљало је само један од елемената свеукупног настојања челника СЈВОЈ да обезбеде несметану интеграцију јеврејске заједнице у послератно југословенско друштво. „Идеолошка реформа” Савеза остала је, међутим, посебно када се посматра у оквирима организованог исељавања, умногоне само формална. Једини реални уступак који је у овом смислу учињен југословенском режиму представљао је изостанак директног позивања на ционистичке идеје током припрема за масовну емиграцију. При томе се начин на који су дефинисани мотиви за организовано исељавање у Израел мора сматрати репрезентативним примером начина на који су водећи људи Савеза успевали да пронађу контрадикторну равнотежу између ционистичких са једне, односно идеја марксизма-лењинизма са друге стране, не одбацујући, у суштини, ни једне ни друге.

Валидан мотив за припрему масовног исељавања морао је представљати део политичке реалности послератне југословенске државе. Члници јеврејске заједнице стога су приступили паралелном разматрању идеолошких темеља нове Југославије и масовног исељавања Јевреја у новостворену државу на Блиском истоку. У пресеку два општа контекста челни људи Савеза потражили су неформални, идеолошки прихватљиви, шаблон у чије би се оквире могао сместити и процес организоване емиграције. Појам за који је оцењено да се налази на еквидистанци између ционизма са једне и југословенске варијанте комунизма са друге стране, била је борба.⁶⁶ Аутентична револуција коју је током Другог светског рата спровела Комунистичка партија Југославије била је утемељена на Народ-

64 Реконструкција Савеза циониста Југославије после рата показала се изванредно компликованим подухватом. Са једне стране, Комунистичка партија Југославије је инсистирала на томе да не буде извршена обнова, док је са друге стране и сама Светска ционистичка организација сматрала да у постојећим условима ваља деловати врло опрезно, Исто.

65 Контакти југословенских Јевреја са Светском ционистичком организацијом нису, међутим, прекинути, већ само даље одржавани на други начин, Kerkkänen 2001, 44.

66 Ари Керканен наводи да је формулације „борба за независност Израела” одговарала како јеврејској заједници, тако и југословенским политичарима. Истовремено, идеја

но-ослободилачкој борби, а новостворена јеврејска држава била је приморана да независност брани у рату са околним арапским државама. Управо су у овој чињеници челници СЈВОЈ тражили идеолошко оправдање за молбу поднету југословенским властима да се локалним Јеврејима дозволи напуштање земље.

Обраћајући се председнику Президијума Народне скупштине ФНРЈ, Моши Пијадеу, са првим предлогом да се већој групи Јевреја дозволи исељење у Израел, представници Савеза су будуће емигранте окарактерисали као „добровољце који одлазе у помоћ јеврејским борцима у Палестини“.⁶⁷ Ова се специфична формулација мотива који су покренули исељење, у мање или више измењеној форми, задржала до самог краја реализације процеса организоване емиграције. У дописима којима се Савез током следећих пет година обраћао исељеницима, борба Израела увек је изнова упоређивана,⁶⁸ а на тренутке и у потпуности поистовећивана са Народно-ослободилачком борбом.⁶⁹

Специфичан начин на који су ционистичке идеје помирене са идеолошким оквирима постојања послератне државе, водио је и неизбежном

тога да је борба против британског империјализма ујединила југословенски и јеврејски народ је била крајње прогресивна, Исто, 71.

67 АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера), *Зайисник са XXXIII седнице Извршног одбора СЈВОЈ*, 5. јун 1948.

68 Народно-ослободилачка борба је у дописима Савеза разматрана као процес током кога је јеврејска заједница Југославије показала своје пожртвовање у изградњи нове државе и своју посвећеност утемељењу социјалистичког друштва: „Овим исељењем опет напуштају нашу земљу и нашу јеврејску заједницу многи добри другови и пријатељи [...] а међу њима и многи такви који су активно учествовали у борби за Нову Југославију, и њеној социјалистичкој изградњи...“, АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Југославије (Циркулар бр. XXVIII)*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 19. јун 1949, Пов. бр. 2127/49.

69 Најизричитије су борба за независност Израела и Народно-ослободилачка борба поистовећене у једном од циркулара које је ЈВО Београд, вођена примером Савеза, упутила својим члановима: „Херојска борба државе Израел за своју независност показала је већ и до сада успехе који задивљују и који су праћени симпатијама целог напредног света као истинска народно-ослободилачка борба [...] Ми не сумњамо у то да ћете извршити своју дужност и помоћи борбу оних који дају своје животе за будућност јеврејског народа, за независни и слободни Израел, за народно-ослободилачку и антифашистичку борбу коју Израел води.“, АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 774, *Циркулар ЈВО Београд, Одбора за прикупиљање помоћи, свим члановима ојшћине*, 1. септембар 1948. Типичнија су, међутим, општа места на којима се наглашава значај борбе за очување независности израелске државе: „Ви одлазите не само као појединци, већ и као представници јеврејске заједнице Федеративне народне републике Југославије, која на тај начин учествује у борби и изградњи државе Израел, заједно са јеврејским заједницама целог света“, АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима у државу Израел*, 14. новембар 1948, Пов. бр. 2131/48.

инкорпорирању специфичних тековина аутентичне револуције југословенских комуниста у процес организоване емиграције. Првенствено се, међутим, уклапање ових идеја у оквире исељавања мора разумети као настојање челника Савеза да докажу приврженост оних припадника локалне јеврејске заједнице који су остали у земљи, новим југословенским властима.

Обраћајући се Јеврејима који су напуштали земљу, челници СЈВОЈ инсистирали су на изванредном значају оригиналне и самостална политике послератне Југославије у припреми и реализацији процеса емиграције. Из ове основне претпоставке изведен је корпус идеја које су, у одређеном облику, биле присутне у готово сваком допису Савеза упућеном исељеницима.

Опраштајући се од чланова заједнице који су напуштали земљу, челници Савеза доследно су глорификовали великодушност југословенских власти, истичући њихову пресудну улогу у успешној организацији исељавања.⁷⁰ Увек је изнова истицано да су југословенски Јевреји земљу напустили као слободни и равноправни грађани, не трпећи било какву врсту притиска. Симптоматична је реченица која се може прочитати у једном од дописа упућених исељеницима другог таласа организоване емиграције: „Њихов одлазак (исељеника, прим М.Р.) у нама, са једне стране, буди тугу, али са друге радост због тога што не одлазе као прогоњени или као избеглице, већ добровољно, као слободни и равноправни људи и грађани...“⁷¹

Стављајући питање у шири контекст, водећи људи Савеза су дозволу државног врха да дозволи неограничену и слободну емиграцију Јевреја у Израел поистовећивали са истинским интернационализмом, односно благонаклоношћу према младој држави на Блиском Истоку. У допису Савеза

70 Неки од примера дописа СЈВОЈ упућених исељеницима који садрже идеје карактеристичне за покушаје Савеза да се приближи југословенском режиму: АЈИМ, п.к. 755, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним оштининама Југославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 26. август 1948, Пов. бр. 1216/48; АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним оштининама Југославије*, Предмет: Друго исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 19. фебруар 1949, Пов. бр. 342/49; АЈИМ, Ал. 1950–1952, п.к. 756, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним оштининама Југославије*, Предмет: Треће исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 23. октобар 1949, Пов. бр. 3481/49; АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним оштининама Југославије*, Предмет: Четврто групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I); АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним оштининама Југославије*, Предмет: Пето групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 12. април 1952, Пов. бр. 604/52.

71 АЈИМ, п.к. 827, *Циркулар СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним оштининама Југославије (Циркулар бр. XXVIII)*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 19. јун 1949, Пов. бр. 2127/49.

упућеном исељеницима уочи трећег таласа организоване емиграције каже се: „Такав став нашег државног руководства (великодушан, прим. М.Р.) још једном више нам потврђује његово дубоко и правилно схватање националног питања уопште, као и јеврејског питања напосе. Овакав став заснован је на истинском и суштинском интернационализму, као и на пријатељском односу према младој држави Израел, којим се наша држава и њени народи руководе од самог момента постанка државе Израел...”⁷² У овом смислу је сваки следећи талас исељеника који би напустио земљу посматран као нови акт добре воље, који завређује да буде посебно истакнут и похваљен.

У дописе упућене исељеницима, челници Савеза су се посебно потрудили да инкорпорирају све оно што је, после 1948. године, одликовало потрагу Југославије за самосталним спољнополитичким курсом.⁷³ У овом је смислу читав процес емиграције посматран као чин популаризације идеје еманципације Југославије од Источног блока. Сами су исељеници у овом смислу увек изнова означавани као својеврсни „носиоци” иновативних идеја југословенских власти. Како је истакнуто у извештају Савеза о успешно окончаном првом организованом исељавању, Јевреји који су напустили Југославију били су „дубоко прожети примером и поукама које носе са собом из наше земље”,⁷⁴ те стога и најбољи могући представници домовине коју су напустили. Југословенским емигрантима у задатак је стављено да и у новој домовини испоштују и оправдају тежњу режима да изгради социјалистичко друштво,⁷⁵ односно да буду борци за остварење „истинске и народне демократије”.⁷⁶ Исељеницима је при томе сугериса-

72 Исто.

73 Не треба сматрати да је пропагирање спољнополитичких циљева Југославије на овај начин значило да су било представници југословенских власти, било представници Савеза очекивали да ће до њихове реализације у том облику икада доћи. Неоспорно су, међутим, почивале на реалним начелима југословенске спољне политике после рата.

74 АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Извештај о одласку у државу Израел, 17. јануар 1949, Пов. бр. 94/49.

75 У циркулару који је Савез упутио исељеницима поводом предстојећег трећег организованог исељавања у Израел, каже се: „Тај став (југословенских власти, које су одобриле треће организовано исељавање у Израел, прим М.Р.) нам такође показује и уверење наших највиших власти и наше јавности да ће припадници наше заједнице који се исељавају у Израел бити део прогресивних и истински демократских снага у својој новој средини, где ће прожети тековинама [...] наших величанствених стремљења за изградњу социјализма [...] бити носиоци напретка, чувари угледа Нове Југославије...“, АЈИМ, Ал. 1950, п.к. 755, *Циркулар СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Треће исељење у државу Израел (Циркулар I)

76 Врло се често у дописима Савеза може пронаћи реченица: „Ви ћете у вашој новој средини бити борци за остварење истинске и народне демократије, за социјализам“, Видети на пример: АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Дойис СЈВОЈ, свим исељеницима у Израел*, 14. новембар 1948, Пов. бр. 2131/48.

но да инспирацију за своју делатност у будућој домовини потраже у херојском и борбеном духу југословенских народа.⁷⁷

Приближавање Савеза идеологији послератних југословенских власти прагило је, бар колико је то било могуће утврдити на основу ограниченог броја сачуваних докумената, и слично позиционирање Хитахдут Олеј Југославије.⁷⁸ Идеје које су доминирале дописима Савеза у истој, ако не и унеколико изричитој форми, могу се наћи и у малобројним документима Удружења југословенских исељеника у Израелу који су нам били доступни.⁷⁹ Југославија је величана као једна од првих држава које су признале новостворену државу на Блиском Истоку, а тековине борбе јеврејског народа за независност у потпуности поистовећиване са Народноослободилачком борбом.

Сарадња између режима и Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије у оквирима организованог исељавања била је утемељена на идеји што бољег уклапања заједнице у постојећи друштвено-политички контекст. У одређеним је ситуацијама, међутим, била вођена и реализацијом заједничких интереса. Поклапање циљева режима и Савеза преваходно је приметно када су у питању положај и делатност ортодоксне заједнице у послератној држави. Југословенске власти су у ортодоксним Јеврејима виделе препреку процесу стварања идеолошки хомогеног друштва. Са друге стране, из перспективе челника Савеза, ортодоксни Јевреји су директно спречавали интеграцију целокупне заједнице у послератно југословенско друштво. У питању је, међутим, била само последња манифестација далеко дугорочнијег и комплекснијег сукоба.

Позивајући се на традицију постојања Уније ортодоксних јеврејских вероисповедних општина у Краљевини Југославији, ортодоксна заједница

77 Изричито је исељеницима, већ уочи првог организованог таласа емиграције, саопштено: „Ви ћете, у вашој новој средини бити носиоци истог херојског и борбеног духа којим сте се надањивали у нашој земљи“, Исто. Од идеја које су емигранти са собом понели у новостворену јеврејску државу чак је очекивано да ће допринети обликовање друштвене стварности Израела. У неколико је дописа Савеза речено: „Ви ћете се повезати са истински напредним елементима у вашој новој средини, те се с њима заједно борити, да држава Израел постане чврст бедем истинског напретка, демократска држава свих радних људи у њој, тврда кула против империјализма и реакције“, Видети, на пример: АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима у Израел*, 19. јун 1949, Пов. бр. 2126/49

78 Хитахдут Олеј Југославије (сада Хитахдут Олеј екс-Југославије – *עולי התקוות* (לשעבר ייגוסלביה) је Удружење југословенских исељеника у Израелу, основано 1935. године. Основни циљеви удружења су очување аутентичних културних тековина и везе са заједницом која је остала у некадашњој Југославији, односно поспешивање даље имиграције.

79 АЈИМ, 1945–1955, п.к. 1342, *Дойис Хиттахгуйт Олеј Југославије, СЈВОЈ-у*, 28. јул 1948.

је себе и после рата доживљавала као суверену и независну од Савеза.⁸⁰ Како, међутим, Унија по окончању Другог светског рата није обновљена, преживели припадници ортодоксне заједнице неформално су потчињени централној организацији југословенских Јевреја. Ова је субординација најјасније до изражаја дошла кроз начин на који је по завршетку рата распоређивана финансијска помоћ Светског јеврејског конгреса и JOINT-а.⁸¹ Мада је помоћ уплаћивана и једној и другој заједници, директан контакт са међународним организацијама могао је остварити само Савез. Ортодоксни Јевреји су прилоге примали посредно, кроз прерасподелу донација.

ЦИОНИСТИЧКИ ПРАГМАТИЗАМ

Доносећи одлуку о напуштању земљу, појединац је исељавању у Израел без изузетка тражио решење конкретних проблема са којима се свакодневно суочавао. При томе је сваки надређени идеолошки оквир скоро у потпуности изгубио на значају. Објективно сагледавање мотива који су покренули емиграцију појединаца утолико је захтевније, како је потребно правити јасну разлику између околности које су погађале целу јеврејску заједницу, али су се манифестовале кроз индивидуалне одлуке о напуштању земље⁸² и мотива којима вођени били искључиво појединци. Општи оквир мотива који су покренули припаднике јеврејске заједнице да напусте Југославију, чиниле су последице Холокауста (превасходно огромно страдање и материјални губици), антисемитизам, ционизам и ново друштвено-политичко уређење послератне државе.

Мотиве које су искључиво појединци сматрали релевантним или чак кључним за доношење коначне одлуке о напуштању Југославије немогуће

⁸⁰ Ivanković 2009, 120.

⁸¹ Kerkkänen 2001, 50. JOINT (American Jewish Joint Distribution Committee) је јеврејска хуманитарна организација, са седиштем у Њујорку. Основан 1914. године, JOINT је првобитно пружао хуманитарну помоћ Јеврејима који су у Палестини живели под османском влашћу. Делатност организације допуњавана је и мењана у складу са актуелном политичком ситуацијом и потребана јеврејске популације. После Другог светског рата JOINT је, са једне стране, пружао активну подршку обнови делатности јеврејских заједница у земљама погођеним Холокаустом, а са друге наставио да подржава насељавање на територију британског мандатног подручја и касније обновљене државе Израел.

⁸² У питању су такозвани хетерогено релевантни миграциони фактори. О томе виде-ти: Petersen 1958, 259. Чак и када се, међутим, разматра начин на који је исељеничка заједница реаговала на овакве универзално релевантне околности (посебно када се разматрају у традиционалном систему push and pull фактора миграција), мора се питању њиховог утицаја приступати на индивидуалном нивоу, како би се стекла реална слика о исељавању, Nap 2010, 12–13.

је на било који начин систематизовати или чак сагледати на основу докумената који су нам били на располагању. У овом би смислу само требало имати на уму да је процес организоване емиграције сваки индивидуални исељеник посматрао као потенцијално решење специфичног низа конкретних проблема са којима се суочавао.

Холокауст је заувек променио начин на који су Јевреји послератне Европе посматрали свет око себе. Чак и ако су по завршетку рата успели да се врате својим домовима, тамо их више нису чекале вољене особе од којих су у неком тренутку били приморани да се опросте. Масовна емиграција у новостворену државу на Блиском Истоку омогућила је европским Јеврејима да за собом оставе средине које су их још само могле подсећати на преживљене трауме и губитке.⁸³ Одлука југословенских Јевреја да се иселе у Израел мора се посматрати најпре у овом, најширем, контексту. Значај последица Холокауста као покретачног фактора организоване емиграције јеврејског становништва из Југославије у Израел можда је и најбоље, у говору који је одржао опраштајући се од исељеника првог таласа, дефинисао Андрија Алпар: „Европа је постала гробница нашег народа, овде нас сваки ћошак подсећа на наше миле покојнике, на наше изгубљене пријатеље и ми се у њој више добро осећати не можемо.“⁸⁴ После губитака претрпљених у рату, највећи број југословенских Јевреја после рата рођаке је имао још једино у Израелу. Тежња да се по сваку цену обнови породични живот какав им је остао у сећању из међуратног периода, извесно је била један од кључних фактора који је велики југословенских Јевреја навео да се прикључе организованој емиграцији. Велики је број исељеника ову чињеницу чак изричито истакао.⁸⁵

83 Разматрајући мотиве који су навели пољске писце јеврејског порекла да напусте земљу после Другог светског рата, Натан Коен доноси цитат пољске књижевнице Рокл Корн, који се може сматрати универзално релевантним за све европске Јевреје који су преживели Холокауст. Своју одлуку да се исели у Израел, Рокл Корн образложила је речима: „Човек долази да посети гроб рођака, али се на гробовима не може живети“ (превод са енглеског, М.Р), Cohen 2008, 160–161.

84 АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Говор Андрије Алиара њриликот ойрошшајне њрирегбе јујословенске алије*, 5. децембар 1948.

85 У писму које је, распитујући се за услове под којима би могла напустити земљу, Клементина Буковинец упутила Главној комисији за исељење при Савезу, није пропустила да истакне како Југославију жели да напусти јер је „све своје миле“ изгубила у рату. АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 855, *Писмо Клементиине Буковинец, Главној комисији за исељење њри СЈВОЈ-у*, 1. новембар 1948. На сличан је начин своју одлуку да емигрира образложио и Јене Фукс из Сенте. Пошто је после рата остао сам у Југославији, пожелио је да се у Израелу придружи јединој двојци рођака који су преживели Други светски рат. АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 855, *Молба Фукс Јене из Сентије, Президијуму Народне скујшшиине ФНРЈ*, 19. новембар 1948.

Молећи челнике Савеза да њему и његовој супруги буде одобрен накнадни упис за исељење, Иван Фишлер је истакао да у Израелу има многобројну ближу родбину која инсистира да им се одмах придружи.⁸⁶ Неименовани исељеник упутио је СЈВОЈ руком писану молбу, истичући да је „фашистички терор уништио читаву његову породицу” (у Југославији, прим. М.Р.), те да жели да се придружи млађем брату који га чека у Израелу.⁸⁷ Жалећи се на то да га „овдашња (у Југославији, прим. М.Р.) усамљеност тишти и убија амбицију за рад и вољу за живот“, Фишлер је инсистирао на томе да му буде дозвољено да напусти земљу.⁸⁸

Начин на који су послератне власти доживљавале јеврејску заједницу, те на који су начин опште одлике југословенске унутрашње политике могле испровоцирати емиграцију, већ је детаљно разматран. Начин на који је, међутим, појединац доживљавао трансформацију друштва у складу са начелима марксизма-лењинизма, тема је којој се мора посветити посебна пажња. Док је идеолошка позадина нове власти у Југославији посебно тешко погађала одређене припаднике јеврејске заједнице, тежина друштвених реформи била је универзална. За прикључивање појединца организованој емиграцији у Израел посебно су значајне биле последице процеса колективизације.

Новембра 1944. године, Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) одлучило је да југословенским Јевреји који крај рата нису дочекали у земљи одузме право на слободно располагање имовином.⁸⁹ Само су појединци који су располагали доказима о власништву и били у могућности да их лично доставе надлежним државним органима могли остварити право на поновно располагање имовином (и тада не више у својству власника, већ управитеља имања). У недостатку одговарајућих докумената, имање је уступано на управљање трећем лицу.⁹⁰

86 АЈИМ, Ал. 1950–1952, п.к. 756, *Дойис Фишлер Ивана, СЈВОЈ-у*, 20. децембар 1949.

87 АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 757, *Молба иницијација к молби за репатријацију за Израел*, 3. април 1949.

88 Колико су изолованост и усамљеност представљали релевантан мотив за појединачне исељенике најбоље показује пример Беле Полака из Чачка. Пошто је рат преживео као једини припадник локалне јеврејске заједнице, изразио је жељу да се прикључи организованом исељавању, АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 757, *Писмо Беле Полака, СЈВОЈ-у*, 25. јануар 1949, Пов. бр. 176/49.

89 Архив Југославије (АЈ), Фонд Президијума Народне скупштине (15), кутија 20, фасцикла 348, *Дойис СЈВОЈ, АВНОЈ-у и КНОЈ-у*, 5. фебруар 1945. Исти се допис може наћи и у АЈИМ, Ал. 1948–1952, п.к. Спискови исељеника, *Дойис СЈВОЈ, АВНОЈ-у и КНОЈ-у*, 5. фебруар 1945.

90 Савез је у допису навео пример изведеног Самуила Песаха, кино-оператера из Београда, који се као сопственик имања у Београду, у Крањчићевој улици бр. 14 (после рата Улица Милице Јанковић), обратио Државној управи народних добара са молбом да

Пракса поступања са имовином коју су установиле надлежне југословенске власти наишла је на отворено негодовање Савеза јеврејских вероисповедних општина. Занемарљив број југословенских Јевреја могао је после рата да предочи било какве доказе о власништву. Управо из овог разлога су, фебруара 1945. године, челници Савеза, у допису упућеном АВНОЈ и НКОЈ, предложили алтернативно решење.⁹¹ Централна организација југословенских Јевреја, односно локална јеврејска општина на себе је требало да преузме дужност посредника између одсутних појединачних припадника заједнице и надлежних државних институција. Немогућност југословенских Јевреја да на директан начин остваре право на повраћај имовине, учинила је положај заједнице у послератној Југославији скоро па безизлазним.⁹²

Завршетак Другог светског рата и нацистичког режима у Немачкој није означио и нестанак антисемитских идеја на којима је овај умногоме био утемељен. Тако је дискриминација јеврејског становништва у послератном периоду постала само још један од фактора који је морао поспешити исељавање у Израел.⁹³ Мада је у општим оквирима емиграције у новостворену државу на Блиском истоку извесно чинио универзално релевантан мотив, у конкретном случају југословенских Јевреја, антисемитизам је одиграо тек маргиналну улогу.⁹⁴

Друштвена и политичка стварност послератне Југославије била је таква да није било одговарајућих услова за развој антисемитских идеја. Иако је изолованих инцидената свакако било, они су били лишени конкретне политичке или идеолошке позадине. Показатељ тога је и начин на који су теми дискриминације приступали водећи људи Савеза јеврејских

му наведено имање буде уступљено у власништво. Државна управа народних добара донела је одлуку да Самуила Песаха именује управитељем, како је истакнуто у допису Савеза, „његовог властитог имања“, Исто.

91 Исто.

92 Тешка материјална ситуација у којој се јеврејска заједница Југославије налазила после рата може се убројати у оне факторе које Вилијем Петерсен назива хетерогено релевантним, који, утичући на појединце изазива масовне миграционе покрете, Petersen 1958, 259.

93 Посебно су индикативни примери послератне Пољске (видети: Kotowski 2007, 77–100 и Szaunok 2008, 27–36) и Совјетског савеза (видети: Löwe 2007, 137–166)

94 Антисемитизам у послератној Европи представљао је својеврсни наставак дуге традиције дискриминације Јевреја, каква у Југославији није постојала или је, пак, била тек ограниченог обима. Манифестације антисемитизма у Краљевини Југославији налик западно или источноевропском моделу углавном су биле везане за националне мањине на које је снажно утицала политика матичне земље или политичке групације ограниченог утицаја које су биле под директним идеолошким туторством националсоцијализма. Кољанин 2008, 459.

вероисповедних општина.⁹⁵ На седници одржаној крајем августа 1945. године, чланови Аутономног одбора закључили су да свакако још увек има „грешака и неумесних изјава“, али и да су сами Јевреји у Југославији по питању антисемитизма преосетљиви.⁹⁶ Инциденте су челници Савеза уредно бележили и разматрали, али њихов значај нису прецењивали.⁹⁷ Мада су свакако остали доследни борци против антисемитизма у свим његовим облицима, код челника заједнице очигледан је био и страх од тога да би потенцирање антисемитских инцидената могло бити схваћено као индиректна критика послератног југословенског друштва.⁹⁸ Овако специфичан положај Савеза, у суштини, онемогућава објективно сагледавање улоге коју је дискриминација одиграла у одлуци сваког појединачног исељеника да напусти земљу. Извесно је да антисемитске идеје на емиграцију из Југославије у Израел, посебно у поређењу са другим земљама Источне Европе, нису битније утицале. Са друге стране, како је антисемитизам у југословенским оквирима био ограничен на појединачне инциденте, немогуће га је одбацити као фактор који је појединце навео да се прикључе организованој емиграцији.⁹⁹

95 Соња Бунеску, избеглица из Румуније, пожалила се уочи другог таласа организоване емиграције Савезу јеврејских вероисповедних општина на антисемитске испаде које је трпела током боравка у избегличком логору у Тузли, АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 753, *Дојис ЈВО Тузла, Унутрашњем одсеку при Среском НО*, Предмет: Могућност пријаве за исељење у државу Израел, Јевреја, страних држављана. Случај избеглица из Румуније, Софије Бунеску и њеног мужа у Бановићима код Литве, 4. март 1949. Ово је једина прилика у којој је тема антисемитизма отворено разматрана у склопу процеса исељавања. При томе се уопште није радило о југословенским држављанима који су оптужени за дискриминацију, већ избеглицима из околних земаља Информбирао.

96 АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Зайисник III седнице АО СЈВОЈ*, 20. август 1945.

97 Примера ради, крајем октобра 1945. године до Савеза је стигла информација о антисемитским испадима у Загребу који „нису малени“, АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Зайисник са III седнице ИО СЈВОЈ*, 30. октобар 1945.

98 Када је Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије МУП ФНРЈ поднео елаборат о антисемитским појавама у земљи, дискриминација јеврејског становништва у потпуности је одбачена као наслеђе окупационог режима. АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Зайисник о досадашњем раду Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије*. Балансирање челних људи заједнице између одлучне борбе против дискриминације и потребе да се циљано приближе југословенском режиму, можда је и начин до изражаја дошло током седнице Извршног одбора СЈВОЈ, одржане крајем априла 1948. године. Говорећи о проблему антисемитизма у европским оквирима, Алберт Вајс истакао да се у Источној Европи, па самим тим и у Југославији, он налази на ивици ликвидације, те да су се противјеврејске идеје одржале само још у земљама Западне Европе. АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Зайисник седнице ИО СЈВОЈ*, 27. април 1948.

99 Младенка Иванковић наводи да су рецидиви прошлости и прикривени облици антисемитизма, пре свега у крајевима насељеним мађарским и немачким становништвом,

Комплетан процес исељавања Јевреја из Југославије у Израел представљао је реализацију основне ционистичке идеје. Немогуће је, међутим, при томе проценити колики је био реални утицај ционистичких идеја на појединце. Чак и малобројни исељеници који су желели отворено да покажу приврженост ционизму, морали су бити спутани аверзијом коју су према овим идејама осећале комунистичке власти у Југославији.

Један од ретких, ако не и једини југословенски исељеник који је ционистичке идеје изричито навео као основни мотив за напуштање земље, био је Ђорђе Енгел из Сарајева.¹⁰⁰ Наводећи да се „осећа ционистички“, инсистирао је на томе да се по сваку цену мора иселити са следећим транспортом (у оквирима петог таласа организоване емиграције). Цитирани допис је, међутим, био упућен локалној јеврејској вероисповедној заједници. Док је у оквирима заједнице ционизам био сасвим валидан разлог за напуштање земље, иступајући пред државне инстанце, и појединци су се придржавали неформалног обрасца који је за потребе одласка у Израел створио Савез. У овом је смислу репрезентативан пример већ поменутог Ђорђа Енгела.¹⁰¹ Као лице запослено при Министарству народне одбране, Енгел је морао добити специјалну дозволу за исељење. Док је у допису упућеном сарајевској општини ционизам издвојио као главни мотив за напуштање земље, послодавцу је предочио потребу да учествује у „борби за изградњу државе Израел“.¹⁰²

значајно утицали на то да јеврејско становништво у Југославији после рата живи у атмосфери сталне латентне несигурности и одбојности према нејеврејском становништву. Оваква је ситуација довела до тога да није постојала чак ни воља код преосталих југословенских Јевреја за приближавање нејеврејском становништву, посебно припадницима оних националних мањина за које се знало да су током рата учествовале у антисемитским испадима, Ivanković 2009, 62.

100 АЈИМ, Ал. 1950–1952, п.к. 756, *Допис ЈВО Сарајева, СЈВОЈ-у*, 12. март 1951.

101 АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Писмо Ђорђа Енгела, Министарству Народне одбране*. При томе је најчистији израз ционизма у комплетном процесу исељавања југословенских Јевреја у Израел свакако представљао пример Александра Чериковског. Савезу се Чериковски обратио са молбом да му исељење буде дозвољено иако није испуњавао опште услове које је за пријављивање дефинисала израелска држава. Захтев је Чериковски образложио потребом да, као стар и болестан човек, последње године свог живота проведе у новоствореној јеврејској држави. Видети: АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Допис Александра Чериковског, СЈВОЈ-у*, 15. новембар 1948.

102 Карактеристичан је, у овом смислу, и пример Нафталија Бате Гедаље, послератног секретара Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије. Земљу је 1951. године свакако напустио поштујући номинални мотив „прикључења борби за независност Израела“. Када се, међутим, касније присећао овог тренутка, емиграцију је окарактерисао као „остварење сна из детињства“, које је било обележено идејама ционизма. Gedalja 2009, 401.

Најакутнија је потреба да се на одговарајући начин иступи пред државне власти била код оних који су од њих били принуђени да добију изричито одобрење за напуштање земље – затвореника и државних службеника. Сходно томе се и карактеристична потреба за прикључењем „борби за изградњу државе Израел” далеко најчешће може наћи у молбама за опрост казне, односно ослобађање од службене дужности. Чак и у оваквим молбама идеја „борбе” је, међутим, своје место нашла тек на изричиту иницијативу Савеза.¹⁰³ Објашњавајући кажњеницима какав би тон требало да имају молбе упућене надлежним државним властима, челници јеврејске заједнице су, између осталог, навели и како би тачно требало да буду формулисани мотиви за исељење.¹⁰⁴

Пре свега контекст у коме су најчешће употребљаване различите варијанте ове идеје наводи на помисао да није оправдана претпоставка Младенке Иванковић о „борби за слободу” као својеврсном синониму за ционистичке мотиве појединачних емиграната.¹⁰⁵ Исељеници су ову карактеристичну формулацију, искључиво за потребе комуникације са државним органима, директно и дословно преузели од Савеза. Каквим год да су мотивима стварно били вођени, појединци су властима предочавали жељу да активно учествују у одбрани и изградњи новостворене домовине јеврејског народа.

Ционизам је из перспективе јеврејске заједнице свакако представљао општи контекст у коме се одиграла организована емиграција. Југословенским властима морао је, међутим, бити предочен паралелни, идеолошки прихватљиви, контекст „борбе за слободу”. Једино би на овом, најопштијем нивоу, било оправдано поистовећивање ционизма са једне и „борбе” са друге стране. Ни ционизам, ни „борба”, међутим, не могу се поистоветити са реалним мотивима којима су појединци били вођени када су доносили одлуку о напуштању земље.

Општих одлика спољнополитичког положаја југословенске државе после Другог светског рата исељеници извесно нису били свесни. Када је, међутим, конфликт са Совјетским савезом постао предмет јавног знања, његове могуће импликације појединца су извесно натерале да далеко озбиљније размотри могућност напуштања земље. Мада релативно мале

103 АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним оишштинама Југославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 2. новембар 1948, Пов. бр. 1857/48.

104 Видети, на пример: АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Писмо Валерије Ковачевић, Президијуму Народне скупштинине ФНРЈ* и АЈИМ, Ал. 1950–1951, п.к. 743, *Дойис Маријетте Езре, у име њеног мужа Мике, Президијуму Народне скупштинине ФНРЈ*, 10. новембар 1948.

105 Ivanković 2009, 311.

специфичне тежине у поређењу са осталим околностима које су разматране као хетерогено релевантни фактори емиграције, одређене манифестације југословенско-совјетског сукоба завређују да буду поменуће.

Страх од војне интервенције земаља Источног блока који је у југословенском друштву био општеприсутан, на Јевреје, којима је пружена могућност да напусте земљу,¹⁰⁶ могао је деловати само као додатни подстицај.¹⁰⁷ Сукоб са Совјетским савезом условио је и поделу унутар Комунистичке партије Југославије на „стаљинисте” и „титоисте“, која се преликала и на целокупно југословенско друштво. Дестаљинизација партије подразумевала је и својеврсно идеолошко пречишћавање друштва у целини. Сваки припадник јеврејске заједнице који се нашао са погрешне стране постојећег идеолошког расцепа, морао се осетити позваним да напусти земљу.¹⁰⁸

ЗАКЉУЧАК

Како је свака од страна укључених у организовано исељавање југословенских Јевреја у Израел процес и његов значај перципирала на јединствен начин, немогуће је дефинисати мотиве који би се могли сматрати универзално или подједнако релевантним за све учеснике. Разноликост мотива који су одиграли мању или већу улогу у припреми и извођењу масовног исељавања јеврејског становништва из Југославије могуће је, мада и такада само делимично, сагледати тек ако се ово миграционо кретање на одговарајући начин деконструише.

Југословенски државни врх је у организованој емиграцији препознао потентан политички агенс. У тренуцима када је, после конфликта са Совјетским савезом, југословенска спољна политика пролазила кроз својеврсну кризу идентитета, кроз емиграцију су суптилно пласиране идеје самосталног деловања у поларизованом свету почетка Хладног рата. Значај исељавања је, међутим, у овом смислу био у најбољем случају тек ограничен.

---

106 Radovanović, *Die organisierte Auswanderung jugoslawischer Juden nach Israel im Kontext des jugoslawisch-sowjetischen Konflikts (1948–1952)*

107 У овом се смислу југословенско-совјетски конфликт може посматрати као универзално релевантан миграциони фактор, Petersen 1958, 259.

108 О дестаљинизацији КПЈ и обрачунавању са идеолошки неподобним појединцима видети: Глишић 1999, 173–181. Дестаљинизација Комунистичке партије Југославије и југословенског друштва истиче се као push фактор чије је реални утицај тек на индивидуалном нивоу могуће објективно проценити, Nan 2010, 12–13.

Југословенска дипломатија је већ средином педесетих година реоријентисала на сарадњу са арапским државама на Блиском истоку, због чега је и исељеничка заједница у Израелу престала да буде политички релевантна.¹⁰⁹ Сам број Јевреја који је Југославију напустио између 1948. и 1952. године био је недовољан да би они у Израелу могли представљати релевантног носиоца било каквих политичких идеја.¹¹⁰ Уз све то се свакако поставља и питање колико су различите категорије исељеника који су напустили Југославију били уопште блиски њеној послератној политичкој позицији.

Док југословенски режим од организованог исељавања извесно није значајније профитирао на пољу спољне политике, кроз реализацију овог процеса начињени су конкретни кораци у смеру изградње идеолошки хомогеног друштва. Превасходно се ово односи на исељавање ортодоксних Јевреја, али и свих других појединаца који за себе нису успели да пронађу место у друштвено-политичким околностима послератне југословенске државе. Јеврејска заједница која је, после организоване емиграције у Израел, остала у Југославији унеколико је више одговарала марксистичко-лењинистичким темељима на којима је држава била изграђена.

Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије је, приступајући свим питањима везаним за организовано исељавање у Израел, био приморан да балансира између ционистичке идеје, у оквирима које се емиграција несумњиво одиграла, и прагматизма који је био неопходан за даље функционисање јеврејске заједнице у послератној Југославији. Мада је приближавање новим државним властима свакако требало да буде секундарни мотив за деловање оквирима организованог исељавања, реалност ситуације истиснула га је у први план. Формална реорганизација Савеза,¹¹¹ којој су темељи постављени управо кроз организовану емиграцију, означила је и коначно уклапање централне организације југословенских Јевреја у оквире новонасталих друштвено-политичких околности. Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије мора се, поред државе Израел, и даље посматрати као једина страна укључена у организовану емиграцију која је превасходно била вођена мотивима ционистичке природе.

Појединачни су исељеници, у суштини, били вођени толико разноликим мотивима да би сваки покушај њихове систематизације или генерализације био неоправдан. Тек делимичну контекстуализацију одлуке да

109 Видети: Petrović 2007, 51–54.

110 Đikanović 2005, 147.

111 Radić 1995, 85.

напусте земљу омогућава посматрање појединца кроз призму неколико фактора који су на југословенско друштво у целини, односно јеврејску заједницу, утицали на приближно исти начин. Како је, међутим, сваки исељеник земљу напуштао настојећи да реши и низ конкретних проблема са којима се свакодневно суочавао, емиграција појединца може се дефинисати и као део далеко већи од целине којој је припадао.

Мотиви који су покренули организовано исељавање југословенских Јевреја у Израел били су далеко комплекснији и разноврснији него што би било какво поистовећивање са општим ционистичким контекстом у коме се емиграција одиграла уопште могло наговестити. Разноликост мотива којима су, укључујући се у масовну емиграцију, биле вођене државе, организације, односно појединци можда и најбоље одражава суштинску комплексност процеса у целини.

Списак литературе

Необјављена архивска грађа:

Архив Јеврејског историјског музеја (АЈИМ)

АЈИМ, Ал. (Алија) 1948–1951, п.к. (привремена кутија) 768, *Дойис Александра Чериковској, СЈВОЈ-у*, 15. новембар 1948.

АЈИМ, Ал. 1948–1952, п.к. Спискови исељеника, *Дойис СЈВОЈ, АВНОЈ-у и КНОЈ-у*, 5. фебруар 1945.

АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Писмо Валерије Ковачевић, Президијуму Народне скупштинине ФНРЈ*

АЈИМ, Ал. 1950–1951, п.к. 743, *Дойис Маријетте Езре, у име њеној мужа Мике, Президијуму Народне скупштинине ФНРЈ*, 10. новембар 1948.

АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним оштининама Југославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 2. новембар 1948, Пов. бр. 1857/48.

АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Писмо Ђорђа Енџела, Министарству Народне одбране*

АЈИМ, Ал. 1950–1952, п.к. 756, *Дойис ЈВО Сарајева, СЈВОЈ-у*, 12. март 1951.

АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Зайисник III седнице АО СЈВОЈ*, 20. август 1945.

АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Зайисник са III седнице ИО СЈВОЈ*, 30. октобар 1945.

АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Зайисник о досадашњем раду Савеза јеврејских вероисповедних оштина Југославије*.

АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Зайисник седнице ИО СЈВОЈ*, 27. април 1948.

АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 757, *Писмо Беле Полака, СЈВОЈ-у*, 25. јануар 1949, Пов. бр. 176/49.

- АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 753, *Дойис ЈВО Тузла, Унуїраињем одсеку їри Среском НО*, Предмет: Могућност пријаве за исељење у државу Израел, Јевреја, страних држављана. Случај избеглица из Румуније, Софије Бунеску и њеног мужа у Бановићима код Литве, 4. март 1949.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 757, *Моїивација к молби за реїаїријацију за Израел*, 3. април 1949.
- АЈИМ, Ал. 1950–1952, п.к. 756, *Дойис Фишлер Ивана, СЈВОЈ-у*, 20. децембар 1949.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 855, *Молба Фукс Јене из Сенїе, Президијуму Народне скуїшїине ФНРЈ*, 19. новембар 1948.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 855, *Писмо Клеменїине Буковинец, Главној комисији за исељење їри СЈВОЈ-у*, 1. новембар 1948.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Говор Андрије Алїара їриликом ойрошїаїне їриредбе јуїословенске алије*, 5. децембар 1948.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима у државу Израел*, 14. новембар 1948, Пов. бр. 2131/48.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисїоведним ойшїинама Јуїославије (Циркулар бр. XXVIII)*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 19. јун 1949, Пов. бр. 2127/49.
- АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера), *Зайисник са XXXIII седнице Извршної одбора СЈВОЈ*, 5. јун 1948.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 774, *Циркулар ЈВО Беоїрад, Одбора за їрикуїљање їомоћи, свим члановима ойшїине*, 1. септембар 1948.
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима који одлазе у државу Израел*, 14. новембар 1948, Пов. бр. 2131/48.
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима који одлазе у државу Израел*, 19. јун 1949, Пов. бр. 2126/49.
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисїоведним ойшїинама Јуїославије (Циркулар бр. XXVIII)*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 19. јун 1949, Пов. бр. 2127/49.
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Дойис СЈВОЈ, свим исељеницима їређе алије*, 4. март 1950, Пов. бр. 953/50.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима у државу Израел*, 14. новембар 1948, Пов. бр. 2131/48.
- АЈИМ, п.к. 755, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисїоведним ойшїинама Јуїославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 26. август 1948, Пов. бр. 1216/48.
- АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисїоведним ойшїинама Јуїославије*, Предмет: Друго исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 19. фебруар 1949, Пов. бр. 342/49.

- АЈИМ, Ал. 1950–1952, п.к. 756, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Треће исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 23. октобар 1949, Пов. бр. 3481/49.
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Четврто групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I).
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним опшћинама Југославије*, Предмет: Пето групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 12. април 1952, Пов. бр. 604/52.
- АЈИМ, 1945–1955, п.к. 1342, *Дойис Хијахдуи Олеј Јујославије, СЈВОЈ-у*, 28. јул 1948.
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим исељеницима у Израел*, 19. јун 1949, Пов. бр. 2126/49.
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Дойис СЈВОЈ, свим исељеницима у Израел*, 14. новембар 1948, Пов. бр. 2131/48.
- АЈИМ, Ал. 1950, п.к. 755, *Циркулар СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Треће исељење у државу Израел (Циркулар I)
- АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Извештај о одласку у државу Израел, 17. јануар 1949, Пов. бр. 94/49.
- АЈИМ, п.к. 827, *Циркулар СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије (Циркулар бр. XXVIII)*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 19. јун 1949, Пов. бр. 2127/49.
- АЈИМ, п.к. 755, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 26. август 1948, Пов. бр. 1216/48.
- АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Друго исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 19. фебруар 1949, Пов. бр. 342/49.
- АЈИМ, Ал. 1950–1952, п.к. 756, *Дойис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Треће исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 23. октобар 1949, Пов. бр. 3481/49.
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Циркулар СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним ојшћинама Јујославије*, Предмет: Четврто групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I).
- АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним опшћинама Југославије*, Предмет: Пето групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 12. април 1952, Пов. бр. 604/52.
- Архив Југославије (АЈ)

AJ, Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ (15), кутија 20, предмет 348, *Допис СЈВОЈ, АВНОЈ-у и КНОЈ-у*, 5. фебруар 1945.

Литература:

- Alfassi, I. (1973), *Immigration and Settlement*, Jerusalem, Keter Books.
- Bogetić, D. (1990), *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Boeckh, K. (2006), „Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944–1953: staljinizam u titoizmu“, *Časopis za savremenu povijest* 2, 403–431.
- Buber, M. (1973): *On Zion: The History of an Idea*, New York, Schocken Books.
- Cohen, N. (2008), „Motives for the Emigration of Yiddish Writers from Poland (1945–1948)“, u: Grözinger, Elvira; Ruta, Magdalena (Ed.), *Under the red Banner – Yiddish culture in the communist countries in the postwar era*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 160–161.
- Dikanović, V. (2005), *Jugoslovenska država i iseljenici – Propagandni rad među iseljenicima u SAD od 1945. do 1948*, Tokovi istorije 1–2, 145–159.
- Fromkin, D. (2001), *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York, Holt Paperbacks.
- Gedalja, N. (2009), „U oficirskim logorima“, y: *Mi smo preživeli*, knjiga 5, Beograd, Savez jevrejskih veroispovednih opština Srbije, 389–404.
- Гедис, Ц. Л. (2003), *Хладни райи*, Београд, Клио.
- Глишић, В. (1999), „Отпор сукобу са Информбироом у врху КПЈ“, y: *Југословенско-совјетски сукоб 1948*, Београд, Институт за савремену историју, 173–181
- Grünfelder, A. (2012), „Aufgeschobene Vernichtung. Jüdische Emigration nach Jugoslawien (1933–1938–1945)“, *Südosteuropaforschung* 71, 233–284.
- Han, P. (2010), *Soziologie der Migration*, Stuttgart, UTB Verlag.
- Hobsbaum, E. (1995), *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Beograd, „Filip Višnjić“
- Ivanković, M. (2009), *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952), Kraj ili novi početak*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Ivanković, M. (2006), *Odlazak jevrejskih izbeglica-žrtava Holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorije Jugoslavije 1946/7. godine*, Tokovi istorije 3, 141–153.
- Kirk, G. (1964), *A Short History of the Middle East*, New York.
- Kerckänen, A. (2001), *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and post-Yugoslav developments*, Helsinki, Finnish Oriental Society.
- Кољанин, М. (2008), *Јевреји и аниџисемијизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, Институт за савремену историју.
- Koljanin, M. (2006), „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, y: *Zbornik radova Kladovo transport*, Beograd, Jevrejski istorijski muzej, 65–101.

- Kotowski, A. (2007), „„Polska dla Polaków“: Über den Antisemitismus in Polen in der Zwischenkriegszeit“, у: Dahlmann, D; Hilbrenner, A. (Ed.), *Zwischen grossen Erwartungen und bösem Erwachen. Juden, Politik und Antisemitismus in Ost- und Südosteuropa 1918–1945*, Paderborn, Schöningh Verlag, 77–100
- Löwe, H. (2007), „Die Juden im bolschewikischen System“, у: Dahlmann, D; Hilbrenner, A. (Ed.), *Zwischen grossen Erwartungen und bösem Erwachen. Juden, Politik und Antisemitismus in Ost- und Südosteuropa 1918–1945*, Paderborn, Schöningh Verlag, 137–166.
- Mansfield, P. (2003), *A history of the Middle East*, London, Penguin.
- Mertens, L. (1993), *Alija – Die Emigration der Juden aus der UdSSR/GUS*, Bochum.
- Mevorah, A. (1955/6), „O radu Saveza jevrejskih opština prvih dana po oslobođenju Beograda“, *Jevrejski almanah*, 123–126.
- Neumann, S. (1999), *Aliyah to Israel: Immigration under Conditions of Adversity*, Bonn.
- Petersen, W. (1958), „A General Typology of Migration“, *American Sociological Review*, Vol. 23–3, 256–266.
- Ovendale, R. (1989) *Britain, the United States and the end of the Palestine mandate (1942–1948)*, Woodbridge-Wolfboro.
- Petrović, V. (2007), *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Radić, R. (1995), *Verom protiv vere: država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Ristović, M. (1996) , „Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941“, *Istorija XX veka* 1, 21–43.
- Ristović, M. (2006), „Turisti pod sumnjom (o jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbeglicama 1938–1941 godine)“, *Zbornik radova Kladovo transport*, Beograd, Jevrejski istorijski muzej, 170–189.
- Ristović, M. (2007), „Unsere und fremde Juden. Zum Problem der Jüdischen Flüchtlinge in Jugoslawien 1938–1941“, у публикацији: Dahlmann, D; Hilbrenner, A. (Ed.), *Zwischen grossen Erwartungen und bösem Erwachen. Juden, Politik und Antisemitismus in Ost- und Südosteuropa 1918–1945*, Paderborn, Schöningh Verlag, 191–216.
- Romano, J. (1980), *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Ros, D. L. (2005), *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd, Službeni glasnik.
- Schaffer, H. (1974), *The Soviet Treatment of Jews*, New York, Praeger.
- Shay, S. (2008), *Israel and Yugoslavia between East and West*, Zbornik radova *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 473–482.
- Šobajić, V. (1982), *Jevrejtvo i Izrael*, Skoplje, Zavod za unapređivanje na stopanstvo VO SPM „Samoupravna prakтика”

- Szaynok, B. (2008), „Jews in Polish Communist Policy (1949–1953)“, у: Grözinger E, Ruta M (Ed.), *Under the red Banner – Yiddish culture in the communist countries in the postwar era*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 27–36.
- The Origins and Evolution of the Palestine Problem 1917–1988* (1990), New York, United Nations.
- The Question of Palestine and the United Nations* (2008), New York. United Nations.
- Терзић, М. (2010), „Од признања до прекида (Југославија и Израел 1948–1967)“, *Војноисторијски гласник* 1, 39–73.
- Vestad, O.A. (2008), *Globalni Hladni rat*, Beograd, Arhipelag.
- Whyte, G. (2006): *The Dreyfus Affair. A Chronological History*, London – New York, Palgrave-Macmillan.
- Zeuginn, B. (1997) , „Die 22 Zionistenkongresse bis zur Staatsgründung Israels, Ein kurzer Überblick“, у: *Der Erste Zionistenkongress von 1897, Ursachen, Bedeutung, Aktualität*, Basel, Karger Verlag, 244–249.
- Životić, A. (2008), „Југославија и Блиски исток (1945–1956)“, *Zbornik radova Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Beograd, Institu za noviju istoriju Srbije, 483–496.

Ресурси са интернета:

- Anti-Jewish Regulations 1933–1945*, <http://www.bhamholocausteducation.org/documents/Anti-JewishRegulations1933-1945.pdf>, 26. фебруар 2015.
- British White Paper of June 1922*, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1922.asp, 27. новембар 2014.
- British White Papers: White Paper of 1939*, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/paper39.html>, 2. децембар 2014.
- Demographics of Israel: Population of Israel/Palestine (1553-Present)*, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/demograhics.html>, 25. новембар 2014.
- Immigration to Israel: Jewish Immigration to Palestine (1919–1941)*, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Immigration/palims.html>, 13. мај 2015.
- Radovanović, M., *Die organisierte Auswanderung jugoslawischer Juden nach Israel im Kontext des jugoslawisch-sowjetischen Konflikts (1948–1952)*, https://www.academia.edu/11750030/Die_organisierte_Auswanderung_jugoslawischer_Juden_nach_Israel_im_Kontext_des_jugoslawisch-sowjetischen_Konflikts_1948-1952_, 1. април 2015.
- Radovanović, M., *The State, the Organization and the Individual – A three-level Approach to Migration*, https://www.academia.edu/12003066/The_State_the_Organization_and_the_Individual_A_Three-Level_Approach_to_Migration, 25. мај 2015.
- The Balfour Declaration*, <http://www.mfa.gov.il/MFA/Peace%20Process/Guide%20to%20the%20Peace%20Process/The%20Balfour%20Declaration>, 3. мај 2015.

Milan Radovanović

ZIONISM AND PRAGMATISM – WHY YUGOSLAV JEWS EMIGRATED TO ISRAEL (1948–1952)

Between 1948 and 1952 five waves of organized emigration left Yugoslavia, taking approximately half of the 12.500 Jews who had survived the Holocaust to Israel. This was part of a much greater migration movement taking European Jews to the newly formed Israeli state, which took place within the same time frame.

The reconstituting a Jewish State, as well as its strengthening through a continuous process of immigration was a decade long goal of the Zionist movement. Relying on this fact, Serbian historians have thus far identified Zionism as the main and often only driving force behind the mass emigration. Motives relevant to the movement are, however, much more numerous and complex than just the general Zionist context of which this movement undoubtedly was a part of.

This paper approaches the organized emigration of Yugoslav Jews to Israel as a layered process, happening on three separate, but interacting levels. States, organizations of Yugoslav Jews and individuals were analyzed separately and the motives driving them defined based on the way in which they perceived the process in general. After being subjected to diplomatic isolation consequent to the conflict with the Soviet Union, the Yugoslav post-war regime perceived the migration to Israel as being a potentially very potent propaganda tool. Although basically acting on the Zionist idea of the Jewish people returning to their historical homeland, The Federation of Jewish Communities, as well as the Hitachdut Olei was also attempting to secure its own, as i.e. the position of the Jewish community in communist Yugoslavia. Individual émigrés were far from thinking about any long-term goals, perceiving the migration process exclusively as possible solutions for everyday problems they were dealing with after the war. The paper is mostly based on documents kept in the Archive of the Jewish Historical Museum in Belgrade.

Key words: *motives, organized emigration, migration, Yugoslavia, Israel.*

УДК: 327(497.1:510)“1977”
321.74:929 Тито
ID BROJ: 219148300
Изворни научни чланак
РаД је примљен 03.09.2015.
РаД је прихваћен: 10.09.2015.

Сања Радовић, М.А.
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
Одељење за историју
Чика Љубина 18–20
sanjar83@gmail.com

ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА ТИТА НР КИНИ 1977. ГОДИНЕ

In the early 1970s, People's Republic of China decided to quit its isolationist policy which reached its peak during Cultural Revolution and launched a completely new strategy of rapprochement with West. Also, Chinese leadership, in according with new type of Chinese foreign policy, made a decision to redefine their diplomatic and bilateral relations with Socialist Yugoslavia. In fact, Yugoslavia was one of the very first countries with whom China chose to expand previous relations to a new level. During the May of 1970, China and Yugoslavia re-established diplomatic relations in full range and exchanged diplomats on ambassador level. Notwithstanding, China refused to restore relations between two Communist parties, and continued with dogmatic stance toward Yugoslav Socialist Party. Even further, Chinese government didn't recognise socialist character of Yugoslav state while Mao Zedong was alive. Later it would be clear that China had a serious inner conflict with different fractions in CCP during 1970s, which culminated in famous clash between post-Mao leadership and so-called Gang of Four. Mao's death was a crucial turning point which made it possible, only few months later, to send an invitation to president of Yugoslavia Josip Broz Tito to visit China. It was an invitation which was waited for a long time.

Кључне речи: *Тито, Југославија, Кина, 1977, посета, дипломатија, спољна политика.*

ПОЗИВ И ПРИПРЕМЕ ПОСЕТЕ

Први контакти између Југославије и Кине, у којима се разматрало питање посете југословенског председника, почели су још за живота Мао Цедонга. Од када су успостављени дипломатски односи 1970¹, неколико пута су стизали наговештаји да је таква посета и могућа, од којих је последњи и најважнији био децембра 1975. Тада је заменик кинеског МИП-а Ју Џан, у разговору са југословенским амбасадором у Пекингу Миленком Друловићем, поручио да је „из Југославије добродошла у Кину свака руководећа личност- све до највише“.² Ипак, званичан позив за Маовог живота никада није упућен. Међутим, да се нешто после смрти Мао Цедонга (септембар 1976) заиста променило, видело се већ у марту 1977, када је, опет Ју Џан, обновио сећање на претходни „позив“ из 1975, нагласивши да је он и даље на снази.³ Друловићев закључак који је послат у Београд исправно је подвлачио значај Ју Џановог сондирања терена, процењујући да би сваки позитиван сигнал са југословенске стране био охрабрујући за Кинезе да тај позив коначно и званично уруче. Заинтересованост југословенске стране за успешан развој ситуације такође је била велика, што потврђује и инструкција Јосипа Броза с краја 1976, да буде одмах обавештен о било каквим позитивним гестовима са кинеске стране у овом смислу.⁴ О југословенској спремности да се ово питање заиста и реши, сведочи и брза реакција руководства које је, свега неколико дана после Јуове иницијативе, овластило Друловића да недвосмислено пренесе заинтересованост југословенског председника за посету.⁵

После тога, није се дуго чекало и на званичан позив, који је формално упућен 20. априла преко заменика МИП-а Ју Џана. Он је у име Државног савета НР Кине позвао председника СФРЈ Јосипа Броза Тита да посети НР Кину, док је у име Хуа Гуофенга био овлашћен да му пренесе (само) поздраве и изразе добродошлице.⁶ Ово је била нешто измењена пракса у односу на раније случајеве, када је позив упућиван лично од стране неког високог руководиоца, углавном премијера Џоу Енлаја, а не преко владе, што је био покушај да се врати значај институцијама у времену после Маове смрти. Упадало је у очи и да је Тито позван само као шеф државе

1 С. Радовић, Југословенски поглед на кинеску политику отварања 1970–72, *Токови историје* 2/2013, стр. 230.

2 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 78, д. 7, 418039, Пекинг, стр. 1.

3 Исто, стр. 2.

4 Исто.

5 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 78, д. 7, 420129, Пекинг

6 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 83, д. 10, 422377, Пекинг, стр. 1.

а не и као руководилац Партије, што и није било неочекивано с обзиром да су партијски односи између две земље били у прекиду још до 1958.⁷ И поред тога, жеља новог кинеског руководства, за даљим отварањем према свету, као и одлука да на том путу Југославија буде једна од првих земаља са којом ће се односи квалитативно подићи на виши ниво, несумњиво је подизала светски углед Југославије.

Прва реаговања у дипломатском кору била су помешана. Западне земље реаговале су углавном позитивно – у кинеском позиву препознали су трендове позитивне еволуције њене спољне политике, што је даље значило да Кина сада шире и принципијелније поставља своје позиције и да је мање опседнута идеолошком и револуционарном мисијом у свету,⁸ што је наговештавало и крупније промене на међународном плану. Индијци су, у складу са већ петнаест година поремећеним односима две земље, поред позитивне еволуције и слабљења идеолошких предрасуда, у кинеском позиву видели и жељу Пекинга за јачањем великодржавних амбиција,⁹ што их никако није радовало. Очекивано, нерасположење због посете делиле су земље лагера, на челу са СССР, које су, поред пословичног страха од југословенско-кинеског споразумевања које би ишло на штету угледа СССР-а у свету а пре свега међу земљама Трећег света, у посети видели и могућност „уразумљивања Кинеза” од стране председника Тита, изражавајући уверење да ће, у том смислу, посета оставити трајнији позитиван траг на кинеску политику.¹⁰ Кина и СССР су се од 1960. налазили у идеолошком спору који ће потрајати све до краја 1980-их.

Пошто је позив и дефинитивно уручен, прешло се на организацију посете. Први проблем био је датум, а жеља обе стране да се посета организује у што скорије време, узимајући у обзир одговарајуће климатске услове због председникових година, допринела је одлуци да се посета реализује у првој недељи септембра (30. август – 8. септембар) исте године. Југословенско руководство донело је одлуку да Титовој посети Кине претходе посете СССР-у и ДНР Кореји, чему се кинеско руководство, бар званично, није противило. Ју Џан је после прецизирања Титовог итинера, само поновио да је посета југословенског председника „од великог историјског значаја и за Кину и за Југославију... а какав ће програм пута сачинити, то је ствар његовог избора.”¹¹ Ово је била велика разлика у од-

7 Ј. Чавошки, Политичка дипломатска каријера Ву Сјућуена, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961*, Београд 2012, стр. 404.

8 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 72, д. 3, 433173, стр. 1.

9 Исто, стр. 2.

10 Исто, стр. 1.

11 АЈ КПР, I–2/ 70–3, к. 85, Посета друга председника Кине

носу на раније кинеске иступе у којима су често условљавали развој односа са читавим низом земаља погоршавањем њихових односа са СССР-ом. Било је очито да је кинеско руководство решило да пређе преко добрих односа између СССР и Југославије и да их, у складу са својим прагматичним приступом међународним односима, остави по страни у будућим билатералним односима.

Потом се прешло на техничке и организационе детаље посете – договорено је, на жељу Кинеза, да се разговори поделе у три целине – на билатералне, међународне и разговоре о унутрашњем развоју две земље¹². Са југословенске стране је прихваћено да се после разговора не објављује заједнички коминике који иначе није био кинеска пракса, као и да се разговори не воде *tête-à-tête* (што је била Титова жеља). Посебан проблем представљала је бројност југословенске делегације која је током месеци припреме постепено свођена на разумну меру.¹³ У вези са тим, занимљиво је споменути и проблем који је искрсао у вези са партијским делом југословенске делегације, који је путовао заједно са председником у СССР и ДНР Кореју. Кинези су избегли сваку непријатност потенцијалног одвајања дела југословенске делегације упућивањем позива и С. Доланцу, А. Грличкову и осталим члановима партијског дела делегације, оставивши могућност да чак и они учествују у разговорима,¹⁴ иако партијска сарадња није била обновљена. Занимљиво је да је у читавом припремном периоду са југословенске стране извођен закључак да Кинезима не одговара покретање питања партијских односа у овом моменту, па је у складу са тим одлучено да ни југословенска делегација не инсистира на томе,¹⁵ што је представљало већи пропуст југословенске дипломатске аналитике, која је у позиву Хуа Гуофенга морала да препозна жељу за дубљим идеолошким променама у односима две земље.

ЗНАЧАЈ ПОСЕТЕ И ЗАЈЕДНИЧКИ ИНТЕРЕСИ

Када говоримо о ефектима посете, тешко је преценити значај који је имала у даљем подизању угледа Југославије као земље која је са свима могла да преговара, што је био њен најпрепознатљивији „trademark“. Југословенска дипломатска активност и динамична спољна политика налазила се на врхунцу током 1970-их година. После сусрета са америчким и совјет-

12 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 72, д. 5, 435026, стр. 1.

13 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 72, д. 7, 439633, стр. 1.

14 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 72, д. 12, 444367, стр. 1.

15 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 72, д. 8, 440934, стр. 1.

ским лидерима, активне сарадње са земљама Трећег света и промовисања политике несврстаности као истинског носиоца алтернативних решења, сусрет са кинеским руководиоцима представљао је за југословенску дипломатију несумњив успех, са којим тада није могла да се подичи ниједна друга земља. Други интереси Југославије за посету, лежали су у значају Народне Републике Кине као актера светске политике, која је својим огромним војно-стратешким потенцијалом и не припадањем постојећим блоковима могла снажно да утиче на будуће промене у међународном поретку. Нарастајућа економска моћ ослоњена на богату сировинску базу и многољудну популацију, доприносила је правилној оцени кинеског потенцијала од стране југословенског руководства.¹⁶ Позитивну еволуцију кинеске политике према Покрету несврстаних у чијем је заједништву и, како се говорило, борби за праведнији свет, видела и простор за своје антиблоковско деловање, Југославија је пре свега тумачила као допринос даљој афирмацији југословенске несврстане политике.¹⁷ Касније ће постати извесно да су ова очекивања била претерана, бар дугорочно посматрано, до чега су довеле пре свега промењене објективне околности, на шта Југославија није могла да утиче.

С друге стране, кинески интерес у ближем повезивању са Југославијом, лежао је пре свега у независној и јединственој позицији коју је Југославија имала у свету, у њеним богатим везама и разноврсним партнерима са којима је одржавала сарадњу на високом нивоу, а посебно у активној и водећој улози у Покрету несврстаних.¹⁸ Процене су говориле да посета тако престижне личности као што је Јосип Броз Тито, може само додатно да учврсти положај и ојача углед новог кинеског руководства, као и да допринесе афирмацији новог курса спољне политике кроз стварање нових шанси за присуство у светским кретањима,¹⁹ до чега је кинеском вођству посебно било стало. Ипак, наша дипломатија није имала илузија у погледу прагматичног понашања Кине у спољној политици које је пре свега било у функцији њеног сукоба са СССР,²⁰ што је ипак остајало у другом плану с обзиром на позитивне аспекте кинеске подршке политици и циљевима несврстаних и земаља у развоју.²¹

16 АЈ КПР, I-2/70-3, к. 85, Информација поводом посета друга Председника Народној Републици Кини

17 Исто, стр 7.

18 Исто, стр. 5.

19 Исто, стр. 6.

20 ДАСМИП, 1977, ПА, строго пов, ф. 5, 14. септембар, Извештај, стр. 5.

21 Исто.

Како се посета приближавала, тако су са кинеске стране стизала све чешћа подсећања да је заматак посете заправо „позив” из 1975, иза чега је стајала јасна жеља кинеског руководства да за посету југословенског председника обезбеди Маов посмртни благослов. Посебно је значајно било присећање на Маове (по)хвале на рачун председника Тита, који је у разговору са Џемалом Бједићем, председником Савезног извршног већа, у децембру 1975, више пута рекао да Титово име на кинеском значи челик, упућујући му том приликом три пута поздраве, што је тумачено као изразит гест наклоности.²² Сва ова враћања у прошлост и позивање на мртвог Маа, била су потребна још увек „младом” кинеском руководству у процесу обезбеђивања револуционарног легитимитета пре свега у сопственим редовима, али и у међународној јавности која је у позивању Тита у Кину могла да види заокрет у односу на маоистичку политику.

ПЛАН ПОСЕТЕ И ДОЧЕК

Коначно, после више месеци договарања, одлучено је да председник Тито приликом путовања у Кину посети четири града- Пекинг, Ханџоу, Шангај и Урумчи. Предвиђено је да се разговори на највишем нивоу воде само у Пекингу и то у директним разговорима два председника, док би у осталим градовима посета била организована као радно-рекреативна, тј. један део би укључивао разговоре са локалним партијским руководиоцима и посете фабрикама/комунама, док би други део био слободан и припремљен као одмор за читаву делегацију, али пре свега председника, који је тада имао 85 година. У главном делу југословенске делегације одлучено је да поред председника Тита буду у пратњи следећи руководиоци: Милош Минић, потпредседник СИБ и ССИП, Стане Доланц, секретар ИК ПЦК СКЈ, Вељко Милатовић, председник председништва СР Црне Горе, др Александар Грличков, секретар у ИК ПЦК СКЈ, др Емил Лудвигер, члан СИБ и СССТ, Владислав Обрадовић, начелник Одељења за међународне везе и сарадњу Председништва ЦК СКЈ, Милојко Друловић, амбасадор у Кини, и др.²³ Пред сам долазак, делегација је упозорена и на неке церемонијалне специфичности комунистичке Кине- гости се не дочекују са црвеним тепихом, није уобичајена предаја цвећа, нема рапорта почасној војној јединици која дочекује председника, као ни поздрављање заставе. Делегација се после одсвиране химне упућује кроз шпалир кинеских

22 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 72, д. 9, 442769, Пекинг, стр. 1.

23 ДАСМПИ, 1977, ПА, Кина, ф. 73, д. 1, 444441, Пекинг

грађана који се налазе на аеродрому, док на крају церемонијала нема говора или изјава за штампу.²⁴

И када је 30. августа дошло до реализације дуго очекиване посете, највиши ниво организације дочека и почасту указане председнику Титу оставиле су у сенци све некадашње сукобе и спорове. На аеродрому је био дочекан лично од стране Хуа Гуофенга, председника Државног савета и ЦК КП Кине, Денг Сјаопинга, потпредседника Државног савета и начелника Генералштаба и Ли Сиеннијена, потпредседника Државног савета и члана Политбироа ЦК КПК, дакле од највиших носилаца власти у том моменту.²⁵ После поздрављања са кинеским руководиоцима, председник Тито и југословенска делегација прошли су кроз шпалир играча и играчица, да би се потом поздравили да представницима југословенског дипломатског кора и југословенским исељеницима. Ипак, главни момент дочека био је организован на тргу Тјенанмен где је приређен спектакл који се приређује само најцењенијим гостима. О величанственом скупу домаћа штампа писала је са одушевљењем. Политика је тако извештавала да су „председници Тито и Хуа прошли кроз масу од око сто хиљада деце, младића и девојака, у отвореним колима уз заглашујућу лупу бубњева и таламбаса и громко клицање и плес.“²⁶ Возило са двојицом председника уз пратњу је обишло читав кург око трга што је имало своју симболику- на централном делу трга налазио се Споменик народним херојима и тек подигнути Маузолеј Мао Цедонга. Испред Капије Небеског мира налазило се свеже посађено жуто цвеће са поруком на српскохрватском- „Добро дошли“.²⁷ Дуж главне пекиншке авеније налазиле су се пароле „Живело пријатељство народа Кине и Југославије“.²⁸ Значај који је посета добила у кинеским медијима²⁹, бројност кинеских маса на улици, топао и срдачан дочек кинеских лидера, оставили су дубок утисак на југословенску делегацију.³⁰ Срдачна атмосфера и поруке заједништва између Кине и Југославије, које су одзвањале са свих страна, стварало је слику, свега

24 АЈ КПР, I-2/70-3, K85, Церемонијал свечаног дочека у Пекингу, стр. 1-2.

25 ДАСМИП, 1977, ПА, Кина, ф. 73, д. 1, 444755, Пекинг, стр. 1. Поред њих, у одбору за дочек су се налазили и градоначелник Пекинга Ву Де, министар за економске односе са иностранством Чен Му Хуа, генерални секретар парламента Чи Пенг Феј, министар спољних послова Хуанг Хуа, заменик Начелника Генералштаба Ву Сјуђуен, заменик министра спољних послова Ју Цан, и кинески амбасадор у Београду Чанг Хаи Фенг, *Политика*, 31. август 1977, „Срдачан сусрет Тита и Хуа Гуофенга“, стр. 1.

26 *Политика*, 31. август 1977, „Срдачан сусрет Тита и Хуа Гуофенга“, стр. 1.

27 Исто.

28 Исто.

29 *Борба*, 2. септембар 1977, „Изванредан публицитет у домаћој штампи“, стр. 3.

30 Б. Мандић, *Тито у дијалогу са светом*, Нови Сад 2005, стр. 533.

до пре пар година незамисливу и највећим оптимистима. Дочек је заиста превазишао сва очекивања.

После срдачног пријема од стране руководства и кинеског народа, прешло се на радни део посете. Први сусрет, исте вечери, председник Тито је имао са удовицом премијера Џоу Енлаја, Денг Јингчао, потпредседницом Сталног Комитета Свекинеске народне скупштине. Том приликом, она је изразила своју радост због посете Тита, посебно наглашавајући значај посете у контексту тек завршеног XI Конгреса КП Кине³¹, „конгреса јединства и победе” што само може представљати „надахнуће у даљим напорима за остварење постављених циљева.”³² Није крила задовољство што је имала среће да види старог и прекаљеног револуционара, према коме је гајила дубоко поштовање.³³ Поменула је и да је тих дана у Кини приказан филм „Валтер брани Сарајево” из кога се могло видети да је „борба југословенских партизана слична оној кроз коју су и они прошли.”³⁴ Изразила је жаљење што до посете није дошло за време живота Мао Цедонга који је желео да се сретне са председником Титом,³⁵ што је већ постајао топос у иступима кинеске стране.

Нешто касније током вечери, организован је свечани банкет у палати Свекинеског народног конгреса, где су двојица председника прочитали своје здравице, за које Божа Мандић, који је као аташе за штампу пратио председника Тита током посете Кини, примећује да се радило о, за јавност, главним политичким текстовима, с обзиром да никаква саопштења или коминикеи после сусрета нису били предвиђени.³⁶ У здравици кинеског вође, са великим уважавањем се говорило о развоју социјалистичке Југославије као и о улози коју је имао председник Тито у томе. Потенцирана је блискост два народа које је повезивала „слична прошлост и заједничка борба упркос огромној географској раздаљини”³⁷. Није пропуштена прилика да се нагласи улога Мао Цедонга у процесу унапређења кинеско-југословенских односа, као и поштовање које је гајио према председнику Титу

31 XI Конгрес КП Кине био је један од најзначајнији конгреса у историји КП Кине. То је уједно био први конгрес после смрти Мао Цедонга, али и конгрес на коме је учвршћена позиција Хуа Гуофенга као несумњивог лидера Кине (именован је на функцију председника ЦК КПК). Такође, на XI Конгресу је промовисан нови курс кинеске политике, како у унутрашњем тако и на спољнополитичком плану

32 *Политика*, 31. август 1977, „Срдачан сусрет Тита и Хуа Гуофенга“, стр. 1.

33 Б. Мандић, *Наведено дело*, стр. 535.

34 Исто.

35 *Политика*, 31. август 1977, „Срдачан сусрет Тита и Хуа Гуофенга“, стр. 1.

36 Б. Мандић, *Наведено дело*, стр. 535.

37 АЈ КПР I–2/70–3, к. 85, Здравница Хуа Гуофенга, стр. 3.

за кога је Мао говорио да је „чврст као гвозђе“.³⁸ Перспективе развоја земаља Трећег света представљене су као светле, а њихова улога на међународном плану као значајна- „то је већ постала незадржива историјска бујица у данашњем свету“³⁹, говорио је Хуа. Супарништво двеју суперсила виђено је фаталистички па је тако избијање светског рата представљено извесним,⁴⁰ што је уједно чинило и највећу разлику у двома здравицама. На самом крају, Хуа је пожелео даљи развој пријатељства између народа Кине и Југославије, као здрав и дуг живот председника Тита и свих присутних гостију.⁴¹

У здравици југословенског председника изражено је задовољство због одржавања посете за коју се предвиђало да ће довести до „унапређења пријатељских односа и свестране сарадње“⁴². Похвале на рачун кинеског народа и кинеске револуције нису изостале – речено је да су постали „део општељудске ризнице“⁴³. Вршена су пластична поређена са судбином народа Југославије, а за обе државе је речено да су имале своје „аутентичне револуције“ и да су „уз огромне жртве саме одредиле своју судбину“⁴⁴, што је била рефлексија познатих југословенских спољнополитичких концепција на које је Тито много полагао. Није заобиђен ни Покрет несврстаних, за који је речено да су им „заједнички и дугорочни интереси далеко изнад појединих идеолошких, политичких или других“⁴⁵ чиме је кинеска подршка Покрету постала још прихватљивија. Поред тога, у здравици је поменут и читав низ других међународних тема, о којима је више речи било у каснијим билатералним сусретима. Сам завршни део здравице био је мање личан и наздрављао је председнику Хуа Гуофенгу, за даљи свестрани напредак Кине, као и за широку сарадњу и разумијевање у свијету“.⁴⁶ Иако здравице пре свега имају свечани и протоколарни значај, главни тонови у излагању обојице председника, давали су посматрачима позитиван сигнал у правцу даље у будућности у кинеско-југословенским односима.

Следећег дана посете, председнику Титу је указана велика част организовањем посете маузолоју Мао Цедонга који се налазио на централном

---

38 Исто.

39 Исто, стр. 4.

40 Исто.

41 Исто, стр. 6.

42 АЈ КПР 1-2/70-3, к85, Здравница прееседника Тита, стр. 1.

43 Исто, стр. 3.

44 Исто, стр. 4.

45 Исто, стр. 6.

46 Исто, стр. 10.

делу трга Тјенанмен. Спомен-дом за почившег Маа тек био завршен и још није био отворен за посетиоце (свечано отварања је било предвиђено за годишњицу смрти, 9. септембра). Тако је Јосип Броз постао први светски државник који је посетио маузолеј друга Маа где је положио и венац. У првом радном сусрету са Хуа Гуофенгом, истог дана, председник Хуа⁴⁷ је подвукао симболични значај те чињенице, поновивши стару тезу да је Мао за живота желео да се сретне са председником Титом,⁴⁸ чиме је по ко зна који пут за посету потражен Маов легитимитет.

РАЗГОВОРИ ИЗМЕЂУ ТИТА И ХУА ГУОФЕНГА

Први разговор између двојице лидера одржан је 31 августа. Иако је у кинеском обичају да прво дају реч гостима, Хуа је искористио прилику да се прво он кратко обрати председнику Титу, а убрзо је постало јасно и зашто је то желео. Кинески вођа је већ у следећој реченици ословио председника Тита са друже Тито, а онда је постао конкретан – јавно је и без околишања изнео кинеске позиције и затражио је да се обнове партијски односи између две земље.⁴⁹ У даљем образложењу, појаснио је да су се кинески руководиоци овим питањем посебно бавили после заседања XI Конгреса КП Кине и да је Политбиро ЦК КП Кине дошао до закључка да је крајње време да се размотри питање обнављања партијских односа између две пријатељске социјалистичке земље. Потом је реч предао председнику Титу.

Југословенски председник је овакав изненадан иступ Хуа Гуофенга дочекао спреман. На кинеску иницијативу је одговорио недвосмислено позитивно, изразивши жељу за предузимањем конкретних корака у правцу нормализације партијске сарадње, али је при том дипломатски нагласио да су многи фактори допринели том прекиду, и да свакако одговорност не лежи само на кинеској страни,⁵⁰ чиме је свакако желео да ублажи кинески осећај кривице и додатно отопи односе између две земље. До-

47 Хуа Гуофенг није формално носио титулу председника Кине (која је Уставом 1975. била укинута), али је у иностранству, ради поједностављивања, често називан председником, па тако и у југословенској дипломатској преписци. Партијске и државне функције којих је био носилац, давале су му фактичка овлашћења првог човека Кине, па је у том смислу титула председника, као репрезента највише власти, и коришћена. Слично се дешавало и са његовим претходником, Мао Цедонгом, који је често погрешно називан и титулисан као председник НР Кине (на овој функцији се налазио само од 1954–59).

48 АЈ КПР I–2/70–3, к. 85, Стенографске белешке, 31. август 1977, стр. 1.

49 Исто, стр. 2.

50 Исто, стр. 3.

говорено је да даље разговоре на ову тему наставе Стане Доланц, секретар ИК Председништва ЦК СКЈ и Ли Сјенниен, потпредседник ЦК КПК, док су двојица председника наставили сусрет по раније договореном протоколу. Решавање питања партијских односа је вероватно био најзначајнији моменат у сусретима Тита и Хуа Гуофенга. Чињеница да партијска сарадња није постојала, иако се радило о две социјалистичке земље, значајно је кочила равој билатералних односа од момента када су размењени амбасадори средином 1970. године. Терет непризнавања социјалистичког карактера Југославији коначно је био склоњен, чиме су се отворале нове могућности у даљем унапређењу сарадње две земље.

Јосип Броз Тито и Хуа Гуофенг састали су се током Титовог боравка у Кини укупно три пута. На тим разговорима, од којих је сваки био вишечасовни, говорило се о најразличитијим темама. Свакако су највише пажње побуђивале међународне актуелности и став по питању кризних подручја, као и перспективе њиховог решавања. Базичне позиције, да се односи међу државама „морају развијати на принципима узајамног поштовања независности, суверенитета, равноправности и немешања у унутрашње послове других земаља“⁵¹ биле су им заједничке. Поред тога, две земље су делиле циљеве и интересе у борби против империјализма, колонијализма и хегемонизма. О разликама у приступу одређеним проблемима председник Тито није желео да говори, понављајући само да ће „боље упознавање допринијети томе да се избегну такви случајеви каквих је било у прошлости“.⁵²

О АКТУЛЕНИМ МЕЂУНАРОДНИМ КРИЗАМА.

Као што је било за очекивати, двојица председника су прво говорила о актуелним међународним проблемима. Тако су се главни акценти у излагању југословенског председника тицали забринутости због нејасне ситуације на рогу Африке и сукоба између Етиопије, Сомалије и Еритреје,⁵³ кризи која је тада изгледала врло запаљиво. Говорио је о војној помоћи коју Југославија шаље Етиопији, помажући јој на тај начин да „не падне у руке САД“⁵⁴ не скривајући југословенске позиције. Кинески вођа је нешто другачије видео ову ситуацију, сматрајући да су главни кривац за ескала-

51 КПР I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 1.

52 КПР I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 31. август 1977, стр. 5.

53 Исто, стр. 14.

54 Исто, стр. 15.

цију империјалистичке амбиције СССР,⁵⁵ које су Кинези и иначе оптуживали за изазивање криза широм света. Што се тиче ситуације у Анголи, она је за Тита била само још један простор на коме се одвијала борба великих сила за Африку, а принципијелан став и подршка сваком покрету који тежи социјализму били су приоритет,⁵⁶ чиме је упућена суптилна критика кинеској политици према овој држави. Хуа Гуофенг је бранио кинеске позиције тврђом да се Кина повукла из Анголе због продора совјетског империјализма и да је то заправо принципијелан став- они су били против мешања у унутрашња питања других земаља и то је главни разлог зашто нису признали владу Августина Нета.⁵⁷ Оптерећеност кинеског приступа антисовјетизмом била је очигледна.

Што се тиче Блиског истока, обе стране су ту делиле исте ставове. Југословенска подршка палестинском ослободилачком покрету није довођена у питање, што је манифестовано и кроз југословенску подршку организовању конференције у Женеви, на којој би се са палестинским учешћем, решавало ово питање. Тито је искористио прилику да изрази своју скепсу на рачун нове Садатове нагодбене политике са Израелом, за коју он није имао подршку арапског света.⁵⁸ Кинески ставови нису се разликовали- Хуа Гуофенг се сложио да је потребно да се ово питање што пре реши, али никако на рачун палестинског народа. Исто тако, Хуа се заложио за сазивање Женевске конференције, јер је свако даље одуговлачење само ишло у корист у борби за хегемонију две силе,⁵⁹ чему се Кина принципијелно супротстављала.

О ОСТАЛИМ МЕЂУНАРОДНИМ ПРОБЛЕМИМА

Кинеско руководство је највише бринула затегнута ситуација у Европи, за коју су веровали да је постала тежиште борбе између две суперсиле.⁶⁰ Пословични страх од СССР и његове даље експанзије, водио је Кину у сарадњу са идеолошки широким блоком земаља, попут Сједињених Држава и ЕЕЗ. Кинези су посебно страховали од тзв. Соненфелдове доктрине и тзв. Меморандума број 10 председника Картера, што се видело као део политике попуштања према СССР. Стална брига да ли ће САД

55 КПП I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 15.

56 КПП I-2/70-3, к. 85, Забелешка, 3. септембар 1977, стр. 3.

57 Исто, стр. 10.

58 КПП I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 31. август 1977, стр. 16

59 КПП I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 14

60 КПП I-2/70-3, к. 85, Забелешка, 3. септембар 1977, стр. 8.

оставити Европу на милост СССР-у, дубоко је узнемиравала Пекинг, који је сматрао да би у тој ситуацији СССР било знатно теже обуздати и на простору Далеког истока. Због тога је и наступ Хуа Гуофенга у значајној мери био обележен ширењем параноје и страха на рачун СССР-а, за кога се тврдило да је главна опасност и за Кину али и за и Југославију.⁶¹ Поновљене су старе тврдње да Совјетски Савез на граници са Кином има преко милион војника⁶², и да се ради у основи о империјалистичкој и опасној земљи, која извози неред и хаос. Ипак, остаје утисак да је напад на СССР био дозиран и у основи блажи но што је то било уобичајено у кинеским иступима, што је сведочи да се водило рачуна о позицијима гостију, али и да се није желело дубље улазити у ове теме.

Двојица председника говорила су и о темама Трећег света и Покрета несврстаних. Одлучна подршка покрету, од стране Хуа Гуофенга, кроз изражене жеље да се „покрет несврставања још јаче развија“, несумњиво су пријала југословенском председнику. Хуа је пред председником Титом поновио стару кинеску тезу да је појам Трећег света шири од појма несврстаности али да ни у ком случају није у колизији са њим, напротив, кинеска политика је тежила стварању „широког јединственог фронта“ у борби са две суперсиле.⁶³ У том контексту, Кина се противила иницијативи тадашњег председника Пакистана, З. Али Бута, за сазивањем конференције земаља Трећег света, непосредно пред самит несврстаних у Коломбу, што је видела као покушај разбијања јединства несврстаних земаља. Све ово је врло импоновало југословенској страни која је у оваквом кинеском приступу видела још једну победу југословенске политике.

Посебно је, за обе стране, било интересантно питање Албаније, чији су односи са Кином почели да се кваре мало пре посете председника Тита Кине. Многи су те две ствари доводили у везу, али је чињеница да кинеско удаљавање од радикално левичарских снага после смрти Мао Цедонга никако није доприносило учвршћивању тог пријатељства. Почетком јула, у албанском партијском листу „Зери и популит“, оштро су нападнуте кинеске позиције, чиме је раскол између два до јуче велика савезника изашао на видело.⁶⁴ Хуа Гуофенг је у разговору са председником Титом критиковао оваква албанска иступања, уз тврдњу да Пекинг неће улазити у даљу полемику са њима. На то је председник Тито прокоментарисао: „Није ни потребно. Ми никада нисмо ништа радили, они нас стално нападају, а ми

61 КПП I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 11.

62 КПП I-2/70-3, к. 85, Забелешка, 3. септембар 1977, стр. 6.

63 АЈ КПП I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 12.

64 АЈ, КПП, I-2/70-3, к. 85, „Теорија и пракса револуције“

шутимо.⁶⁵ Ово је био само почетак онога што ће касније остати забележено као велики сукоб и дефинитивни прекид између Кине и Албаније.⁶⁶ А да је посета председника Тита заиста била окидач за промену албанске политике према Кини сведочили су груби напади на југословенско руководство током Титове посете Кини.⁶⁷

Хуа Гуофенг је такође, на питање председника Тита, говорио и о сарадњи између Кине и Индије, за које је Југославија била изузетно заинтересована, јер се радило о две њој пријатељске земље. Хуа је поновио да су се односи између две земље додатно погоршали доласком на власт Индире Ганди, и да главна питања, као што је питање разграничења, ни до данас није решено, јер индијска влада стоји на становишту да је Кина окупирала делове индијске територије.⁶⁸ На Титову опаску да то није крупно питање и да треба сести и преговарати, Хуа је узвратио да су они спремни на побољшање односа, али да Индија не сме да поставља услове.⁶⁹

Неслагања. Међу крупније разлике спадала су питања безбедности и трке у наоружању. Југословенски председник је ту изнео своју забринутост, посебно у контексту тадашње Картерове најаве о америчкој производњи неутронске бомбе. Југославија је, подсетио је Тито, предложила ОУН да се одржи специјално заседање ГС УН о разоружању, чиме је желела да ово питање постави на дневни ред међународне политике. Поред тога, у Београду је недавно био одржан припремни састанак КЕБС-а, што је само подвлачило југословенску заинтересованост за решавање овог питања. Тито је овом приликом изнео и своје резерве према Картеровој политици форсирања питања слободе и права човека, сматрајући да је то једна врста диверзије,⁷⁰ што је било слично аргументацији коју су Кинези користили говорећи о детанту. Скепса кинеског руководства према идеји разоружања била је од раније позната и представљала је остатак старе маоистичке политике која је међународни поредак видела као скуп коначно сукобљених и подељених земаља. Хуа Гуофенг је изнео познати кинески став да је идеју КЕБС-а иницирао Совјетски Савез са циљем слабљења

65 АЈ КПР I–2/70–3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 21.

66 Више у П. Златар, *Енвер Хоџа*, Београд 1986, стр. 259–263.

67 Албанске новине су 2. септембра поново објавиле чланак из 1963 „Хрушчов на коленима пред Титом“ који је обиловао grubим увредама југословенског руководства и председника Тита. В. М. Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1996, стр. 117.

68 АЈ КПР I–2/70–3, к. 85, Забелешка, 3. септембар 1977, стр. 14.

69 Исто.

70 АЈ КПР I–2/70–3 к. 85, Стенографске белешке, 31. август 1977, стр. 17.

будости Европе, што је покушао и са иницирањем идеје о колективној безбедности у Азији, у чему није успео.⁷¹

Друга крупна разлика, која је испливала на површину још током читања здравица, а наслањала се на прву, тицала се питања неизбежности будућег рата. Ту се можда најбоље видела оптерећеност кинеских позиција маоистичком доктрином. Хуа Гуофенг је само поновио оно што су кинески руководици иначе истицали - рат је више него изванредно и да сукоб треба очекивати у догледно време. Кинески вођа је подвлачио да „у епохи постојања класног рата, рат представља појаву између два мира, другим речима рат је наставак мира. (...) Док постоји империјализам, рат је неизбежан“.⁷² Кинески народ неће никога први напасти, али ће се одлучно бранити све до коначне победе, биле су речи Хуа Гуофенга.

Позиције југословенске стране су биле дијаметрално супротне. Неизбежност рата се видела само у случају уколико се мирољубиве земље не би бориле са миром⁷³, док је свако понављање тезе о неизбежности рата уносило „мрачну психозу“ и „демобилисало народе“.⁷⁴ Југославија није ништа мање била свесна опасности од рата, говорио је Тито, али ми „радимо као да ће сто година бити мир, а спремамо се као да ће сутра бити рат“;⁷⁵ што је била честа теза понављана од стране југословенског руководства. На то је Хуа Гуофенг узвратио да је „опасно дозволити да народ буде преварен и заведен лепим речима о миру и разоружању“ и да је свакако „боље да народ буде упознат са опасношћу и да се што боље припреми за случај рата“;⁷⁶ што је показивало несналажење новог руководства у новим међународним трендовима. Проћи ће још доста година док кинеска спољна политика не ублажи своју реторику и уклони многе, иза Маовог времена преживеле, идеје о разумавању савременог света.

Треће крупно питање неслагања, била је оцена Стаљинове личности и његове владавине. Хуа је прво југословенском руководству изнео историјат кинеских односа са Стаљином, (укључујући епизоду са Ванг Мингом) и свим препрекама које је Стаљин постављао кинеској КП током спровођења револуције, но на крају је ипак закључио да су укупно посматрано, за њих, Стаљинови успеси већи од његових грешака.⁷⁷ Ту су се умешали С. Доланц и М. Минић, нагласивши да су наше позиције ту

71 АЈ КПР I-2/70-3 к. 85, Забелешка, 3. септембар 1977, стр. 6.

72 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 8.

73 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Забелешка, 3. септембар 1977, стр. 2.

74 Исто.

75 Исто, стр. 3.

76 Исто, стр. 6.

77 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 17.

другачије, на шта је Хуа Гуофенг само лаконски одговорио- „То није важно“, чиме је стављена тачка и на то питање. Било је евидентно да обе стране током сусрета нису желеле да стављају акценат на супротстављене погледе, већ су се пре свега фокусирали на теме око којих је постојала сагласност. Иза тога је стајала жеља да се подвуче јединствено и заједничко гледање на главне међународне проблеме, док су се остале теме остављале за решавање у неким другим приликама.

Билатерална сарадња. Што се тиче билатералне сарадње, о њој није било много речи на разговорима између Тита и Хуа Гуофенга. Укратко су поменуте економске теме, о којима су се водили одвојени састанци. Председник Тито је изнео југословенске позиције и изразио је незадовољство малим обимом размене од свега 50 милиона долара годишње уз опаску да је то „мало за такве већ индустријски развијене земље“⁷⁸. Посебно је поменуо могућности даљег развоја сарадње у области бродоградње, што је уједно био највећи адут југословенске извозне индустрије у претходним годинама економске размене са Кином. Хуа Гуофенг се само сложио са овим наводима обећавајући да ће Кина све учинити да се сарадња две земље на економском пољу унапреди. Колико је политичка воља значајан фактор у унапређењу економске сарадње видело се у наредним годинама, када је робна размена две земље увећана неколико пута. Председник Тито је покренуо питање нуклеарне сарадње у мирнодопске сврхе између Кине и Југославије.⁷⁹ Хуа Гуофенг је на то одговорио да нема ништа против и да ће, иако имају још младу технологију, у границама својих могућности, преносити своја искуства, али да исто тако желе да уче од Југославије.⁸⁰

Трећи корпус тема чинила су унутрашња питања, на којима су се два председника задржала доста времена. Било им је стало да покажу исправност развоја самосталног пута, посебно југословенској страни, која је на том коцнпту заснивала читаву своју спољну политику. Тако је председник Тито у дужој елаборацији историјата КП Југославије, пренео председнику Хуи све релевантне податке од предратног активизма КПЈ до борби у Другом светском рату (не само са спољним непријатељем, већ и унутрашњим колаборационистима предвођеним Дражом Михаиловићем, „југословенским Чанг Кајшеком“⁸¹), сукобу са Стаљином, послератном економском успону, самоуправљању, па све до настанка Покрета несврстаних, на чему се посебно задржао. Похвално изражавање о ЈНА и њеној оружаном снази и борбеној готовости, уз опаску да „смо спремни

78 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 31. август 1977, стр. 4.

79 Исто, стр. 5.

80 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 22.

81 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 31. август 1977, стр. 7.

да у случају напада мобилишемо армију од три милиона бораца⁸², имало је свакако за циљ остављање утиска на кинеско руководство.

Хуа Гуофенг је председника Тита детаљно упознао са проблемима са којима се Кина у том моменту суочавала, посебно у претходних годину дана када су је напустила три лидера, (поред Мао Цедонга, 1976 су умрли и премијер Џоу Енлај и стари маршал Чу Де), и када ју је задесио катастрофалан земљотрес, пропраћен природним непогодама у виду великих суша. Све то, уз обрачун са тзв. Четворочланом бандом, довело је до привредног успоравања и значајних тешкоћа у унутрашњем развоју Кине.⁸³ Искреност са којом је Хуа говорио о овим темама, могла је код југословенског председника само да додатно да продуби поверење у ново кинеско руководство. Кинеском председнику је посебно било стало да подвуче јединство унутар комунистичке партије Кине после смрти Мао Цедонга као и значај кадровских промена до којих је дошло у постмаоистичкој ери, али и да, бар декларативно, покаже да ће ново руководство наставити да се придржава основне политичке линије покојног председника.⁸⁴ Председник Тито је показао велико разумевање за ситуацији у Кину, посебно за унутарпартијски обрачун, упоредивши „Четворочлану банду” са сличним групама у Југославији- са Ранковићем, Ђиласом, и разним националистичким појавама у руководству неких република- Хрватске и Србије, уз речи да „такве појаве треба спријечити у почетку”.⁸⁵

Током разговора, председник Тито је пренео поруку Хуа Гуофенгу, коју је добио од председника Картера, у оквиру, како је рекао, „повремене размјене порука”. Било је очито да је Картер желео да преко Тита покаже иницијативу за даље унапређење односа са Кином, посебно сада када је ново руководство показивало жељу за променама. Картерова порука је гласила да „они (САД) желе да иду даље на основу Шангајског коминикеа. (...) Картер каже да вјерује у нормализацију односа са вашом земљом, чиме би се повећали изгледи за трајан мир и безбједност у Азији и у свијету и дало подстрека вашој земљи да узме већег учешћа у раду међународних форума”.⁸⁶ Кинески вођа је, у свом одговору, подвукао значај Шангајског коминикеа, али је поставио и неке услове за даљу нормализацију односа са САД- прекид дипломатских односа са Тајваном, повлачење војних снага са Тајвана и из Тајванског мореуза, као и анулирање војно-одррам-

82 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Забелешка, 3. септембар 1977, стр. 4.

83 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 3.

84 Исто, стр. 7.

85 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Забелешка, 3. септембар 1977, стр. 13.

86 АЈ, КПР, I-2/70-3, к. 85, Стенографске белешке, 31. август 1977, стр. 18.

беног пакта.⁸⁷ С друге стране, Хуа је имао посредну поруку за Тита, од америчког секретара Венса, који је нешто раније посетио Кину. Наиме, по Хуиним речима, САД ће, уколико дође до опасности по интегритет и опстанак Југославије, то сматрати озбиљним догађајем, а како ће реаговати, то ће зависити од конкретног случаја.⁸⁸ Титов коментар је гласио да је се ту ради о подршци коју САД дају СФРЈ али „без нашег тражења“,⁸⁹ што није у потпуности било тачно.⁹⁰ Током разговора, председник Тито је уручио свечани позив кинеском вођи Хуа Гуофенгу, да посети Југославију у време у које жели, што је Хуа захваливши се и прихватио, изразивши жељу да до реализације посете дође у што скоријем року.⁹¹

На одвојеним састанцима у оквиру делегације, вођеним паралелно са сусретима двојице председника, разговарало се и о другим темама. На разговорима између савезног секретара за иностране послове М. Минића и министра иностраних послова Кине Хуанг Хуа тако су детаљно размотрена сва међународна питања у знатно већем обиму но што је био то случај у сусрету двојице лидера, али су акценти и закључци били исти.⁹² О економским приликама и могућностима унапређења спољнотрговинске размене било је речи на сусрету између др Емила Лудвигера, члана СИБ-а и савезног секретара за спољну трговину, и Ли Чианга, министра спољне трговине Кине, где је посебна тема била могућност повећања извоза југословенских бродова у Кину али и увоза пре свега угља и нафте из Кине, као и разрада нових перспектива економске сарадње, у виду индустријске кооперације, могућности увођења продаје на бази консигнације, итд.⁹³

87 АЈ, КПР I–2/70–3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 20.

88 АЈ КПР I–2/70–3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 21. Венсова изјава у оригиналу је ипак била мало другачија: „*In saying that we would regard any attempts to infringe on that territorial integrity as a very serious matter, I do not say that lightly. As to our concrete actions, again I think it would not be appropriate for me to go into specifics. We will deal with such a situation at the time, in light of the circumstances that exist.*” FRUS, 1977–1980, Volume XIII, China, doc. 49, Memorandum of Conversation Beijing, August 24, 1977. Више о америчкој политици у случају распада Југославије: Д. Богетић, „Америчке анализе будућности Југославије после Тита с почетка 70-их година, Токови историје I/2012, стр. 159–174.

89 АЈ КПР I–2/70–3, к. 85, Стенографске белешке, 1. септембар 1977, стр. 21.

90 Више код Д. Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–71*, Београд 2012, стр. 328–329.

91 Хуа Гуофенг посетиће Југославију у августу 1978. године

92 ДАСМИП, 1977, ПА, строго пов, ф. 5, ССИП, 9. септембар 1977.

93 АЈ КПР I–2/70–3, к. 85, к 85 (3), Записник, стр. 2–3.

О проблемима успостављања сарадње између две партије разговарали су С. Доланц са југословенске стране и Ли Сјенниен са кинеске.⁹⁴ Главна тема ових разговора, поред темпа и модалитета у даљем правцу партијског приближавања, сада када је одлука о томе донета на највишем врху, била је и тема еврокомунизма. Југословенска страна имала је пуно разумевање за позиције комунистичких и социјалистичких партија у Европи, у чијим тежњама за новим путем развоја је пре свега видела одраз за самосталношћу али и потребу за прилагођавањем реалним околностима у којима су се налазиле.⁹⁵ Међутим, чињеница да у својим иступима ове партије нису говориле о социјализму као непосредном циљу већ уопштено о друштвеним променама,⁹⁶ побуђивала је сумњу код кинеске стране. Ли Сјенниен је истицао потребу деловања у складу са принципима марксизма и лењинизма, и идејом о спровођењу пролетерске револуције. Иако њихова гледишта нису била у потпуности позитивна, одлучили су да ипак неће критиковати „еврокомунистичке“ партије.⁹⁷ Што се тиче договора о успостави партијских односа, одлучено је да се о томе још увек не говори јавно, већ да се иде на поступно приближавање кроз размене одговарајућих делегација и на интерна упознавања чланства о променењим односима између СКЈ и КП Кине.⁹⁸

Поред радног дела посете, председнику Титу је током боравка у Пекингу, организована и туристичка посета Кинеском зиду, где му је приређен посебан третман с обзиром на године, па су специјално за ту прилику донети столови и столице на којима је председник Тито могао да се одмори и ужива у природним лепотама Кине.⁹⁹ Том приликом, имао је могућност и да разговара са разним партијским и градским руководиоцима који су чинили део пратње, али и да упозна обичне Кинезе.

ВАН ПЕКИНГА

Трећег септембра била је завршена посета Пекингу, а југословенска делегација је испраћена готово као и што је дочекана. На аеродорму су се налазили сви највиши функционери, укључујући Хуа Гуофенга и Денг Сјаопинга. Следећа станица био је Ханцоу, град од милион становника на

94 АЈ ЦК СКЈ Кина, IX, 60/I-1-71, к.1, док. 60, стр. 1.

95 Исто, стр. 3.

96 Исто, стр. 8.

97 Исто, стр. 12.

98 Исто, стр. 10.

99 Више о Титовом боравку у Кини - „Тито у Кини“, Београд 1978.

обали Западног језера, у коме је председнику Титу приређен дочек сличан оном у Пекингу. Делегацију из Југославије из Пекинга је, од високих функционера, пратио вицепремијер Ли Сјенниен а циљ посете у унутрашњост је био да се гости из Југославије боље упознају са привредним и друштвеним достигнућима савремене Кине.¹⁰⁰ Током боравка у Ханџоу, Титу је приређена част јер му је као почасном маршалу омогућено да посети и построји чувену војну јединицу „Шесту чету чврстих костију“, једну од најелитнијих јединица кинеске армије.¹⁰¹

После два дана проведена у Ханџоу, делегација је посетила Шангај, тада највећи кинески град и водећи индустријски центар, а уз то и град са богатим револуционарним традицијама и најразвијенијом радничком класом, како је извештавала Политика.¹⁰² Срдачност из Пекинга и Ханџоуа пренела се и на Шангај, а председник Тито је домаћине посебно задивио помињањем значаја и утиска који је на њега остављала борба револуционарних снага у Шангају у време док је тамновао у Лепоглави.¹⁰³ Посебну пажњу изазвала је посета комуни Џоуси где су Југословени имали прилику да се ближе упознају са животом и радом обичног сељака. Занимљиво је да је једна од главних тема разговора била систем награђивања према раду, који је експериментално почео да се примењује у овој комуни, о чему је Тито врло похвално говорио, критикујући уравниловку речима да „само они који слабо раде заговарају политику једнаких стомака.“¹⁰⁴ Били су то почаци кинеске економске трансформације која ће уследити у наредним годинама, али чији носилац неће бити Хуа Гуофенг, већ, у ово време још увек у другом плану, потпредседник Владе Денг Сјаопинг.

Завршни део посете био је организован у Урумчију, главном граду највеће кинеске провинције Синђанг, у којој је већинско становништво муслиманског, мањинског порекла.¹⁰⁵ Овде је Тита дочекао потпредседник кинеског Парламента, Сајфудин, који је свега пар месеци раније боравио у посети Југославији па је Тита већ имао прилике да упозна. Урумчи је одабран из бар два разлога- због етничке и верске шароликости представљао је згодан пример суживота међу различитостима за госте из Југославије, али и због свог географског положаја на крајњем северо-западу земље, одакле је пут ка Европи знатно ближи и удобнији. Тито се у Урумчију задржао свега један дан после чега је званична посета Кини била

100 *Политика*, 4. септембар 1977, „Свестрана сарадња без препрека“, стр. 1.

101 *Политика*, 6. септембар 1977, „Срдачан дочек у Шангају“, стр. 1.

102 Исто.

103 Б. Мандић, *Неведено дело*, стр. 552.

104 *Политика*, 7. септембар 1977 „Тито у посети комуни Чоуси“, стр. 1.

105 *Политика*, 8. септембар 1977 „Тито у Урумчију“, стр. 1.

завршена. На испраћају су се нашли високи партијски и провинцијски функционери, као и вицепремијер Ли Сиенниен, који је пратио југословенску делегацију током целог пута по Кини.¹⁰⁶

У повратку, авион југословенског председника слетео је на кратко и у Техеран што је искоришћено за разговоре између председника Тита и шаха Резе Пахлавија.¹⁰⁷ Коначно, у Југославију је стигао 8. септембра поподне, а у Београду му је приређен величанствен дочек који није остао у сенци оних у Пекингу и Пјонгјангу. Централне београдске улице биле су блокиране и окићене порукама добродошлице, а бројна маса, по процени „Политике” од преко 600 000 људи,¹⁰⁸ тискала се дуж пута почев од аеродрома па до центра града.¹⁰⁹ Јосип Броз се укупно на путу задржао 24 дана и за то време посетио је СССР, ДНР Кореји и НР Кину. Поруке које је донео са пута уливале су веру у исправност спољнополитичког курса југословенског руководства а сам Тито се трудио да још појача значај сусрета које је имао у далеким земљама. Уверавао је пре свега Југословене да су „до изражаја дошле незаменљиве вредности наше несврстане позиције и политике“¹¹⁰, да „детант нема алтернативу” као и да треба јачати даљу сарадњу међу социјалистичким земљама.¹¹¹ Све је изгледало оптимистично за Југославију, која је, како се чинило, остваривала победу за победом на спољнополитичком плану.

РЕАКЦИЈА ДОМАЋЕ И СТРАНЕ ШТАМПЕ

Посета је у домаћој штампи, током целог њеног трајања, била очекивано добро покривена. „Борба” и „Политика“, као водећи листови, доносили су обимне текстове из дана у дан. За председника Тита је писано да се у Кини доживљава „као симбол- херојства, независности, ослобођене мисли и самосталног деловања“¹¹², а поносно је истицано да начин на који Кинези изговарају Титово име – Тие-Тоу преводи као челик¹¹³. О дочеку

106 *Полиџика*, 9. септембар 1977 „Свечани испраћај председника Тита из Урумчија“, стр. 4.

107 *Полиџика*, 9. септембар 1977, „Тито се задржао у Техерану“, стр. 4.

108 *Полиџика*, 9. септембар 1977, „Југославија потврдила своју доследност у грађењу међународних односа“, стр. 2.

109 *Полиџика*, 9. септембар 1977, „Дочек невиђених размера“, стр. 2.

110 *Полиџика*, 9. септембар 1977, „Југославија потврдила своју доследност у грађењу међународних односа“, стр. 1.

111 Исто.

112 *Полиџика*, 30. август 1977, „Тито данас у Пекингу“, стр. 3.

113 Исто.

је „Политика” писала да је био на нивоу који се приређује само изузетно уважаваним личностима из пријатељских земаља,¹¹⁴ док је акценат у „Борби” био на срдачности дочека и првих сусрета.¹¹⁵

Свакодневне детаљне извештаје, преносе здравица и сусрета, пратило је и информисање домаће јавности о кинеским реакцијама. Преношено је тако да је централни пекиншки дневник „Женмин Женбао” бираним речима одавао признање југословенском председнику „једном од веома познатих антифашистичких лидера из времена Другог светског рата, оснивачу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и истинском провереном вођи југословенских народа“¹¹⁶. Управо је Титова антифашистичка улога била оно што му је давало велики углед и „искрено поштовање међу народима свих земаља света.“¹¹⁷ Кинески дневник одавао је признање и југословенским успесима оствареним после рата под Титовим вођством, са посебним акцентом на политици чврсте одбране независности и суверенитета- „ми смо убеђени да би се свако ко насрне на независност Југославије, лоше провео и свакако био разбијен о челични бастион југословенског народа“, гласили су наводи дневника.¹¹⁸ Током Титове посете, на кинеској телевизији су емитоване детаљне репортаже о сусретима, као и југословенски партизански филмови, попут „Валтера“.¹¹⁹

Поред кинеског извештавања, домаћа штампа је преносила и реакције из целог света. Са поносом је истицано да су посета председника Тита на западу представљена коа највећа посета једног државника Кине од Никсонове посете (1972).¹²⁰ Дочек организован југословенском председнику готово једнодушно виђен као признање Титу и несврстаној Југославији. Преношено је тако да је радио ББЦ извештавао да „Пекинг одавно није приредио овакав дочек страном државнику“, док је „Фајненшел тајмс” јављао да је приређена „изузетна добродошлица изузетној личности.“¹²¹ „Тајмс” је писао да је Титова посета „кулминација односа између Кине и Југославије“¹²². Велику пажњу посети је посветила и фран-

114 *Политика*, 31. август 1977, „Срдачан сусрет Тита и Хуа Гуофенга“, стр. 1.

115 *Борба*, 31. август 1977, „Тито веома срдачно дочекан у Пекингу“, стр. 1.

116 *Политика*, 31. август 1977, „Тито ужива искрено поштовање међу свим народима света“, стр. 2.

117 Исто.

118 Исто.

119 *Политика*, 1. септембар 1977, „Репортаже и филмови из Југославије на пекиншкој телевизији“, стр. 2.

120 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Новинска агенција ТАНЈУГ, стр. 1.

121 *Политика*, 1. септембар 1977, „Изузетан дочек изузетне личности“, стр. 2.

122 Исто.

цуска штампа- која је јављала о топлом дочеку и широким перспективама кинеско-југословенске сарадње.¹²³ Италијанска агенција АНСА преносила је да се радило о „тријумфалном дочеку“, агенција Ројтер стављала је нагласак на подршку Хуа Гуофенга несврстаној Југославији¹²⁴, док је Ел паис” писао о „апотеозном пријему у Пекингу“.¹²⁵

Америчка штампа је исто тако живо преносила информације из посете, са акцентом на топлину и срдачност приликом сусрета два председника. „Њујорк Тајмс” и „Вашингтон пост” писали су у својим извештајима да такав дочек Пекинг није доживео за више последњих година, док су у посебном фокусу биле Титове речи да „рат није неизбежан“,¹²⁶ што је било у складу са тадашњом америчком политиком слабења заоштрениости у међународним односима. „Вашингтон пост” је даље хвалио Тита речима да „упорност, прагматизам и независност, које персонификују Тита, очигледно постају много прихватљивији кинеским лидерима, откако се њихов спор са Москвом продубио“¹²⁷. Поред позитивних натписа, током посете је примећено и оживљавање текстова у којима се изражавала забринутост за будућност Југославије.¹²⁸ Тако се Келнски радио спекулисао о могућности одбране Југославије уколико би СССР опет решио да се учврсти на Балкану, док је париски лист „Пари мач” калкулисао о судбини Југославије после Тита.¹²⁹

Када је реч о несврстаним земљама, посета је очекивано привукла велики публицитет али не у подједнакој мери у свим земљама. Занимљиво је да у Етиопији посета готово да није ни испраћена. Већи публицитет дале су јој земље западне Африке¹³⁰, док је каирски Ал Ахрам истицао да Пекинг дочекује Тита као „великог социјалистичког лидера.“¹³¹ Посету су пажљиво пратили и у Индији и Ј-И Азији где су посебни акценти стављани на кинеску подршку југословенској несврстаној политици.¹³² И у Латинској Америци се посета пратила са великом пажњом, уз доминантну оцену да се ради о „најважнијем догађају у социјалистичком свету“¹³³, док

123 Исто.

124 *Полиџика*, 31. август 1977, „Признање Титу и несврстаној Југославији“, стр. 4.

125 *Полиџика*, 2. септембар 1977, „Ел паис: Апотеозни пријем у Пекингу“, стр. 2.

126 *Полиџика*, 1. септембар 1977, „Изузетан дочек изузетне личности“, стр. 2.

127 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Новинска агенција ТАНЈУГ, стр. 4.

128 Исто, стр. 2.

129 Исто, стр. 3.

130 Исто, стр. 6.

131 *Полиџика*, 2. септембар 1977, „Ел паис: Апотеозни пријем у Пекингу“, стр. 2.

132 АЈ КПР I-2/70-3, к. 85, Новинска агенција ТАНЈУГ, стр. 6.

133 Исто.

је кубанска штампа била нешто резервисанија и само је кратко регистровала посету, без ширег извештавања.¹³⁴ Међу источноевропским земљама, посета је такође више регистрована него испраћена, са кратким изводима и без већих коментара. Највећи и наглашени публицитет посета је добила једино у мађарским средствима информисања која су преносила коментаре београдске Борбе.¹³⁵

Очекивања од ове посете су, по свему судећи, била велика. Сама чињеница да су сусрели и разговарали вође две велике и значајне социјалистичке државе које су до скоро биле у доктринарном спору, била је довољно да су оцене посете морале бити позитивне. Такви су били и први закључци Савезног секретаријата за иностране послове. Изражавајући задовољство резултатима разговора између двојице председника, југословенска дипломатија је главни добитак видела у даљој афирмацији независне и несврстане политике Југославије¹³⁶. Поред тога, посета је виђена и као прекретни догађај у даљем развоју кинеско-југословенских односа, пре свега на плану унапређена економске сарадње две земље, у шта су полагане велике наде, али и као значајан догађај са становишта најширих светских кретања и кретања у међународном радничком покрету,¹³⁷ што је требало да даље ојача снаге које су се супротстављале постојећем систему међународних односа.

* * *

Титова посета Кини, представљала је догађај од несумњивог значаја за даље учвршћивање југословенских позиција у глобалним односима, бар краткорочно. Оно што се тада није могло знати, јесте да ће Хуа Гуофенг, несумњиви носилац позитивних трендова када је у питању кинеска политика према Југославији, врло брзо изгубити своје позиције унутар партије, а да ће победничка струја Денг Сјаопинга, од 1979. и успостављања дипломатских односа са САД, почети све више да се окреће земљама капиталистичког света, чиме је значај Југославије у кинеској политици отварања почео да опада. И поред тога, можемо слободно рећи да је управо крај 1970-их година био врхунац југословенских дипломатских домета јер је у периоду од 1977. до 1980, Југославија остварила читав низ дипломатских успеха – од посета и сусрета са совјетским лидером Л. Брежњевим и

134 Исто.

135 Исто, стр. 5.

136 ДАСМИП, 1977, ПА, строго пов, ф. 5, 14. септембар, Извештај, стр. 22.

137 Исто, стр. 7.

кинеским вођом Хуа Гуофенгом 1977, затим са америчким председником Џимијем Картером и поновног сусрета са Хуа Гуофенгом у Београду 1978, преко Самита несврстаних у Хавани 1979¹³⁸, до Титове сахране, која је сама по себи представљала својеврстан међународни самит на највишем нивоу.¹³⁹ Такав низ сусрета југословенског руководства са лидерима три водеће земље никада није поновљен, а почетком 1980-их, нагло заоштравање међународних прилика и све веће унутрашње тешкоће, утицале су да Југославија полако почне да губи корак са светским токовима.

Извори

Необјављена архивска грађа:

Архив Југославије – фонд КПР, фонд ЦК СКЈ КИНА

Дипломатски архив Министарства спољних послова-фонд Политичка Архива-
Југославија, Кина, Строго поверљиво

Штампа: Политика, Борба

Литература

Богетић Д. (2012), *Југословенско-амерички односи 1961–71*, Београд.

Златар П. (1986), *Енвер Хоџа*, Београд.

Коматина М. (1996), *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд.

Мандић Б. (2005), *Тито у дијалогу са светом*, Нови Сад.

Петровић В. (2010), *Титова лична дипломатија*, Београд

Spence J.D. (1999), *The Search for Modern China*, New York.

Shao K. (1996), *Zhou Enlai and the Foundations of Chinese Foreign Policy*. New York.

Радовић Сања (2013), Југословенски поглед на кинеску политику отварања 1970–72, *Токови историје* 2/2013, стр.

Тито у Кини (1978), Београд.

Fairbank J.K, MacFarquhar R. (1987), *The Cambridge History of China: Volume 14*, Cambridge University Press.

Чавошки Јован (2012), Политичка дипломатска каријера Ву Сјућуена, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961*, Београд 2012.

---

138 Више код В. Петровић, *Титова лична дипломатија*, Београд 2010, стр. 268–279.

139 Исто, 307–317.

Sanja Radović

TITO'S VISIT TO PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN 1977

Tito's trip to China in 1977 was the most important visit made by one statesman to China after Nixon's visit in 1972. It was the first visit ever that Yugoslav president made to China and was particularly significant in the context of the history of ideological conflict and interrupted relations during 1960s. Tito's popularity across the world was well-known- he was most the prominent figure in Non-Aligned Movement and had a reputation of one of the leaders of the Third world. President Tito was welcomed on a very high level as one of the most important political figures and the mass of Chinese people were sending greetings to Yugoslav delegation at every step during Tito's travel throughout China.

Tito's visit and meeting with post-Maoist leadership made a significant breakthrough toward new type of relations between two communist states. Hua Guofeng, chairman of the CC of the CPC, and new Chinese government decided to redefine bilateral relations between Yugoslavia and China, and during Yugoslav president's visit, two sides made very important political, economic and cultural agreements. Most important decision made by two governments was the one about re-establishing the relations between Chinese Communist Party and Yugoslav Socialist Party, which were interrupted 19 years ago. Tito's visit was a decisive moment in further development of Sino-Yugoslav relations, which was additionally underlined in the following year when Chinese president Hua came to Yugoslavia, in his return visit.

Key words: Tito, Yugoslavia, China, 1977, visit, diplomacy, foreign policy.

Прикази / Reviews

Miroslava Mirković, Ph.D.

Profesor Rimske istorije

Beograd

frida@eunet.rs

N. VUJČIĆ, GRADOVI JONIJE POD RIMSKOM VLAŠĆU (133. ST. E. – 300. N.E.). ISTORIJA, DRUŠTVO, INSTITUCIJE, FILOZOFSKI FAKULTET BEOGRAD, BEOGRAD 2014, 309 STR.

U rimskim provincijama Male Azije, kao i u drugim helenofonim zemljama koje su i pre Rimljana ulazile u krug urbane kulture, sa razvijenim oblicima političkih institucija, postoje dve kategorije vlasti i uprave u rimsko doba: rimska, državna uprava, koju predstavlja provincijski upravnik s upravnim i sudskim ovlašćenjima i gradska uprava sa svojim samoupravnim telima.

Tema o jonskim maloazijskim gradovima pod rimskom vlašću uključuje koliko rimsku toliko i grčku istoriju, koliko raspravljanje o oblicima rimske uprave, toliko i o gradskim institucijama i širim lokalnim religijskim savezima. Rad na njoj nije jednostavan već i stoga što su u pitanju dve civilizacije, grčko-helenistička i rimska. Jonski gradovi su u rimsko doba spadali u kategoriju *civitates liberae* – i zadržale su autonomiju i gradsku samoupravu. Dakle, ne radi se o nametanju rimske gradske uprave kao nove političke organizacije jednoj zajednici koja još nije urbana po svom karakteru, kao što je to slučaj na Dunavu, u Britaniji ili na Rajni, već o prilagođavanju gradskih institucija grčkoj polisnoj organizaciji.

Istraživanje gradova Jonije pod rimskom vlašću zahteva podjednako poznavanje rimske istorije i rimskih institucija i uređenja grčkih gradova pre dolaska Rimljana i pod rimskom vlašću. Nemanja Vujčić je u svojoj knjizi pokazao da poznaje i jedno i drugo. Znanje grčkog i latinskog mu je omogućilo da na osnovu izvora raspravlja o istoriji, društvu i institucijama i prati promene do kojih je dolazilo tokom vekova na osnovu sačuvanih izvora, koliko literarnih toliko dokumentarnih, pre svega natpisa.

Knjiga ima dobro osmišljenu strukturu. Podeljena je na više tematskih celina koja ilustruju faze istorijskog razvitka i strukturu uprave, finansija i organizaciju religijskog života: Jonija u rimsko doba, posvećena su dva poglavlja, 2. Prvi vek rimske vlasti u Joniji i 3. Jonija u rimskom carstvu. Ona imaju

uvodni karakter. Raspravljane o jonskim gradovima obuhvata sledeća poglavlja: 4. Gradovi kao društvene zajednice, 5. Vodeće gradske institucije, 6. Uprava i finansije, 7. Međusobni odnosi gradova; 8. Pozna antika i kraj gradske samouprave.

Poglavlje 2, Prvi vek rimske vlasti je pregled istorijskih događaja od onih koji su doveli do stvaranja provincije Azije do vremena triumvirata. Ključno je poglavlje 3. jer se u njemu raspravlja o odnosu Rimske države prema jonskim gradovima, o rimskim institucijama i pojedincima kao predstavnicima rimske države preko kojih je vršen nadzor nad finansijama i organizovano sudstvo. Formalno jonski gradovi su spadali u kategoriju slobodnih gradova, *civitates liberae* ili *civitates liberae et immunes* ali to nije isključivalo kontrolu rimskog namesnika koji je imao i sudska ovlašćenja u provinciji. Nadzor nad finansijama je svakako najvažniji vid rimske kontrole. Funkcija kuratora i njegova ovlašćenja trebalo je da obezbede sigurnost plaćanja raznih taksa i poreza rimskoj državi. Unutrašnja samouprava je pri tom u velikoj meri poštovana. Odnos građana prema rimskoj vlasti i caru autor ilustruje nizom zanimljivih primera sa natpisa.

Romanizacija se i ovde postavlja kao problem, kao i u drugim rimskim provincijama. Ono što se čini neospornim je da ona nije ni planski ni sistematski sprovedena, već je u pitanju prilagođavanje rimskom režimu i uključivanje pojedinaca u rimski upravni sistem. Poglavlja 4, 5 i 6 su usko povezana i mogla su se i spojiti. Poglavlje 4. je posvećeno društvenoj strukturi i institucijama, civilnim i religijskim, 5. se odnosi na gradske institucije, a 6. na upravu i finansije.

Jedno od važnih pitanja o kojem se u raspravlja u poglavlju 6. je život i uprava na široj gradskoj teritoriji Efesa, Smirne i Magnezije na Meandru, gde je stanovništvo živelo na imanjima ili grupisano u sela. Zaključci su ovde bazirani više na analogijama s drugim, bolje istraženim oblastima no na rezultatima arheoloških i drugih istraživanja u Joniji kojih je van gradova malo.

Poglavlje 7 je posvećeno formama udruživanja širih od gradskih, s religijskim sadržajem. Jedna od njih je Jonski savez, stara institucija koja postoji i pod rimskom vlašću. On je nekad imao svoje institucije, sakralne i političke. Na natpisima iz rimskog vremena pominje se niz zvanja, uglavnom sakralnih. U rimsko doba funkcija saveznih institucija se svodila na brigu o svetilištu na Mikali i organizaciju festivala. Jonija je ulazila i u savez gradova provincije Azije, čiji je osnovni zadatak bio da se brine o carskom kultu.

Poglavlje 8. Pozna antika i kraj gradske i kraj gradske samouprave je kratko je u odnosu na ostala i više kao skica koja nagoveštava probleme s kojim će se sresti ne samo jonski gradovi, već i Mala Azija, Balkan i mnoge druge zemlje. Ono nema istraživački karakter

N. Vujčić je započeo istraživanje istorije Male Azije u helenističko i rimsko doba svojim magistarskim radom, *Uređenje gradova Jonije u doba principata*, koji je odbranio 2007. godine. Pregledna, jasno napisana i dobro dokumentovana, monografija o Joniji u rimsko doba otkriva izvrsno poznavanje antičkih izvora, grčkih i latinskih, literarnih, epigrafskih i numizmatičkih i veoma obimne moderne literature koja se tiče Male Azije u antičko doba. N. Vujčić se pokazao kao dobar poznavalac i grčke i rimske istorije i funkcionisanja rimskog upravnog sistema.

Knjiga ima opširan rezimé na engleskom. Na kraju knjige dodat je spisak izvora i literature, kao i indeks ličnih imena i geografskih naziva. Nedostaju dobre i pregledne geografske karte.

Utisak o ovoj dobroj monografiji kvare nedozvoljeno rđave fotografije. U ozbiljnoj naučnoj publikaciji kakav je nesumnjivo knjiga N. Vujčića ne bi se smelo dozvoliti da se pojave fotografije na kojima se ne može prepoznati o čemu se radi. Neke su samo tamne mrlje (sl.1, koja bi trebalo da predstavlja apoteozu Lucija Vera je do pola crna, sl. 2 bi trebalo da je Artemidin hram u Efesu, kako se može zaključiti iz potpisa na slici i dr.); plan grada Efesa, najvažnijeg gradskog centra u Joniji, dat je na trećini stranice sa legendom koja se ne može čitati. Redakcija je morala posvetiti više pažnje izgledu knjige. U obnovljenom izdanju knjige fotografije bi trebalo ili dati na način kako se to danas čini u ozbiljnim publikacijama, ili izostaviti.

Танита Бабовић,
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
Одељење за историју
btanita410@gmail.com

ALEKSANDAR KAŽDAN, *ŽIL KONSTABL, VIZANTIJA-LJUDI I
MOĆ, BEOGRAD: EVOLUTA, 2009, 253 STR.*

Проучавање Византијског Царства, државе која је трајала више од хиљаду година, нарочито друштвене историје и тема попут свакодневног живота, друштвене организације, материјалних услова живота, менталитета, веровања, страха, намера и нада Византинца је прави изазов за сваког истраживача који се бави византијском историјом, пре свега због оскудности и недоступности извора. Руски византолог Александар Каждан (1922–1997) је уочио да византијске студије заостају за осталим пољима историјских наука, пре свега по питању метода и он је у својој студији *Византија-људи и моћ* представио другачији приступ и поставио изузетно значајне постулате византијским студијама који су утицали на потоње генерације византолога. Ова методолошки изузетно значајна књига је настала као серија предавања за париски College de France, а објављена је након што је Каждан прешао из Совјетског Савеза у престижан византолошки центар Дамбартон Оукс у Вашингтону. Од свог првог издања 1982. године ово дело је изазвало велико интересовање научне јавности, пре свега због јединственог угла посматрања и начина размишљања самог аутора, као и због употребе компаративног и мултидисциплинарног научног модела који ће постати један од темеља модерног приступа истраживачима у њиховом сазнавању и проучавању византијске историје. Дело је издао заједно са Жилом Констанблом, који у предговору књиге наглашава да је његов превасходни допринос уобличавање енглеског текста. Кажданов став је да би историјску науку требало да занима свакодневни живот људи из прошлости, њихов менталитет, све оно што је чинило стварни живот људи одређене епохе и да упркос ограниченим изворима научник, да би добио другачији поглед на прошлост, мора да искористи и друге науке и научне дисциплине попут антропологије, географије, статистике, филологије, итд. То је нешто што кореспондира са становиштима који су заступали представници школе Анала попут Марка Блока или Лисјена Февра. Сам аутор наглашава да је развој византијских студија, пре свега методологије, под јаким утицајем истраживања средњовековног Запада, што се заправо

односи на истраживања представника ове школе. Поред овог значајног дела и бројних чланака, Каждан је објавио и следеће студије: *Аџарни односи у Византији у XIII и XIV веку* (1952), *Село и град у Византији у IX и X веку. Есеји о историји византијског феудализма* (1960), *Од Христа ка Константијину* (1965), *Византијска култура (10–12 век)* (1968), *Књиже и њисци у Византији* (1973), *Промена византијске културе у XI и XII веку* (1985), затим *Оксфордски речник Византије* (1991), *Историју византијске књижевности у 2 тома* (постхумно 2000,2006).

Студија *Византија-људи и моћ* је подељена у осам поглавља у којима аутор кроз различите аспекте и околности свакодневног живота настоји да укаже на то да се византијско друштво и византијски човек могу схватити једино кроз различите углове и приказ сопствене амбивалентности. Циљ овог поступка је постављање могуће дефиниције посебности просечног Византинца (*homo byzantinus*).

У првом поглављу које носи назив *Византијски човек у друштву* указано је на то да је друштвени страх који је подупирала отуђеност од друштвених веза ван уже породице као и јаз између власти и поданика проузроковао нестабилни начин живот чија је једна од последица био политички и друштвени конформизам. Наиме, осећај нестабилности и страха произашао је из саме структуре византијског политичког и друштвеног система. Јавни друштвени живот није постојао, а ужа породица је била основ грађанског друштва, док је коначни циљ византијског човека био живот лишен друштвених односа. Тај индивидуализам се огледа и у начину живота унутар манастирске заједнице. Са друге стране, за разлику од Запада где су поданици имали бар илузију о учешћу у власти, у Византији је био превелик јаз између владара и поданика којима је било страшно размишљање о преносу власти на народ. Тај осећај несигурности и страха ће се одразити на многе аспекте свакодневног живота и менталитет.

Управо о томе говоре наредна поглавља, *Материјално окружење византијског човека и Византијски животи и њонашање*. Овде се пре свега разматра како су супротности у материјалним областима живота утицале на однос људи према окружењу и према другима. Географија је утицала на формирање ставова и страхова према природном окружењу, као што су страх од планина, дивљине и мора. Аутор у страху од мора види и узроке пропадања византијске морнарице и пораза у борби са италијанским поморским републикама. Под материјалним окружењем се говори и о сложености византијске економије, пореском систему и показано је да су земљишна цена и рента у Византији одређиване не само економским утицајима него и личним и друштвеним односима.

Са друге стране, свакодневница испуњена нестабилношћу утицала је и на начин живота и понашање које је било прожето обичајима и навикама који су попримили силу закона, те су смерност и понизност као врлине постале образац понашања. Дворске и црквене церемоније су биле прожете ритуалима, као и приватни живот, ритуални чинови су пратили рађање, брак и смрт. Међутим, иако је лични живот и понашање било омеђено моделом идеалног понашања, обичајима, навикама и ритуалима, постојале су супротности између онога што се подразумевало под идеалним моделом понашања и свакодневне праксе попут организовања игара у којима се уживало у смењу и несланим шалама које су биле у супротности са устаљеним поретком (*taksis*).

У четвртм поглављу *Византијски човек ђред Бојом*, аутор указује на дотадашњи општеприхваћени став да је Црква у Византији превладала и у политичкој, друштвеној и културној сфери и настоји да из другог угла прикаже природу религиозности и улоге цркве у византијском друштву. Религијски сукоб Византије и Запада који је резултирао великом шизмом 1054. године Каждан посматра у светлу друштвених и културних разлика Истока и Запада. На Западу Црква је чинилац хијерархијски уређеног средњовековног друштва док је релативна једнообразност византијске цркве била у складу са карактером византијског друштва у којем су вертикалне друштвене везе биле слабо развијене, а саме религиозне идеје Византинаца су биле у релацији са њиховом друштвеном самосвешћу. Оваквим приступом се долази до закључка да је Црква на Западу имала већи утицај у политичкој, друштвеној и културној сфери него Црква на Истоку.

Пето поглавље које носи назив *Византијски човек у историји уметности и књижевности* такође се бави разбијањем преовладајућих ставова и стереотипа, у овом случају о византијској књижевности и уметности. Дотадашњи угао гледања је био осуда и критика, да је византијска књижевност без икакве естетске или садржајне вредности, а уметност лишена естетског динамизма. Аутор је указао да овакав став превасходно произлази из чињенице да су Византинци сагледавали ствари на другачији начин и да је то нашло израза у њиховој књижевности и уметности. Наиме, византијска књижевност се бавила реалним темама, али главни проблем је лежао у томе што нису биле цењене овоземаљске људске врлине и самим тим човек је представљан кроз славну прошлост или моделе идеалног понашања. Исто важи и за уметност која је требало да одражава вечне, непроменљиве узор понашања и врлина, што се најбоље огледа у византијским портретима.

Да ли је ток византијске историје био непроменљив, а главна особина византијске цивилизације конзервативизам који се најпре огледао у традиционализму и већ поменутој непроменљивости? То питање је тема шестог поглавља *Контиинуиџетџи џромене: Византија кроз векове*. На овом месту је изнесен закључак да је заправо карактер византијске државе, њеног уређења, државног и друштвеног функционисања био мање традиционалистички и да је сличан развоју држава на Западу, са извесним непроменљивим елементима као и оним који су се појављивали и нестајали, али и оним који су се развијали и мењали. Према ауторовом мишљењу оно што је омогућило Византији да заузме посебно место у сфери средњевековних држава је карактер њене аутократије заснован на индивидуалној организацији.

У седмом поглављу *Амбивалентности стварности* дат је приказ свих елемената који су утицали на византијског човека и његово поимање различитих аспеката свакодневног живота. Наиме овде се говори о томе како се формирала амбивалентна стварност, која се састојала у измешаности супротних квалитета у друштвеном и политичком систему, као и у моралу и психи просечног становника Византије. У друштвеном и политичком животу, као што је већ било речи у претходним поглављима, амбивалентност се огледала у карактеру економског живота, доживљају непосредног окружења, друштвеним односима, поимању власништва и на крају у самом византијском државном уређењу. Са аспекта морала и психе може се говорити о супротностима у друштвеним и културним односима, менталитету, тачније двоструким етичким начелима, двосмисленом односу према раду, богатству и сиромаштву, милостињи, браку и на крају нескладу који је настао између јасно утврђених модела свакодневног понашања и прилагођавања околностима реалног живота и свакодневнице.

У последњем поглављу које носи назив *Трагање за џосредним доказима*, аутор износи постулате методолошког приступа којима се он водио у писању ове студије која је имала за циљ да посвети пажњу историји стварних људи који су живели и радили у склопу византијске државе. Због недостатка извора који би осветлили историју византијске културе и цивилизације, истраживач-византолог мора да поред прикупљања, разумевања и тумачења чињеница развија нове вештине, технике, методе и негује различите приступе. То ће му омогућити да помоћу старих већ прочучених извора поставља нова питања и тражи посредне податке који би омогућили сагледавање и разумевање богате византијске цивилизације у свим њеним облицима. У том подухвату, према Каждану, први задатак историчара био би довођење у сагласје два језика, језик науке и језик доба које изучава.

Студија *Византија-људи и моћ*, иако издата још давне 1982. године, је незаобилазно штиво за све оне који желе да се баве историјом Византије, пре свега због методолошког приступа који је променио начин гледања на византијске студије и развио идеју о Византинцу, човеку са одређеним животним потребама и схватањима који је живео у историјском контексту своје епохе, државе, друштва и културе. Управо због методолошких квалитета који одликују ово дело оно је и до данас остало актуелно и веома читано. Аутор је утицао на потоње генерације историчара и после његове смрти су објављене бројне студије које се баве економском, демографском и социјалном историјом. Александар Каждан је овим делом поставио темеље методологији истраживања византијских студија и показао будућим истраживачима да је некад најважније умети постављати добра и нова питања. Тај приступ најбоље илуструје ауторова мисао „Да бисмо стигли до нових обала, да ли је наш основни циљ нови извор или нови поглед на ствари?“.

Marija Kocić

naučni saradnik

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

marijakocich@gmail.com

**TADO ORŠOLIĆ, VOJNA DALMACIJA U 19. STOLJEĆU. VOJSKA,
TERITORIJALNE SNAGE, ŽANDARMERIJA (1797.-1914.),
SVEUČILIŠTE U ZADRU, ZADAR 2013, STR. 322 (PRIKAZ)**

Istoričar Tado Oršolić usmeren je na istraživanje problematike vojnog ustrojstva Dalmacije tokom 19. veka. Krunu njegovih dosadašnjih istraživačkih napora predstavlja monografija „*Vojna Dalmacija u 19. stoljeću. Vojska, teritorijalne snage, žandarmerija (1797.-1914.)*” u kojoj kroz zanimljiv koncept, preciznim stilom i uz dobro metodološko utemeljenje Tado Oršolić rehabilituje život vojnih struktura u postmletačkoj Dalmaciji. Knjiga je podeljena na Sadržaj, Predgovor (str. 7–8), Uvod (str. 9–19), pored koga je ponuđena analiza strateškog položaja Dalmacije u periodu Prve Austrijske uprave (1798–1805), (str. 20–42), Zaključak (str. 275–278), Summary (str. 279–282), Priloge (str. 283–304) i popis Izvora i literature (str. 305–322). U prikazu vojne organizacije tokom 18. veka Tado Oršolić ističe ulogu harambaša, serdara i barderija, potencirajući uplive koje su Prvi i Drugi morejski rat (1684–1699, 1714–1718) imali na vojno uređenje mletačke Dalmacije.

Početak „Razdoblja francuske uprave (1806.–1813.)” (str. 43–97), kako je naslovljen drugi deo monografije, Oršolić povezuje sa porazom Austrije od Napoleona Bonaparte kod Austerlica 1805. To je rezultiralo novim teritorijalnim tekovinama Francuske, među kojima je bila i Dalmacija. Ova provincija od tog trenutka počinje da trpi vojno preuređenje u skladu Napoleonovih shvatanja vojne doktrine i zahteva. Tado Oršolić u pokušaju da rehabilituje značaj Dalmacije u odbrambenom sistemu Francuske detaljno analizira način na koji je njena vojska u ovoj provinciji bila ustrojena, uz pružanje statističkih podataka, koje otkrivaju na interesantan način prezentirani istorijski izvori kojima se autor koristio.

Treći deo koji nosi naslov „Dalmacija do uvođenja opće vojne obveze (1868.)” (str. 99–123) analizira vojnu strukturu Dalmacije u periodu Druge austrijske uprave. U ovom delu, pored građe iz Državnog arhiva u Zadru, Oršolić koristi i građu iz Austrijskog državnog arhiva (*Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien*). Raspolaganje bogatim istorijskim vrelima omogućilo je autoru da u detalje postavi na naučno relevantnim osnovama

način regrutovanja kao i njegov odnos prema lokalnom stanovništvu. Od posebnog je značaja autorov napor na definisanju pojma regrutovanja (novačenja) i načini koji su primenjivani na tom polju, sve do uvođenja opšte vojne obaveze 1868. sa kojim počinje novo razdoblje vojne organizacije u Dalmaciji.

Četvrti deo monografije pod nazivom „Teritorijalne snage (1814.–1850.)” (str. 125–147) predstavlja autorov pokušaj da u „paralelnoj ravni” postavi na novim osnovama ulogu narodne vojske (teritorijalnih snaga) u vreme Druge austrijske vladavine nad Dalmacijom. Kao pandam profesionalnoj vojsci, čiji se principi regrutovanja uređuju na određenim nivoima i po drugim zahtevima, realizacija politike vlasti pretpostavljala je postojanje lokalnih jedinica, zaduženih za održavanje reda i mira u selima, sprečavanje krijumčarenja i slično. Prepoznavajući u tim zamecima nukeuse budućih policijskih snaga, Oršolić je uspeo da uoči nekoliko grupa, koje je ovaj termin objedinjavao, tj. pandurske snage, seoske straže i poljske straže. Autorov doprinos leži u načinu na koji definiše ulogu i značaj pandurske službe, koja je korene imala u poluvojnoj organizaciji Osmanlija primenjivanoj u pograničju prema mletačkoj Dalmaciji, odakle je ovaj način prihvaćen zakratko i u vojnom sistemu Venecije. U nameri održanja kritičkog stava prema onovremenoj realnosti Tado Oršolić, pored dobrih osobina ističe i negativne strane takvog ustrojstva poluvojnih snaga Dalmacije u vreme Druge austrijske uprave.

U petom delu svoje monografije „Žandarmerija” (str. 149–177) Oršolić prati razvoj ove ustanove od odluke donete 1846. o raspuštanju dotadašnjih teritorijalnih snaga i uvođenju žandarmerije u austrijskoj Dalmaciji. Vezujući uvođenje žandarmerije za period Revolucije 1848/49. koja je uspela da uzdrma vladajuće strukture u većem broju evropskih država autor u nameri da održi kontinuitet naučnog pristupa analizira zakonsku legislativu na temelju koje je ovaj rod vojske uveden. Autor donosi prikaz i psiho-fizičkih preduslova primanja u žandarmeriju, što predstavlja novi momenat u načinu regrutovanja, čime se nagoveštava u punom svetlu novo doba. Autor posebno nastoji da svoj prikaz prilika poveže s glavnim teškoćama sa kojima se suočavala Habzburška monarhija, koje su se odražavale i na prilike u Dalmaciji. Značajan doprinos sagledavanju uvođenja žandarmerije predstavlja i autorova želja da ispita stav dalmatinskih vlasti prema na ovaj način regrutovanim ljudima. Pri svemu tome, Oršolić ukazuje i na činjenicu da uvođenjem žandarmerije nisu bile potisnute pojedine poluvojne jedinice iz prethodnog perioda, u prvom redu općinske (seoske) straže i poljsko redarstvo.

Šesti deo „Pokrajinske snage i ratna zbivanja 1848./49., 1859. i 1866. godine” (str. 179–193) ciljano je izdvojen kako bi autor ukazao na mesto i značaj vojske u Dalmaciji u izuzetno napetom razdoblju tadašnje Evrope. To je rezultiralo formiranjem dalmatinskog pandurskog korpusa 1849. godine, u vreme

kada je Dalmacijom kao ban upravljao Josip Jelačić. Novi rat Italije i Francuske protiv Austrije koji izbija 1859. stavio je Dalmaciju u centar pažnje Beča kao jednom od ugroženih sektora. To je zahtevalo poseban tretman vojske i cele vojne hijerarhije u ovom delu države. Naredni sukob, austrijsko-pruski rat 1866. naterao je Beč da među stanovništvom Dalmacije regrutuje u većem obimu nove vojnike, čime je raspisana opšta vojna mobilizacija, koju Tado Oršolić dokumentuje obilnim statističkim podacima i tabelarnim prikazima.

Ustavno preuređenje Habzburške u Dvojnu monarhiju izazvalo je reperkusije i u vojnom uređenju njenih pokrajina, što Oršolić dokazuje u sedmom delu pod naslovom „Stalna vojska i domobranstvo (1867.–1914.)” (str. 195–274). Tim preuređenjem u Hrvatskoj je uvedeno domobranstvo sa mađarskim zapovednim i službenim jezikom. Uz detaljnu analizu njegovog ustrojstva, Tado Oršolić ukazuje na sve prednosti nove vojne organizacije, posebno u upravnom pogledu. Apostrofirajući činjenicu da je domobranstvo uvedeno 1868. Tado Oršolić ukazuje da je u početku teško implementirano u Dalmaciji, te da je u periodu 1869–1871. ono postojalo tek provizorno. U svemu tome autor posebno ukazuje na razlike u njegovom ustrojstvu u Dalmaciju u odnosu na ostatak Monarhije, koje su opstale i kasnije.

Na temelju svega iznetog, monografija Tade Oršolića „*Vojna Dalmacija u 19. stoljeću. Vojska, teritorijalne snage, žandarmerija (1797.–1914.)*” predstavlja značajan doprinos istraživanju vojne istorije novovekovne Dalmacije, koja se usudom istorijskog toka našla na razmeđi nekoliko imperija, od kojih je svaka ostavila posledice na život njenog stanovništva i vojske. Naučni prikaz, neopterećen kvazi-naučnim sudovima i predrasudama, koje bi sputavale i autora i čitaoca u spoznaji pravih odnosa dalmatinskog vojnog uređenja, knjigu Tade Oršolića kvalifikuje u neophodnu sponu dosadašnjih i osnovu daljih istraživanja na tom polju. Čitak stil, obilje podataka prezentiranih na način koji ne opterećuje, uz pozivanje na najznačajnije izvore kao i literaturu epohe koju tretira, na najbolji način preporučuju monografiju Tade Oršolića.

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић
Библиотека Одељења за историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

БИБЛИОГРАФИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ СРБИЈЕ ЗА 2014. ГОДИНУ¹

СКРАЋЕНИЦЕ

Архив	Архив – часопис Архива Југославије
БИГ	Београдски историјски гласник
Весник ВМ	Весник Војног музеја
ВИГ	Војноисторијски гласник
Гласник ИАВ	Гласник Историјског архива Ваљево
Годишњак ДИ	Годишњак за друштвену историју
Зборник МС за друштвене науке	Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МС за историју	Зборник Матице српске за историју
Зборник МС за класичне студије	Зборник Матице српске за класичне студије
Зборник ФФ у Приштини	Зборник Филозофског факултета у Приштини
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ИЧ	Историјски часопис
ЛЗ	Лесковачки зборник

---

1 Библиографија садржи историографске радове и преводе објављене у Србији 2014, према испису из каталогизације Народне библиотеке Србије. Бројеви неких часописа и неке публикације из 2014. још се нису појавили и ти ће се радови унети као допуна Библиографије у наредном броју, као и бројеви и публикације који нису били доступни.

НЗ	Новопазарски зборник
ССА	Стари српски архив
ТИ	Токови историје
ЦС	Црквене студије

АНТИКА И РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПЕРИОД

- Аличић, Самир, *Аквилијанска заштитија њлодоуживања у римском ѡраву*, у: Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 107–118.
- Вујчић, Немања, *Градови Јоније ѡод римском влашћу : (133. сѡ.е. – 300. н.е.) : историја, друшћиво, инсћићуције*, 1. изд., Београд: Филозофски факултет, 2014, 309 стр.
- Вујчић, Немања, *Криви су боѡви и Римљани! Пићање кривице за ѡкрећање Мићридаћових раћова у анћичким изворима и модерним ѡумачењима*, у: Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 155–176.
- Вукадиновић, Снежана, *Једна царска биоћрафија ѡосвећена Консћанћину Великом*, *Истраживања* 25 (2014), 401–410.
- Вукадиновић, Снежана, *Једна царска биоћрафија ѡосвећена Консћанћину Великом*, у: Константин, Сирмијум и рано хришћанство: зборник радова, главни и одговорни уредник Ненад Лемајић, Сремска Митровица, Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица, 2014, 46–55.
- Gavrilović, Nadeжда, *Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji : I-IV vek n. e.*, Beograd: Arheološki institut, 2014, 190 str.
- Germanidou, Sophia, *The Time of Constantine the Great as an Era of Technological Achievements – an Outline*, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 155–162.
- Gordon, Octavian, *How Far Lactantius go in the Euology of Constantine the Great? Notes on the so-called Tendentious terminology of De mortibus persecutorum*, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 565–568.
- Gralak, Tomasz, *The Reception of Late Antiquity Ideology by Barbarian Communities in Central Europe*, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 219–230.
- Грбић, Драгана, *О изворима за ѡроучавање ѡлеменских заједница у Горњој Мезији*, *Наша прошлост* 15 (2014), 41–47.
- Грбић, Драгана, *Племенске заједнице у Илирику : ѡредурбане админисћраћивне сћрукћуре у римским ѡровинцијама између Јадрана и Дунава (I–III век)*, одговорни уредник Душан Т. Багаковић, Београд : Балканолошки институт САНУ, 2014, 386 стр.

- Де Сена, Ерик К., *Константијин у царској палати у Сердици*, Истраживања 25 (2014), 381–399.
- Димитријевић, Бобан, *Пайски њрматѝ у ѝосѝаѝосѝолском ѝериоду ѝоком ѝрва ѝѝри века*, Теолошки погледи 2 (2014), 223–262.
- Драшковић, Марко, *Из ѝриврегне исѝорије византијској Сарда у V веку*, ЗРВИ 50–1 (2013), 75–111.
- Dušanić, Slobodan, *Antičke teme*, priredili Vladeta Janković, Žarko Petković ; predgovor Žarko Petković, Beograd : Srpska književna zadruga, 2014, XXVI, 380 str.
- Здравковић, Милош, *Полиѝички иденѝиѝѝетѝ Аѝине и архѝѝекѝѝура Акроѝоѝа*, *Анали Правног факултета у Београду* 62, 1 (2014), 152–169.
- Zlatkova, Julia, *Legendary and Semi-Legendary Female Characters in Late Antique Hagiography: Repentant Harlots, Cross-Dressing Ascetics and Holy Fools*, *Inicijal* 2 (2014), 31–45.
- Ivanov, Sergey A., *The Avar-Byzantine wars of the late sixth century as depicted by Nikephoros Kalistos Xanthopoulos: A new source?* ZRVI 50–1 (2013), 123–148.
- Игњатовић, Марија, *Еволуѝивни развој ѝрађанској судској ѝосѝѝука у римском ѝраву*, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 66 (2014), 241–256.
- Ilić, Olivera, *Early Christianity in the Period of Religious Syncretism in the Roman Empire*, у: *Ниш и Византија XII: зборник радова*, уредник Миша Ракоѝија, Ниш 2014, 163–170.
- Јордовић, Иван, *Ксенофонѝ о Еросу и Филији*, *Истраживања* 25 (2014), 9–24.
- Јордовић, Иван, *Ксенофонѝ, реѝѝѝрочносѝ и Успомене о Сократу*, *Зборник МС за класичне студије* 16 (2014), 43–54.
- Kazakov, Mikhail M., *Religious Tolerance as Christians and Pagans Understood in the Fourth Century*, *ЦС* 11 (2014), 211–221.
- Komatina, Predrag, *Settlement of the Slavs in Asia Minor during the Rule of Justinian II and the Bishopric ΤΩΝ ΓΟΡΔΟΣΕΡΒΩΝ*, *BIG* 5 (2014), 33–42.
- Kosanović, Nina, *Odnos prava i religije u Starom Rimu*, *Religija i tolerancija* 22 (2014), 343–360.
- Kountoura Galaki, Eleonora, *Constantine Akropolites on Constantine the Great: Motivations and Approaches*, у: *Ниш и Византија XII: зборник радова*, уредник Миша Ракоѝија, Ниш 2014, 581–590.
- Лемајић, Ненад, *Сирмијум и ћирилометѝодијанско наслеђе*, *Истраживања* 25 (2014), 411–420.
- Лемајић, Ненад, *Сирмијум и ћирилометѝодијанско наслеђе*, у: *Константин, Сирмијум и рано хришћанство: зборник радова*, главни и одговорни уредник Ненад Лемајић, Сремска Митровица, Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица, 2014, 56–66.
- Лома, Светлана, *Воѝивни најѝѝис Тиѝа Аурелија Силвана из Мисајловине : ѝрилоѝ разѝраничавању римских мунициѝиалних ѝѝериѝѝорија у Доњем Полимљу*, *Милешевски записи* 10 (2014), 11–18.

- Љубомировић, Ирена, *Галеријев едикт и хришћани*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански*, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 208–218.
- Љубомировић, Ирена – Шаранац Стаменковић, Јасмина, *Однос Константина Великог према папанима у Исидорским изворима позноримске епохе*, у: *Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција*, Ниш 2014, 537–544.
- Маленица, Антун, *Res sanctae у римском прејехришћанском периоду*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1 (2014), 7–24.
- Марковић, Ненад, *Зайоведници ратне морнарице у позном сауском периоду (570–526. пре н. е.)*, ВИГ 2 (2014), 9–19.
- Марковић, Ненад, *Јулијан Ајосијата и свети бик Ајис*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански*, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 252–274.
- Милин, Драган, *Сабрани списи*, Београд: Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2014, 400 стр.
- Мирковић, Мирослава, *Диоклецијан*, Београд: Службени гласник, 2014, 186 стр.
- Мирковић, Мирослава, *Историја римске државе: од Ромула, 753. године пре Христа, до смрти Константина, 337. године нове ере*, Београд: Службени гласник, 2014, 582 стр.
- Mirković, Miroslava, *Rea Silvia and seven Roman kings: kinship and power in early Rome*, Limited 1st ed., Beograd: M. Mirković, 2014, 166 str.
- Млађеновић, Маријана Ж. – Самарџић, Глигор М., *Намјесништво и инфраструктурни развој у провинцији Горњи Илирик/Далмација у време Публија Корнелија Долабеле*, *Зборник радова ФФ у Приштини* 3 (2014), 211–225.
- Недељковић, Војин, *Најисци познаничкој Ниша као предмету вуларноаничких студија*, ЗРВИ 50–1 (2013), 45–63.
- Nikolov, Georgi N., *Vorwärts nach Konsantinopel! Die entstehung der idee über die Eroberung der byzantinischen haupstadt durch die Bulgaren*, ZRVI 50–1 (2013), 113–122.
- Nótári, Tamás, *Law and rhetorics in Cicero speech in defence of Chaes Plancius*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1 (2014), 316–335.
- Obradović, Mirko, *Lakonofilija u službi filhelenstva: Ksenofontovo panhelenstvo u Agesilaju i Ustavu Lakedemonjana*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански*, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 292–305.
- Обрадовић, Мирко, *Прилози проучавању нелеидске антиројонимје III – херојско име Пејсидрај као лично име код Хелена*, *Истраживања* 25 (2014), 25–42.
- Patoura-Spanou, Sophia, *Constantine as Common Bishop (ΚΟΙΝΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ) and as Common Protector of the World (ΚΟΙΝΟΣ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΚΗΔΕΜΩΝ)*, у: *Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција*, Ниш 2014, 569–580.

- Петковић, Жарко, *Auctoritas maiorum у Галеријевом едиктџу из 311. године*, Старинар 63 (2013), 245–250.
- Поповић, Радомир В., *Фоџин Сирмијумски јерейџик*, Богословље 2 (2014), 80–86.
- Ricl, Marijana, *2013 Epigraphical Survey in the Kayster River Valley*, Зборник МС за класичне студије 16 (2014), 7–15.
- Ricl, Marijana, *Continuity and Change in Anatolian Cults: The Case of Lydian Confession-Inscriptions*, BIG 5 (2014), 7–21.
- Sadovski, Piotr, *Constantin le Grand et les gladiateurs. Autour de la constitution impériale affichée à Beyrouth (C. Th. 15, 12, 1)*, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 545–564.
- Сајловић, Марко, *Моџиваџија релиџијске џолеранџије у Миланском едиктџу*, Богословље 2 (2014), 183–205.
- Самарџић, Глигор, *Биљешке о миљоказима са јуџа Далмаџије*, у: Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 357–371.
- Самарџић, Глигор М., *Налази из села Градаџ и Убоско на комуникаџији Нарона – Ad Zizio*, Зборник радова ФФ у Приштини 1 (2014), 385–407.
- Самарџић, Глигор М., *О џривредним џриликама у долини Требишњице у анџиџичко доба*, Зборник радова ФФ у Приштини 3 (2014), 195–210.
- Сич, Магдолна, *Поводом једне ‘залуџијале’ одредбе у Теодосијевом кодексу (C. Th. 10, 1, 12) – зашџиџиџа шума у сџаром Риму*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2014), 207–219.
- Смирнов-Бркић, Александра – Драганић, Ифигенија, *Лаџинска и џрчка редакџија Пасије св. Иринеја Сирмијског*, у: Константин, Сирмијум и рано хришћанство: зборник радова, главни и одговорни уредник Ненад Лемајић, Сремска Митровица, Завод за зашџиту споменика културе Сремска Митровица, 2014, 25–45.
- Stefanović, Danijela, *A Note on the Papyrus London UC 32271B Verso*, Зборник МС за класичне студије 16 (2014), 17–20.
- Stefanović, Danijela, *Osvrt Anice Savić Rebac na „orijentalna društva” i koncept primitivne demokratije*, у: Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 69–73.
- Стојковски, Борис, *Жиџије Консџанџиџина Великој у јакобиџском и еџиџојском синаксару*, у: Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 383–395.
- Стојковски, Борис, *Жиџије Свеџој Иринеја Сирмијској у еџиџојском синаксару*, Истраживања 25 (2014), 421–427.
- Стојковски, Борис, *Жиџије Свеџој Иринеја Сирмијској у еџиџојском синаксару*, у: Константин, Сирмијум и рано хришћанство: зборник радова, главни и

- одговорни уредник Ненад Лемајић, Сремска Митровица, Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица, 2014, 67–74.
- Теодосију, Евстратије Т. – Маниманис, Василије Н. – Димитријевић, Милан С., *Асирологија у раном Византијском царству и њена осуда*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова*, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 396–414.
- Ferjančić, Snežana, *Cohort V Callaecorum Lucensium and the Garrison of the Kosmaj Mines*, BIG 5 (2014), 23–32.
- Ferjančić, Snežana, *Regrutacija podunavskih legija: X Gemina*, Зборник МС за класичне студије 16 (2014), 55–65.
- Цветковић-Ђорђевић, Валентина, *Антички корени њавно неоснованој обојаћења*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова*, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 424–437.
- Цветковић-Ђорђевић, Валентина, *Кондикциона одговорност у римском њраву*, *Анали Правног факултета у Београду* 62, 2 (2014), 229–243.
- Чукић, Горан, *Да ли је Бајоновог устјанак њрашила епидемија њејавој тифуса?* у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, *Историјски архив „Тимочка крајина“*, 2014, 193–197.
- Jones, Graham, *Holy Cross and Holy Fire: Place, Name and Metaphor in the Narrative of Holy Helena*, у: *Ниш и Византија XII: зборник радова*, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 517–536.
- Шаркић, Срђан, *Држава и Црква у Јустинијановом законодавству*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова*, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 449–456.
- Шебек, Ђорђије, *Цар Јустинијан и бојословски сиорови у VI веку*, *Каленић* 3 (2014), 8 – 12.
- Шијаковић, Ђурђина, *Жена у рановизантијском друштву: сјајус тјјела и друштвени сјајус*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова*, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 457–467.
- Škegro, Ante, *Nove spoznaje o nekim ranokršćanskin dijecezama na istočnojadranskim prostorima*, у: *Ниш и Византија XII: зборник радова*, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 171–184.
- Шукунда, Марко, *Зилош у време Новој Завеши*, *ЦС* 11 (2014), 45–58.
- Шукунда, Марко, *Однос цара Константина њрема Цркви након I Васењенској сабора*, *Богословље* 1 (2014), 192–206.

СРЕДЊИ ВЕК

- Agoritsas, Demetrios C., *Maria Angelina Doukaina Palaiologina and her depictions in post-byzantine mural paintings*, ZRVI 51 (2014), 171–185.
- Алексић, Владимир – Копривица, Марија, *Црква Христѿа Сѿасиѿеља (Дом Сѿасов) у Жичи и срѿска Црква у средњем веку*, BIG 5 (2014), 71-91.
- Алексић, Владимир, *Расѿодела моћи у срѿском царсѿву и усѿон кнеза Лазара*, у: Власт и моћ: властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник С. Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 51–74.
- Altripp, Michael, *Hierarchies or direct relation to God: A new interpretation*, ZRVI 50–2 (2013), 969–985.
- Антоновић, Милош, *Срѿска црква и ѿранзиција моћи од 1355. до 1402. године*, у: Власт и моћ: властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник С. Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 137–148.
- Bibikov, Mikhail V., *Byzantine Eden*, ZRVI 50–2 (2013), 941–946.
- Биларски, Иван, *Жиѿицеѿо на Св. Гриѿорий Декаѿолий в рѿкойис MS. SL. оѿ Румњскаѿа акадеѿија*, ЗРВИ 50–1 (2013), 235–243.
- Божанић, Снежана, *Кнеѿиња Милица у народном ѿредању*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници С. Мишић и Д. Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 179–208.
- Божанић, Снежана, *„Раѿѿичке дружине“ са ѿросѿора Зеѿе и обласѿи Црнојевиња у имовинско-ѿравним сѿоровима око земљишѿа (1445–1492) – ѿаралеле са средњовековном Србијом*, Истраживања 25 (2014), 55–71.
- Божилов, Иван, *Няколко бележки към Theophanes Chronographia*, 497, ЗРВИ 50–1 (2013), 179–186.
- Војанин, Станоје, *Sacred and profane topography in a medieval Serbian parish – an outline*, ZRVI 50–2 (2013), 1013–1024.
- Бојковић, Гордан, *Виѿезови великоморавске долине у друѿој ѿловини XIV века*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници С. Мишић и Д. Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 95–110.
- Војовић, Вошко I., *Od tržišne privrede do državnog monopola : plemeniti metali Srbije i Bosne između Venecije i Osmanlijskog carstva u 15. i 16. veku*, Beograd : Друштво за привредну историју, 2014, 142 str.
- Бојовић, Драгиша, *Књѿевни дар кнеѿиње Милице*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници С. Мишић и Д. Јечменица, Народни

- универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 29–38.
- Бубало, Ђорђе, *Душаново законодавство на Светој Гори*, у: Афон и славјански мир. Сборник 1, Материали међународној научној конференцији, посвећеној 1000-летију присуства руских на Светој Гори : Белград, 16-18 маја 2013 г. Свята Гора: Издание Русског Свято-Пантелеимонова манастира на Афоне, 2014, 47–62.
- Бубало, Ђорђе, *Оглед из историје шексџа Душановог законика*: Рукописно окружење, ЗРВИ 50–2 (2013), 725–740.
- Burdara, Kaliopi A., *Η νομολογία, κίνητρο νομοθετικής πρωτοβουλίας του Λεοντοσ ΣΤ' του Σοφου*, ЗРВИ 50–1 (2013), 259–268.
- Wassiliou-Seibt Alexandra-Kyriaki, *Das terminus проноητης in der Byzantinischen verwaltung*, ЗРВИ 50–1 (2013), 149–162.
- Vilimonović, Larisa, *Observations on the Text and Context of Anna Komnene's Alexiad*, BIG 5 (2014), 43–58.
- Vlyssidou Vassiliki N., *Relativement à la nomination d'eustathe Maléinos comme stratège d'antioche et de Lykandos*, ЗРВИ 50–1 (2013), 347–355.
- Војновић, Милан, *Границе и жује „земље“ Дрине*, Браничевски гласник 9 (2014), 17–32.
- Вуковић, Тамара, *Дубровачко писмо војводи Сандаљу о продаји оружја Кошоранима и бријанићина*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 21–26.
- Вучетић, Мартин Марко, *Ријуал пошчињавања Стефана Немање цару Манојлу I Комнину (1172)*, ЗРВИ 50–1 (2013), 493–503.
- Вушкових, Марија, *Власиела кнеза Лазара у ејској поезији*, у: Власт и моћ: властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник С. Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 163–170.
- Гаврјушина, Лидија, *Свети Димитрије Солунски и Свети Сава Српски*, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 651–660.
- Gastgeber, Christian, *The Byzantine Emperor Addressing his Addressee. Variants of Closeness and Distance in Diplomatic Communication: Letter to the Abbot of Monte Cassino and Its Authenticity*, Inicijal 2 (2014), 79–105.
- Gatto, Alfredo, *A Proposal for a Dating of De septem sigillis of Joachim of Fiore*, Inicijal 2 (2014), 117–135.
- Гашић, Дејан Р., *Друшћивена кришџика у јозној Византији јод велом библијских јоука (јример Алексија Макремволија)*, Зборник радова ФФ у Приштини 1 (2014), 429–444.

- Gjuzelev, Vassil, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda (1277-с.1346)*, ZRVI 50–2 (2013), 617–627.
- Грбовић, Душко Б., *О војводи Јакиши – родоначелнику Јакишића*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 233–246.
- Grünbart, Michael, *Aspekte der politischen verflechtung des patriarchen in der mittelbyzantinischen zeit*, ZRVI 50–1 (2013), 283–300.
- Гуринов, Евгений, *Сражение при Синнабре в свете христианских и мусульманских источников*, Иницијал 2 (2014), 107–115.
- Даниловић, Данило, *Границе и територија Епархије жичке, властелиниства манастира Жиче и области западне Поморавља од 13. до 15. века*, Наша прошлост 15 (2014), 67–81.
- Димитријевић, Бобан, *Развој најској примата после Лава Великог до Константинопољског сабора 879–880. године*, Теолошки погледи 1 (2014), 83–128.
- Драгичевић, Павле, *Два писма краљу Тврџку II Тврџковићу воеводом зиминића влаха Кујавића*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 15–20.
- Драгичевић, Павле, *Седми, осми и девети листи дейозића војводе Сандаља са припадајућим пошвергама*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 35–50.
- Думић, Оливера – Ђокић, Небојша, *Трица црква*, Браничевски гласник 9 (2014), 33–72.
- Ђекић, Ђорђе Н., *Библијски мотиви у Повести (Гести или Жицију) о Јовану Владимиру*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 53–70.
- Ђекић, Ђорђе, *О значају закона код Срба почетком 14. века*, Баштина 36 (2014), 137–144.
- Ђокић, Небојша, *Нека зајажњања о ликовима на живојису Велуће*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник С. Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 369–396.
- Ђокић, Небојша – Стевић, Миломир, *Из историје манастира Велуће*, Расински анали 12 (2014), 423–448.
- Ђуровић, Зоран, *О тези Миодрага Пејровића да су бојомили из српско-византијских средњовековних извора Лашини*, Теолошки погледи 2 (2014), 349–404.
- Живојиновић, Мирјана, *Акци о аделфатима: прилози византијско-српској дипломатици*, ЗРВИ 50–2 (2013), 663–682.
- Жиције прејодобној Максима Грка*, превео Радомир В. Поповић, Живопис 8 (2014), 153–163.
- Zlatić-Ivković, Zorica, *Stefan Nemanja : 900 godina od rođenja : 1113–2013*, Beograd : Grafoprint, 2014, 323 str.

- Ivanišević, Vujadin – Krsmanović Bojana, *Byzantine seals from the Ras fortress*, ZRVI 50–1 (2013), 449–460.
- Ивановић, Милош, *Развићак војне службе као основ формирања власћеској слоја у српској средњовековној држави*, ВИГ 1 (2014), 30–48.
- Ивановић, Милош, *Сѣрукѣура власћеској слоја у држави кнеза Лазара*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник С. Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 75–94.
- Ивановић, Милош, *Хрисувоља краља Сѣефана Душана којом хиландарском ѣрѣу у Хрусији ѣоклања Цркву Св. Бојородице у Лиљѣану*, ССА 13 (2014), 33–64.
- Ивановић, Милош, *Чудесна излечења на ѣробовима српских свейѣићѣља у средњем веку*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 183–191.
- Исаиловић, Невен, *Повеља бана Дамјана Хорваѣића Дубровчанима о слободи ѣрѣовине*, Иницијал 2 (2014), 241–253.
- Исаиловић, Невен – Фостиков, Александра, *Исѣрава краља Сѣефана Томаша којом овлашћује Јакова Тестѣу да ѣовраѣићи новац оѣљачкан ѣод Сињем*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 85–101.
- Јанковић, Живорад, *Поводом Душановог законика*, Саборност 8 (2014), 91–99.
- Јањић, Драгана Ј., *Нека ѣићѣања о ѣроучавању средњовековној школстѣва у Србији*, Баштина 36 (2014), 145–156.
- Јањић, Драгана Ј., *Неколико ѣићѣања везаних за исѣорију Нишке еѣискојѣје од ѣочейка 16. века до сѣварања Буѣарске еѣзархије средином 19. века*, Баштина 37 (2014), 63–84.
- Јањић, Драгана Ј., *Разлози усѣосѣављања Звечанске еѣискојѣје*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2014), 147–162.
- Јањић, Драгана, *Рашка еѣискојска кѣшедра до ѣрве ѣоловине XIV века*, у: Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији, уредник Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2014, 185–200.
- Јањић, Драгана, *Црквена имовина и кѣићѣорска делѣјносѣи српских владара до грује ѣоловине XIV века*, ЦС 11 (2014), 333–344.
- Јечменица, Дејан, *Две разрешне ѣовеље краља Сѣефана Душана за Дубровчане Марина, Миху и Живу Бунића, закујѣе царина у Зеѣи и Призрену*, ССА 13 (2014), 65–78.
- Јечменица, Дејан, *Извори и манифесѣѣације моћи и уѣићѣјаја кнеѣиње Милице*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници С. Мишић и Д. Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 17–28.

- Јечменица, Дејан, *Никола Бућа и Дубровник*, Годишњак Поморског музеја у Котору, 59–60, том 1 (2011–2012) (шт. 2014), 329–349.
- Јечменица, Дејан, *Поседи свейојорској манастира Свейој Пантелејмона у Моравској Србији*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник С. Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 183–206.
- Kacaros, Vasilis, *Αγιος Γεωργιος ο Γοργος: Η αλληγορική ερμηνεία στην εννοιολογική μεταλλαγή του επιθέτου*, ZRVI 50–1 (2013), 505–519.
- Kalić, Jovanka, *A Millenium of Belgrade (Sixth-Sixteenth Centuries). A Short Overview*, Balcanica 45 (2014), 71–96.
- Калић, Јованка, *Епископски градови Србије у средњем веку*, ЗРВИ 50–1 (2013), 423–431.
- Kaplan, Michel, *Retour sur le dossier du monastère de la Théotokos Éleousa à Stroumitza*, ZRVI 50–1 (2013), 479–492.
- Cuff, Andrew Jacob, *Fons sapientiae verbum Dei in excelsis. An Introduction and a Translation*, Inicijal 2 (2014), 189–213.
- Kislinger, Ewald, *Erster und zweiter Sieger. Zum Byzantinisch-Karolingischen Bündnis bezüglich Bari 870–871*, ZRVI 50–1 (2013), 245–258.
- Koder, Johannes, *Kordax und Methe: Lasterhaftes Treiben in byzantinischer Zeit*, ZRVI 50–2 (2013), 947–958.
- Kovačević Kojić, Desanka, *On the Composition and Processing of Precious Metals Mined in Medieval Serbia*, Balcanica 45 (2014), 97–106.
- Ковачевић Којић, Десанка, *О саставу и обради њлеменићких метала из српских средњовековних рудника*, ЗРВИ 50–2 (2013), 853–861.
- Коматина, Ивана, *Ана Данголо – њрва српска краљица?* Зборник МС за историју 89 (2014), 7–22.
- Коматина, Ивана, *Историјска њодлоја чуда Св. Симеона у Жићију Симеоновом ог Сѡефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014), 111–134.
- Коматина, Ивана, *Повеља цара Сѡефана Душана Манастиру Хиландару*, ССА 13 (2014), 207–218.
- Komatina, Predrag, *Date of the composition of the Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae nos. 4, 5 and 6*, ZRVI 50–1 (2013), 195–214.
- Коматина, Предраг, *Иденѡићѡеѡ Дукљана ѡрема De administrando imperii*, ЗРВИ 51 (2014), 33–46.
- Коматина, Предраг, *Црквена ѡолићѡика Визанѡије ог краја иконоборсѡива до смрѡи цара Василија I*, Београд : Византолошки институт САНУ, 2014, 382 стр.
- Коновалова, Ирина Геннадиевна, *Мировые имѡерии на средневековых исламских карѡтах*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 661–671.

- Konstantin Porfirogenit, „*O temata*” = (*De thematibus*) ; „*O narodima*” = (*De administrando imperio*), sa predgovorom Gavriła Laskina ; prevod na srpski jezik Stevan Berber, Beograd : Mandala, 2014, 316 str.
- Копривица, Марија, *Парохије Српске цркве у средњем веку*, ЦС 11 (2014), 293–308.
- Копривица, Марија, *Успон и моћ властелинске породице Мусић*, у: Власт и моћ: властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник С. Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 95–112.
- Копривица, Марија, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландарском манастиру*, ССА 13 (2014), 143–179.
- Копривица, Марија, *Црквене ћирилице у време владавине кнегиње Милице*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници С. Мишић и Д. Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 111–126.
- Крстић, Александар, *Повеља краља Стефана Томаша ердељском војводи Јовану Хуњадију*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 73–84.
- Крстић, Александар, *Подунавље и Посавина Србије у позном средњем веку. Историјско-географски аспекти истраживања*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 23–40.
- Крстић, Дарко, *Коришћење Светио Писма у политичком дискурсу Византије: владавина Михајла I Раниабеа (811–813) у Теофановој Хронографији*, ЦС 11 (2014), 59–70.
- Lauritzen, Frederick, *The mixed life of Plato's Philebus in Psellos' Chronographia* (6a.8), ZRVI 50–1 (2013), 399–409.
- Лемајић, Ненад, *Рани контакти Срба и Хабзбурговаца (до Мохачке битке)*, Истраживања 25 (2014), 73–87.
- Lilie, Ralph-Johannes, *Die byzantinische Gesellschaft im Spiegel ihrer Quellen*, ZRVI 50–2 (2013), 959–968.
- Лома, Александар, *Свети Сава и облакојонци*, ЗРВИ 50–2 (2013), 1041–1079.
- Loukaki, Marina, *Kataphlôros ou Kataphlôron: Notes sur un patronyme Byzantin*, ZRVI 50–1 (2013), 357–365.
- Lounghis, Telemachos C., *Was there a “pre-feudal” crisis? On Ljubomir Maksimović's inaugural lecture before the Academy of Athens*, ZRVI 50–1 (2013), 163–171.
- Malamut, Élisabeth, *L'impératrice byzantine et la cour (XIIIe-XVe siècle)*, ZRVI 50–2 (2013), 645–661.

- Маловић Ђукић, Марица, *Коѿорска ѿородица Абра-Abrahae (Абрамов-Аврамов) у средњем веку (14. век)*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 129–146.
- Maniati-Kokkini, Triantafyllitsa, *Were Byzantine monks of the 13th–15th centuries holders of imperial grants?* ZRVI 50–2 (2013), 629–644.
- Marinow, Kiril, *The Haemus Mountains and the geopolitics of the first Bulgarian empire: An overview*, ZRVI 51 (2014), 17–32.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Краљево тело у српској хитографији и настјанак концепта неубедивој јунака*, ЗРВИ 50–2 (2013), 693–704.
- Марковић, Миодраг, *О ѿкушајима убицања „насељених градова” Порфиријенијове Пајаније: историографски ѿрепед с ѿособним осврћом на сиорна ѿишања*, ЗРВИ 50–1 (2013), 301–334.
- Марковић, Саво, *Барски ѿаѿрицији Menze (Менче) – ѿрило ѿознавању романско-словенске симбиозе*, Истраживања 25 (2014), 89–109.
- Markopoulos, Athanasios, *In search for 'Higher education' in Byzantium*, ZRVI 50–1 (2013), 29–44.
- Матанов, Христо, *Факѿи и лејенди за цар Иван Шишман*, у: Власт и моћ: властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 39–49.
- Матовић, Тамара, *Еѿиѿрой (ѿпѿропос) – извршилац ѿесѿаменѿа*, ЗРВИ 51 (2014), 187–214.
- Матовић, Тамара, *Mania као основ за развод брака у новелама СХI и СХII Лава VI Мудроѿ*, ЗРВИ 50–1 (2013), 269–282.
- Матовић, Тамара, *Намерни ѿобачај и чедоморсѿиво у визанѿијском кривичном ѿраву*, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 661–672.
- Milanović, Ljubomir, *On the threshold of certainty: The incredulity of Thomas in the narthex of the katholikon of the Hosios Loukas monastery*, ZRVI 50–1 (2013), 367–388.
- Миљковић, Бојан, *Кружни ѿосѿриѿи у Православној цркви*, ЗРВИ 50–2 (2013), 987–1002.
- Митровић, Катарина, *Кулѿи свеѿоѿ арханђела Михаила међу бенедикѿинцима на ѿодручју Барске мѿѿройолије и Коѿорске еѿискојије : ограз друшѿвених и кулѿурних ѿрилика (9–13. век)*, Kultura 143 (2014), 219–229.
- Митровић, Катарина, *Млечани и српске земље за време владавине кнеѿиње Милице и кнеза Сѿефана Лазаревића*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и ѿено доба, уредници Синиша Мишић и Дејан Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 59–82.

- Митровић, Катарина, *Однос кнеза Лазара и његових наследника са Балшићима (1365–1402)*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 257–268.
- Mihailović, Konstantin, *Janičarove uspomene ili Turska hronika*, [predgovor, prevod i napomene Đorđe Živanović], Beograd : Prosveta, 2014, 258 str.
- Мишић, Синиша, *Историјска географија српских земаља : од 6. до половине 16. века*, (Едиција Око, књ. 4), Београд: Магелан Прес: Тендуро Менаџмент, 2014, 166 str
- Мишић, Синиша, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници Синиша Мишић и Дејан Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 7–16.
- Мишић, Синиша, *Од земаљској кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи*, у: Власт и моћ: властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 7–20.
- Мишић, Синиша, *Оснивање Злејтовске епископије 1347. године*, ЦС 11 (2014), 285–291.
- Мишић, Синиша, *Средњовековна жуџа Дабар између Србије и Босне*, Милешевски записи 10 (2014), 19–25.
- Мишић, Синиша, *Хрисувоља цара Стефана Душана о оснивању Злејтовске епископије*, ССА 13 (2014), 181–206.
- Младеновић, Срђан Б., *Средњовековни њоседи манастира Хиландара на Косову и Метихији*, ЦС 11 (2014), 309–332.
- Morris, Rosemary, *Travelling judges in Byzantine Macedonia (10th-11th c.)*, ZRVI 50–1 (2013), 335–345.
- Николић, Драган, *Модификације византијској љрава у словенском љравном зборнику Закон судњи људем*, Анали Правног факултета у Београду 62, 2 (2014), 31–48.
- Николић, Маја, *Чујем да имаш племенитог коња – љисмо Манојла II Палеолоја Димитрију Хрисолорасу бр. 43*, ЗРВИ 50–2 (2013), 799–801.
- Nikolov, Alexandar, *Serbs and Bulgarians in the Treatise „On the Origins of the Turkish Tyrants” of John Vodnianus Campanus (1597)*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 207–224.
- Николов, Ангел, *Францисканская миссия в Видине (1365–1369)*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша

- Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 245–256.
- Новаковић, Бојан, *Улоја Констјантинина VII Порфиријенина у опису Далмације*, ИЧ 63 (2014), 9–28.
- Odorico, Paolo, *Le backgammon de Kékaumenos. À propos d'un passage peu clair et d'une bataille peu connue*, ZRVI 50–1 (2013), 411–422.
- Павлов, Пламен, *Од Парориа и Търново до Печ и Раваница (За врзките между бџларските и србските исихастии през XIV в.)*, у: Власт и моћ: властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 149–162.
- Ravlović, Vojana, *Theodore II Lascaris as co-emperor: Reality and misapprehensions in Byzantine historiography*, ZRVI 50–2 (2013), 587–607.
- Павловић, Јована, *Јован Јерусалимски или Јован Дамаскин*, ЗРВИ 51 (2014), 7–15.
- Пекић, Радмило Б., *Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини*, Зборник радова ФФ у Приштини 1 (2014), 371–384.
- Пекић, Радмило Б., *Моналдо Вијанџи из Пезара, айошекар у средњовековном Дубровнику*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2014), 109–128.
- Пекић, Радмило, *Уговор Радована Ђурђевића Мириловића о рагу у Дубровнику*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 27–34.
- Петровић, Владета, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине њрилоје Манастиру Хиландару у Шћију и Сјрумци*, ССА 13 (2014), 3–32.
- Петровић, Владета – Фостиков, Александра, *Цркве и манастире у њвељама кнеџине Милице*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници Синиша Мишић и Дејан Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 127–138.
- Petrovski, Voban, *Ottoman Military Campaign in 1385: Itinerary and Goals*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 287–304.
- Пириватрић, Срђан, *Византиске титјуле Јована Оливера: њрилој истјраживању њроблема њиховој њорекла и хронологије*, ЗРВИ 50–2 (2013), 713–724.
- Поповић, Александар В., *„Еџимолошки аџлас“ њудској џела у сџису ОДНГОС Аџанасија Синаиџа*, ЗРВИ 50–1 (2013), 173–177.
- Popović, Danica, *Eulogiae Terrae Sanctae of St Sava of Serbia*, Balcanica 45 (2014), 55–69.

- Поповић, Даница, *Када је краљ Стефан Првовенчани увршћен у светишћелје? Прилои ироучавању владарске „канонизације” у средњовековној Србији*, ЗРВИ 50–2 (2013), 573–585.
- Поповић, Даница, *Фунерарна функција Сјасове цркве у Жичи*, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 347–360.
- Поповић, Јелена, *Положај Српске Православне Цркве у последњим деценијама српске Десјошовине*, Богословље 1 (2014), 151–160.
- Поповић, Марко, *Прилои ироучавању иојоирафије византијској Београда у XI и XII веку*, ЗРВИ 50–1 (2013), 461–478.
- Поповић, Михаило, *Да ли су класична историјска географија византијској светиа и GIS технологија ироишверчноси? О ујоишреби савремених технологија у хуманисћичким наукама*, ЗРВИ 50–2 (2013), 1025–1039.
- Порчић, Небојша, *Документи Лазара и Стефана Бранковића о иодизању иоклада десјошћа Ђурђа*, Иницијал 2 (2014), 215–239.
- Премовић, Маријан, *Јелена, кћер кнеишће Милице – сјона Лазаревића и Балшића*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници Синиша Мишић и Дејан Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 209–222.
- Прејодобни Андреј Рубљов – жишћије*, превео Радомир В. Поповић, Живопис 8 (2014), 145–151.
- Prinzing, Günter, *Hatte Stefan I. von Serbien eine tochter namens Komnene? Zur aktuellen diskussion über die Chomatenos-akten zu Stefan Nemanjić und seinem bruder Sava*, ZRVI 50–2 (2013), 549–571.
- Пузовић, Владислав – Николић, Богдана, *Аншиохијски иаширијарх Пејшар III (1052–1056) и црквена криза 1054. иодине*, ЗРВИ 51 (2014), 71–92.
- Радић, Радивој, *Друио лице Византије : неколико сјоредних тема*, (Библиотека Полихистор, књ. 7), Београд: Evoluta, 2014, 326 стр.
- Радић, Радивој, *Скакавци долазе! : цршица о једној иошасћи*, Наша прошлост, ISSN 15 (2014) [шт. 2015], 59–65.
- Radić, Radivoj, *Strah u poznoj Vizantiji 1180–1453*, 2. prerađeno izd., Beograd : Evoluta, 2014, 450 str.
- Raev, Mikhail, *The emergence of the title Velikii Kniaz' in Rus' and the Povest' Vremennykh let*, ZRVI 51 (2014), 47–69.
- Reinsch, Diether Roderich, *Wer waren die Leser und Hörer der Chronographia des Michael Psellos?* ZRVI 50–1 (2013), 389–398.
- Révész, Éva, *Die Ehe Gavril Radomirs und der Tochter des ungarischen Königs*, Inicijal 2 (2014), 47–60.
- Rigo, Antonio, *Il Postagma di Giovanni VI Cantacuzeno del marzo 1347*, ZRVI 50–2 (2013), 741–762.
- Ronchey, Silvia, *Costantino Continuato. Ideologia e iconografia del carisma imperiale bizantino agli albori dell' età moderna*, ZRVI 50–2 (2013), 873–897.

- Рудић, Срђан, *Јелена – сујруја кнеза Павла Пејровића*, Иницијал 2 (2014), 137–143.
- Рудић, Срђан, *Радојевићи-Мирковићи власћеоска средњовковна босанска њородица*, ИЧ 63 (2014), 47–58.
- Рудић, Срђан, *Ђирилични документи њородице Боровинића*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 59–72.
- Савић, Александар З., *Дарови са Нила: нови њоїлед на сусрећ Свејої Саве са еїїїїїским сулїаном*, Зборник МС за историју 90 (2014), 7–35.
- Сандо, Драгомир, *Гробно месћо Свејоїа Мејогија*, у: Кирилометодијевско предање, језик и мисија Цркве у 21. веку: зборник радова са научног скупа, приредио Владимир Вукашиновић, Београд: Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2014, 291–296.
- Seibt, Werner, *Was lehren die siegel die verwaltung von Cherson im mittelalter?* ZRVI 50–1 (2013), 187–194.
- Симић, Душан, *Жиїїје Свејої Филареїа Милосїївої као истїоријски извор*, ЦС 11 (2014), 239–274.
- Смиљанић, Аранђел, *Дубровачко њисмо војводи Радославу Павловићу њоводом њљачке кнеза Бранка*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 51–58.
- Смиљанић, Аранђел, *Дубровачко њисмо војводи Радичу Санковићу њоводом њродаје њриморја*, Грађа о прошлости Босне 7 (2014), 9–14.
- Смиљанић, Аранђел, *Ранї њиїїуле жуїана у средњовјековној Србији и Босни*, Иницијал 2 (2014), 11–30.
- Soustal, Peter, *Überlegungen zu Toponymen der Region Kastoria aus dem Osmanischen defter von 1440*, ZRVI 50–2 (2013), 863–871.
- Spomenica Stefana Nemanje – Sv. Simeona Mirotočivog*, priredio Vljako Čulafić, Beograd : Princip Pres ; Nikšić : Eparhija budimljansko-nikšićka, 2014, 319 str.
- Спремић, Момчило, *Десїоїї Лазар Бранковић*, ЗРВИ 50–2 (2013), 899–912.
- Spremić, Momčilo, *Le Despote Stefan Lazarević et „Sieur” Djurdj Branković*, Balcanica 45 (2014), 145–163.
- Спремић, Момчило, *Србија и Венеција : (VI–XVI век)*, Београд : Службени гласник, 2014, 338 стр.
- Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti / V naučni skup, Despotovac-Manasija, 17–18. avgust 2013. [u okviru manifestacije] XXI Dani srpskoga duhovnog preobraženja*, glavni urednik Gordana Jovanović, Despotovac : Narodna biblioteka „Resavska škola”, 2014, 353 str.
- Станковић, Влада, *Пуїовања кроз Визанїију*, (Библиотека Саборник), Београд: Службени гласник, 2014, 367 стр.
- Станковић, Владан, *Од Дукље до Бара. Сїварање Барске архиеїїскоїије*, ЦС 11 (2014), 275–283.
- Stephenson, Paul, *The Skylla group in Constantinople’s hippodrome*, ZRVI 50–1 (2013), 65–74.

- Стојановић, Наташа, *О наслеђивању у Законојравиљу Светиој Саве*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2014), 25–43.
- Стојковки, Борис, *Кнез Лазар и Ујарска*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 225–244.
- Стојковски, Борис, *Српско-ујарске везе 1389–1402*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници Синиша Мишић и Дејан Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 39–58.
- Томов, Thomas, *Who was the eponym of the village with the enigmatic name of Kondofrej in the Valley of the Strymon?* ZRVI 51 (2014), 135–150.
- Томовић, Гордана, *Надгробни најџиис Воихне из Коњуха*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 147–166.
- Tsevreni, Magdalini, *A Systematic Reading of the De libertate arbitrii: The Ideas of Freedom and the Will of Saint Anselm*, Inicijal 2 (2014), 61–78.
- Турилов, Анатолий А., *К истџории џоздневизанџијској церковној иерархији (џо данним славјанских истџочников конца XIV – средине XV вв.)*, ЗРВИ 50–2 (2013), 779–788.
- Ćirković, Sima M., *The Double Wreath: A Contribution to the History of Kingship in Bosnia*, Balcanica 45 (2014), 107–143.
- Узелац, Александар, *О српској џринцези и бујарској царици Ани (џрилоџ џознавању бракова краља Милуџина)*, ИЧ 63 (2014), 29–46.
- Узелац, Александар, *Паџа Бонифаџије VIII, Magnus Miles Симон Роси и краљ Стефан II Милуџин*, BIG 5 (2014), 93–103.
- Узелац, Александар, *Српске војске у рџшовима у Евроџи и Малој Азиџи (XII–XIV век)*, ВИГ 1 (2014), 9–29.
- Узелац, Александар, *Црџице за истџорију Браничева у XIV веку*, у: Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 305–318.
- Falkenhausen, Vera Von, *Una sentenza di Sanctorus magne Regie curie magister iustitarius (Messina, 1185)*, ZRVI 50–2 (2013), 521–536.
- Fejić, Nenad, *L'espace mediterraneen a la fin du Moyen Age, connut-il des exemples de pratiques caracteristiques de la mondialisation du XXI siecle?* у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 57–74.
- Ferjančić, Božidar – Maksimović, Ljubomir, *Sava Nemanjić and Serbia between Epiros and Nicaea*, Balcanica 45 (2014), 37–54.
- Флоровски, Георџије, *Велики раскол: Рим и Визанџија*, ЦС 11 (2014), 15–34.

- Фостиков, Александра, *Збирна йовеља краљева Милутиина и Стјефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014), 79–142.
- Фостиков, Александра – Петровић, Владета, *Јевѣнија монахиња кнејиња*, у: Власт и моћ: властела моравске Србије од 1365. до 1402. године, уредник Синиша Мишић, Народна библиотека Крушевац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Крушевац 2014, 171–182.
- Фостиков, Александра А. – Петровић, Владета М., *Прилої йроучавању војне улоје занайлија у средњовековној Србији*, ВІГ 5 (2014), 59–69.
- Фостиков, Александра, *Примена нових йтехнолоїја у истйоријској географији: айликација ХГИС-а и њејове моїућности*, Браничевски гласник 9 (2014), 7–16.
- Цветковић, Милош, *Мерарх у йемайској оріанізаціји од ІХ до ІІІ века*, ЗРВИ 50–1 (2013), 215–234.
- Цветковић, Милош, *Улоја йурми у сйварању йоїраничної војно-уїравної сисйема на истйоку Византййскої царсйва у ІХ и Х веку*, у: Ниш и Византија ІІІ: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 591–600.
- Харди, Ђура, *„Castrum Regis Vachiensis” anno 1328. или један йрилої йишйању сйа-шуса бачке йверђаве*, Истраживања 25 (2014), 43–54.
- Харди, Ђура, *Прилої расйрави о уїарском найаду на Србију йосле Косовске бићке*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, уредници Синиша Мишић и Дејан Јечменица, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 83–94.
- Hedjan, Jonel, *Magicae trans fines le parcours de deux magiciens du XIVe siècle*, ZRVI 51 (2014), 151–170.
- Hrisos, Evangelos, *Σχολια για το κινημα των ζηλωτων στη θεσσαλονικη*, ZRVI 50–2 (2013), 705–712.
- Чаировић, Ивица, *Вероисйоведање у Енїлеској у 7. и 8. веку*, Богословље 2 (2014), 93–105.
- Чаировић, Ивица, *Кирило-мейодијевска мисија у конйексйу йензија између Рима и Франачке државе*, у: Кирилометодијевско предање, језик и мисија Цркве у 21. веку: зборник радова са научног скупа, приредио Владимир Вукашиновић, Београд: Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2014, 343–376.
- Чаировић, Ивица, *Светйи Бонифације: истйорија и икона*, Живопис 8 (2014), 133–143.
- Чаировић, Ивица, *Црквена историја енглеског народа Беде Венерабилиса као истйоријски извор*, Богословље 1 (2014), 174–191.
- Целебдић, Дејан, *Провинцијски севастйи од краја ІІІ до средине ІІІІ века*, ЗРВИ 50–2 (2013), 537–548.

- Györe, Zoltán, *Habzburška monarhija : 1526–1792*, Novi Sad : Filozofski fakultet, 2014, 393 str.
- Ђорђевић, Милош, *Сѣановнишѣво „Краљевствѣ Србије“: демографска крећѣња*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 137–148.
- Илић, Јелена, *Насељѣвање ѣошѣиских и ѣоморишких ѣраничара у Банатѣ (1751–1753)*, Зборник МС за историју 89 (2014), 35–51.
- Јованчевић, Негослав, *Архивски матѣријал XVIII века о црквеном живојѣу у Шумадији*, Каленић бр. 1 (2014), 39 – 41.
- Yurchenkov, Valery, *Impact of Natural Conditions on the Regional Historical Development (Based on the Example of the Mordovian Land of the XVII Century)*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 583–593.
- Катић, Срђан – Катић, Татјана, *Неколико докумената о руднику Брсково у 16. веку*, Мешовита грађа 35 (2014), 19–31.
- Kostić, Miroslava, *Despot Georgije II Branković (1645–1711) : uobličavanje kulta prvog modernog patriotskog heroja kod Srba*, Београд : Filozofski fakultet, 2014, 237 str.
- Kocić, Marija, „*Venetia. Citta’ Nobilissima*” kao izvor za demografsku istoriju grada Venecije, BIG 5 (2014), 105–116.
- Kocić, Marija – Dajč, Haris, *Kuga u ranomodernom Beogradu: Uzroci, strahovi i posledice*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1 (2014), 152–161.
- Kocić, Marija – Dajč, Haris, *Mjere za suzbijanje epidemija na Apeninskom poluotoku uoči drugoga Morejskog rata : (1713.–1714.) : svjedočenje engleskih izvora*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 56 (2014), 145–155.
- Kocić, Marija, *Diplomatija u službi kapitala : evropske nacije na osmanskom Levantu : (XVI–XVIII vek)*, Београд : HESPERIAedu : Filozofski fakultet : Novi balkanološki institut, 2014, 317 str.
- Коцић, Марија, *Прилике у Венецији ѣред Друѣи морејски раѣи: сведочење енѣлеских извора*, Истраживања 25 (2014), 161–173.
- Коцић, Марија – Раствоић, Александар, *Карло XII и Порѣа: ѣреѣовори око ѣоврашка у Шведску у свеѣлу енѣлеских извора*, ВИГ 1 (2014), 105–122.
- Kocić, Marija, *Turska u međunarodnim odnosima 1688–1699 : put u evropsku diplomatiju*, Београд : Hisperiaedu, 2014, 327 str.
- Kočan, Nadžib, *Gornji Bihor u drugoj polovini XVI veka*, NZ 37 (2014), 17–45.
- Крешић, Огњен, *Хршићани као сведоци чина (šuhud ul-hal) на кадијским судовима у Османском царствѣу*, Зборник МС за историју 89 (2014), 23–34.
- Лома, Александар, *Тоѣоними Крушевачкоѣ ѣоменика*, Милешевски записи 10 (2014), 27–39.

- Magina, Adrian, *Milica Belmužević: l'histoire d'une noble dame du XVIe siècle*, Inicijal 2 (2014), 145–162.
- Мацнев, Сергей, *Византийское наследие Русской и Сербской церкви и реформа иерархии Никона: к постановке вопроса о духовно-культурной преемственности*, у: Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција, Ниш 2014, 625–632.
- Нинковић, Ненад, *Администрирање Карловачком митрополијом Епископа Мојсија Пушника*, Истраживања 25 (2014), 187–201.
- Павловић, Мирослав, *Ојширни (Mufassal) дефтер за Смедеревски санџак из 1741. године: структурална анализа*, Истраживања 25 (2014), 175–186.
- Petrović, Rade, *Dubrovačka republika*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 75–115.
- Пузовић, Владислав, *Ушницај Духовног регуламента (1721) на Свештеничка и Монашка правила Митрополија београдско-карловачкој Вићенција (Јовановића)*, Зборник МС за историју 90 (2014), Зборник МС за историју 90 (2014), 37–54.
- Пузовић, Предраг, *Рад митрополија Павла Ненадовића на завођењу монашке дисциплине у фрушкогорским манастирима*, Богословље 1 (2014), 120–125.
- Раденковић, Небојша М., *Трајови античкој Ниша у делима јулијана XVI века*, Истраживања 25 (2014), 111–118.
- Радосављевић, Јелена, *Демографске прилике у селу Ченеј од 1799. до 1800. године*, Српске студије 5 (2014), 35–53.
- Радосављевић, Недељко, *Кирил Живковић, епископ њакарчко-славонски (прилози за биографију)*, ИЧ 63 (2014), 59–76.
- Ramač, Janko, *Rumuni među prvim Rusinima u Krsturu u XVIII veku*, Istraživanja 25 (2014), 203–215.
- Samardžić, Nikola – Samardžić Radovan – Roter Blagojević, Mirjana, *Kulturna istorija Beograda. 18. vek*, predgovor Jovan Ćirilov, Beograd : Hesperia edu : Novi balkanološki institut, 2014, 224 str.
- Srbi u budimskoj donjoj varoši Taban : prema popisima iz 18. veka*, priredili Vera Filipović, Aleksandar Rafailović, [stručni saradnici na priređivanju Marija Đinđić, Vladan Jovanović, Danijela Radonjić], Beograd : Arhiv Srbije, 2014, 151 str
- Škrijelj, Redžep, *Novi Pazar u Divanu derviša Ahmeda Gurbija*, NZ 37 (2014), 65–98.

19. И ПОЧЕТАК 20. ВЕКА

- Авдејев, Виктор Јевгењевич, *Јавна и друштвена дипломатија Русије на Балкану пред Први светски рат*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 253–266.

- Аврамовић, Сима, *Српски грађански законик (1844) и њравни ѿрансјлантѿи – ко ѿија аустријској узора или више од ѿоја?* у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 13–45.
- Алексић-Пејковић, Љиљана, *Уједињење Итјалије и национални ѿројрам Кнежевине Итјалије (Дилема: Подунавско-балканске конфедерације. Аустро-словенско царсјтво. Јужна Славија)*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 171–193.
- Аличић, Самир, *Ујовор о ѿослужи у Српском грађанском законнику у свејлу римској ѿрава*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 219–230.
- Andrejić, Živojin, *Vojvoda Pavle Cukić i Cukići*, 1. izd., Rača : Centar za mitološke studije Srbije, 2014, 117 str.
- Анђелковић, Слађана – Јовановић, Славољуб, *Насјава земљойиса у основним школама у Србији у XIX веку*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 727–742.
- Антонијевић, Саша, *Пројпа Милоје Барјактјаревић*, Каленић бр. 1 (2014), 26–31.
- Аџић, Милош – Милошевић, Сенка, *Из сјтарије српске лојике*, у: *Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013)*, уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 85–91.
- Бабац, Душан М., *Срби и Револуција 1848–1849 : илусјирована војна истјорија*, 2. изд., Београд : Евро-Ђунти, 2014, 133 стр.
- Базић, Бојана М., *Развој основној образовања у Србији од 1804–1839. ѿодине*, Баштина 36 (2014), 367–375.
- Батаковић, Душан Т., *Војска у ѿолијтици Србије 1903–1908. ѿодине*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 261–293.
- Bataković, Dušan T., *Serbia, the Serbo-Albanian Conflict and the First Balcan War*, *Balkanica* 45 (2014), 317–352.
- Беџић, Иван М., *Значај Српске ѿравославне цркве за очување српској живља на Косову и Метохији ѿочетјком XX века*, ЦС 11 (2014), 415–424.
- Бишевац, Славиша И. – Дамјановић, Милош М., *„Илусјирована рајина кроника” о сјрадању Књажевца у Друјом балканском рајшу*, ЛЗ 54 (2014), 137–154.
- Бишевац, Славиша – Дамјановић, Милош, *Косовска Мијтјровица 1874–1912*, у: *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*, уредник Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2014, 241–264.

- Благојевић, Гордана, *Грчка историографија и приватни архиви о живојој православној папској Ђорђа Беровића, кнеза Самоса и последње османлијској гувернера Криџа*, ВИГ 1 (2014), 49–58.
- Блажић, Јована – Иванова Владимировна, Јекатерина, *Писма митрополија Михаила епископа А. Д. Блудовој: епископској проучавању руско-српских односа (1871–1874)*, Мешовита грађа 35 (2014), 121–138.
- Војиновић, Војин, *The Administrative Division of Bitolya (Monastir) Vilayet*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 41–42.
- Браковић, Жарко – Крстић Мистрицеловић, Ивана, *Устројство Управе вароши Београда из 1860. године*, у: Структура и функционисање полицијске организације: традиција, стање и перспективе III, Криминалистичко-полицијска академија, Београд 2014, 197–206.
- Васин, Горан, *Избор Лукијана Бојдановића за карловачкој епископа*, Истраживања 25 (2014), 301–314.
- Васин, Горан, *Светосавско Шабачко епископској епископу из 1879. године*, Мешовита грађа 35 (2014), 139–153.
- Васин, Горан, *Црногорско ослобођење Метохује 1912. у бечанској епископској јавности*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 149–162.
- Васић, Радмила, *Велика школа (1863–1905). Заснивање епископској јурисдикције у Србији*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 93–110.
- Војводић, Милош, *Stojan Novaković et la politique étrangère de la Serbie*, Balcanica 45 (2014), 229–266.
- Вороњин, Виктор Николајевич, *Сарајевској епископској као провокација планирана с циљем епископској епископској Србије*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 319–327.
- Вучетић, Биљана, *Просветни рад Србије у Турској од 1820. до 1912*, Мешовита грађа 35 (2014), 167–204.
- Гавриловић, Владан С. – Нинковић, Ненад, *Епископској професора Велике православне новосадске гимназије из 1830. године*, Зборник МС за историју 89 (2014), 91–104.
- Гавриловић, Владан, *Професура Јована Ђорђевића на Великој православној новосадској гимназији у Новом Саду*, у: Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански,

- Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 177–183.
- Гавриловић, Дарко, *Рад слободних зидара на српско-хрватској сарадњи од краја 19. века до њошејка Првој светској рати*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 277–288.
- Гавриловић, Сања, *Једно њисмо из Баје 1850. године*, Истраживања 25 (2014), 285–292.
- Grujić, Sava, *Vojna organizacija Srbije : s kritičkim pregledom vojne organizacije starih i novih naroda*, priredio Vladimir N. Cvetković, Београд : Fakultet bezbednosti, 2014, 196 str.
- Делић, Нино, *Појис Банатске војне іранице 1819. године*, Мешовита грађа 35 (2014), 67–79.
- Делић, Нино, *Српско ѡправославно сїановнишїтво Далмације и Војне крајине (1828–1848) – број, најпалишїетї, морїпалишїетї, нуїцијалишїетї, іприродни и механички іприашїїај*, Српске студије 5 (2014), 55–77.
- Делић, Нино, *Сїановнишїтво Војне крајине 1831. Верска сїїрукїїура, морїпалишїетї, нуїцијалишїетї*, Зборник МС за историју 90 (2014), 55–69.
- Деретић, Наташа, *Појавни облици коруїције у усїїаничкој Србији (1804–1815)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2014), 307–323.
- Документїи о сїољној ѡполишїици Краљевине Србије 1903–1914.. Књ. 1, св. 3/1, 1/14. јануар – 31. марїї/13. айрил 1905. године : из фондова Архива Србије и Архива Јуїославије*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, уредник Василије Ђ. Крестић., Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014, 568 стр.
- Документїи о сїољној ѡполишїици Краљевине Србије 1903-1914. Књ. 1, св. 3/2, 1/14. айрил – 30. јуни/13. јули 1905. године : из фондова Архива Србије и Архива Јуїославије*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, уредник Василије Ђ. Крестић., Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014, стр. 570–1288.
- Документїи о сїољној ѡполишїици Краљевине Србије 1903–1914. Књ. 1, св. 4/1, 1/14. јули – 30. сепїтембар/13. окїїобар 1905. године : из фондова Архива Србије и Архива Јуїославије*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, уредник Василије Ђ. Крестић., Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014, 350 стр.
- Документїи о сїољној ѡполишїици Краљевине Србије 1903–1914. Књ. 1, св. 4/2, 1/14. окїїобар – 31. децембар 1905/13. јануар 1906. године : из фондова Архива Србије и Архива Јуїославије*, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, уредник Василије Ђ. Крестић., Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014, стр. 352–895.
- Документїи о сїољној ѡполишїици Краљевине Србије 1903–1914. Књ. 3, св. 3, 24. сепїтембар/7. окїїобар – 31. децембар 1908/13. јануар 1909. године : из фондова Архива Србије и Архива Јуїославије*, приредио Михаило Војводић,

- уредник Василије Ђ. Крестић., Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014, 1.001 стр.
- Документи о сјољној пољопривреди Краљевине Србије 1903–1914. Књ. 3, св. 4, 1/14. јануар–31. мај/13. април 1909 : из фондова Архива Србије и Архива Југославије*, приредио Михаило Војводић, уредник Василије Ђ. Крестић, Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014, 717 стр.
- Документи о сјољној пољопривреди Краљевине Србије 1903–1914. Књ. 3, св. 5/1, 1/14. април – 31. август/13. септембар 1909. године : из фондова Архива Србије и Архива Југославије*, приредио Михаило Војводић, уредник Василије Ђ. Крестић, Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014, 765 стр.
- Документи о сјољној пољопривреди Краљевине Србије 1903–1914. Књ. 3, св. 5/2, 1/14. септембар – 31. децембар 1909/13. јануар 1910. године : из фондова Архива Србије и Архива Југославије*, приредио Михаило Војводић, уредник Василије Ђ. Крестић. – Београд : САНУ, Одељење историјских наука, 2014, str. 768–1315
- Драшкић, Марија, *Усвојење и хранилиштво – добра традиција Српског грађанског законика?* у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 127–143.
- Ђукић, Јован, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, приредио Милadin Милошевић, 1. изд., Београд : Удружење Требинјаци „Јован Ђукић”, 2014, 123 стр.
- Ђекић, Ђорђе, *О културним везама Срба почетком XX века на примеру Руме и Лесковца*, ЛЗ 54 (2014), 81–90.
- Ђокић, Небојша – Надовеца, Бранко, *Топовско питање и наоружавање српске војске*, Београд : Kulturna zajednica Крајине, 2014, 139 стр.
- Ђокић, Небојша, *Сима Андрејевић Игуманов*, Каленић 5 (2014), 30 – 34.
- Ђокић, Небојша, *Манастир Грнчарица*, Каленић 6 (2014), 28 – 31.
- Ђорђевић, Димитрије, *Pašić and Milovanović in the Negotiations for the Conclusion of the Balkan Alliance of 1912*, *Balkanica* 45 (2014), 295–316.
- Ђукић, Светомир, *Метоари. Књ. 1, Балкански ратови*, Београд : Медија центар „Одбрана”, 2014, 261 стр.
- Ђукић, Слободан, *Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века*, ВИГ 1 (2014), 85–102.
- Ђурђевић, Марко, *Почети изучавања грађанског права на Великој школи*, у: *Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013)*, уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 111–132.
- Ђурђевић, Марко, *Толковања, измене и дојуне Српског грађанског законика у првих двадесет година његовог важења*, у: *Српски грађански законик – 170 година*, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 385–405.
- Ђурић, Драго, *Просветилски рад браће Радовановић у време настанка Велике школе*, у: *Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013)*, уредници Зоран

- Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 227–241.
- Ђурић, Ђорђе, *Никола Харџић: њорџреј руској диџломатије у Србији 1909–1914*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 267–276.
- Женарју, Ивана, *Блатовештинењска црква у Шћинићкову*, Милешевски записи 10 (2014), 101–118.
- Живанов, Сава, *Николај II у њокушајима да заустави Велики рај*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 387–394.
- Живковић, Милош, *Уређење личних службености у Српском грађанском законнику*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 181–194.
- Зарковић, Весна, *Акција Србије на очувању националној идентитетима у Старој Србији крајем XIX и њочетком XX века*, у: Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији, уредник Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2014, 219–228.
- Зарковић, Весна З., *Историјски мојиви и личности у делу Григорија Божовића*, Баштина 36 (2014), 189–200.
- Зарковић, Весна, *Кријско њишање и њрилике у Косовском вилајету*, Баштина 37 (2014), 123–136.
- Ibrić, Sead, *Novi Pazar 1910. godine u opisu turskog novinara Ahmed Šerifa*, NZ 37 (2014), 105–120.
- Илић, Горан П., *Почеци изучавања кривичној њрава у Србији*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 133–143.
- Илић, Саша, „Милош у њарку“. *Поводом 115. њодишњице ѡткривања сѡменника у Пожаревцу*, Записи 3 (2014), 158–170.
- Јагодић, Милош, *Главна конџирола у Кнежевини Србији : оснивање и њрви њериод рада : (1843–1858)*, ИЧ 63 (2014), 77–100.
- Јагодић, Милош, *Хришћани досељеници у Скопљу 1845: њрилој њроучавању миџрација у Старој Србији*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 37–52.
- Јанковић, Иван, *Женско ајсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, Годишњак ДИ 3 (2013), 9–28.

- Јанковић, Иван, *Каџа Несиба : истаиниџа и илустџирована истаориџа једне београдске блуднице и њене борбе за уставна џрава, 1830–1851*, Београд : Чигоја штампа, 2014, 142 стр.
- Јањић, Драгана – Ђокић, Небојша, *Никољска црква у Шайорњи у Кнежевини Србиџи*, у: Шумадиџа – историџа и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студиџе, 2014, 529–544.
- Јањић, Јован, *Улоџа свешћенствџа у стџварању и раду орџана државе Првоџ срџскоџ устаанка (Први гео)*, Зборник МС за друштвене науке 149, 4(2014), 901–927.
- Јерић, Кристиан, *Национално џиџање на Уџарском сабору од 1861. до 1868. џодине*, Зборник МС за историџу 90 (2014), 71–99.
- Јовановић, Добривоје, *Оснивање и рад Либералне стџранке у Моравском округу*, у: Шумадиџа – историџа и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студиџе, 2014, 457–473.
- Jovanović, Milutin, *[Petnaesti] XV pešadijski puk Stevana Sinđelića u ratu protiv Turaka 1912–1913. godine : Kriva Palanka – Kratovo – Crni Vrh – Ekmekčikjoj – Mogila 154 – Šajtan Tarla – For Karadoz – Jedrene*, priredio Tomislav Marković. – Svilajnac : Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918. njihovih potomaka i poštovalaca „Stevan Sinđelić”, 2014, 147 str.
- Јовановић, Небојша, *Уџвор о иџри и оџклади у Срџском џраћанском законџку*, у: Српски грађански законџк – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 301–318.
- Jovanović, Slobodan, *Jovan Ristić: écrivain et historien*, Balcanica 45 (2014), 221–228.
- Јововић, Божидар М., *Ђенерал академџк Јован Мишковић: истаориџоџраф, феоџраф и еџноџраф Шумадиџе*, у: Шумадиџа – историџа и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студиџе, 2014, 579–602.
- Јуреш, Јана, *Фамилиџа Азањац*, Зборник радова Народног музеџа у Чачку 43 (2013), 191–206.
- Кандић, Татјана, *Власти и судска власти у џериоду Срешенскоџ и Турскоџ устава*, Зборник радова Народног музеџа у Чачку 43 (2013), 49–60.
- Караникић Мирић, Мариџа, *Оџговорности за иштџету џо Срџском џраћанском законџку: један основ или њихова мноџина?* у: Српски грађански законџк – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 319–341.
- Катанчевић, Андреџа, *Трошкови џорођаџа и Срџски џраћански законџк*, у: Српски грађански законџк – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 343–352.
- Кнежевић, Реља, *Дирекџиџи: револуционарно-синдикалистџичка стџруџа унутџар Срџске социџалдемократџске џарџиџе 1906–1912*, ТИ 2 (2014), 55–82.
- Ковић, Милош, *Велика школа у Беоџраду (1863–1905) : идеали и досџиџинуђа*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирко-

- вић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 243–248.
- Костић, Ана, *Црква брвнара Свештої Пророка Илије и Црква Рођења Пресвеште Богородице у Шћрпцима*, Милешевски записи 10 (2014), 119–132.
- Kozić, Zoran M., *Ljubinje pod Austrougarskom : (1878–1918)*, Beograd : Z. Kozić : Čigoja štampa, 2014, 790 str.
- Krestić, Vasilije Dj., *Croatian Pretensions to Bosnia and Herzegovina since 1848*, *Balkanica* 45 (2014), 267–294.
- Крестић, Петар В., *О раду Српскої привредної друштва Привредник међу Србима из Угарске*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 219–231.
- Крстић Мистрицеловић, Ивана, *Закон о сћарашельсћиву из 1871. іодине – једна ейізода декодификованња Српскої іраћанскої законика*, у: Српски граћански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 417–436.
- Крстић Мистрицеловић, Ивана – Радојичић, Мирослав, *Полиціјски чиновници у новим крајевима Србије (1912–1913)*, у: Структура и функционисање полиціјске организације: традиција, стање и перспективе III, Криминалистичко-полиціјска академија, Београд 2014, 170–180.
- Крстић Мистрицеловић, Ивана, *Србија іосле балканских раітова*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 161–177.
- Кршљанин, Нина, *Колизіоне норме § 46 Српскої іраћанскої законика*, у: Српски граћански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 113–126.
- Кулаузов, Маша, *Законодавствіо и судска іпракса о ванбрачној деци у Србији XIX века*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2014), 279–290.
- Кулаузов, Маша, *Покушаји да се сачувају іородичне задруге у іпракси Касаціоної суда Србије*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2014), 325–351.
- Кутлешић, Милан, *Два іисма бриітанскої вицеконзула Николе Рагоњића Васојевића конзулу Сандерсу*, Мешовита грађа 35 (2014), 155–165.
- Лавринович, Дмитриј Сергејевич, *Процеси националне еманципације Јужних Словена и Белоруса у іерцейцији руске либерално-конзервативне еліше на іочейку 20. века: ойише и іосебно*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 143–159.
- Leovac, Danko, *Economic Thought and Reforms in the 1860s in Serbia and Greece: the case of Kosta Cukić and Ioannis Soutsos*, *BIG* 5 (2014), 117–131.

- Леовац, Данко, *Русија и исјорука оружја Србији 1862/63. године*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 81–96.
- Лескинен, Марија, *Характерологија славян в русској интјерјитрејацији: сјособы изображения јендерных типов „етјническојо друјојо” в вјторой јоловине XIX в.*, ТИ 3 (2014), 11–50.
- Лома, Миодраг, *Почеци настјаве ойишје књижевносји на беојрадском Лицеју и Великој школи*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 57–83.
- Лох, Торстен, *Немачка, евројске велике силе и Балканска коференција 1878. јодине*, ВИГ 1 (2014), 123–136.
- Лукић, Тамара – Ћурчић, Nevena, *Ethno-Demographic Situation of the Population in Kosovo and Metohija in the Beginning of the 20th Century*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 281–298.
- Луковић, Милош, *Шумадија – средишњи мийски и истјоријски јросјтор Беојрадској јашалука и усјаничке Србије*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 285–312.
- Љушић, Радош, *Революционарна средњошколска омладина*, Српске студије 5 (2014), 139–151.
- Макулјевић, Nenad, *Osmansko-srpski Beograd: vizuelnost i kreiranje gradskog identiteta : (1815–1878)*, Beograd : TOPY, 2014, 252 str.
- Марковић, Саша С. – Антоловић, Михаел Т., *Умејничко сјваралашјво као (не)осјварени домей националној израза Срба уочи Првој свејској рајш*, Зборник радова ФФ у Приштини 3 (2014), 175–193.
- Марковић, Саша, *Срби Јужне Ујарске (Војводине) у јојрази за јарадијом јолийичкој израза јред Први свејски рајш*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 221–236.
- Марковић, Слободан Г., *Национална свесј Срба јред Први свејски рајш*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 179–190.
- Matković, Stjepan, *Hrvatska politika uoči početka Prvoga svjetskog rata*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену ис-

- торију: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 191–200.
- Мијатовић, Иван – Ђокић, Небојша, *Прва набавка Шнајдерових брзометних топова у Србији*, Весник ВМ 41 (2014), 69–100.
- Мијатовић, Иван, *Утицај научних дисциплина војне историје и војне географије на израду ратних планова и Краљевини Србији*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 807–823.
- Микавица, Дејан, *Безнадежни савез. Српско-хрватски односи и војвођанско питање 1848–1868 (3)*, Истраживања 25 (2014), 261–283.
- Микавица, Дејан, *Завешта мисао Србије у политички пречанских Срба до почетка Првог светског рата*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 201–219.
- Микић, Ђорђе, *Појава и рад банкарства у Босанској крајини у аустроугарском раздобљу*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 205–217.
- Миљковић Катић, Бојана, *Политичка Кнежевине Србије : (1834–1867)*, уредник Срђан Рудић, Београд : Историјски институт, Београд, 382 стр.
- Milojković-Djurić, Jelena, *David Urquhart's Perception of the Eastern Question. The Affairs of Serbia*, Balcanica 45 (2014), 203–219.
- Мирковић, Зоран, *Настајак Велике школе 1863. године и њено европско окружење*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 11–45.
- Мирковић, Зоран С., *Уводна правила и увођење у животи Српској црквеној законика*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 75–103.
- Мирчов, Светлана, *Настајак, развој и питање Библиотеке Лицеја*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 211–225.
- Младеновић, Божица – Пешић, Мирослав, *Јулисничка Србија у првим годинама Српске револуције (1804–1806)*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 277–288.
- Надовеза, Бранко, *Владимир Карић – о српском географском и етничком просјору на Балкану*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стоја-

- новић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 135–158.
- Недељковић, Славиша, *Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908.* ЛЗ 54 (2014), 69–80.
- Недељковић, Славиша, *Рашко-џризенски митрополиј Мелентије и српски народ на Косову и Метихији (између истине и заблуде)*, ЦС 11 (2014), 403–414.
- Недељковић, Славиша, *Сведочење хајдука Ристије Илијића о њобуни Срба у Нишком њашалуку 1841. године*, Мешовита грађа 35 (2014), 93–106.
- Недељковић, Славиша, *Устаник Арбанаса Ђокић њурских власи у Скојском и Косовском њашалуку 1844. године (њобуна Дервиш-цара)*, Истраживања 25 (2014), 249–260.
- Недељковић, Славиша, *Хајдучке чеће у Нишком њашалуку у њрвим месецима након сламања Нишке буне (мај – август 1841)*, Српске студије 5 (2014), 235–251.
- Никитовић, Александар, *Русија и обнова српске државе*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 213–222.
- Николић, Драган, *Грађански законик, кнез Милош Обреновић и Законодавна комисија у Србији 1829–1835. године*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 63–72.
- Николова, Маја, *Наука о машинама и камени мостови – Технички факултет Велике школе*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 191–210.
- Новаков, Александра, *Српска мушка гимназија у Бићољу (1897–1912)*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 109–136.
- Новакова, Марија, *Д-р Теодоси Витанов и његови њринос за здравна њросвета в Бџлџария*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 95–99.
- Новаковић, Драган, *Доношење, основне одредбе и савлањање ван снаге Аустријској конкордџи из 1855. године*, Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати 16 (2014), 191–201.
- Обрадовић, Жарко, *Балкански народи и велике силе уочи Првој светској рџи: џеополитички њнџереси и џериџоријалне њромене*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гагаловић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 289–318.

- Pavlović, Vojislav, *La Serbie dans le systeme des Alliances Françaises lors des guerres Balkaniques 1912–1913*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 109–142.
- Палевић, Милан Н. – Јеротијевић, Зоран Б – Спалевић, Жаклина С., *Милован Миловановић и српска спољна политика од Берлинској конфереса до 1912. године*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2014), 129–145.
- Рауновић-Štermenski, Jelena, *David Urquhart the First British Diplomat in Serbia*, Belgrade : Academic mind, 2014, 187 str.
- Пауновић Штерменски, Јелена, *Прилој ироучавању друштвеној живоји на двору кнеза Михаила 1860/61. године*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 71–80.
- Пауновић Штерменски Јелена, *Филиј Христиић у друштвеном живоју Цариграда*, Зборник МС за историју 89 (2014), 53–72.
- Petrak, Marko, *Vogišićeva razmatranja o „pravdi i pravici” u kontekstu Srpskog građanskog zakonika*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 105–112.
- Петровић, Ненад Ж., *Убитиво браће Новаковић 1907. године, судска испраја и скупштинска дебата поводом овој случаја (ушницај војске на политику)*, ВИГ 1 (2014), 137–157.
- Петровић, Огњан, *Ваздухопловна команда и српски авиони 1912–1913*, Весник ВМ 41 (2014), 101–148.
- Пешић, Мирослав Д., *Прва законодавна скупштина у Кнежевини Србији и доношење орданских закона из 1870. године*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2014), 163–175.
- Полојац, Милена, *Орџаклук као заједница имовине у Српском грађанском законнику историјски осврт на § 727*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 247–272.
- Поповић, Љубодраг, *Маркетинг у лесковачком крају почетком XX века (1900–1903)*, ЛЗ 54 (2014), 91–112.
- Поповић, Мирослав М., *Извештај Министарства правде и судства за период 1844–1847. године*, Мешовита грађа 35 (2014), 107–119.
- Поповић, Мирослав, *Организација и примери рада окружних судова у Кнежевини Србији (1846–1858)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2014), 427–451.
- Поповић, Мирослав М., *Основне норме грађанској судској политици у Кнежевини Србији 1838–1846. године*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2014), 177–191.

- Поповић, Никола Б., *Европске силе и великонационализми на Балканском полуострву почетком 20. века*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 43–50.
- Поповић, Радомир Ј., *Циркулар Исјравничесїва шабачкої среским кайейанима о ирикуйљању ђурђевої иореза 1835. іодине*, Мешовита грађа 35 (2014), 81–92.
- Радивојевић, Мирослав, *Краљевина Србија и Албанија уочи Првої свеїскої раїша*, Српске студије 5 (2014), 153–171.
- Радић, Снежана, *Роми са Баира – иокришїавање и досељавање у Ваљево крајем XIX века*, Гласник ИАВ 47 (2013), 5–37.
- Радовановић, Бориша, *Велика усїавоїтворна скуїшїина у Країујевцу 1869. іодине*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 351–392.
- Radovanović, Boriša, *Parlamentarna istorija Srbije u XIX veku : skupštine u Kragujevcu 1813–1880 : zbornik radova. 1*, Kragujevac : V. Radovanović, 2014, 457 str.
- Радовановић, Бориша, *Сїасовска скуїшїина у Країујевцу 1837. іодине*, Записи 3 (2014), 137–147.
- Радовановић, Витомир – Радовановић Васиљевић, Радмила, *Подизање цркве Свеїої Димишїрија у Лесковцу колубарском*, Каленић 2 (2014), 31 – 34.
- Radovanović, Milan – Popović, Radomir J., *Geographical-Historical Analysis of the Impact of the 1883 Eruption of Krakatau Volcano on Weather in Serbia*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 595–610.
- Радовановић, Радован В. – Ђокић, Небојша Д., *Сїрељачко наоружање војске, Жангармерије и Полиције Кнежевине Србије*, у: Структура и функционисање полицијске организације: традиција, стање и перспективе III, Криминалистичко-полицијска академија, Београд 2014, 181–196.
- Радовић, Данијел, *Национални романїизам Јована Рисїића у сїуденїским данима (1847–1854)*, 253–266.
- Радовић, Мирјана, *Имовина орїаклука као имовина заједничке руке*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 273–299.
- Радосављевић, Недељко В., *Ауїнономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација ейискоїија 1831–1836*, Истраживања 25 (2014), 233–248.
- Радосављевић, Недељко В., *Еїискої Кирил Живковї о рукоїоложењу свешїеника Јована Балїића и ириликама у Босни 1804*, Мешовита грађа 35 (2014), 51–66.

- Радусиновић, Милорад П., *Николај Харџић у Дневнику докџора Вучеџића 1912–1913. године*, Зборник МС за историју 90 (2014), 101–109.
- Радусиновић, Милорад П., *Пуковник Иван П. Лиџранџи о Карађорђу*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 339–350.
- Rajić, Suzana, *Aleksandar Obrenović : vladar na prelazu vekova : sukobljeni svetovi*, 2. izd., Beograd : Srpska književna zadruga, 2014, 558, [32] str. s tablama
- Рајић, Сузана, *Два савеџовања у Пеџроџраду о наоруџању срџске војске (1894. и 1896. године)*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 23–36.
- Рајић, Сузана, *Дворска џравила за време Друџи намесниџиња (1868–1872)*, Српске студије 5 (2014), 369–377.
- Ранковић, Радомир, *Привредна делатност Милорада Драшковића у смедеревском крају*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 43 (2013), 95–104.
- Ристић, Љубодраг П., *Србија у бриџанској џолиџици : (1889–1903)*, одговорни уредник Душан Т. Батаковић, Београд : Балканолошки институт САНУ, 2014, 541 стр.
- Ристић, Радомир, *Болесџи и друџи узроци смрџи сџановника Краљева крајем 19. века*, Наша прошлост 15 (2014), 91–100.
- Романова, Јекатерина Владимировна, *Балкан у међублоковским џроџивречностџима великих држава*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 71–82.
- Rotar Blagojević, Mirjana, *Nastanak prvih zdravstvenih kompleksa i zgrada u Beogradu и XIX i početkom XX века*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1 (2014), 74–92.
- Sahara, Tetsuya, *Secret Collaboration between the IMRO and the Ottoman Special Force on the Eve of First World War*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 237–252.
- Симијановић, Јован, *Акција срџскоџ чеџника Саваџија Милошевића (Прилоџ изу-чавању Срџске чеџничке акције у Македонији и Сџарој Србији на џочетку XX века)*, у: Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији, уредник Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2014, 323–336.
- Симић, Мирјана, *Значај џравославне мушке и женске основне школе у Пришџини и Вучиџрну у џериоду од 1896–1899. године*, у: Традиција, промене, историј-

- ско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији, уредник Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2014, 229–240.
- Симић, Мирјана М., *Школство код Срба на Косову и Метохији у периоду 1897–1898. године*, Баштина 37 (2014), 237–248.
- Srasović, Ivana B., *Zlata vredne : obrazovanje ženske dece u Južnom Vanatu od 1874. do 1918. godine*, Pančevo : Istorijski arhiv, 2014, 537 str.
- Станимировић, Војислав, *Снага обичаја – породица у Српском грађанском законнику између старог и новог*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 145–165.
- Станковић, Милош, *Уговор на случај смрти у Српском грађанском законнику*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 195–218.
- Станковић, Милош, *Црква Светог Илије на Илијином брду код Пљеваља*, Милешевски записи 10 (2014), 133–145.
- Станковић, Славољуб, *Грађанска елиита Ниша крајем XIX и почетком XX века*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 227–248.
- Станковић, Урош, *Историја Чрезвичајне комисије прошив Симе Милутиновића Сарајлије*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2014), 251–262.
- Станковић, Урош, *Српски превод француског Законика о грађанском поседу (1806) из 1837. – први део – настанак и однос према изворнику*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 4 (2014), 391–407.
- Станковић, Урош, *Хиљаду осамдесет и шест – наследноправни положај женске деце по прелици и у дневном реду*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 407–416.
- Станојевић, Малиша, *Културолошка слика Цариградског друма у 19. веку у јуноисима старанаца*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 513–528.
- Станојловић, Нинослав, *Аршиљеријски мајор Љубомир Милосављевић (1850–1886) – прилози проучавању војне историје Крајевца и Шумадије*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 431–442.
- Станојловић, Нинослав, *Санијетски јошњиковник др Карло Белони (1812–1881), прилози биографији*, Браничевски гласник 9 (2014), 81–84.
- Стевовић, Љубомир, *Медаља обновљоцима Српске краљевине 1882*, Весник ВМ 41 (2014), 295–308.

- Стевовић, Љубомир, *Пресџоне медаље краља Александра Обреновића*, Весник ВМ 41 (2014), 265–275.
- Стојановић, Дубравка, *Јуџославија ѓре Јуџославије. Јуџословенсџиво у свакодневном живоџу Беоџрађана 1890–1914*, Годишњаќ ДИ 3 (2013), 29–48.
- Стојанчевић, Владимир, *Вук Караџић : кулџура и исџорија : Вуково дело о срџском народу и њеџовој кулџури : (расџраве и чланци)*, Нови Сад : Прометеј, 2014, 309 стр.
- Stojančević, Vladimir, *Iz srpske istorijske prošlosti : (1804–1918)*. 18, Pirot : Pi pres, 2014, 197 str.
- Stojančević, Vladimir, *Iz srpske istorijske prošlosti : (1804–1918)*. 19, Pirot : Pi pres, 2014, 231 str.
- Stojančević, Vladimir, *Iz srpske istorijske prošlosti : (1804–1918)*. 20, Pirot : Pi pres, 2014, 199 str.
- Stojančević, Vladimir, *Istorijska prošlost krajeva jugoistočne Srbije u periodu srpske nacionalne revolucije 1804–1878. godine : zbornik radova*, Niš : Filozofski fakultet, 2014, 595 str.
- Татић, Урош, *Иџолиџ Монден у Србији. Друџи бораваќ (1861–1865)*, ВИГ 1 (2014), 59–84.
- Тодоровић, Миљана, *Правна ѓприрода рајинскоџ џосега у Оџшманском царсџиву*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 97–108.
- Тодоровић, Миљана, *Примена џаџијскоџ сисџема након доношења Срџскоџ ѓрађанскоџ законика*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојаќ, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 437–450.
- Трговчевић, Љубинка, *Хале и Јена – два важна центџра срџских сџугенација у 19. веку*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 233–260.
- Трифковић, Срђа, *Јулска криза 1914: заједнички злочиначки џоухваџи центџралних сила*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 351–357.
- Туровић, Добросав Ж., *Учеџиће Лесковчана и Власоџинчана у Друџом балканском раџу 1913. џодине*, ЛЗ 54 (2014), 125–136.
- Харачки џеџџер Кайеџаније Мачве из 1831. џодине*, приредио и предговор написао Радомир Ј. Поповић, Београд : Историјски институт, 2014, XXIV, 360 стр.
- Челић, Душко, *Државина ѓрема Срџском ѓрађанском законнику – 170 џодина касније*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојаќ, З.

- С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 167–179.
- Шаљић, Јована, „Краљевска српска основна школа сијаринска (за арнаујску децу)“, ИЧ 63 (2014), 101–115.
- Шаљић, Јована – Стијовић, Милун, *Извештаји школских надзорника о раду сијаринске основне школе за албанску децу*, Мешовита грађа 35 (2014), 205–221.
- Шаркић, Срђан, *Калимахов кодекс – мало познати кодификација која је претходила Српском грађанском закону*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 47–61.
- Шаркић, Срђан, *Руски пројекти државног уређења устаничке Србије – друштво гео – Родофиникинов пројекат*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2014), 25–37.
- Шешум, Урош, *Насељавање Србије у Првом српском устанку*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 211–226.
- Шешум, Урош, *Ушлицај сеобе муџахира на промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Сјаре Србије (1878–1910)*, Српске студије 5 (2014), 79–135.
- Шурлан, Тијана, *Хашке конференције из 1889. и 1907. у међународном праву и међународним односима*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 91–108.
- Шћекић, Милан, *Инциденти на црнојорско-османској граници (1908–1912)*, ВИГ 2 (2014), 137–165.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД

- Abramović, Vladimir, *Život na gradskoj margini: Zdravstveni, socijalni i prehrambeni aspekti življenja u Beogradu 1919–1941*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1 (2014), 162–173.
- Андрејић, Живојин, *Крагујевац и Дунавска бановина Краљевине Југославије*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 61–80.
- Andelković, Randel, *Žena-ratnik Milunka Savić, srpska heroina*, Beograd : Savez potomaka ratnika Srbije 1912–1920, 2014, 236 str., [1] presavijen list s tablom
- Антонијевић, Саша, *Једна неурозна хиројска историја у Српској Православној Цркви*, Богословље 1 (2014), 126–150.

- Babac, Dušan M., *Srbija i Rusija u Velikom ratu : jedno savezništvo sa dugom, [prevod na ruski Irina Antanasijević, Viktorija Martinova] = Srbija i Rossija v Velikoi voine : tradicija sojuzništva*, 1. izd., Beograd : Evro-Đunti = Belgrad : Evro-Džunti, 2014, 175 str.
- Babac, Dušan M., *Srpska vojska u Velikom ratu : 1914–1918 = The Serbian Army in the Great War : 1914–1918*, 2. izd., Beograd : Medija centar Odbrana, 2014, 305 str.
- Бабић, Николина, *Космајско – варовнички бој у роману „Српска шрилоија” Стивана Јаковљевића*, Каленић 6 (2014), 32 – 35.
- Бајагић, Душан Р., *Историјски, географски, политичко-правни процеси и деловање министара просвете Краљевине СХС*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 743–771.
- Баровић, Владимир – Пралица, Дејан, *Јован Храниловић и Новосадска секција Југословенској новинарској удружења*, Зборник МС за друштвене науке 147, 2(2014), 295–307.
- Берић, Петар Љ. – Јосиповић, Драган, *Маџвани у балканским ративима и Првом светском рату : (1912–1918)*. 1, 2. измењено и допуњено изд., Богатић : Народна библиотека „Јанко Веселиновић” ; Београд : Савез потомака ратника Србије 1912–1920, 2014, 512 стр.
- Berić, Petar Lj. – Josipović, Dragan, *Mačvani u balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu : (1912–1918)*. 2, Bogatić : Narodna biblioteka „Janko Veselinović” ; Beograd : Savez potomaka ratnika Srbije 1912–1920, 2014, 576 str.
- Бецић, Иван М., *Банка „Сшара Србија“*, Зборник радова ФФ у Приштини 1 (2014), 409–427.
- Бецић, Иван М., *Пећки новчани заводи основани после Великој рата*, Баштина 37 (2014), 137–153.
- Бецић, Иван М., *Планинска привредна банка А. Д. Предејане*, ЛЗ 54 (2014), 221–236.
- Бецић, Иван М., *Рад на описмењавању рејрута Краљеве тарге 1933–1937*, ВИГ 2 (2014), 202–218.
- Бецић, Иван М., *Скупштинске расправе о војним буџетивима Краљевине СХС*, ВИГ 1 (2014), 182–202.
- Бјелац, Жељко – Дробњаковић, Марија – Радовановић, Милан, *Миџације стивновништва Војводине уочи и иочешком Другој светској рату*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Росийској Академији Наук, 2014, 103–118.
- Blagojević, Božidar R., *Negotin i Krajina 1914–1918. : povodom 100 godina od Velikog rata*, Negotin : Narodna biblioteka „Dositej Novaković”, 2014, 216 str.

- Bogdanović, Branko, *Yugoslav Pistol System Yovanovitch*, Весник ВМ 41 (2014), 227–241.
- Богојевић, Милан, *Атентатаи 1934 : осамдесет година после : 1934–2014.*, Београд : Еволута, 2014 (Београд : Publish), 154 стр.
- Bojinov, Voin, *Bulgaria nad Yugoslavia on the Eve of the April War*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Росийской Академии Наук, 2014, 189–194.
- Bojinov, Voin, *Political Circle „Zveno” between Sofia and Belgrade 1934–1935*, ТИ 3 (2014), 89–98.
- Bojić, Dušica, *Les Serbes en Afrique du Nord (1915–1919) : catalogue de l'exposition : Musée historique de Serbie, Belgrade 2014.*, traduit en français par Marija Lazović, Belgrade : Musée historique de Serbie, 2014, 27 str.
- Бојић, Душица, *Српске избелице у Русији у Првом светском рату*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 527–561.
- Бојић, Славољуб, *Цвеико Булајић, жиљел Крушевца, јунак балканских ратова и Првои светској рату*, Расински анали 12 (2014), 265–282.
- Bojković, Dušan, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1937–1941*, Istorija 20. veka 1 (2014), 77–94.
- Бондарева, Јелена Анатољевна, *Први светски рат и руска емиграција на Балкану*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 505–518.
- Вор, Ogist, *Za srpskom vladom od Niša do Krfa : 20. oktobra 1915 – 19. januara 1916*, [preveo s francuskog Dušan L. Đokić], Beograd : Čigoja štampa, 2014, 107 str.
- Боровњак, Ђурђија, *Прилози проучавању ојуса архиепископа Василија Михајловича Андросова – два нереализована пројекта међурајиној периода на простору Косова и Метохије*, Архив 1–2 (2014), 207–221.
- Bubalo Živković, Milka – Đerčan, Vojan, *Demographic Changes in the Kingdom of SCS and the Kingdom of Yugoslavia*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 299–318.
- Василев, Йордан, *Българо-сръбскиите църковни отношения между двете световни войни*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 109–115.

- Vasiljević, Maja, *A 'Quiet African Episode' for the Serbian Army in the Great War: The Band of the Cavalry Division and Dragutin F. Pokorni in North Africa (1916–1918)*, *New Sound* 43 (2014), 123–156.
- Васиљевић, Маја, *Српске војне музике у земљама савезника током Великој рати*, ВИГ 2 (2014), 20–41.
- Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918. Knj. 32, Odbrana države ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1920.*, priredili Vlado Strugar, Milić F. Petrović, Beograd : Medija centar „Odbrana”, 2014, 586 str.
- Velojić, Dalibor, *Vojska u Nišu : 1918–1941*, Priština [tj.] Leposavić : Institut za srpsku kulturu, 2014, 413 str.
- Вемић, Мирчета, *Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првој светској рати*, Зборник МС за друштвене науке 147, 2(2014), 201–234.
- Veselinović, Ivko, *Jadar i okolina u Prvom svetskom ratu*, Loznica : Regionalna organizacija „Podrinje” Loznica, Udruženja ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca, 2014, 518 str.
- Вукчевић, Јелена – Стамболија, Небојша, *Прве школоване медицинске раднице у Трстенику*, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 59–66.
- Гаврило Принцип : документи и сећања*, приредио Милош Ковић, Нови Сад : Прометеј ; Београд : Радио-телевизија Србије, 2014, 1000 стр.
- Гашић, Ранка, *Страни кинитал у електрификацији Београда 1918–1941. Случај Електричне централе „Снаја и светлости“*, ТИ 2 (2014), 11–32.
- Геземан, Герхард, *Божанија : из једној српској дневника 1915. и 1916. године*, превео са немачког Томислав Бекић, 1. изд., Београд : Equilibrium, 2014, 190 стр.
- Глушчевић, Миодраг Д., *Привредне прилике у ужичком крају у току Првој светској рати*, Историјска баштина 23 (2014), 9–42.
- Гошовић, Страцимир – Зељак, Фрањо, *Ронилачка служба југословенске Краљевске морнарице*, ВИГ 1 (2014), 158–181.
- Гулић, Милан, *Краљевина Југославија и Дунав : дунавска полиција југословенске краљевине 1918–1944*, 1. изд. , Београд : Институт за савремену историју, 2014, 275 стр.
- Гулић, Милан, *Пишање Бергаја између два светска рата*, ТИ 1 (2014), 175–199.
- Данилец, Юрий, *Мисионерская деятельность епископов Ириная (Чирича) и Се-рафима (Иоановича) на Подкарпатской Руси (1927–1930 гг.)*, *Саборност* 8 (2014), 101–116.
- Dedijer, Vladimir, *Sarajevo 1914*, Beograd : Knjige Obradović, 2014, 1148 str
- Денда, Далибор, *Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920*, у: *Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић*, Београд: Институт за савремену

- историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 423–436.
- Dimitrijević, Bojan D., *Srpski vojnik na Solunskom frontu 1916–1918*, Istorija 20. veka 2 (2014), 53–74.
- Димић, Љубодраг, *Руски емигранти у културном и научном животоу Краљевине SHS и Краљевине Југославије*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 87–104.
- Домњин, Игор Владимирович, *Балкански фактор Великој раји у њојледима војних њасаца руске дијаспоре*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 603–610.
- Драгојловић, Анђелка, *Материјална и духовна обнова манастира Жиче у међуратном периоду*, Наша прошлост 15 (2014), 113–136.
- Дракић, Гордана, *Сировођење аграрне реформе у Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца на примеру великој њоседа стираној држављанина*, Анали Правног факултета у Београду 62, 2 (2014), 146–163.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Стиранијски развој српске и аустријарске војске у лето 1914. године*, Расински анали 12 (2014), 7–28.
- Ђокић, Небојша, *Наоружање српске војске на њочетку Првој светској раји*, ЛЗ 54 (2014), 155–206.
- Ђокић, Небојша – Радовановић, Радован, *Ослобођење Шумадије и Поморавља октобра 1918. године*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 393–429.
- Ђокић, Небојша – Радовановић, Радован, *Прилози за историју Војноинженерског завода у Крагујевцу између два светска раја*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 103–176.
- Dorđević, Bojan – Grujić, Dragana – Đoković, Gordana, *Letopis kulturnog života tokom Velikog rata : 1916–1918*, Beograd : Institut za književnost i umetnost ; Novi Sad : Matica srpska, 2014, 220str.
- Ђурић, Јасминка, *Белешке из Првој светској раји – изводи из архивске грађе њородице Николић из Гуља*, Историјска баштина 23 (2014), 153–171.
- Živojinović, Dragoljub R., *King Nikola and the Territorial Expansion of Montenegro, 1914–1920*, Balcanica 45 (2014), 353–368.
- Живковић, Јасмина, *Хероине са њушком у руци*, Записи 3 (2014), 99–109.
- Žutić, Nikola, *Niko Bartulović i slovenački Jugoslaveni 1918–1935*, Istorija 20. veka 1 (2014), 51–76.

- Žutić, Nikola, *Đuro Vilović : od rimokatoličkog do liberalnog pisca : članci, kritike i polemike 1906–1941*, 1. izd., Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2014, 362 str.
- Zbornik radova. 3 / Međunarodna naučna konferencija Prvi svetski rat u kulturi i bibliografiji, Beograd, 26–28. septembra 2014.*, urednici Aleksandra Vraneš, Ljiljana Marković, Beograd : Filološki fakultet, 2014, 300 str.
- Zbornik radova. 4 / Međunarodna naučna konferencija Prvi svetski rat u kulturi i bibliografiji, Beograd, 26–28. septembra 2014.*, urednici Aleksandra Vraneš, Ljiljana Marković, Beograd : Filološki fakultet, 2014, 300 str.
- Здравковић, Слађана, *Финансијска моћ Власојинца у међурајном њериоду*, ЛЗ 54 (2014), 243–256.
- Извештаји Министарства иностраних јослова Краљевине Југославије. Књ. 9, за 1938. јодину*, приредила Јелена Ђуришић, 1. изд., Београд : Архив Југославије, 2014, XXV, 724 стр.
- Илић, Предраг, *Подизање Сјоменика ѡалим Шумадинцима у Крајујевицу 1932. јодине*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 181–216.
- Илић, Саша, *Сјасавање ѡрезора Народне банке у Првом светском рајуу*, Архив 1–2 (2014), 62–78.
- Исаиловић, Драгана, *Једно филмско сведочанство о Великом рајуу*, Расински анали 12 (2014), 283–286.
- Исић, Момчило, *Људске и материјалне жртве Србије у Првом светском рајуу (12. јул 1914 – 1. јул 1916)*, ВИГ 2 (2014), 166–186.
- Iskruljev, Тоша, *Raspeće srpskog naroda u Sremu 1914. godine i Madžari*, predgovor Slobodan Bjelica, Novi Sad : Prometej ; Beograd : Radio-televizija Srbije, 2014, 392 str.
- Јаковљевић, Биљана, *Бригадни генерал др Петар Николић и др Андра Николић лекари у Првом светском рајуу*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 443–456.
- Јаковљевић, Биљана, *Војне болнице у Бизерти*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 21–32.
- Јаковљевић, Слободан, *Српска Православна Црква у конкордајској борби 1937. јодине – ѡкушај нове синтјезе*, Богословље 2 (2014), 272–295.
- Јанузи, Агим Ј. – Јанковић, Зоран, *Тимочани на ѡујуу до Бизерте (Никола Костић, болничар из Краљевеј села)*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 9–20.
- Јашовић, Предраг – Петковић, Ђорђе, *Још нешто о крушевачком крају у окупацији 1915–1918*, Расински анали 12 (2014), 115–134.
- Јефтић, Марко, *Освећење млагеновачке цркве*, Каленић 5 (2014), 26–27.

- Јовановић, Предраг, *Голубица њећировосељана у Великом рајћу*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 39–44.
- Јовелић, Маријана, *Пример њоходне њенералске униформе из њериода 1912–1918. њодине, из збирке Војној музеја*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 17–28.
- Јосимовска, Верица, *Педијајџирија на њодручју Македоније између Два светска рајћа*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 101–108.
- Јосимовска, Елена – Јосимовска, Верица, *Жене које су њружиле медицинску њомоћ Србији (у делу Македоније) у Првом светском рајћу*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 45–50.
- Карамиджковић, Ненад, *Чеси у Крагујевцу и Шумадији између два светска рајћа*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 239–256.
- Киреев, Владимир, *Секрејџниј њерсидскиј фрџиј Великой войнџ: Русскиј експедисиџиџонџниј корџус в Иране*, Весник ВМ 41 (2014), 57–68.
- Кољанин, Драгица, *Уџбеничко њиџиџање у њросветџној њолиџиџици Краљевине Јуџославије (1929–1941)*, Истраживања 25 (2014), 331–344.
- Koljanin, Milan, *Zločini Bugarske u Srbiji 1915–1918. Prilog istraživanju bugarske okupacije u Prvom svetskom ratu*, Istorija 20. veka 2 (2014), 39–52.
- Кузмичева, Људмила В., *Акџивџносџиј Серџеја Николајеџевича Смирнова њри Краљевском двору Јуџославије (1918–1941)*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историџског пријатељства, уредници Мира Радојеџић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историџско-меморијалнихспоменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 122–140.
- Kurzydowski, Christian, *The Early Ideological Influences of Dimitrije Ljotić: the Makings of a Fascist and Traitor?* у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 33–56.
- Лазаревић, Владан, *Извешџај Живана Живановића о сџашавању Државној архива у Крушевцу*, Расински анали 12 (2014), 213–246.
- Лазаревић, Владан, *Рајћарска банка*, Расински анали 12 (2014), 303–304.
- Лајбеншпергер, Ненад – Мамула, Ђорђе, *Сџоменици Првом светском рајћу између државе, закона и њојединца – неколико зајџажања и њримера*, 207–222.
- Latinović, Goran, *Jugoslovensko-danski odnosi 1920–1941*, Istorija 20. veka 2 (2014), 91–104.

- Латиновић, Горан, *Југословенско-норвешки односи (1920–1941)*, ТИ 2 (2014), 47–54.
- Латиновић, Горан, *Шведски кайиштал у југословенској њивреди у њериоду између два свјејска рајиа*, Архив 1–2 (2014), 130–138.
- Лековић, Вељко, *Насијанак и развој Француско југословенској клуба од 1921–1941. у Крајујевицу*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 177–180.
- Лукић, Александар, *Младен Жујовић о рајиу у Европи 1939–1940*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 119–138.
- Лукић, Александар – Нинковић, Момир, *Здравствене њриликe Тимочке дивизије I њозива 1914. њодине, закључно са шабачком њперацијом*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 33–38.
- Лукић, Милован, *Рачани у Првом свјејском рајиу 1914–1918. њодине: Прилој њоводом 100 њодина од Првој свјејској рајиа*, Историјска баштина 23 (2014), 79–110.
- Lupurović, Duško, *Stradanje Srba iz Beške početkom Prvog svetskog rata*, Beška : Zavičajno društvo „Stara Beška“ ; Indija : Narodna biblioteka „Dr Đorđe Natošević“, 2014, 180 str.
- Љубљанац, Светлана – Костовић, Тихомир, *Прилој њисћраживањима о оснивању и развоју млекарсћива у Дунавској бановини*, Записи 3 (2014), 171–178.
- Љубоја, Зорица, *„Срјска африкијага – наши у Африци“*, њрофесора Негељка Гиздавића, Расински анали 12 (2014), 287–292.
- Ljušić, Radoš, *Princip Gavrilo : (1895–1918) : ogleđ o nacionalnom heroju*, Beograd : Novosti, 2014, 423 str.
- Маловић, Гојко, *Срјска зајажанња мађарских кулћурних достјијнућа између два свјејска рајиа*, Зборник МС за друштвене науке 149, 4(2014), 875–900.
- Маљцев, Денис Александрович, *Руске јединице у Француској и на Солунском фронтју њоком Првој свјејској рајиа*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 477–488.
- Маричић, Душанка, *Француска одликовања Орден Лејије часћии Рајини крсћи додељени срјској војсци у Великом рајиу*, Весник ВМ 41 (2014), 309–315.
- Марковић, Анита, *У сјомен на Велики раји : сјомен обележја Првој свјејској рајиа на њодручју Града Смедерева*, Смедерево : Регионални завод за заштиту споменика културе, 2014, 122 стр.
- Марковић, Саша, *Полијичка искушења иденјијшета Словака у Војводини 1919–1941*, Истраживања 25 (2014), 315–329.

- Магић, Милован, *Брус њог окућаицијом 1915–1918. њогине*, Расински анали 12 (2014), 135–168.
- Merlicco, Giordano, *Reakcije na Sarajevski atentat u italijanskim diplomatskim dokumentima*, Istorija 20. veka 2 (2014), 25–38.
- Mijalkovski, Milan – Tomić, Duško – Pešić, *Gavrilo Princip : enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*, Pirot : Pi-pres, 2014, 334 str.
- Mijalkovski, Milan – Tomić, Duško – Pešić, Zvonimir – Antić, Zoran, *Špijunsko ratovanje kraljevine Srbije uoči Velikog rata*, Beograd : Fakultet za inženjerski menadžment ; Vranje : Istorijski arhiv „31. januar”, 2014, 605 str.
- Мијатовић, Бошко, *Економска њолиџика и коњукџура у Јуџославију 1919–1925. њогине*, Годишњак ДИ 3 (2013), 99–118.
- Mijatović, Boško, *Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. godine*, Istorija 20. veka 1 (2014), 27–50.
- Mijatović, Boško, *Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. godine (2. deo)*, Istorija 20. veka 2 (2014), 75–91.
- Миладиновић, Јово, *Један османлијски извор о војсци Краљевине Србије из 1915. њогине*, ВИГ 1 (2014), 253–274.
- Милановић, Јасмина, *Делфа Иванић: учесница и сведок*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 621–640.
- Милановић, Јасмина, *Женска грушџва у Великом раџу*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 163–176.
- Milanović, Jasmina, *Mabel Grujić i Delfa Ivanić dobročiniteljke srpskog naroda*, Istorija 20. veka 1 (2014), 9–26.
- Milenković, Dragan, *Pucanj u srce imperije : Sarajevo 1914. : atentat Gavrila Principa na austrijskog nadvojvodu Franju Ferdinanda*, 1. izd. na srp. jez., Beograd : Princip, 2014, 256 str.
- Miletić, Aleksandar D., *Deglobalization in the Periphery. Tariff Protectionism in Southeast and East-Central Europe 1914–1928*, ТИ 3 (2014), 69–88.
- Милетић, Александар Р., *Злоуџџребе сџаџуса „зашџићеноџ сџанара” у Јуџоисточноџ и истџочноџ Средњоџ Евроџи, 1918–1928*, ТИ 2 (2014), 33–46.
- Милкић, Миљан, *Друшџвено-геџграфске и економске каракџеристџике јуџословенске зоне Јулијске крајине 1945–1954*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 105–122.
- Милошевић, Бранислава, *Зайисник са седнице Насџавничкоџ саветџа реалне џимназије у Крушевцу*, Расински анали 12 (2014), 347–350.

- Минић, Рената Д. – Бели, Катарина С., *Часопис вредан сећања – Реч и слика* -, Записи 3 (2014), 179–191.
- Мићић, Срђан, *Југословенска дипломатска курирска служба током међурајног периода*, Архив 1–2 (2014), 96–112.
- Мићић, Срђан, *Краљевина Срба, Хрватска и Словенаца и планирање државног удара у Бујарској, 1923–1925. године*, ВИГ 1 (2014), 203–232.
- Мићић, Срђан, *Непознанице о личности Димитрија Димитријевића Турској марији 1929. године*, ТИ 1 (2014), 201–215.
- Михајловић, Дарко, *Крушевачка фабрика бомбона, чоколаде и рајлука „Јасиребац” – Вацић и ком.л.*, Расински анали 12 (2014), 339–345.
- Мичић, Милан, *Kolonija u Banatskom Novom Selu : (1921–1941)*, Novo Miloševo : Banatski kulturni centar ; Banatsko Novo Selo : Dom kulture „3. oktobar”, 2014, 91 str.
- Мичић, Милан, *Srpsko dobrovoljačko pitanje u Velikom ratu : (1914–1918)*, Novo Miloševo : Banatski kulturni centar ; Beograd : Radio-televizija Srbije, 2014, 262 str.
- Мицић, Милан, *Ушлица југословенско-румунске границе у Банату на процес колонизације југословенског Баната 1920–1921*, Браничевски гласник 9 (2014), 85–98.
- Младеновић, Божица Б., *Песме четничког војводе Косије Војиновића Косовца*, Српске студије 5 (2014), 187–205.
- Надовеза, Бранко – Ђокић, Небојша, *Odbrambena privreda Kraljevine Jugoslavije : vojna i vazduhoplovna industrija*, Beograd : Metafizika, 2014, 351 str.
- Надовеза, Бранко – Ђокић, Небојша, *Санџак (Рашка област) и рајини и почетни оперативни планови аустроугарске и српске војске у лето 1914. године*, НЗ 37 (2014), 121–146.
- Надовеза, Бранко, *Предлози уређивања Србије од 1914. године до Версајске мировне конференције*, Баштина 36 (2014), 171–188.
- Надовеза, Бранко, *Српски лекари националгесне оријентације између два раја*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 115–119.
- Надовеза, Бранко, *Хрватско, македонско и црногорско питање : алтернативни предлози уређења Краљевине Југославије. Део 2*, Београд : Институт за новију историју Србије : Центар за митолошке студије Србије, 2014, 217 стр.
- Najhold, Branko, *Veliki rat je počeo iz Zetuna : priča o Zetunu i Zetuncima u Velikom ratu 1914–1918. godine*, 1. izd. – Zemun : Trag, 2014, 119 str
- Наумов, Александар Олегович, *Примирје дуго 20 година*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 51–61.
- Николић, Вишња, *Удружење аранжера изложа Краљевине Југославије*, Архив 1–2 (2014), 195–206.

- Новаковић, Драган, *Оснивање Министарства вера и устави ни полагај црква и верских заједница у Краљевини СХС – Југославији*, Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати 15 (2014), 194–200.
- Новаковић, Драган, *Постујак избора првог Патријарха после уједињења Српске православне цркве и успостављања Патријаршије 1920. године*, ЦС 11 (2014), 425–436.
- Pavlović, Ivan S., *Iz naše ofanzive 1914. godine : zauzeće Užica, gonjenje Austrijanaca: 25–28. novembra 1914. godine*, Fototipsko izd., Užice : Istorijski arhiv, 2014, XXIII, 59 str.
- Pavlović, Živko G., *Bitka na Jadru avgusta 1914 god.*, Loznica : Biblioteka Vukovog zavičaja, 2014, XI, 579 str.
- Pavlović, Živko G., *Bitka na Kolubari. Deo 1, Defanzivna bitka*, 2. izd., Šabac : Glas crkve ; Lazarevac : Biblioteka „Dimitrije Tucović”, 2014, XVI, 927 str.
- Pavlović, Živko G., *Bitka na Kolubari. Deo 2, Ofanzivna bitka*, 2. izd., Šabac : Glas crkve ; Lazarevac : Biblioteka „Dimitrije Tucović”, 2014, XIII, 872 str.
- Pavlović, Živko G., *Cerska bitka-Bitka na Jadru avgusta 1914 god.*, 2. izd., Šabac : Glas crkve ; Lazarevac : Biblioteka „Dimitrije Tucović”, 2014, XXIII, 623 str.
- Павловић, Момчило, „Балкански чвор” и Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 27–42.
- Pavlović, Momčilo, *Od atentata do rata. Konstruisanje rata Austro-Ugarske sa Srbijom 28. jun – 28. jul 1914*, Istorija 20. veka 2 (2014), 9–24.
- Papić, Radivoje, *Dejstva Užičke vojske u Polimlju i na Zlatiboru avgusta 1914. sa osvrtom na Linski odred : borbe na Stocu, Volovici, Rudom, Crnom vrhu i Cigli, Čajetina* : Narodna biblioteka „Ljubiša R. Đenić”, 2014, 49 str.
- Пауновић, Петар, *Школовање српској санијетској кадра за време Великог рата*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 51–52.
- Пауновић-Штерменски, Јелена, *Србија и Балканска федерација 1914. и 1915. године*, Српске студије 5 (2014), 173–185.
- Петровић, Огњан М., *Висококрилци Симе Милутиновића – фамилија СИМ X, СИМ XI и СИМ XII-X*, Браничевски гласник 9 (2014), 213–252.
- Петровић, Огњан М., *Нискокрилни школски авиони Аеро-2, Бруцош и Алка*, Расински анали 12 (2014), 457–488.
- Подовац, Живомир Р., *Јунаци, јошомци цара Лазара, из рата у рат*, Расински анали 12 (2014), 29–60.
- Подовац, Живомир Р., *Светски славан српски официјерски бој у бици на Дрини*, Расински анали 12 (2014), 85–114.
- Подовац, Живомир Р., *Шумагинци у сремској и источно-босанској операцији бишке српске војске на Дрини 1914*, Расински анали 12 (2014), 61–84.

- Поповић, Љубодраг, *Крајујевац 1916. године – прва година окупирације*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 9–16.
- Поповић, Љубодраг, *Српски инџенџерици у лојорима Бујарске и Аустроугарске*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 177–180.
- Popović, Cvetko Đ., *Sarajevski Vidovan 1914 : doživljaji i sećanja*, 2. izd., Beograd : Prosveta, 2014, 194 str.
- Prvi svetski rat u kulturi i bibliografiji : tematski zbornik u 2 knjige. Knj. 1*, urednici Aleksandra Vraneš, Ljiljana Marković, Beograd : Filološki fakultet, 2014, 457 str.
- Prvi svetski rat u kulturi i bibliografiji : tematski zbornik u 2 knjige. Knj. 2*, urednici Aleksandra Vraneš, Ljiljana Marković, Beograd : Filološki fakultet, 2014, 377 str.
- Пузовић, Владислав, *Покровиџельсџво Српске љравославне цркве над Руском заџраничном црквом (1920–1940)*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 112–121.
- Radić, Radmila – Isić, Momčilo, *Srpska crkva u Velikom ratu : 1914–1918*, Beograd : „Filip Višnjić” ; Gacko : SPKD Prosvjeta, 2014, 613 str.
- Радовановић, Бориша, *Оснивање Велосиједској сџорџској грушџва „Орлић” у Крајујевацу 1933. године*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 217–238.
- Radovanović, Zoran, *Srbi na Korzici : 1914–1918*, Novi Sad : Prometej ; Beograd : Radio-televizija Srbije, 2014, 200 str.
- Радовановић, Радован – Ђокић, Небојша, *Ослобођење Пожареваца и околине октџбра 1918. године*, Записи 3 (2014), 121–136.
- Радовић, Слободан, *Дневничко-џуџојисни заџиси Таџије П. Костџића о дожи-вљајима у Великом раџу*, Историјска баштина 23 (2014), 143–152.
- Radojević, Mira – Dimić, Ljubodrag, *Serbia in the Great War : 1914–1918 : a short history*, (Special editions), Beograd: Srpska književna zadruga: Belgrade forum for the world of equals, 2014, 318 str.
- Radojević, Mira – Dimić, Ljubodrag, *Serbien im Großen Krieg 1914–1918*, (Sonderausgabe). Beograd: SKZ: Belgrader Forum für eine Welt von Gleichberechtigten, 2014, 336 str., [32] str. s tablama.
- Радојевић, Мира – Димић, Љубодраг, *Сербија в Великой войне : 1914–1918 : край-кая истџория*, (Специальный выпуск), Београд: Српска књижевна задруга: Белградский форум за мир равноправных, 2014, 334 стр.
- Радојевић, Мира – Димић, Љубодраг, *Србија у Великом раџу : 1914–1918 : крайка истџорија*, (Посебна издања), Београд: Српска књижевна задруга: Београдски форум за свет равноправних, 2014, 298 стр.

- Радојевић, Мира, *Краљевина Србија и њене савезнице 1914. године*, у: Зборник радова, (Библиотека Документи). Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа, 2014, 29-53.
- Радојевић, Мира, *Милан Грол*, (Посебна издања). Београд: „Филип Вишњић”, 2014, 347 стр.
- Радојевић, Мира, *Србија 1914*, Летопис Матице српске, књ. 493, св. 4., април 2014, 510-518.
- Радојчић, Милорад, *Љижани носиоци Карађорђевог звезда*, Гласник ИАВ 47 (2013), 99-127.
- Раковић, Александар, *Изградња римокатоличке цркве Свете Ане у Шайцу (1928): хришћанско припадње православних Срба за злочине хрватских војника аустроугарске војске у Мачви (1914)*, Култура полиса, год. 11, бр. 25 (2014), 85-94.
- Рафаиловић, Јелена, *Извештај о концерну фабрика Илића за 1933. годину. Лична карија једног предузећа у доба велике економске кризе*, Годишњак ДИ 3 (2013), 141-154.
- Репе, Вођо, *Slovenija u predvečerje Drugog svetskog rata*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 57-71.
- Решетников, Леонид Петрович, *Улазак Русије у Велики рат – морално-обичајни аспекти*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 63-70.
- Ристић, Иван, *Бугарска у југословенској војној акцији 1927. године у светлу војачане италијанске акције на Балкану*, Архив 1-2 (2014), 79-95.
- Ристић, Иван, *Својно-војнички аспекти „Македонског припадња” у Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 263-276.
- Савић, Александар В., *Народни јунак Гвозден Ђурић и његова војска* Споменица изгинулим борцима за ослобођење и уједињење, Историјска баштина 23 (2014), 173-190.
- Sarajevski atentat 1914. / Međunarodni naučni skup istoričara [(Gacko, 19-21. septembar 2013. године)] [u okviru skupa] Čorovićevi susreti 2013. године*, [urednici Vojislav Maksimović, Draga Mastilović], 2. izd., Gacko : CPKD Prosvjeta ; Beograd : „Filip Višnjić”, 2014, 454 str.
- Селимовић, Салих, *Рајна и друштво збивања на Сјеничко – немачкој висоравни у Првом светском рату*, Историјска баштина 23 (2014), 111-126.
- Сењавска, Јелена Спартаковна, *Историјско сећање на Први светски рат – специфичност његовог формирања у Русији и на Западу*, у: Први светски рат и

- балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 585–602.
- Сијић, Милорад, *Пејнаесїй іодина службе мајора Томића*, Расински анали 12 (2014), 247–264.
- Силкин, Александр Александрович, *Делеіиїимизация іравящеіо режима в Королевстїве Юіославиї как внуїрїїолиїиїческая іредїосылка революции (1930-е – начало 1940-х іі.)*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 87–102.
- Simić, Bojan, „*The Greatest Friend of Bulgaria*” – *Milan Stojadinović in the Bulgarian Newspaper Dnes*, ТИ 3 (2014), 99–110.
- Srbija i Braničevo u Velikom ratu 1914–1918.*, [autori Bojan Dimitrijević ... [i dr.] = [Serbia and Branicevo District during the Great War, [authors Bojan Dimitrijevic ... [et al.]], Požarevac : Istorijски архив Požarevac =Historical Archive Požarevac ; Beograd : Vojни архив =Military Archive, 2014, 303 str.
- Срїска і православна црква у Првом свеїском раїу (1914–1918) : огабрана докуменїта*, приредіо Радован Пилиповић, Београд : Архив Српске православне цркве, 2014, 195 стр.
- Сретеновић, Станислав, *Србија Викїјора Берара: један іоїлед на доїринос Србије заједничким наїорима савезника 1915. іодине*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 571–584.
- Станојевић, Саша Д., *Суд частїи Руске армије у избейлишїиву (1920–1924)*, ВИГ 2 (2014), 187–201.
- Станојловић, Нинослав, *Пиїіомици Мушке учїиїељске школе јаїодинске (1919–1922) из Країујевачкої округа*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 51–60.
- Stevanović, Zoran, *Istorija Aleksinca i okoline od 1918. do 1941. 1*, Aleksinac : Centar za kulturu i umetnost, 2014, 470 str.
- Стефановић, Валерија, *Рашка: ірви дечїи листї у Новом Пазару*, НЗ 37 (2014), 205–212.
- Стојадиновић, Милош, „*Полиїиїка*” *о крушевачком крају и њеіовим сїіановницима у I свеїском раїу*, Расински анали 12 (2014), 247–264.
- Стојановић, Александр, *Полиїиїчка мисао Владимира Велмар-Јанковића*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 19–32.

- Стојанчевић, Владимир, Холанђанин, *Доктор Ариус Ван Тиенховен, у саниционској служби Србије 1914. и 1915. године*, ЛЗ 54 (2014), 237–242.
- Стојковић, Живан, *Клуб српских народних посланика свих странака у Ници 1916*, ЛЗ 54 (2014), 207–220.
- Soutou, Georges-Henri, *La France et le problème des Nationalités pendant la guerre de 1914–1918: la cas de la Serbie*, Balcanica 45 (2014), 369–398.
- Тасић, Дмитар, *Од демаркационе линије до међународно признаће границе – Војска и дипломатија у борби за јужне границе Краљевине СХС 1919–1920*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 225–240.
- Тасић, Дмитар, *Пробој Солунској фронтне, ослобођење и обнова власи у Јужној Србији*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 465–476.
- Тасовац, Милица, *Шумадијска окружна банка – академско остварење Бранислава Којића у Крагујевцу*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 97–102.
- Тесемников, Владимир Алексеевич, *В. И. Лебедев: шире биографије: об ујрозе СССР с Зајда и Восток*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт славјановедения Росийской Академии Наук, 2014,
- Тимофејев, Алексеј – Кремић, Дарко, *Руска војна помоћ Србији за време Првој светској рата*, Београд : Институт за новију историју Србије, 2014, 352 стр.
- Тимофејев, Алексеј, *Руси на обалама Саве 1914–1915. Улога руских морнара у одбрани Београда 1914–1915*, ТИ 1 (2014), 235–248.
- Тодоровић, Маја, *Сјисак поинулих у ратовима 1912–1918*, Расински анали 12 (2014), 169–212.
- Трипковић, Ђоко, *Зараћене силе и балканско ратиште 1914–1916*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 411–422.
- Трифунковић, Верољуб, *Руси – трагичари у Крагујевцу 1920–1941. I*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 81–96.

- Ćirković, Simo C., *Oganj i nada : Srbija u I svetskom ratu 1914–1918*, Beograd : Dereta, 2014, 214 str.
- Ćorović, Vladimir, *Crna knjiga : patnje Srba Bosne i Hercegovine za vrijeme svjetskog rata 1914–1918. godine*, Beograd ; Stari Banovci : Bernar ; Banja Luka : Riznica duhovnog blaga, 2014, 139 str.
- Цветковић, Владимир Н., *Пройасї имїерија на Балкану и срїски национални иденїиїейї*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 489–503.
- Черњаовски, Сергеј Владимирович, *Руска црноморска флотїа у Великом раїу – заборављене їобеге*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 455–463.
- Чистјаков, Олег Вјачеславович, *Делайносїї Рускої друшїїва Црвеної крсїа у Србији їоком Првої свейскої раїа*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 641–646.
- Чукић, Горан, *Научни доїринос 1915. їодине ког їреузиманих мера їроїїив ейїдемиїскої їиїфуса*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 67–82.
- Šaler, Dragan – Miladinović, Predrag, *Cepelini iznad Požarevca tokom Velikog rata*, *Zapisi* 3 (2014), 110–120.
- Шаренац, Данило, *Руска војна їомоћ Србији 1914–1915*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 359–376.
- Шевцова, Галина И., *Руска медицинска и хуманиїарна їомоћ Србији у їодинама Првої свейскої раїа*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ“: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 33–45.
- Шкундин, Григориј Давидович, *Анїанїа и Буїарска 1916–1918. – да ли је био моїућ сейарайїни мир?* у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет без-

бедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 437–454.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И САВРЕМЕНО ДОБА

- Aleksić, Vesna S., *Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije 1941–1944*, *Limes plus 2* (2014), 109–121.
- Алексић, Драган, *Мисија Егмунда Фезенмајера у Србији 1941. године*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 319–354.
- Анђелковић, Драгомир – Весковић Анђелковић, Милица, *Руско-српске везе од 1990. до 2014. године*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 236–272.
- Antić, Čedomir, *A Historical Context of the Srebrenica Resolution*, *Српске студије 5* (2014), 394–401.
- Антонијевић, Ненад, *Српско-албански односи у Косовском округу 1941. године у контексту немачко-италијанских интереса*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 355–374.
- Антонијевић, Саша, *Владика Валеријан на Светијој Гори*, *Каленић 5* (2014), 23–25.
- Антонијевић, Саша, *Владика шумадијски Валеријан*, *Теолошки погледи 2* (2014), 405–434.
- Archer, Romy, *Imaš kući – vrati stan. Housing inequalities, socialist morality and discontent in 1980s Yugoslavia*, *Годишњак ДИ 3* (2013), 119–139.
- Атлагић, Марко П. – Елезовић, Далибор М., *Срби у холицичком и војном врху усташке Независне Државе Хрватске*, *Зборник радова ФФ у Приштини 1* (2014), 355–369.
- Barić, Nikica, *Djelovanje i ustroj mornarice NDH na rijekama*, *Istorija 20. veka 1* (2014), 125–142.
- Barić, Nikica, *Odnos vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema srpskom stanovništvu u sjevernoj Dalmaciji od aprila 1941. do septembra 1943. godine*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 533–556.

- Batinska bitka : zbornik radova*, [urednik Stanko Šušnjar], Novi Sad : Udruženje anti-fašista Novog Sada, 2014, 175 str.
- Белић, Милорад, *Прилој квантификацији жртва Драгој свейској раји на југручју Ојшине Ваљево*, Гласник ИАВ 47 (2013), 129–151.
- Бјелица, Слободан, *Прилој проучавању историје Мајице српске и Филозофској факултету у Новом Саду*, Истраживања 25 (2014), 353–366.
- Bjeljac, Željko – Terzić, Aleksandra, *Suffering of Population in Bačka and Baranja in 1941 and 1942*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 319–342.
- Bogetić, Dragan, *Jugoslovensko-američke nesuglasice oko koncepta novog međunarodnog ekonomskog poretka*, Istorija 20. veka 1 (2014), 165–180.
- Богетић, Драган, *Кијарска криза 1974. и појоршање југословенско-америчких односа*, ГИ 3 (2014), 111–130.
- Bogetić, Dragan, *Sovjetska politika prema Jugoslaviji tokom prve faze bipolarnog detanta*, Istorija 20. veka 2 (2014), 199–214.
- Boeckh, Katrin, *Keineswegs desinteressiert. Die Pläne NS-Deutschlands mit Jugoslawien 1940/41*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт славјановедения Росийской Академии Наук, 2014, 165–188.
- Božić-Stamenović, Ružica – Stevanović, Nebojša – Strajnić, Marija, *Rekonstrukcija zdravog javnog prostora: nastanak, nestajanje i obnova na primeru Kliničkog centra Srbije*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1 (2014), 31–45.
- Божовић, Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2014, 758 стр.
- Бонџић, Драгомир, *Настава географије на Београдском универзитету 1945–1960*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 773–789.
- Велојић, Далибор З., *Косовска дивизија у Априлском рају 1941. године*, Баштина 36 (2014), 223–242.
- World Jewish Restitution Organization, *Position Paper on Restitution in Former Yugoslavia*, Limes plus 2 (2014), 161–172.
- Вукановић, Милорад, *Градски народни одбор појорив ојварања Музеја икона и појорреја Српске православне ојшине у Дубровнику*, Српске студије 5 (2014), 355–365.
- Vukotić Lazar, Marta – Borovnjak, Đurđija, *Značaj arhitekta Stanka Kliske u unapređenju zdravstvene kulture Beograda u periodu nakon Drugog svetskog rata*, Acta hi-

- storiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1 (2014), 93–117.
- Вучетић, Радина, *Америчка „јавна дипломатија” у социјалистичкој Југославији 50-тих и 60-тих година XX века*, ТИ 1 (2014), 75–103.
- Gavrilović, Darko, *Mađarsko nacionalno pitanje u Kraljevini SHS i zločini na tlu Vačke tokom Aprilskog rata 1941. godine*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 181–194.
- Гаврић, Горан, *Рајно искуство Јозефа Бојса у Другом светском рату*, Весник ВМ 41 (2014), 243–263.
- Гибианский, Леонид, *Советская политика в отношении Югославии перед Айрельской катастрофой 1941. г.*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 141–164.
- Глишић, Венцеслав, *Прилози истраживању историје албанизације Косова и Метохије*, ВИГ 2 (2014), 219–234.
- Gudac Dodić, Vera, *Domestic Violence against Women in Serbia*, ТИ 3 (2014), 143–158.
- Гудац Додић, Вера, *Простор као судбина: животи женског становништва у ирачким и сеоским насељима у Србији током друге половине 20. века*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 395–406.
- Gudac Dodić, Vera, *State Policy and Woman's Identity in Socialism*, ТИ 2 (2014), 83–98.
- Gulić, Milan, *Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj JUSTE*, Историја 20. века 1 (2014), 143–164.
- Гулић, Милан, *Формирање здравствене система Републике Српске Крајине*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 167–182.
- Давидовић, Горан, *Рехабилитација гр Василија (Косића) епископа жичког и бањалучког*, Наша прошлост 15 (2014), 191–214.
- Даж, Харис – Vasiljević, Маја, *„Kretanje” nepokretne imovine beogradskih Jevreja kao posledica Holokausta*, Limes plus 2 (2014), 139–154.
- Dimitrijević, Bojan B., *Vojska Nedićeve Srbije : oružane snage Srpske vlade 1941–1945*, Београд : Službeni glasnik, 2014, 577 str.
- Dimitrijević, Bojan B., *Jugoslovenska hidroeskadrila u Abukiru 1941–1942*, Историја 20. века 1 (2014), 111–124.
- Dimitrijević, Bojan B., *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Београд : Institut za savremenu istoriju, 2014, 442 str.

- Димић, Љубодраг – Величанскаја, Људмила Александровна – Џалилов, Тимур Агабаевич – Кишкина-Иваненко, Маја Федоровна – Милошевић, Миладин – Пантелић, Нада – Стикалин, Александр Сергејевич, *Југославија – СССР : сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР : 1946–1964. Том 1, (Документи о спољној политици Југославије)*. 1. изд., Београд: Архив Југославије, 2014, 780.
- Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat : ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita : (1944–1974)*, Beograd : Arhipelag, 2014, 387 str.
- Димић, Љубодраг – Раковић, Александар – Милошевић, Миладин, *Југославија – Индонезија 1945–1967 : исцртавања и документи*, (Документа о спољној политици Југославије), 1. изд., Београд: Архив Југославије, 2014, 535.
- Dinčić, Aleksandar – Ozimić, Nebojša, *Pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini u nacističkom koncentracionom logoru na Crvenom Krstu u Nišu : (1941–1944)*, Beograd : Narodni muzej, 2014, 78 str.
- Dobrivojević, Ivana, *Prilog proučavanju državne represije na srpskom selu 1949. godine*, Istorija 20. veka 1 (2014), 221–234.
- Добривојевић, Ивана, *Прилози истраживању урбанизације у Србији непосредно после Другог светског рата*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 499–517.
- Драгишић, Петар, *Разговор Броза и Берлинџера. Тихово виђење кризних ситуација у свету 1970. године*, Архив 1–2 (2014), 243–253.
- Dragišić, Petar, *Searching for El Dorado. Workers from Serbia Temporary Employed Abroad from the 1960s to the Dissolution of Yugoslavia*, ТИ 3 (2014), 131–142.
- Ђокић, Небојша, *Немачки окупациони систем у Србији у лето 1941. године*, Брањичевски гласник 9 (2014), 99–162.
- Ђокић, Небојша, *Школски авион АЕРО-2*, Весник ВМ 41 (2014), 149–174.
- Ђорђевић, Ненад, *Крајувачка историја 1941. године, још један поглед у светлу новијих исцртавања*, у: Крајувац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крајувац, Историјски архив Шумадије, 2014, 297–321.
- Ераковић, Видосава, *„Нека ђаво носи Запад, важно је шта ми о томе говоримо” – последња посета Јосипа Броза Тита Москви (17–18. мај 1979)*, Архив 1–2 (2014), 182–194.
- Живковић, Милутин Д., *Извештај италијанске дивизије „Пустерија” о окупацији Нове Вароши крајем јуна 1942. године и о војним, политичким и економским приликама у граду и околини*, Баштина 36 (2014), 243–271.
- Живковић, Милутин, *Муслимански и арнаујски диверзанци у саставу 9. комјаније 4. пука дивизије „Бранденбург”*, у: Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Ме-

- тохији, уредник Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2014, 279–306.
- Животић, Александар, *Војногеографски положај Југославије на почетку Хладног рата : (1945–1954)*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 89–104.
- Životić, Aleksandar, *Insistiranje na principima? : Jugoslavija i počeci rata u Koreji (1950–1951)*, *Annales, Series historia et sociologia*, 2014, 4, 24, 593–600.
- Животић, Александар, *Југословенско ваздухопловство и ваздухопловства балканских земаља : 1945–1948. године*, у: Сто година српског војног ваздухопловства : зборник радова. Књ. 1, Историјски развој, уредник Драгана Марковић (Библиотека Војна књига, књ. бр. 1837), Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014, 201–215.
- Животић, Александар, *(Не)реална очекивања: југословенско-совјетски војни преговори 1948*, ВИГ 2 (2014), 111–133.
- Животић, Александар, *Руска емиграција у социјалистичкој Југославији : (1945–1949)*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 160–171.
- Животић, Александар, *Уједно и њаг југословенско-совјетских војних односа 1957*, ТИ 1 (2014), 105–134.
- Зец, Дејан, *Сјорпска полиција у окупираној Србији – државна контрола и покушаји идеологизације*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Росийской Академии Наук, 2014, 513–532.
- Stari Brod : zaboravljeni zločin*, [priredivač Aleksandar Savić ; urednici jerej Dragan Vukotić, Slavko Heleta ; fotografije Hadži Branko Nikitović]., Višegrad – Dobrunska Rijeka : Dabar : Soko, 2014, 251 str.
- Илић, Никола П., *Бивши директор рудника Леце Хадсон – први шеф бриџанске војне мисије код четника 1941–1942. године*, ЛЗ 54 (2014), 349–352.
- Плић, Никола Р., *Одметници на југу Србије 1945–1953*, Leskovac : Centar za istraživanje i proučavanje kulturno-istorijske baštine juga Srbije, 2014, 200 str.
- Исић, Момчило, *Једна необјављена књижа: О настанку и судбини зборника: Друштво развијак села Јасике*, Браничевски гласник 9 (2014), 163–212.
- Исић, Момчило, *Уашен, а да није засијао : Инстипуи за изучавање села САН : 1947–1954*, Београд : Институт за новију историју Србије, 2014, 266 стр.
- Yanquing, He, *The Beginnings of PRC's Diplomacy: Diplomatic Activity of the Chinese Communist Regime in the Xibaipo Period – May 1948 to March 1949*, ТИ 3 (2014), 177–196.

- Јањетовић, Зоран, *Југословенски Банати 1941. године*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 291–318.
- Јањић, Драгана Ј. – Ђоковић, Милосав З., *Оснивање и први дани Епархије шумадијске*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 653–674.
- Jareb, Mario, *Američka diplomacija i Kraljevina Jugoslavija uoči i nakon Travanjskog rata*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 195–230.
- Јовановић, Ана – Вуковић, Дарко, *Историјски развој и модели регионализма у државама Европске уније*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 193–221.
- Јовановић, Владан, *Балканске политичке крилике и Априлски слом Вардарске бановине*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 269–290.
- Jovelić, Marijana, *Partizanska propaganda u Srbiji 1941. godine u arhivskoj građi Vojnog muzeja*, Istorija 20. veka 2 (2014), 105–122.
- Јојић, Ђорђе, *Разарачи титија Београд – бродови славних политичкија*, Весник ВМ 41 (2014), 201–225.
- Kovač, Svetko – Dimitrijević, Bojan – Popović Grigorov, Irena, *Slučaj Ranković : iz arhiva KOS-a*, Београд : Медија центар „Одбрана”, 2014, 547 стр.
- Ковачевић, Јелена, *Јован Дучић у емиграцији 1941–1943*, Архив 1–2 (2014), 139–152.
- Коло, Александар – Миладиновић, Предраг, *Ваздухопловне ознаке СФРЈ, СРЈ и Србије 1956–2013*, Весник ВМ 41 (2014), 175–200.
- Крејаковић, Силвија – Бережнов, Александар, *Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, томила рушевина – масовна гробница*, Наша прошлост 15 (2014), 137–171.
- Крејаковић, Силвија, *Између митија и истине: масовна одмазда у Краљеву, октобра 1941*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 411–436.
- Lazić, Milorad, *(Re)inventing Yugoslavia: American Cold War Narratives about Yugoslavia, 1945–1955*, Годишњак ДИ 3 (2013), 49–72.

- Lessing, Hannah M., *Belated justice: experiences with restitution in Austria*, Limes plus 2 (2014), 77–85.
- Лишанчић, Милош, *Друшћивене акћивносћи на омлагинским радним акцијама на ѓримеру ОРА „Чачак 65“*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 43 (2013), 171–189.
- Madzevik, Mirjanka – Apostolovska Toshevska, Biljana, *Changes in the National Structure of the Republic of Macedonia*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 343–358.
- Malić, Škeljzen, *Kosovo i raspad Jugoslavije, razgovor vodio Baton Hadžiu, preveo s albanskog Anton Berišaj*, Beograd : Radnička komuna Links ; Zemun : Mostart, 2014, 289 str.
- Marković, Života, *Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije : od privremenog odbora 1941. do ASNOS-a 1944.*, Požega : Žiravac ; Užice : Gradski odbor SUBNOR-a, 2014, 176 str.
- Марковић, Предраг Ј., *Раднички шћрајкови у социјалистичком и ѓранзиционом друшћиву Југославије и Србије*, ТИ 1 (2014), 53–74.
- Mahmutefendić, Tahir, *„Independent Kosovo” in the Context of the Declining American Hegemony*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 181–192.
- Милетић, Александар В., *Комунистичка ѓарћија Југославије и доћајаји од 27. марта 1941.*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 231–247.
- Милетић, Александар В., *Милован Ѓилас и ѓићање разіраничења између Србије и Хрвајске 1945. године*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 241–262.
- Миликић, Рагомир, *Забораваљена евројска ејизода : Југославија и Савећ Евроје : 1949–1958*, Београд : Институт за савремену историју, 2014, 343 стр.
- Милићевић, Наташа, *Идеологија и урбани ѓросћор: ѓреименовање ірадова и улица у Србији 1944–1950*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 481–497.

- Милићевић, Наташа, „Јавност” у Србији о Независној држави Хрватској 1941–1944, Зборник МС за историју 89 (2014), 73–89.
- Милкић, Миљан, *Подела италијанске рајне флоте након Другој светској рату. Случај Југославије*, ВИГ 2 (2014), 88–110.
- Милошевић, Боривоје, *Видовдански аргументи и ратна социјалиста око листа „Звоно“*, Српске студије 5 (2014), 379–385.
- Милошевић, Миладин – Пантелић, Нада, *Југословенско – алжирски односи 1956–1979*, (Документа о спољној политици Југославије), 1. изд. Београд: Архив Југославије, 2014. LIV, 972 стр.
- Милошевић, Тања, *Посећа Ворена Хајера помоћника секретара за одбрану САД за питања међународне безбедности Југославији 05.–07. септембра 1970*, ВИГ 2 (2014), 269–283.
- Мирковић, Ена, *Благоје Нешковић и Косовско питање. Прилози истраживању*, у: Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији, уредник Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2014, 307–322.
- Мирковић, Јован, *Идеолошка основа злочина Независне Државе Хрватске 1941*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 375–390.
- Nadoveza, Branko – Đokić, Nebojša, *Nemački okupacioni sistem u Srbiji u leto 1941. godine*, Beograd : Metafizika, 2014, 117 str. ; 20 cm
- Николић, Коста, *Историја Равногорској војске : 1941–1945. Књ. 1, Пројив нацизма, фашизма и комунизма*, 1. изд., Београд : Завод за уџбенике, 2014, 623 стр.
- Николић, Коста, *Историја Равногорској војске : 1941–1945. Књ. 2, Србија под окупацијом*, 1. изд., Београд : Завод за уџбенике, 2014, 563 стр.
- Nikolić, Kosta, *Mač revolucije : OZNA u Jugoslaviji 1944–1946*, 2. izd., Beograd : Službeni Glasnik, 2014, 230 str.
- Николић, Коста, *Ратни циљеви Комунистичке партије Југославије у Другом светском рату*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 477–498.
- Niu, Jun, „Turn to the Left” in Chinese Foreign Policy from the Late 1950s to 1962, ТИ 3 (2014), 51–68.
- Новаковић, Драган, *Доношење првој устави Српске православне цркве 1931. године*, Зборник МС за друштвене науке 146, 1(2014), 41–54.
- Novi Sad : 1944–2014 : zbornik radova*, [urednik Stanko Šušnjar], Novi Sad : Udruženje antifasista Novog Sada, 2014, 87 str.
- Obhodaš, Amir, *Nova saznanja o borbama u Hrvatskoj 1944. Pothvat „Brod” i druga bitka za Ludbreg, srpanj 1944*, Istorija 20. veka 2 (2014), 123–142.

- Nebojša Ozimić ... [i dr.], *Žrtve lagera Niš : (1941–1944)*, Niš : Niški kulturni centar : Narodni muzej : Medivest KT, 2014, 582 str.
- Ozimić, Nebojša – Makarić, Maja, *Jevreji u logoru na Crvenom Krstu, Nezavršena priča o Moši Šoatoviću*, Beograd : Narodni muzej, 2014, 34 str.
- Ondrej, Žila – Zdenek, Kučera, *Polarization of Space in Serbia and its Peripheral Areas*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 155–180.
- Павловић, Александар, *Прилози о сјарадању колониста на Косову и Мејхохији током Другој светској рати*, Архив 1–2 (2014), 113–129.
- Павловић, Марко, *Цео животи Југославије у два државна облика*, Зборник МС за друштвене науке 146, 1(2014), 9–39.
- Павловић, Момчило, *Политичке страве у Србији 1944–1945*, 1. изд., Београд : Институт за савремену историју, 2014, 276 стр.
- Пеликан, Јан, *Косово у првим месецима 1968. године*, ТИ 2 (2014), 99–132.
- Perić, Slobodan, *Zapadna Slavonija u svetlu jugoslovenske krize 1991–1995. : istine, zablude i obmane*, Beograd : Licej, 2014, 174 str.
- Petrović, Nenad Ž., *Jugoslovensko-turski vojni i politički odnosi 1980–1982*, Istorija 20. veka 1 (2014), 193–208.
- Пилчевић, Ђорђе Б., *Повести о мајору Косији Тодоровићу, команданту Златиборској четничкој одреда*, Историјска баштина 23 (2014), 43–63.
- Piljak, Milan, *Power Game in Tito's Yugoslavia: Conundrum of Aleksandar Rankovic's Overthrow From Power*, ТИ 3 (2014), 159–176.
- Radanović, Milan, *Oslobođenje : Beograd, 20. oktobar 1944*, Beograd : Rosa Luxemburg Stiftung, 2014, 436 str.
- Радић, Радмила, *Верски животи у Југославији према извештајима епископа Српске православне цркве за 1953. и 1971. годину*, ТИ 1 (2014), 11–51.
- Радовановић, Милан, *Писмо југословенској исељеника у Израелу*, Архив 1–2 (2014), 239–242.
- Радовановић, Радован В. – Ђокић, Небојша Д., *Безбедносне службе Треће рајха у Србији током лета 1941. године*, у: Структура и функционисање полицијске организације: традиција, стање и перспективе III, Криминалистичко-полицијска академија, Београд 2014, 149–170.
- Радовановић, Радован В. – Ђокић, Небојша Д., *Немачки окупациони систем у Србији 1941. године – војни аспекти*, Безбедност 2 (2014), 97 – 121.
- Радојчић, Милорад, *Стрељање на Буковима*, Гласник ИАВ 47 (2013), 39–81.
- Ракић, Хранислав А., *Специфичности обнављања и ширења НОП-а у лесковачком крају 1942–1943. године*, ЛЗ 54 (2014), 353–372.
- Раковић, Александар, *Амерички извештаји о верским слободама у Рејублици Србији: контрааргументи из српске перспективе*, Теолошки погледи 1 (2014), 129–138.

- Раковић, Александар, *Међуверски дијалоџ Србије и Индонезије (2011–2013): допринос државној политици Републике Србије у очувању Косова и Метохије*, Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати 16 (2014), 202–209.
- Раковић, Александар, *Неканонско деловање Румунске православне цркве у северо-источној Србији (2001–2014) као изричит и вид румунских теолошко-политичких прејензија*, Култура полиса, год. 11, бр. 24 (2014), 35–58.
- Раковић, Александар, *Оснивање и рад Међурелигијског савета Министарства вера Републике Србије (2009–2012)*, Теолошки погледи 2 (2014), 315–322.
- Раковић, Александар, *Студент о Богословском факултету Српске Православне Цркве (1965–1968)*, Теолошки погледи 3 (2014), 563–570.
- Ристановић, Петар, „Тамо је све почело” – Косово као темељ југословенског дискурса, Баштина 37 (2014), 155–173.
- Ристановић, Раде, *Бели мантили под ударом одељења Специјалне полиције (1941–1944)*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 135–143.
- Ристановић, Раде, *Годишњи извештај Одељења Специјалне полиције о сузбијању делатности комунистичког покрета отпора у Београду током 1941*, ТИ 1 (2014), 219–234.
- Ристановић, Раде, *Извештај Радула Ж. Рагосављевића упућен Милану Негићу о проблемима приликом испоруке пакета југословенским ратним заробљеницима у Немачкој 1941*, ВИГ 2 (2014), 251–268.
- Ristanović, Rade, *Naredba upravnika grada Beograda o uspostavljanju službe obezbeđenja predsednika vlade Milana Nedića*, Istorija 20. veka 2 (2014), 215–220.
- Ristanović, Rade, *Svakodnevica prvih meseci okupacije 1941. u člancima beogradskih Opštinskih novina*, Istorija 20. veka 1 (2014), 95–110.
- Ristanović, Slobodan V., *To su naših ruku dela : herojska i slavna epopeja omladinskih radnih akcija : 1941–1990*, 1. izd., Beograd : Studio Pilastrо : Udruženje učesnika omladinskih radnih akcija i volontera Srbije, Odbor veterana – graditelja Beograda, 2014, 1134 str.
- Roter Blagojević, Mirjana, *The impact of the restitution on the preservation of cultural and architectural heritage and the urban development of modern Belgrade*, Limes plus 2 (2014), 45–56.
- Samardžić, Nikola, *Istočna Evropa nakon 1989. i 2004: nova značenja i preobražaji*, BIG 5 (2014), 163–179.
- Samardžić, Nikola, *Nacionalizacija, konfiskacija i restitucija: istorijska, pravna i politička pitanja*, Limes plus 2 (2014), 7–23.
- Samardžić, Nikola, *Urbani javni prostor i zdravstvena kultura u Beogradu*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae 1 (2014), 8–15.
- Селинић, Слободан, *Документи о реакцијама у ЈНА на посету Јосипа Броза Косову и Метохији од 25. до 28. марта 1967. године*, ВИГ 1 (2014), 274–286.

- Селинић, Слободан, *Јосип Броз у источној Србији, 21–22. септембра 1969*, ТИ 2 (2014), 133–153.
- Селинић, Слободан, *Посета Јосипа Броза Банату, 25. октобра 1969*, Архив 1–2 (2014), 169–181.
- Селинић, Слободан, *Националне мањине у Србији 1945–1961: историјски значај*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 369–394.
- Симијановић, Јован Д., *Неки аспекти процеса урбанизације града Краљева након Другој светској рату 1944–1955*, Баштина 36 (2014), 273–286.
- Симијановић, Јован Д., *Снабдевање становништва у Краљеву 1944–1951*, Баштина 37 (2014), 195–
- Simonovski, Aleksandar, *Наршење Милivoја Трбића у јануару 1947*, Историја 20. века 2 (2014), 143–152.
- Стамболија, Небојша, *Оснивање и дејства Српској ударној корпуса 1944–1945*, ВИГ 2 (2014), 70–87.
- Стојановић, Александар – Бајагић, Душан Р., *Колаборација у окупираној Европи 1945: компаративна анализа француској, ирској и српској искуства*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 53–88.
- Стојановић, Александар, *Биолошки сектор српској цивилној/културној илани: визија здравства у истраживању српских колаборациониста 1941–1944. године*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 121–133.
- Стојановић, Александар, *Оставка комесара за цене и наднице др Гојка Грђића из августа 1941. године: ирлој истраживању колаборације у Србији током Другој светској рату*, Зборник МС за историју 90 (2014), 111–119.
- Тасић, Димитар, *Организација граничне службе у југословенским оружаним снагама од краја Другој светској рату до Резолуције Информбироа 1948. године*, ВИГ 1 (2014), 233–250.
- Терзић, Милан, *1941. у југословенским војним извештајима из Каира*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 459–476.
- Тимотијевић, Милош, *Иако телесно ви нисте живи, ви значите на нас као жива бића“: изградња Сомен–костурнице и обликовање Централној ирла у Чачку 1945–1955*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 43 (2013), 127–169.

- Тимотијевић, Милош, *70 година од победе над фашизмом у Србији (1945–2015)*, Наша прошлост 15 (2014), 173–189.
- Тимофејев, Алексеј, *Животи руске емиграције за време окупације*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 141–159.
- Тимофејев, Алексеј, *Совјетски ушници на почетак борбе против окупатора и избегање грађанској рати у Југославији 1941*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 391–410.
- Timofejev, Aleksej J., *Crveni i beli : ruski uticaj na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*, 1. izd., Beograd : Centar za izučavanje Tradicije-Ukronija, 2014, 432 str.
- Tomai-Constantopoulou, Photini, *Property of Jewish Greeks in context of the Holocaust: legal status, German occupation and post war, restitution and memory*, Limes plus 2 (2014), 67–76.
- Tripković, Đoko, *Uspori ekonomске saradnje između Jugoslavije i SSSR 1971–1980*, Istorija 20. veka 1 (2014), 181–192.
- They never had it better? : modernization of everyday life in Socialist Yugoslavia*, [author of the project and editor of the catalogue Ana Panić ; essay authors Ivana Dobrovojević ... [et al.] ; translation into English Jelena Bajić ... [et al.], Belgrade : Museum of Yugoslav History, 2014, 127 str.
- Fisher, Wesley A., *Restitution of art, judaica, and other cultural property plundered in Serbia during World War II*, Limes plus 2 (2014), 57–66.
- Хорњак, Арпад, *Учесници Мађарске у расчлавању Југославије 1941*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, 2014, 251–268.
- Хофман, Иван, *Један докуменат о обрађивању најбољих фолксдојчерских имања у Вршци 1945. године*, Архив 1–2 (2014), 222–238.
- Hofman, Ivan, „Socijalističko takmičenje” na omladinskim radnim akcijama u Jugoslaviji 1946–1951, Istorija 20. veka 2 (2014), 155–170.
- Цветковић, Владимир Љ., *Сабори на југословенско-бујарској граници 1956–1958*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 263–276.
- Цветковић, Драган, *Губици јаруганској покрајини са територије Србије у Усташанку 1941. године*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију исто-

- рију Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 437–458.
- Cvetković, Srđan, *Terorizam i jugoslovenska politička emigracija*, Istorija 20. veka 2 (2014), 171–198.
- Škiljan, Filip, *Preveravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine*, TI 1 (2014), 135–174.
- Шкодрић, Љубинка, *Идеолошка начела просветне полијтике Владе Милана Негућа*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт славјановедения Российской Академии Наук, 2014, 499–512.
- Šćepanović, Igor, *UNMISSET – prvo angažovanje Savezne Republike Jugoslavije u multinacionalnim operacijama*, Istorija 20. veka 1 (2014), 209–220.
- Šujica, Nikola, *Preuzeta i izmenjena zdanja jevrejskog vlasništva u Beogradu*, Limes plus 2 (2014), 123–137.

ОПШТА ИСТОРИЈА

- Abot, Elizabet, *Istorija braka : od istopolnih zajednica do ličnih zaveta i vanbračnih zajednica, iznenađujuća raznolikost jedne tradicije*, [preveli s engleskog Igor Cvijanović, Arijana Luburić-Cvijanović], Beograd : Geopoetika, 2014, 403 str.
- Asemoglu, Daron – Robinson, Džeјms A., *Zašto narodi propadaju : poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*, preveli s engleskog Đorđe Trajković i Stefan Trajković Filipović, Beograd : Clio, 2014 565 str., [16] str. s tablama
- Bled, Žan-Pol, *Franc Ferdinand*, prevod s francuskog Tamara Valčić Bulić i Aleksandra Tadić, 1. izd., Beograd : NNK Internacional : Dan graf, 2014, 342 str
- Bojović, Boško I., *Vizantija – Balkan – Evropa : pripadnost i onostranost*, Beograd : Službeni glasnik, 2014, 434 str.
- Vernadski, Georgije, *Mongoli i Rusija*, [preveo Vladimir Abramović], 1. izd., Beograd : Utopija, 2014, 383 str.
- Defo, Danijel, *Opšta istorija gusara : od njihovog uspona na ostrvu Providens do pišćevih dana. 1*, preveo Milan Miletić, Beograd : Službeni glasnik, 2014, 430 str.
- Defo, Danijel, *Opšta istorija gusara : od njihovog uspona na ostrvu Providens do pišćevih dana. 2*, preveo Milan Miletić, Beograd : Službeni glasnik, 2014, 390 str.
- Dobrota, Radoslav – Dragičević, Nikola, *Istorija Starog zaveta : za decu i odrasle*, Beograd : Draslar partner, 2014, 223 str.
- Đurić, Dario, *Evropa između herojskog i mračnog doba : mala polemička istorija*, 1. izd., Beograd : Ind media publishing, 2014, 794 str.
- Englund, Peter, *Lepota i tuga : intimna istorija Prvog svetskog rata*, prevela sa švedskog Spasa Ratković, Beograd : Geopoetika, 2014, 500 str.
- Žukov, Jurij, *Staljin : tajne vlasti*, preveo sa ruskog Ratko Č. Paić, Beograd : Centar za izučavanje tradicije – Ukronija, 2014, 526 str.

- Žung, Deng, *Deng Sjaoping i Kulturna revolucija : kćerkinja sećanja na kritične godine*, prevela s engleskog Milica Minić, 1. izd., Beograd : Zavod za udžbenike : Interkomerc, 2014, XV, 495 str., [32] str. s tablama
- Ingrao, Čarls, *Habzburška monarhija : 1618–1815 : [novi pristup evropskoj istoriji]*, prevod Gojko Mišković, 1. izd., Beograd : Zadruga Res publica ; Novi Sad : Centar za regionalizam ; Zemun : Mostart, 2014, XV, 261 str.
- Istorija na dlanu : hronologija najvažnijih događaja od praistorije do danas*, Nenad Tasić ... [i dr.], Beograd : Kreativni centar, 2014, 72 str.
- Јањић, Драгана, *Јерменска црква : иденитет, историја и бојословље*, Приштина, тј. Лепосавић : Институт за српску културу, 2014, 157 str.
- Jinke, Deng, *Kratka istorija Kine*, prevod sa engleskog Vuk Vuković, Beograd : Albatros plus : Radio-televizija Srbije, 2014, 171 str.
- Kjusopulu, Tonja, *Car ili upravitelj : politička vlast i ideologija pred pad Carigrada 1453. godine*, prevela s grčkog Maja Nikolić, Beograd : Clio, 2014, 190 str.
- Koplston, Frederik, *Istorija filosofije. T. 6, Od francuskog prosvetiteljstva do Kanta*, preveo sa engleskog Slobodan Damnjanović, 1. Deretino izd., Beograd : Dereta, 2014, 353 str.
- Maisen, Tomas, *Istorija Švajcarske*, sa nemačkog preveo Života Ivanović, Beograd : Albatros plus, 2014, 313 str.
- Malvinska ostrva : jedna duga kolonijalna istorija : istorijsko-pravni aspekti*, [urednik Slobodan S. Pajović ; prevod Silvija Monros Stojanović], Beograd : Čigoja štampa, 2014, 263 str.
- Okakura, Jošisaburo, *Duh Japana*, prevod Sonja Višnjik Žižović. – Beograd : Kokoro, 2014, 123 str.
- Orbin, Mavro, *Kraljevstvo Slovena*, [prevod Zdravko Šundrica ; predgovori Miroslav Pantić, Radovan Samardžić, Franjo Barišić ; komentari i izvori Sima Ćirković], [3. izd.], Zrenjanin : Sezam book, 2014, CLXVI, 599 str.
- Parkinson, David, *Istorija filma : 176 fotografija, 15 u boji*, prevod s engleskog Nataša Krivokapić., Beograd : Dereta, 2014, 304 str.
- Petrov, Aleksandar, *Malteški red : od bolnice Svetog Jovana u Jerusalimu do suverene države*, Beograd : Naučno društvo za pravo i ekonomiju, 2014, 195 str.
- Popović, Mihailo, *Istorija francuskog jezika : od latinskog do savremenog francuskog jezika*, Beograd : Jasen, 2014, 462 str.
- Protić, Dragan, *Istorija religije*, Beograd : Hrišćanska misao : Hilendarski fond ; [Foča] : Univerzitetski obrazovani pravoslavni bogoslovi ; [Valjevo] : Zadužbina „Nikolaj Velimirović i Justin Popović“, 2014, 179 str.
- Popović, Radomir V., *Pojmovnik crkvene istorije*, Beograd : Visoka škola – Akademija Srpske pravoslavne crkve za umetnosti i konservaciju, 2014, 411 str.
- Rižov, Konstantin Vladislavovič, *100 velikih Rusa*, prevod s ruskog Vasilije Kornjača, Beograd : Službeni glasnik, 2014, 870 str.
- Samardžić, Nikola, *Identitet Španije*, 1. izd., Beograd : Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture : Admiral Books, 2014, 317 str.

- Svetonije Trankvil, Gaj, *Dvanaest rimskih careva*, preveo Nikola Šop, 3. Deretino izd., Beograd : Dereta, 2014, 116 str.
- Sibag Montefjore, Sajmon, *Jerusalim : biografija*, s engleskog prevela Gordana Subotić, 4. izd., Beograd : Evro-Giunti, 2014, 819 str.
- Старовић, Немања, *Блиски исток, крајко и јасно : крајка историја држава Блиској истоку и Северне Африке у XX веку са осврћом на савремена збивања*, Београд : Српска реч, 2014, 223 стр.
- Tahiaos, Antonije-Emil N., *Solun i svet Slovena : duhovno i kulturno zračenje vizantijskog grada*, preveo Dragan Stojaković, Niš : Međunarodni centar za pravoslavne studije : Univerzitet, Centar za vizantijsko-slovenske studije, 2014, 139 str.
- Tomas, Najdžel – Babac, Dušan, *Armije na Balkanu : 1914–1918*, Beograd : Evoluta, 2014, 48 str.
- Fuko, Mišel, *Tehnologije sopstva : spisi o poznoj antici i ranom hrišćanstvu*, priredio Dejan Aničić ; prevodi sa francuskog i engleskog Vedrana Veličković ... [et al.], Loznica : Karpos, 2014, 135 str.
- Hadživuković, Stevan, *Kratka analitička istorija demokratije*, Novi Sad : Prometej, 2014, 135 str.
- Халиловић, Муамер, *Систем високој образовања у доба Сафавидске династије у Ирану (1501–1722)*, Милешевски записи 10 (2014), 259–272.
- Halilović, Tehran – Halilović, Seid – Halilović, Muamer, *Kratka istorija islamske filozofije*, 1. izd., Beograd : Centar za religijske nauke Kom, 2014, 290 str.
- Harari, Javal, *Sapijens : kratka istorija ljudskog roda*, [preveo Nebojša Palić]. – Beograd : Biblioner, 2014, 362 str.
- Hejstings, Maks, *Katastrofa : Evropa ide u rat 1914. Deo 1*, preveo Nenad Dropulić. – Beograd : Laguna, 2014, 410 str., [16] str. s tablama : ilustr. ; 20 cm
- Hejstings, Maks, *Katastrofa : Evropa ide u rat 1914. Deo 2*, preveo Nenad Dropulić. – Beograd : Laguna, 2014, 428 str., [16] str. s tablama
- Šlafer, Hajnc, *Kratka istorija nemačke književnosti*, prevela s nemačkog Drinka Gojko-
vić. – Beograd : Službeni glasnik, 2014, 139 str.
- Šobe, Fransoa – Marten, Loren, *Međunarodni kulturni odnosi : istorija i kontekst*, pre-
vela s francuskog Milica Šešić, Beograd : Clio, 2014, 427 str.

ИСТОРИОГРАФИЈА, ПОМОЋНЕ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

- Алексић, Весна, *Андреј Мишуровић о важности изучавања економске историје*, Годишњак ДИ 2 (2013), 69–76.
- Аранитовић, Добрило, Милан М. *Дачић – Прилој био-библиографији*, Расински анали 12 (2014), 449–456.
- Атлагић, Марко П. – Елезовић, Звездана М., *Грб Шумадије који тио није? у: Шумадија – историја и мит*, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 119–134.

- Бајагић, Душан Р. – Стојановић, Александар, *Југословенске кризе (1918–1941) и Други светски рат на њој историји Србије у новијој српској историографији*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године: тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, Београд, Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт славјановедения Росийской Академии Наук, 2014, 559–631.
- Begović, Boris, *In Search of Lost Time: A View of Contemporary Historiography on the Origins of the First World War*, *Balkanica* 45 (2014), 453–468.
- Библиографија Андреја Мићковића*, Годишњак ДИ 2 (2013), 155–177.
- Бишевац, Славиша И., *Историографија о Косовској Мићковици њојком 20. века*, *Баштина* 37 (2014), 175–193.
- Бјелајац, Миле, *Нејролазне вредности у делима Андреја Мићковића из циклуса Србија и Балкан 1908–1918*, Годишњак ДИ 2 (2013), 77–84.
- Бошков, Светозар, *Историја њредримској Подунавља у радовима Расиислава Марића*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова*, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 139–154.
- Бошков, Светозар, *Константиин Велики у српској историографији XIX века*, *Истраживања* 25 (2014), 429–435.
- Бошков, Светозар, *Константиин Велики у српској историографији XIX века*, у: *Константин, Сирмијум и рано хришћанство: зборник радова*, главни и одговорни уредник Ненад Лемајић, Сремска Митровица, Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица, 2014, 74–82.
- Бошков, Светозар, *Пољеди Расиислава Марића на веровање и обичаје сџановништва на њериторији Подунавља у античко доба*, *Истраживања* 25 (2014), 345–351.
- Бранислав Нушић : 1864–1938 : у фондovima и збиркама Архива Србије, приредила Јелица Рељић. – Београд : Архив Србије, 2014, 101 стр., [22] стр.
- Vogeler, Georg, *Digital Diplomats: What Could the Computer Change in the Study of Medieval Documents?* *Inicijal* 2 (2014), 183–185.
- Воје, Игнациј, *Пољеди Грејора Чремошника на монетарну њолитику краља Стефана Драујина (Из кореспонденције са Мајшијом Мурко)*, у: *Споменица др Данице Милић*, уредник Бојана Миљковић–Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 117–127.
- Vemić, Mirčeta – Lović, Suzana, *European Maps of Kosovo and Metohija as the Primary Core of Old Serbia from the 16th to the 20th Century*, у: *Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова*, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 673–699.
- Вукелић, Татјана, *Веб апликација „Инвентар” у Архиву Југославије*, *Архив* 1–2 (2014), 31–48.

- Вучетић, Радина, *Андреј Мишировић: уметности историје*, Годишњак ДИ 2 (2013), 43–51.
- Данкерт, Серафим, *Необјављени рукопис Георгија Флоровској о Великом расколу између Истока и Запада: његов контекст и значај*, ЦС 11 (2014), 35–42.
- Dessberg, Frederic, *French Historiography and the Recent Research and Debates on Great War and Alliance between France and Serbia*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 395–410.
- Ђорђе Појовић Даничар : 1832–1914 : у фондovima и збиркама Архива Србије*, приредила Јелица Рељић. – Београд : Архив Србије, 2014, 109 стр., [22] стр. с таблама
- Ђуровић, Смиљана, *На прагу Данице Милић (Прилој историји историографије)*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 41–54.
- Животић, Александар, *Ђенерал Живко Павловић и његово дело*, у: Павловић, Живко Г., Церска битка-Битка на Јадру августа 1914 год.. 2. изд., уредници Љубомир Ранковић, Ратко Вукелић, Шабац: Глас цркве; Лазаревац: Библиотека „Димитрије Туцовић”, 2014, VII–XIII.
- Животић, Александар, *Црна рука, Млада Босна и Сарајевски атентат : митови, злојотребје и историографске контроверзе*, у: Сарајевски атентат 1914.. 2. изд., уредници Војислав Максимовић, Драга Мاستиловић, Гацко: ЦПКД Просвјета; Београд: „Филип Вишњић”, 2014, 66–82.
- Илић, Бојана, *Пролејомена за музеализацију сталне поставке Војног музеја*, Весник ВМ 41 (2014), 281–293.
- Јечменица, Дејан, *Професор Андрија Веселиновић и његов рад на проучавању и издавању историјских извора (са библиографијом радова)*, ССА 13 (2014), IX–XXIII.
- Јован Скерлић : 1877–1914 : у фондovima и збиркама Архива Србије*, приредила Јелица Рељић. – Београд : Архив Србије, 2014, 109 стр., [15] стр.
- Јовац, Бојана, *Историјска белешка – проблеми приликом израде*, Расински анали 12 (2014), 293–296.
- Јовац, Бојана, *Прелиминарна историјска белешка фонда Грађевинско предузеће „Јасирбац” Крушевац (1949–), 1923–2003*, Расински анали 12 (2014), 351–362.
- Касаш, Александар, *Академик Бојумил Храбак, један од последњих пољихистора југославенске историографије*, Истраживања 25 (2014), 367–378.
- Klasinc, Peter Pavel, *Odnosi arhivistov do mladih generacij, do predstavitev arhivov in arhivskega gradiva ter do kulturnih in drugih ustanov*, Записи 3 (2014), 16–23.
- Ковачевић, Јелена – Миљковић, Данијела, *Заштита архивске грађе након приватизације предузећа „Душан Петронијевић” Крушевац*, Расински анали 12 (2014), 297–302.

- Ковачевић, Јелена – Миљковић, Данијела, *Улога сивољне службе Историјској архива Крушевац у заштити медицинске документације Дома здравља Крушевац*, Расински анали 12 (2014), 305–312.
- Ковачевић, Јелена, *Организациона структура фабрике „Мерима“ Крушевац 1927–1986. година*, Расински анали 12 (2014), 363–380.
- Колај, Ирена – Митрашиновић, Драгана, *Трговинска комора у Београду – реистрација радњи рада Пожареваца 1945*, Записи 3 (2014), 69–86.
- Крстић, Радмила, *Изложбена делатност Галерије Народној музеја у Лесковцу 1974–1994. године*, ЛЗ 54 (2014), 373–404.
- Koukoussas, Vasileios D., *Constantine the Great on Byzantine historiography*, ЦС 11 (2014), 201–210.
- Лазих, Снежана, *Лејати Милорага Мишковића у Историјском архиву Београда*, Гласник ИАВ 47 (2013), 159–164.
- Ларин, Михаил В., *Електронне документи как катџеџорја документиџеведенја*, Записи 3 (2014), 11–15.
- Лолић, Аница – Мереник, Славица, *Библиографија Данице Милић*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 317–345.
- Luthar, Oto, *Majstori i tuza : šta je istorija i zašto? prevela sa slovenačkog jezika Slađana Madžgalj*, Beograd : Evoluta, 2014, 167 str.
- Љубомировић, Ирена, *Никола Вулић о централном Балкану у антици*, Зборник МС за класичне студије 16 (2014), 67–78.
- Ljušić, Radoš, *Angažovana istoriografija. 2, Zašto nastavljaš da se svađaš*, 1. izd., Beograd : Zavod za udžbenike, 2014, 391 str.
- Манојловић Пинтар, Олга, *Ессе Ното – Историја, уметности и истина у делу Андреја Мићровића*, Годишњак ДИ 2 (2013), 53–60.
- Марковић, Слободан Г., *Андреј Мићровић као историчар џолиитичких идеологија*, Годишњак ДИ 2 (2013), 29–41.
- Мереник, Славица, *Библиографија радова академика Десанке Ковачевић-Кожих*, уредник Љубомир Максимовић, Београд : САНУ, 2014, 45 стр.
- Мереник, Славица, *Библиографија радова академика Милорага Екмечића*, уредник Љубомир Максимовић, Београд : САНУ, 2014, 104 стр.
- Милорадовић, Горан, *Историчар и слобода (Сусрећи са Андрејем Мићровићем)*, Годишњак ДИ 2 (2013), 61–68.
- Милосављевић, Борис, *Слободан Јовановић – историографија и методологија*, ТИ 2 (2014), 157–184.
- Милошевић, Бранислава, *Прве историјске белешке о архивској грађи у Историјском архиву Крушевац*, Расински анали 12 (2014), 313–322.
- Милчева, Милена, *Централни државни архив: историја, архивске збирке, сведочанства о бујарско-српским односима*, Наша прошлост 15 (2014), 215–233.
- Микић, Радосав, *Ахмед Цевдеј-џаша у српској историографији*, Српске студије 5 (2014), 267–273.

- Mirković, Miroslava, *Metod i model, pojedinačno i opšte u istraživanju antike*, у: Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 284–291.
- Мраовић, Маријана, *Велики рајт у архивској праћи Војној архива*, Записи 3 (2014), 50–56.
- Недељковић, Славиша, *Српски народ у југоисточној Србији у првим деценијама 19. века у радовима академика Владимира Стојанчевића*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 9–22.
- Нетај, Зорица, *Збирка фототографија Архива Југославије – Други светски рајт и послерајтни период*, Архив 1–2 (2014), 49–61.
- Nikolova, Maja, *Lični fondovi i Pedagoškom muzeju u Beogradu – Fond Jevrema Ilića, – rektora Bogoslovije*, Записи 3 (2014), 87–95.
- Покрајац, Давид – Миловановић, Милан – Спасојевић, Саша – Козобарић, Стеван, *Комерцијални звучни записи као историографска праћа за изучавање историје српског народа до 1945*, ЛЗ 54 (2014), 331–348.
- Поповић, Јован П., *Место и улога адвоката у заштити архива, архивске праће и зајослених у архивима, и у заштити других физичких и правних лица код остваривања својих права у архиву, са освртом на повреду ауторских права над ауторским делима похрањеним у архивима*, Записи 3 (2014), 39–49.
- Поповић, Мирослав, *Библиографија историографије Србије за 2013. годину*, BIG 5 (2014), 199–284.
- Поповић, Мирослав, *Један осврт на школу „Анала” и дело Фернана Бродела*, Наш траг 2 (2014), 74–86.
- Пузовић, Владислав, *Теодор Ивановић Титов – историчар Цркве*, Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати 15 (2014), 127–152.
- Пушица, Бранко, *Савезни скрепаријат за образовање и културу 1954–1967 – услова и архивска праћа*, Архив 1–2 (2014), 9–21.
- Рент, Александар Петровић – Шевченко, Валентина Виталевна – Јанишин, Богдан Михајлович, *Први светски рајт и украјинске земље – историографски контекст*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гагаловић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 377–386.
- Ристовић, Милан, *Андреј Митровић: замишљеност над суштином и смислом посла историчара*, Годишњак ДИ 2 (2013), 9–17.
- Samardžić, Radovan, *Vladimir Ćorović: The Last Polyhistor*, Balcanica 45 (2014), 435–442.
- Смиљанић, Илија, *Ужичани у I светском рају – библиографија*, Историјска баштина 23 (2014), 191–218.

- Спасић, Слађана, *Нострификоване новчанице из Нумизматичке збирке Народној музеја у Краљеву*, *Наша прошлост* 15 (2014), 235–255.
- Stanovčić, Vojislav, *The Absolute Power of the Sovereign, Bureaucracy, Democracy and Constitutional Government in the Works of Slobodan Jovanović*, *Balkanica* 45 (2014), 399–434.
- Стеван Мокрањац: 1856–1914: у фондовима и збиркама Архива Србије, приредила Јелица Рељић, Београд: Архив Србије, 2014, 77 стр., [22] стр. с таблама
- Стевановић, Зоран, *Семантички веб и архивска онтологија*, *Записи* 3 (2014), 24–38.
- Стојановић, Драгана, *Проблематика неизрецивости Холокауста и њихово положаје жена у Холокаусту*, *ТИ* 2 (2014), 185–197.
- Стојановић, Дубравка, *Историјар шопалне историје – Андреј Мишировић и друштвена историја*, *Годишњак ДИ* 2 (2013), 19–27.
- Суботин-Голубовић, Татјана, *Алексеј Олењин и рађање словенске палеографије*, *Археографски прилози* 36 (2014), 193–221.
- Трајковић, Милан Ж., *Знаменити Лесковчани XIX века у делима академика Владимира Шојанчевића*, *ЛЗ* 54 (2014), 113–124.
- Ćulibrk, Jovan, *Historiography of the holocaust in Yugoslavia*, Beograd: Faculty of Orthodox Theology The Institute for Theological Research: Fakultet bezbednosti, 2014, 217 str.
- Ćurčić, Nevena – Garača, Vuk – Jovanović, Mladen, *Historiographic Analysis of Novi Sad on the Topographic Maps*, у: *Историја и географија: сусрети и прожимања: тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11)*, Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 701–722.
- Ферјанчић, Снежана, *Константинова папска визија у савременој историографији 20. века*, у: *Антика и савремени свет: тумачење антике: зборник радова, главни уредник Ксенија Марицки Гађански*, Београд: Друштво за античке студије Србије, Букефал Е.О.Н, 2014, 415–423.
- Cvetković, Miloš – Komatina, Predrag, *Bibliography of Ljubomir Maksimović*, *ZRVI* 50–1 (2013), 15–28.
- Цветковић, Слободанка, *Друштво архивских радника Србије (1954–2014) – преглед рада*, *Записи* 3 (2014), 57–68.
- Чаировић, Ивица, *Александар Александрович Васиљев о Миланском едикту, у делу Историја Византијског царства*, у: *Ниш и Византија XII: зборник радова, уредник Миша Ракоција*, Ниш 2014, 617–624.
- Чоловић, Славен, *Дигитализација фото збирке Кабинета председника Републике*, *Архив* 1–2 (2014), 22–30.

РАЗНО

- Аксентић, Ратко П., *Црква Св. пророка Илије у Миријеву : (1834.–2014.)*, Београд : Црква Св. пророка Илије, 2014, 190 стр.
- Алексејев, Валериј Аркадијевич, *Балканске лекције – теолошка и религија*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 83–90.
- Andrejić, Živojin, *Istorija Kragujevca od XII do XIX veka*, 1. izd., Rača : Centar za mitološke studije Srbije, 2014, 151 str.
- Andrić, Aleksandar, *Istorija Srba : novi vek do 1918*, 1. izd., Beograd : Utopija, 2014, 392 str.
- Andrić, Aleksandar, *Istorija Srba : srednji vek*, 1. izd., Beograd : Utopija, 2014, 300 str.
- Antić, Vukašin, *Novi prilozi za biografiju narodnog heroja Sime Pogačarevića (1908–1941)*, Vranje : Književna zajednica „Borisav Stanković”, 2014, 111 str.
- Антонијевић, Саша, *Историја српске цркве Светиої Саве у Цељу*, Каленић 3 (2014), 33 – 37.
- Antonijević, Siniša, *Manastir Sveti Pantelejmon u Lepčincu : borba za slobodu*, Vranje : S. Antonijević, 2014, 109 str.
- Arsić, Irena, *Jovica Perović : (1873–1942) : dubrovački publicista*, Niš : Filozofski fakultet, 2014, 171 str.
- Арсић, Милољуб, *Породица Зубовић, данас Војмиловци*, Наша прошлост 15 (2014), 83–89.
- Баковић, Никола, *Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за њробој Солунскої фронтиа у чачанској оштини 1918–2008*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 43 (2013), 105–126.
- Baltić, Mustafa, *Sjениčke Kršle – historijski kontekst nastanka spomenika*, NZ 37 (2014), 213–220.
- Vačka kroz vekove : slojevi kulture Ваčke : zbornik radova*, уредници Miodrag Maticki, Vidojko Jović, Beograd : Vukova zadužbina, 2014, 1084 str.
- Milovanović, Suzana – Petijević, Aleksandar, *Bela Rusija : ruska emigracija u Vojvodini*, Novi Sad : Muzej Vojvodine, 2014, 251 str.
- Белешке бурних односа : аустријско-српски односи од 1836. до 1914. : [кашалої изложбе]*, аутори Владимир Томић, Данило Шаренац, Ханес Лајдингер ; [превод са немачког Јелена Пржуљ], Београд : Амбасада Републике Аустрије : Институт за савремену историју : Музеј града Београда, 2014, 66 стр.
- Бецић, Иван М., *Краљевска акционарска штедионица (1885–1941)*, Наша прошлост 15 (2014), 101–111.
- Бецић, Иван М., *Нишка штедионица банка*, Расински анали 12 (2014), 323–338.
- Бецић, Иван М., *Пећка штедионица-индустијска банка*, Баштина 36 (2014), 201–221.

- Бецић, Иван, *Финансијске уставианове у Приштини го Дружиої свейскої райи*, у: Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији, уредник Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2014, 265–278.
- Bogomilova, Nonka, *Byzantine Christianity and Local Identities: Modern Transformations of the Historical Forms*, *Religija i tolerancija* 22 (2014), 229–246.
- Bojović, Boško I., *L'Église Orthodoxe Serbe : histoire – spiritualité – modernité*, rédacteur en chef Dušan T. Bataković, Belgrade : Académie serbe des Sciences et des Arts, Institut des Études balkaniques, 2014, 370 str.
- Bojović, Zlata, *Istorija dubrovačke književnosti*, Beograd : Srpska književna zadruga, 2014, 525 str.
- Бондарева, Елена А., *Духовно искуство руске дијаспоре у Југославији 1920–1944*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 105–111.
- Бркић, Никола, *Сивановништво Тоџице и Дубочице у XV и XVI веку*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 249–262.
- Видосављевић, Слађана – Круљ Драшковић, Јелена, *Хуманистарна и образовна улога Женске јодружине и њене занатске школе у Приштини од 1919–1944. јодине*, *Баштина* 36 (2014), 339–350.
- Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije : zbornik radova. [Knj.] 2, [Ličnosti vojvodanskog prostora] = The Region of Vojvodina in the Context of European History : book of proceedings. [Book 2], [People of the Vojvodina Region]*, [urednici Vladan Gavrilović, Svetozar Boškov], Novi Sad : Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 2014, 584 str.
- Војна іраница у Банати и банатски милиіари у 18. и 19. веку : іемаіски зборник*, [главна и одговорна уредница Маја Седларевић], Нови Сад : Центар за политичко образовање, 2014, 209 стр.
- Vojnoobaveštajna služba u Srbiji = Military Intelligence Service in Serbia*, glavni urednik Dragana Marković, 2. izd., Beograd : Medija centar „Odbrana”, 2014, 133 str.
- Вујичић, Петар А., *Рајни добровољци Семберије 1912–1918*, Београд : Удружење ратних добровољаца 1912–1918. њихових потомака и поштовалаца ; Бијељина : Музеј Семберије, 2014, 304 стр.
- Вујошевић, Лела, *Женска друштва у Крајујевцу од грује јоловине XIX века до данас*, у: Крајујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крајујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 257–274.
- Vukadinović, Nenad D., *Srbi iz Varaždinskog generalata ; Dodatak, Mali leksikon starih riječi i izraza krajiškog naroda sa područja Varaždinskog generalata : (Srbi-Vlasi-Vlaji)*, [predgovor Vladan Gavrilović], Novi Sad : Nevkoš, 2014, 324 str.

- Vuković, Jovan, *Nova Nova Pazova. 1. Hronika mesta od osnivanja 1790. do 1960. godine*, Nova Pazova : Kulturno poslovni centar, 2014, 424 str.
- Vuković, Nebojša – Vemić, Mirčeta, *Position of the Serbian Lands in the Global Geopolitical Concepts – Contribution to Understanding the Historical Fate of the Serbs in the 20th and 21st Century*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 123–154.
- Gudac Dodić, Vera, *Life in Serbia, through the eyes of women*, 1. izd., Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2014, 187 str.
- Даниловић Христић, Наташа, *Изазови урбанизације њресџонице њод уџиџајем факџора неизвесности*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 519–533.
- Дашић, Дејан Р., *Точак као симбол и зашџиџни знак*, ЛЗ 54 (2014), 219–330.
- Diklić, Aleksandar, *Beograd večiti grad : sentimentalno putovanje kroz istoriju*, Beograd : Radio-televizija Srbije : TV produkcija Skordisk, 2014, 575 str.
- Димитријевић, Бобан, *Огнос њравославних њрема џиџању џајској џримаџа џосле Великој раскола*, Теолошки погледи 3 (2014), 527–544.
- Dimitrijević, Bojan B. – Micevski, Milan – Miladinović, Predrag, *Jugoslovensko pomorsko vazduhoplovstvo 1918–1991*, 1. izd., Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2014, 349 str.
- Димић, Жарко, *Челници и часници Сремских Карловаца : 1308–2014*, Сремски Карловци : Карловачка уметничка радионица ; Нови Сад : Мало историјско друштво, 2014, 257 стр.
- Добривојевић, Оливера – Бјељац, Жељко, *Генеза џериурбаној џодручја Новој Сада на џримеру Веџерника*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 557–578.
- Dobrota, Radosav, *Bratiškovačka parohija*, Beograd : Ćigoja štampa, 2014, 101 str.
- Думић, Оливера – Ђокић, Небојша – Николић, Драган, *Дарови сесџре Раге: манасџир Рагошин*, Радошин 2014.
- Думић, Оливера – Ђокић, Небојша, *Мање џознаџи манасџири Шумаџије Денковац, Дивосџин, Ралеџинац, Саринац и Св. Преџодобни Јов из Прекоџече*, у: Шумадија – историја и мит, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 545–565.
- Думић, Оливера, *Османска оргџја крајем XVIII и џочейком XIX века*, Весник ВМ 41 (2014), 33–56.

- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Сибничке цркве*, Каленић 2 (2014), 37–41.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Црква у Ројачи у XVIII и XIX веку*, Каленић бр. 1 (2014), 37–38.
- Ђокић, Небојша, *Манастир Љубосиња од њага њод османску власи до Првој светској рати*, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија“, Филозофски факултет у Београду – Центар за историјску географију и историјску демографију, Трстеник 2014, 139–178.
- Živković, Ljiljana – Jovanović, Slavoljub, *Territorial-Demographic and Functional Organisation of the Negotinska krajina Settlement Net*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова“, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 407–422.
- Животић, Александар, *Михаил Васиљевич Алексејев : (1857–1918)*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ“: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 275–277.
- Џунјић, Slobodan, *Istorija srpske filozofije*, 2. dopunjeno i ispravljeno izd., Beograd : Zavod za udžbenike, 2014, 519 str.
- [*Zbornik radova Petog naučnog skupa*] *800 godina srpske medicine*, Beograd, 2014, [urednici Brana Dimitrijević, Zoran Vacić], Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 2014, 459 str.
- Zbornik radova Konferencije Razvoj astronomije kod Srba, VII, Beograd 18–22. april 2012.*, urednik Milan S. Dimitrijević = *Proceedings of the Conference Development of Astronomy among Serbs, VII, Belgrade, April 18–22, 2012.*, ed. by Milan S. Dimitrijević, Beograd = Belgrade : Astronomical Society „Rudjer Bošković“, 2014, 1416 str.
- Зиројевић, Олга, *Качкаваљ*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 167–170.
- Zirojević, Olga, *Prilog za istoriju privrede – patlidžan*, NZ 37 (2014), 201–204.
- Istorija srpske filozofije : prilozi istraživanju*. 3, priredila Irina Deretić, 1. izd., Beograd : Evro-Giunti, 2014, 707 str.
- Индустријско наслеђе Србије 1803–1918 : знаци модернизације*, [уредник Владимир Анђелковић], Београд : Центар за истраживање дигиталне културе : Art Press, 2014, 206 стр.
- Јаковљевић, Биљана, *Историја српске медицине у Србији до средине XX века*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 145–156.

- Janjetović, Zoran, *The Role of the Danube Swabians in the History of the Serbs: a Heterodox View*, ТИ 3 (2014), 197–212.
- Jančić, Sima, *Sombor : od Preparandije do Županije*, Sombor : Sinus, 2014, 190 str.
- Јањић, Драгана Ј. – Ђокић, Небојша Д., *Црква Св. Николаја у Силејани*, Живопис 8 (2014), 165–183.
- Jovanović, Vladan, *Slike jedne neuspele integracije : Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Beograd : Fabrika knjiga : Peščanik, 2014, 237 str.
- Jovanović, Zoran M., *Beogradska nadbiskupija i njeno okruženje u vremenu i prostoru*, Beograd : Beogradska nadbiskupija, 2014, 222 str.
- Jovanović, Zoran M., *Istorija župe Uznesenja Bl. Dj. Marije : od "francuske crkve" do katedrale*, Beograd : Beogradska nadbiskupija, 2014, 267 str.
- Jovanović, Zoran M., *Istorija Franjevačkog reda u Beogradu i Župe Sv. Ante Padovanskog*, Beograd : Beogradska nadbiskupija, 2014, VIII, 173 str.
- Јововић, Васиљ, *Средњовековни манастири у скадарском басену у периоду на његовом Црне Горе од 1835. до 1941. године*, Истраживања 25 (2014), 293–300.
- Jugoslavija od početka do kraja*, [autori tekstova Jovo Bakić ... [et al.], 3. izd., Beograd : Muzej istorije Jugoslavije, 2014, 64 str.
- Junacima sa Kumanova, Bregalnice, Cera, Drine, Kolubare, Kajmakčalana : ratovi za oslobođenje i ujedinjenje 1912–1918 : (izbor iz objavljenih istorijskih dela)*, priredio Zoran Đurđević. – Azanja : Z.: MU SUBNOR, 2014, 359 str.
- Кнежевић, Коста, *Браћа*, Весник ВМ 41 (2014), 317–327.
- Knjiga o Kotoru : [kolekcija novih tekstova o istoriji najzagonetnijeg grada na Jadranu]*, urednica Katarina Mitrović, 1. izd. na srpskom jeziku, Beograd : Magelan pres, 2014, 384 str.
- Ковић, Милош, *Две империје : Бриџанци и Османлије : (1774–1923)*, у: Турска регионална сила? уредници Миша Ђурковић, Александар Раковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, 191–204.
- Ковић, Милош, *Полиитичке идеје Јована Скерлића: поглед из 2014. године*, Летопис Матице српске, књ. 494, св. 4, окт. 2014, 465–472.
- Ковић, Милош, *Руско-српске везе : (1774–1914)*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 19–32.
- Колај Ристановић, Ирена, *Прећед развоја оријенталних студија на тлу бивше Југославије 1857–1950*, Архив 1–2 (2014), 153–168.
- Косик, Виктор И., *Русофилство и русофобство на Балкану XIX–XX вв. (Болгарија, Србија, Русија)*, Српске студије 5 (2014), 337–253.
- Kostić, Veselin, *Britanija i Srbija : kontakti, veze i odnosi : 1700–1860*, Beograd : Arhipelag, 2014, 535 str.

- Costomagna, Christian, *The Balkans on the Eve of the First World War, or the Balkan Knot and the First World War. Remembering the Assassination of the Archduke Franz Ferdinand of Austria. The Case of the Italian Newspaper „La Stampa” of Turin, 1914–1999*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 329–350.
- Kuburić, Zorica, *Serbian Orthodox Church in the Context of State’s History*, *Religija i tolerancija* 22 (2014), 387–402.
- Lazarević, Dragana, *The Invention of the Balkan Identities: Finding the Founding Fathers and the Myths of Origin – the Montenegrin Case*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 423–444.
- Lazić, Ljiljana, *Jermenska crkva u Novom Sadu : izbrisana baština*, Novi Sad : Muzej grada Novog Sada, 2014, 221 str.
- Loginova, Nina – Zazulina, Ksenija – Chernova, Olga – Shukshin, Jurij – Akashkina, Aleksandra, *The Role of the Population Migration in the Region’s Labor Potential Formation*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 359–368.
- Лома, Александар, *Зајурени кључеви прошлости – класична филологија у Срба некад и сад*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 47–55.
- Loc, Fridrih, *Knjiga o Vrbasu : prilog istoriji opština Stari i Novi Vrbas*, priredio i preveo Tomislav Bekić, Vrbas : Kulturni centar Vrbas, Muzejska zbirka, 2014, 262 str
- Makhaev, Victor – Lemaykina, Lyudmila, *The County Towns of Mordovian Region in the Russian Empire Structure*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 471–479.
- Malkhazova, Svetlana M. – Shartova, Natalia V., *History and Geography of Public Health in Moscow Region*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 451–467.
- Марковић, Игнатије, *Аутиобиографија професора Лазара Мирковића (професора старе Карловачке бојословије, Бојословије Светиој Саве у Сремским Карлов-*

- цима и првој професора литургије Православној богословској факултету Универзитета у Београду), *Теолошки погледи* 2 (2014), 435–470.
- Марковић, Игнатије, *Протија др Радослав Грујић у свом и нашем времену – његовом рехабилитације*, *Богословље* 1 (2014), 161–173.
- Матић, Владан, *Прилози за историју Темнића – село Велика Крушевица*, *Расински анали* 12 (2014), 405–422.
- Матовић, Маријана, *Јермени у Чачку 1885–1948 (I. део)*, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* 43 (2013), 61–78.
- Medović, Predrag, *Novi Sad : od neandertalaca do Turaka*, Novi Sad : Prometej, 2014, 156 str.
- Межински Миловановић, Јелена, *Историјско-уметнички значај Руској некропоља*, у: *Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ“: Институт за политички и економски дијалог*, 2014, 186–209.
- Милосављевић, Борис, *Политички односи Србије и Русије*, у: *Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ“: Институт за политички и економски дијалог*, 2014, 223–235.
- Milosavljević, Vera, *Crkva u Vanoštru*, Sremski Karlovci : Srpska pravoslavna eparhija sremska ; Niš : Centar za crkvene studije, 2014, 423 str.
- Миљковић Катић, Бојана, *Модификовање традиције рударских њаирона у Србији XIX и XX века*, у: *Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт*, 2013, 195–204.
- Miodragović, Jovan, *Beograd za vreme Balkanskog i Velikog jevropskog rata : (1912–1918) : prilozi za istoriju njegovu od J. Miodragović*, [autor uvodnog teksta Maja Nikolova ; prevod na engleski Boško Čolak Antić], Beograd : Pedagoški muzej, 2014, 220 str.
- Мирковић, Ена – Славковић, Божица, *Оштри њоїлед на здравствене њриликe у Јуїославији у њериоду њре и њосле Друїої свеїтскої раїиа*, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“*, 2014, 157–166.
- Miholek, Mislav, *Hrvatska starokatolička crkva u Srbiji i Vojvodini od 1926. do 1944*, *Religija i tolerancija* 21 (2014), 83–107.
- Mladenović, Stojan, *Lokalna istorija grada Vranja i okoline : orijentacioni plan tema sa tezama i spisnom literature*, Vranje : Gradski odbor SUBNOR-a : Sekretarijat za obrazovanje, kulturu, omladinu, sport i informisanje, 2014, 70 str.
- Nadoveza, Branko, *Jugoslovenske teme*, Beograd : Metafizika, 2014, 149 str.
- Nikiforov, Konstantin V., *Modernization Mixed with Nationalism*, *Balcanica* 45 (2014), 443–451.

- Николић, Бранислав, *Хемијска технологија у Србији – образовање, наука и пракса прошле доба и на уласку у трећи миленијум*, у: *Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013)*, уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 155–189.
- Николић, Коста – Цветковић, Срђан, *Срби и Албанци на Косову и Метохију у 20. веку 1912–1990*, 1. изд., Београд: Институт за савремену историју, 2014, 334 стр.
- Ozimić, Nebojša, *Kratka istorija Niša*, 2. dopunjeno izd., Niš: Niški kulturni centar, 2014, 181 str.
- Озимић, Небојша, *Лесковачки дани гр Велизара Пијаве*, ЛЗ 54 (2014), 293–302.
- Орлић, Миодраг В., *Покушаји да се донесе нови грађански законик*, у: *Српски грађански законик – 170 година*, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 453–471.
- Павловић, Момчило... [и др.], *Косово и Метохија: век важних догађаја*, 1. изд., Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске; Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства; Београд: Институт за савремену историју; Брчко: Препород, 2014, 731 стр., [32] стр. с таблама
- Рајковић, Миловоје, *Vladari srpskih zemalja = Rulers of Serbian Lands*, Београд: Медија центар Одбрана = Media Center Odbrana, 2014, 246 str.
- Pedesetogodišnja istorija Srpskog lekarskog društva: 1872. – 22.IV.(5.V.) – 1922.*, [stavio Vojislav M. Subotić]. Fototipско izd., Београд: Српско лекаро друштво, 2014, [10], 80 str.
- Петровић, Радмило Д., *Шумадијски просјор у шематизму римске, византијске, бујарске и српске цркве од 337. до 1219.*, у: *Шумадија – историја и мит*, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 75–100.
- Petković, Donka, *Leskovac: biografija grada*, Leskovac: Istorijski arhiv, 2014, 211 str.
- Петковић, Ђорђе, *Академик др Војислав М. Ђурић (1912–2006), као млади крајувачки ђесник*, у: *Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године*, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 275–296.
- Петковић, Ђорђе, *Бачинска митолошка и историографска зрна о Карађорђу и Карађорђевићима*, у: *Шумадија – историја и мит*, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 33, Рача: Центар за митолошке студије, 2014, 715–741.
- Петровић, Светислав, *Добраче: историја села и родослови*, 2. допуњено изд., Београд: Културно просветна заједница Србије: Друштво српских домаћина, 2014, 948 стр.
- Plavšić, Nikola, *Krajinska spomenica žrtava u ratovima Srbije XIX i XX veka*, Negotin: Istorijski arhiv, 2014, IX, 320 str.

- Поповић, Бранислав, *Јуџославија и њене границе. Прилози ујоредној анализи процеса делимитизације после Првој и Другој светској рати*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, приредио Славиша Недељковић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2014, 195–210.
- Поповић, Илија В. – Марковић, Светислав Љ., *Демографске промене у Оштини Лучани после Првој светској рати*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 43 (2013), 207–226.
- Поповић, Ненад – Јашко, Ондреј, *Српско-руске економске везе кроз историју*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 64–83.
- Поповић, Радомир Ј., *Загужбина Стевана Мајазиновића*, Српске студије 5 (2014), 315–336.
- Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam : (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, приредио Milo Petrović, Београд : Удружење „Шпански борци 1936–1939” : Факултет политичких наука, 2014, 337 str.
- Proceedings [from the International Conference] the Old and the New World Order – between European Integration and the Historical Burdens: Prospects and Challenges for Europe of 21st Century, Belgrade, [May 29–30,] 2014*, edited by Duško Dimitrijević, Belgrade : Institute of International Politics and Economics, 2014, 731 str.
- Protić, Stojan M., *O Makedoniji i Makedoncima*, 1. Almino izd., Београд : Alma, 2014, 113 str.
- Puzović, Predrag, *Prilozi za istoriju Srpske pravoslavne crkve. 4*, Београд : Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2014, 431 str.
- Пузовић, Предраг, *Својину осамдесет година Тимочке епархије*, Богословље 2 (2014), 87–92.
- Радојевић, Мира, *Srpsko-ruski odnosi : (1914–1990)*, у: *Руски некропољ у Београду : знамење историјској пријатељства*, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 46–63.
- Радојчић, Милорад, *Бесмртни рајници ваљевској краја у рајовима 1912–1918. : вишезови Карађорђевој звезди*, Ваљево : Међуопштински историјски архив, 2014, 467 str.
- Радоњић, Немања, *„Not exactly out of Europe, yet somehow on the fringes of the Orient“: Слика Балкана у часопису National Geographic (1888–2013)*, Годишњак ДИ 3 (2013), 73–97.
- Radosavljević, Dimitrije, *Crkva Sveti arhangel Mihailo u Šetonju*, Petrovac : D. Radosavljević, 2014, 119 str.

- Радосављевић, Недељко, *Венедикӣ Краљевић, ѓрилози за биоѓрафију*, ЦС 11 (2014), 357–387.
- Ранђеловић, Милан – Ајдемир, Ујгар, *Породица Шехсуварзаде*, ЛЗ 54 (2014), 53–68.
- Roksandić, Drago, *Zatvaranje kruga: Dr Uroš Desnica (Obrovac, 28. VIII 1874 – Split, 13. VII 1941)*, у: Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић-Катић, Београд: Историјски институт, 2013, 295–314.
- Rusija i Srbija : istorija duhovnih veza od XIV do XIX veka = Rossija i Serbija : istorija duhovnyh svjazei XIV–XIX vv.*, [glavna i odgovorna urednica Dušica Bojić ; prevod na srpski jezik Verica Milenković], Београд : Историјски музеј Србије, 2014 (Београд : Типографик plus), 23 str.
- Savić, Aleksandar, *Višegrad : od davnina do 1918*, Dobrunska Rijeka : „Dabar” ; Dobrun : Soko, 2014, 280 str.
- Selimović, Salih, *Prilozi prošlosti stare Raške. 2*, Ужиче : Графичар, 2014, 344 str.
- Sećanje na slavne : zbornik : sećanje na slavne ratnike Srbije od 1912–1918. godine i rad Udruženja potomaka ratnika Srbije od 1912–1920. godine Kragujevac*, priredio Milan M. Vujičić. – Kragujevac : Udruženje potomaka ratnika Srbije od 1912–1920. g., 2014, 131 str.
- Симиндеј, Владимир, *Балкански ехо у геополитичким ѓиѓресима на источној обали Балтика: геѓформација ѓрибалтичких областии Русије*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 611–620.
- Srbija i politika velikih sila 1914–2014*, priredili Živojin Đurić, Miloš Knežević, Београд : Institut za političke studije, 2014, 480 str.
- Sredojević, Aleksandar, *Beogradska mitropolija i Srpska patrijaršija*, Београд : Hrišćanska misao : Hilendarski fond ; [Foča] : Univerzitetски obrazovani pravoslavni bogoslovi ; [Valjevo] : Zadužbina „Nikolaj Velimirović i Justin Popović”, 2014, 164 str.
- Sremac, Radovan- Klajn – Klajn, Emil-Milan, *Jevreji u Šidu, [prevod na engleski Anđelka Radosavljević, prevod na hebrejski Tanja Ben Haim Marčetić] = Jewish people from Šid [english translation Anđelka Radosavljević, hebrew translation Tanja Ben Haim Marčetić]*, Šid : Narodna biblioteka „Simeon Pišćević”, 2014, 225 str.
- Srpski narod od Sarajevskog atentata do Haškog tribunala*, priredio Miloško Budimir., Београд : Udruženje Srba iz Hrvatske, 2014, 451 str.
- Стаменковић, Александар, *Историјски развој црквених ѓишћина и лаичке службе у Српској цркви XVIII–XX века*, ЦС 11 (2014), 389–402.
- Станисављевић Петровић, Зорица – Анђелковић, Слађана, *Српске школе у Румунији у функцији очувања националној идентитетии*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за но-

- вију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 791–806.
- Stanković, Đorđe, *Neizvesna prošlost Srbije : odabrani naučni eseji*, Novi Sad : Prometej, 2014, 261 str.
- Станковић, Славољуб, *Анка Павловић, прва јосифова Округа нишкој*, у: Крагујевац и Шумадија од 1914. до 1941. године, уредници Б. Радовановић, П. Лилић, Крагујевац, Историјски архив Шумадије, 2014, 29–50.
- Станковић, Славољуб, *Два (не)заборављена брата др Милутина М. Ускоковића: ђенералштабни војвођиник Милан М. Ускоковић и санијетски вођовник др Александар М. Ускоковић*, Историјска баштина 23 (2014), 65–78.
- Станковић, Славољуб, *Санијетски бриадни ђенерал др Милосав С. Петровић*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 5, уредник Надежда Педовић, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина“, 2014, 83–94.
- Стевановић, Аранђео, *Село Хум : историја и хроника села до половине 20. века*, Београд : А. Стевановић : Културно-просветна заједница Србије, 2014, 186 стр.
- Stojković, Borivoje S., *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba : (drama i opera). 1*, Beograd : Muzej pozorišne umetnosti Srbije, 2014, 415 str.
- Стокић, Зоран, *150 година техничких наука и критичке традиције у Србији – њоводом 150-годишњице Велике школе*, у: Век и по Велике школе у Београду : (1863–2013), уредници Зоран Мирковић, Милош Миленковић, Београд: Универзитет у Београду: Филозофски факултет: Правни факултет, 2014, 145–154.
- Повести о чудотворним иконама манастира Хиландара*, превела Татјана Суботин Голубовић, Руски алманах год. 23, бр. 19 (2014), 129–138.
- Subotin Golubović, Tatjana, *Stjepan Mihailović Kuljbakin : (1873–1941)*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 306–308.
- Strugar, Vlado, *Jugoslavija na strmini Evrope*, Beograd : Prosveta, 2014, 676 str.
- Језик и писменост [Вишеверсна браћа] = Language and Literacy*, [аутори Татјана Суботин Голубовић, Душица Грбић, Виолета Јовичинац Петровић ; превод Миљана Протић и Оливера Кривошић], Крагујевац : Народна библиотека „Вук Караџић”, 2014, 121 стр., [19] стр. с таблама
- Тарасјев, Виталиј, *Историјати Руској некропоља на Новом гробљу у Београду*, у: Руски некропољ у Београду : знамење историјског пријатељства, уредници Мира Радојевић, Милош Ковић, Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”: Институт за политички и економски дијалог, 2014, 175–185.

- Tasić, Dragan, *Duh tehnološkog progressa u delu Roberta Delonea u periodu rane moderne*, BIG 5 (2014), 153–162.
- Todović, Milenko, *Adresar mrtvih Fočana : srpske žrtve u 20. vijeku*, Beograd : Muzej žrtava genocida ; Rijeka kod Foče : Narodna biblioteka „Šklopotnica”, 2014, 298 str., [13] str. s tablama
- Trifunović, Dušan P., *Pisanja generala Dušana Trifunovića : [izabrani spisi, objavljeni i neobjavljeni, članci, predavanja, zabeleške, dokumenta]*, priredio Predrag Trifunović, Beograd : P. Trifunović, 2014, 423 str.
- Turković, Emil, *Istorijsko-pravni aspekt rada kao oblika tretmana osuđenih lica*, NZ 37 (2014), 253–283.
- Ćirković, Simo C., *Kalemegdanske senke : portret beogradskog čoveka*, 2. Deretino izd., Beograd : Dereta, 2014, 295 str.
- Ђировић, Марина, *Певачка дружина „Чика Љуба” кроз њисану шџамџу до 1940. године*, Гласник ИАВ 47 (2013), 153–158.
- Fajfrić, Željko – Ristić, Stevan – Savić, Aleksandar i dr, *Istorija Srbije = The History of Serbia*, 3. izd., Novi Sad : Srpski kulturni krug ; Bijeljina : S kulturni krug ; Banjaluka : Vlada Republike Srpske ; Beograd : Ministarstvo prosvete, nauke i teh. razvoja ; Istočno Sarajevo : Grad, 2014, 625 str., [244] str. s tablama
- Filipov, Yury Vladimirovich – Firsova, Anna Mikhailovna, *Agriculture as a Historical-Geographical Basis of Identity of the Russian People*, у: Историја и географија : сусрети и прожимања : тематски зборник радова, уредник Софија Божић (Библиотека „Зборници радова”, бр. 11), Београд: Институт за новију историју Србије: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ: Институт за славистику РАН, 2014, 445–459.
- Хибер, Драгор, *Појам и његмеј џемсџа у Срџском ѓрађанском законуку и савременом ѓраву*, у: Српски грађански законик – 170 година, уредници М. Полојац, З. С. Мирковић, М. Ђурђевић, Београд, Правни факултет Универзитета, 2014, 353–381.
- Хорват, Александар, *Полийички леџиџимийеј, мий и верносџ: Хабзбурџовци у буњевачкој и шокачкој лиџераџури и шџамџи 1790–1918*, Истраживања 25 (2014), 217–232.
- Crkva Pokrova Presvete Bogorodice u Loznici : (1873–2013)*, [urednik Radinko Rade Tešić]. – Loznica : Srpska pravoslavna crkvena opština, 2014, 160 str.
- Чавка, Слободан, *Мийџраузам и хришићансџво*, Теолошки погледи 3 (2014), 545–562.
- Ѓанак-Медић, Милка – Поповић, Даника – Војводић, Драган, *Manastir Žiça*, Beograd : Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 2014, 578 str.
- Ѓанак-Медић, Милка – Тодић, Бранислав, *Manastir Pečka patrijaršija*, Novi Sad : Platonium : Beseda, 2014, 205 str.
- Чвркић, Марија, *Јајански менџалиџеј у срџској шџамџи 1904/1905, 1932, 1941, 1945. и 2011. године*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 43 (2013), 95–104.

- Чернишев, Алексеј Геннадиевич, *Балкански процеси – лекције Првој светској рати у контексту модерних геополитичких процивремености*, у: Први светски рат и балкански чвор: зборник радова, уредници Ивана Пантелић, Јасмина Милановић, Миомир Гаталовић, Београд: Институт за савремену историју: Фонд Руски свет, Факултет безбедности Универзитета у Београду: Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, 2014, 519–525.
- Чолић, Љиљана, *Османско, Ошманско или Турско царство – Османлије, Ошманлије, Турци*, Српске студије 5 (2014), 224–234.
- Шалић, Јована, *Искендер-пашина џамија у Новој Вароши*, Милешевски записи 10 (2014), 93–100.
- Шаренац, Данило, *Тој, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914–2009*, 1. изд., Београд: Институт за савремену историју, 2014, 277 стр.
- Шемякин, Андрей Л., *Никола Пашич: человек, политик, национальный лидер*, Српске студије 5 (2014), 275–314.
- Šijaković, Bogoljub – Raković, Aleksandar, *The University and Serbian Theology: the historical and educational context of the establishment of the faculty of Orthodox theology in Belgrade (research, documentation, bibliography)*, 1st ed., Alhambra, CA: Sebastian Press, 2014, 131 str.
- Шијаковић, Богољуб – Раковић, Александар, *Универзитет и српска теологија: историјски и просветни контексти оснивања Православне богословске факултета у Београду: (истраживања, документација, библиографија)*, 2., допуњено изд., Београд: Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2014, 180 стр.

UPUTSTVO ZA AUTORE

Redakcija BHR-a prihvata originalne naučne radove zasnovane na kritičkom istraživanju istorijskih izvora koji donose nove naučne rezultate i proširuju fond istorijskog znanja, u skladu s modernim tendencijama u istorijskoj nauci.

Radovi mogu biti napisani na srpskom ili engleskom jeziku, ali skrećemo pažnju autorima da, ukoliko žele da se njihovi radovi čitaju i, posebno važno, citiraju u inostranstvu, izaberu ovaj drugi jezik.

Radovi se šalju elektronskom poštom, na e-mail redakcije časopisa bel. hist.rev2010@gmail.com. Redakcija šalje potvrdu o prijemu teksta, a zatim se radovi prosledjuju recenzentima.

Kako bi se obezbedila **objektivnost recenzije**, od autora se traži da svoje podatke stave samo na posebnu – naslovnu stranu rada, koja se ne predaje recenzentima, tako da autori ostaju anonimni. Dve pozitivne recenzije, sastavljene prema određenom obrascu za recenzente (v.), neophodne su da bi tekst bio štampan.

Dužina rada ne treba da prelazi dva štampana autorska tabaka, odnosno 32 strane po 1.800 slovnih karaktera s prazninama ('with spaces'), što je ukupno 57.600 karaktera.

Formatiranje teksta: Tekst treba da bude otkucan **ćirilicnim ili latiničnim pismom** u Microsoft Wordu, koristeći isključivo font Times New Roman, dupli prored, 12pt veličina slova u osnovnom tekstu, 10pt veličina slova u fusnotama, u spisku Literature, i u Zaključku. Ako se koristi staro/novogrčki – sve se radi u ovom istom fontu, dok se za staroslovenski jezik isključivo koristi font Hram Studenica (na molbu autora, sekretar BHR će poslati mejlom).

Način citiranja u radovima na srpskom

U fusnotama se koristi skraćeni oblik citiranja, jer se potpune bibliografske jedinice nalaze u spisku Literature, iza osnovnog teksta, a ispred Summary-a (v. niže: Formalni elementi naučnog rada). Ako je iste godine jedan autor objavio više radova, onda se uz godinu dodaju slova: a, b, c, d, a njegovi radovi su uredjeni hronološki. Za zbornike radova, kolektivna dela, navode se urednici. Poželjno je posle mesta izdavanja navesti i izdavačku kuću.

– Blagojević, Miloš (2000): O 'Zemljištu radnje Nemanjine'. u: Kalić, Jovanka (ur.) *Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotičivi. Istorija i predanje*, Naučni skupovi SANU, Beograd, 67–73.

- Blagojević 2000, 69.
  - Ćirković, Sima (1964a): *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*. Beograd: SANU
  - Ćirković 1964a, 153.
  - Ćirković, Sima (1964b): *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: SKZ
  - Ćirković 1964b, 215.
  - Ćirković, Sima – Mihaljčić, Rade (ur.) (1999): *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Beograd: Knowledge
  - Vladalac, LSSV, 54. (Blagojević, M.)
  - Kalić, Jovanka (ur.) (19942): *Istorija srpskog naroda II*. Beograd: SKZ
  - ISN II, 51. (Ćirković, S.)
  - Ferjančić, Božidar (1970): *Sevastokratori i kesari u srpskom carstvu. Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, XI/1, 255–262.*
  - Ferjančić, Božidar (ur.) (1959): *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*. Beograd: Vizantološki institut SANU
  - Konstantin Porfirogenit, *Spis o narodima, VIINJ II, 54.*
- Radovi napisani na srpskom jeziku treba da poseduju sledeće formalne elemente:

1. **Naslovna strana** – ime i prezime autora, titula, zaposlenje; e-mail i poštanska adresa, i naslov rada na srpskom i engleskom jeziku; **tekst koji će ići u prvoj fusnoti pod ***, u kojoj autor izražava zahvalnost određenim licima, institucijama i navodi naslov projekta na kome je angažovan
2. **Text rada** – Pun naslov; prevod naslova na engleski jezik;
  - **Abstract** – od 150 do 250 reči na engleskom jeziku koji pruža kratak sadržaj članka i sadrži termine potrebne za indeksiranje radova,
3. **5 – 8 ključnih reči** – srpskih i engleskih
4. **Literatura** – azbučni/abecedni spisak svih korišćenih dela, uz posebno izdvajanje neobjavljene arhivske građe na početku liste.
5. **Zaključak** – na engleskom jeziku, obima do 1/10 ukupne dužine rada

---

INSTRUCTION FOR AUTHORS

BHR Editorial Board accepts original scientific texts based on critical research of historical sources, which produce new scientific results and expand the quantity of historical knowledge, following the modern trends in historical science.

Contributions can be written in Serbian or English language, however, we would suggest the usage of the latter to those authors who wish that their texts be cited in the works of foreign colleagues. Texts should be sent to the following e-mail: bel.hist.rev2010@gmail.com and every author receives a mail confirming its reception, and then they are distributed to peer-reviewers. To allow **blind refereeing**, authors are asked to identify themselves only on the separate, title page, which should show their names and full postal address for editorial correspondence. This page is not given to reviewers, thus the authors remain anonymous. Two positive reviews, made according to peer-reviewing pattern (cf.), are prerequisites for publishing.

Formatting: Text should not exceed 32 pages with 1.800 characters, i.e. total of 57.600 characters. It should be typed in Microsoft Word, Times New Roman, double spaced, 12pt for text, 10pt for footnotes, the List of references, and the Summary. For Old/Greek language authors are required to use this same font, and for Old-Slavic we recommend 'Hram Studenica' (it can be obtained from the secretary of BHR).

Citation rules for English texts and works written in English or other foreign languages – authors are free to use any of the standard types of citation (Chicago, AHR et al.), only to follow it consequently throughout the text.

- For citing Serbian texts, their titles should be translated in English [in brackets]

A full list of references is required at the end of the text, before Summary, and therefore, citations in footnotes are given in shortened form. If there is more than one work of the same author published in the same year, with year is added: a, b, c, d, and the publications are given in chronological order:

Doe 2007a, 332.

Doe 2007b, 65.

Doe 2008, 164.

Contributions written in English should have the following formal parts:

1. **Title page** – author's name, title, position, employment, e-mail; title of the text; **text of the first footnote under *** – contains acknowledgments and/or the title of the project she/he is currently engaged in
2. **Text** – full title with/without subtitle
  - **Abstract** – 150 to 250 words – gives a short overview of the text, with terms usually used for indexing
  - **5 to 8 key words** – terms which are usual for indexing articles
3. **List of references** in alphabetical order, with archival material given separately, at the beginning of the List,
4. **Summary** – can be written in Serbian, or language other than English, and should be extensive, up to 1/10 of the whole text

---

Reviewers

National Reviewers

1. Prof. dr Andrija Veselinovic, aveselin@f.bg.ac.rs Serbian History of the Middle Ages, Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade University
2. Prof. dr Rados Ljusic, rados.ljusic@open.telekom.rs Serbian History of the 19th century, Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade University
3. Prof. dr Milan Ristic, ristovicm@yahoo.com European Contemporary History, Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade University.
4. Prof. dr Dubravka Stojanovic, Representations of Balkan, Yugoslav and Serbian history in history textbooks and history teaching and its impact on identity construction, European Contemporary History
5. Prof.dr Ognjen Radonjic, oradonji@f.bg.ac.rs Associate Professor, Sociology and Economic History, Department of Sociology, Faculty of Philosophy, Faculty of Philosophy, Belgrade University, Serbia
6. Prof. dr Milos Jagodic, mjagodic@f.bg.ac.rs Associate Professor, Serbian History of the 19th century, Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade University.
7. Dr Nedeljko Radosavljevic, nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs Serbian Early Modern History, Research Fellow PhD, Historical Institute, Belgrade
8. Dr Momcilo Pavlovic, office@isi.co.rs, Research Fellow PhD, Serbian Contemporary History, Institute for Contemporary History, Belgrade
9. Professor Dejan Mikavica, mikavica@ff.uns.ac.rs, Serbian History of the 19th century
10. dr Duško Kovačević, Professor, profesorkovacevic@gmail.com, Serbian Early Modern History, Serbians in Vojvodina under Austro – Hungarian rule, History Department, Faculty of Philosophy in Novi Sad
11. dr Branko Bešlin, Associate Professor, beslin@ff.uns.ac.rs, Early Modern Serbian History, History Department, Faculty of Philosophy in Novi Sad
12. Vladan Gavrilović, Associate Professor, gavral@yahoo.com, Modern Serbian History,

13. dr Biljana Šimunović-Bešlin, Associate Professor, simunovic@ff.uns.ac.rs, History of Yugoslavia
14. dr Ivan Jordović, Associate Professor, www.ff.uns.ac.rs, Ancient History Egypt and the old East, Ancient Greece and Ancient Rome
15. dr Đorđe Đurić, Assistant Professor, djdjuric@yahoo.com Serbian History of the 19th Century
16. dr Ifigenija Draganić, Assistant Professor, www.ff.uns.ac.rs Classic Sciensis and Classic Languages in Antient times
17. dr Goran Vasin, docent e-mail: goranvasin@yahoo.com, History of the Karlovac Abby, History of the Serbian political ideas 1804 to 1918, History of the Hapsburg Monarchy during the 19th and 20th century

Foreign Reviewers

1. Univ.-Prof. Dr. Thomas Corsten, thomas.corsten@univie.ac.at. Institut für Alte Geschichte und Altertumskunde, Papyrologie und Epigraphik, Universität Wien
2. Prof. Dr. Alexander Nikolov, alnik_1999@yahoo.com, Faculty of History, Sofia, Ancient and Medieval History
3. Prof. Dr Albrecht Berger, albrecht.berger@lmu.de, Universität: Institut für Byzantinistik, Byzantinische Kunstgeschichte und Neogräzistik Geschwister-Scholl-Platz 1 D-80539 München
4. Maxim V. Bratersky Professor: mbratersky@hse.ru Faculty of World Economy and International Affairs / School of International Affairs Leading Research Fellow: Faculty of World Economy and International Affairs / Center for Comprehensive European and International Studies (CCEIS)
5. Prof.dr Josip Vrandečić, josipvra@yahoo.com, josip.vrandecic@ffst.hr Faculty of Philosophy (Department of History), Professor of Early Modern History (Europe, Mediterranean and Balkans), University of Split
6. Prof. dr Wendy Bracewell, w.bracewell@ucl.ac.uk, School of Slavonic Studies, Professor of South East European History University Collage of London,
7. Prof. dr Eric Gordy, e.gordy@ucl.ac.uk School of Slavonic Studies, Professor of South East European History University Collage of London,
8. dr.sc. Ljiljana Dobrovšak, ljiljana.dobrovsak@pilar.hr, Institut for Arst and Humanities Ivo Pilar, Zagreb, senior researcher (Contemporary Balkans History, Jewish History and Economic History)

-
9. Ulf Brunnbauer, University of Regensburg ulf.brunnbauer@geschichte.uni-regensburg.de (Germany) Institute of History, Chair of Southeast and East European History
  10. Doc. PhDr. Jan Pelikán, CSc., helena.stranjik@ff.cuni.cz Deputy Director Department of South Slavonic and Balkan Studies, Charles University in Prague
  11. Prof.dr Slobodan Marković, slobamar@eunet.rs Faculty of Political Science (Political History of South East Balkans) University of Belgrade.
  12. Prof. dr Ivo Goldstein, igoldste@f.zg.hr, Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. Byzantium and Croatian history in the Middle Ages, especially the early Middle Ages
  13. Egidio Ivetic, egidio.ivetic@unipd.it, Associate professor, Serbian Albanian foreign relations, University of Padova
  14. Dr, Sc. Snjezana Koren, skoren@ffzg.hr senior lecturer, text book and teaching history research, Department of History, Faculty of Philosophy, Zagreb Croatia.

**БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК (БИГ)
BELGRADE HISTORICAL REVIEW (BHR)**

Vol. VI (2015)

Издавач

Филозофски факултет — Одељење за Историју
Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20/V, 11000 Београд, Србија
bel.hist.rev2010@gmail.com
тел.: + 381 11 3206 270, факс: + 381 11 2639-356

Лектура и коректура српског текста
уредништво (редакција)

Лектура и коректура енглеског текста
аутори

Компјутерска припрема за штампу
Предраг Кнежевић

Штампа

ЈП Службени гласник
Лазаревачки друм 13–15, Београд

Тираж
500